ІВАН ЛІЕ

ІВАН ЛЕ

Твори в семи томах

Том шостий

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1983

У2
Л33

В том вошла третья книга
исторического романа-трилогии,
посвященного освободительной войне 1648—1654 гг.

Упорядкування **І. Т. Ле (Мойсі)**

Редакційна колегія:

Я. В. Баш (голова),
В. Г. Дрозд, О. С. Левада,
П. Д. Моргаєнко, М. Ф. Слабошпицький,
К. Д. Трофимов, А. Ф. Хижняк.

Редактор тому **В. Г. Дрозд**

Примітки **А. О. Ковтуненка**

Л $\frac{4702590200-232}{M205(04)-83}$ передплатне.

© Видавництво «Дніпро», 1983 р.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Історичний роман
у трьох книгах

КНИГА ТРЕТЯ

Частина перша

КУПЛЯТЬСЯ СНІГИ — БУТИ ПОВОДІ

...На розстайних дорогах сторожами (на палях) розставлю!

М. Потоцький

...Нехай би вже воювали з нами, військом Запорозьким... А дали б спокій невинним, бідним, поневоленим людям, котрих голос і кров невинна наклика до пімсти бога і нас до неї побуджує.

Дм. Гуня

1

Не обігріла Богдана та королівська ласка, не відчув він душею бодай якогось полегшення. Суд і кара Івана Сулими вгасили й рештки якоїсь-то поваги до коронної верхівки, блякла й віра в державний її розум. Ще більш тісною й морозно-лютою здалась йому Варшава. Набридла метушливість і тіснота в посольському дворі, нестихаючий клопіт послів на сейм від українських воєводств, що, як розбуркані бджоли, гули, бентежачи Варшаву.

А наближалась уже й пора весняної слизоти. Та й не це квапило Хмельницького, якому годилося б тепер притертися до Корони, як вісь у новім колесі, затриматись би, як радив і сам коронний. Та Богдан квапився.

— Мушу випередити весняне бездоріжжя. А маю й до матері на Білорусь завітати,— поміркувано пояснював свою поквапність. При згадці про матір, як жива, постала й страшна картина смертельного катування вітчима. Якою ціною платитимуть чорні кати в єзуїтських сутанах? Розп'яттями на хрестах залякують подніпрян-

ського трударя, пожадливо прагнучи до зверхності над ним...

Двір і коронний гетьман лагодились виряджати полковника Хмельницького, військового писаря козачого реєстру, вже як свого, самим королем втішеного. Сотня Чигиринського полку, що привела тих нещасних сулимівців на страту, тепер мала наказ іти в супровід полковника Хмельницького.

— Не треба сотні! — заперечив Богдан.— Трьох козаків вистачить.— Щось ганебне ввижалося йому в тій сотні, яка водить козачу старшину на смертну кару...

Джури коронного вслухáлись, як велів Карпові добрати собі тих трьох. Ніхто в Варшаві не розумів показної скромності, як і нагальності виїзду писаря на Україну. Інша справа — козачі полковники. Давно вже вибрались вони з цієї сеймової колотнечі. Деякі ще мали надію бути призначеними та й сподівалися здибатись для порозуміння з Богданом. Адже віднині пригрітий королівською ласкою писар багато важить у житті кожного старшини з реєстру.

З Варшави ж нагально збирався виїздити й султанський посланець. Замерзлі річки спрощували шляхи його повернення аж у Стамбул. Назрулла в кайданах при найпильнішій охороні був чи не найпоціннішим дарунком султанові від короля Владислава. День виїзду султанського посланця, як і його шляхи повернення на батьківщину, тримали у великій таємниці. Не близький той шлях до Стамбула і завжди небезпечний здовженими козачими верствами! Певне, на Кам'янець поїде, так ближче, хоч міг би й Крим відвідати. Пригасли ж козачі вихрові, вільнішими стали й ті верстви.

Назруллі заказано будь-які побачення, особливо з козаками. Бо ж тільки смертником його лічили в султанського посланця. Як королівський дарунок готували його на втіху, на вишукані криваві забавки султанського двору!

Турецький посланець вважався найспритнішим дипломатом дивану та султана. Уникав інших послів, осудливо, часом і підозріливо, ставився до зближення з посольствами інших країн та з посланцями.

Все ж і він спокусився на гоноровиту коронну ласку, не помисливши, згодився на дипломатичну зустріч і розмови в коронного з новим військовим писарем реєстрового козацтва полковником Хмельницьким.

Була то зовсім скромна, гостинна зустріч. Коронному гетьманові Станіславу Конецпольському майже щодня доводилось проводити ці зустрічі з дипломатами та гостями сейму. Обдаровував увагою своїх гостей з воєводств, особливо ж дипломатів.

— Спр-равді, доречна думка п-пана полковника! — навіть похвалив коронний той перший дипломатичний захід військового писаря козацтва.

На ту коротку розмову влаштовано модний у Європі так званий «файф-о-клок» [1], який полюбляла бундючна верхівка шляхти. Місцем для нього обрали нашвидку прибрані покої в столичній резиденції самого коронного. Ні сторонніх гостей, ані зайвих слуг! Просто і діловито. Пан коронний гостинно запросив султанського посланця на те прощальне побачення, наслідуючи нові європейські прийоми, бо й сам мав виїздити вже до Бара.

Ті самі мотивації були приводом і для появи на цій зустрічі новопризначеного козачого писаря. В гостинній бесіді просто й доречно заплелося в ділову розмову лише одне спільне для всіх питання: козацько-турецькі взаємини при новому становищі українського козацтва.

Турок дипломатично вивертався, покладаючи провину за незлагоди в турецько-козацьких зачіпках лише на козаків. Богдан і не відмовлявся:

— Можливо, й було таке...— мовив поміркувано.— Та маємо полагоджувати ті розхитані в минулому добросусідські взаємини. Ваш же приблудний престолонаслідник каламутив воду... Тож мусимо мати якусь-то сталу думку дивану. Ходить-бо о повній домовленості, про яку я, військовий писар, міркую, як про добросусідський мир двох народів — країни Півмісяця і подніпрянського народу України. Мусимо заректи кривдити права та майно сусіда! Саме так і буде мною поставлене це питання в козачому колі. І то негайно ж по поверненні, якщо на той час козацтво матиме погідну думку й від самого дивану.

— Не маю чого гаятися в Варшаві й я, слуга благословенного аллахом султана. А на весну ми, з милості аллаха та з волі падишаха, поставимо цю пропозицію підніжків аллаха, завжди неспокійних наших сусідів. Але ж диван може розглядати справу лише тоді, коли дістане від козаків справжні запевнення й дарунки.

---

[1] Полудник *(англ.)*.

Розмову вели лише турецькою мовою, приховуючись від слуг. Розмовляли, стоячи біля високих столиків з вином та закусками, як при випадковій зустрічі. Корона польська вміла пригостити дипломатів!.. Конецпольський теж не потребував перекладу, пристойно розуміючи турецьку мову. Досить щиро й він пригублював келих з традиційним для коронного угорським вином, принагідно обдаровуючи гостей чарівною усмішкою можновладного господаря. Богдан і не заперечував проти умов, поставлених турком, але категорично обстоював потребу цілковитої згоди українського народу, висловлену устами козачого кола...

2

В день виїзду ніхто не зважав на те, куди ходить козачий писар, з ким прощається та які розмови провадить. Кілька разів підходив і до чигиринців із сотні, яка допровадила Івана Сулиму на цю ганебну кару. Козаки ледве знаходили слово бодай би на відповідь, коли правляться додому, якими шляхами. Адже говорять з військовим писарем: ганити буде їх за службу а чи докорятиме за ту ганьбу з Сулимою?..

Козачі полковники після того холодного прийому в короля никали якийсь час поміж сеймуючою шляхтою. Польний гетьман Микола Потоцький багатьох з них закли́кав на сотні й полки каральних військ на Україні.

Богдан дочувся й про це. Відомо йому стало, що деякі полки реєстровців самі обирають собі полковників, що досі вирує бунтівничий шал на Україні, наче щерба в казанах, спроквола закипає народний гнів!

— Розрадити б козаків...— майже наказував чигиринцям.— Забагато голів так нерозумно покладено вже через тих необачних проводирів. Як нерівна сварка з п'яних очей... Так і перекажіть чигиринському полковникові Скидану. На весну будемо все козаче коло старшин громадити. Ладувать маємо в першу чергу збройні козачі сили. Але й про гречкосія на хуторах і селах пам'ятаймо. Ріллі нещасній сталого господаря давати час! Так і перекажіть, багато господарів на українських землях завелось!

— Реєстровцям переказати? — зважився запитати підхорунжий при сотні.

— А чого ж, можна й реєстровцям. Мовлю про люд український як на хуторах, так і... в містах. Не всі ж і реєстровці дітьми свого краю стали.

Підхорунжий лячно озирався, не дослухався б ще хтось до таких загадкових наказів козачого писаря. Як притчі на церковній відправі чигиринського пароха!..

Аж у день виїзду при повному наряді здибався ще і з дончаками, які теж прибули гостями на всепольський сейм. Дійшли й до них чутки, що війну на турка ухвалюватиме сейм з пропозиції коронного гетьмана. Донці й свою руку мали подавати за те саме.

— Той Назрулла, браття мої,— говорив донцям,— дорожчий мені за брата рідного! Але пригодився б такий і на Дону чи й у московській раті... Правду мовлю, душею болію за того побратима. Чудовим сотником виявив себе в ті важкі дні свого козакування. Що море знає, що зброєю володіє! За правду горить і на помсту волає за неправду, за кровожерства султана, який замордував його дружину, дітей умертвив. Все це врахував султанський посланець.

Донці щиро всміхались Богданові, тиснучи руку. За степовою звичкою озирались на всі боки, по-козачому ж нічого не заперечили на дружню скаргу полковника-писаря. Усмішками, як родичі, скрашали ту гарячу розмову в Варшаві.

— А сам-то турчин, как, бишь, его... Назрулла, что ль, мог ведь и заартачиться...

— Не заартачився ж, бо міцно в пута кований. Назрулла наш чоловік, козак. З турецької неволі мене визволяв, ризикуючи життям. А самого тепер... Он Скидана вже й відпустив пан староста. Козаче щастя а чи пастка й цьому теж...

По тім ніби й припадковім побаченні з донцями Хмельницький з Карпом Півторалихом споряджали коней,— малось виїздити з Варшави. Карпо щось перепитував а чи вередував, вовтузячись біля попруг та сакв. Богдан часом позирав на трьох чигиринців, які вже надждали його з Карпом на виїзд. Аж раптом Карпо досить негречно заверeдував при людях:

— Чи мені й з руки теперки, пане полковнику, мурлові нереєстровому, в джурах пана писаря ходити?.. Досить, набайдикувався на Дніпрі! Он донці присоглашають. Піду ще на Дон!

А сам наслухáвся, очікуючи бентежних слів побратима. Та всього чекав від Богдана, тільки не такого щирого здивування.

— На Дон? Та ти маєш глузд? Дніпра тобі не вистачає?.. Братами ж нареклися! А в реєстр... Та чи я не запишу, будь він проклятий... Причастя перед пасхою!.. Своя ж рука — владика. Негайно запишемось по поверненні. Геть і не думай отого! Що пані Мелашка скаже?

Карпо рвучко відвернувся, лиш мить постояв, дослухавши ті докори. І пішов до спорядженого коня, слова більше не мовивши. Навіть здивовані гусари коронного й німецькі рейтари, яким велено було супроводити козачого писаря аж за Варшаву, не втрималися, посилаючи невдячному джурі дошкульні слова осуду.

Хмельницький спокійно сприйняв і цей несподіваний вибрик побратима-джури. З трьома чигиринцями, обраними самим же Карпом з цілої сотні, в обідню пору й виїхав на Білу Русь.

3

Призахідне сонце ранньої осені, хоч і скупим теплом, пестило томлених мандрівників. З мальовничого пагорба на межиріччі оком степовика Кривоніс побачив шпилясті бані тої амстердамської «нової кірхи».

Кірха панувала над іншими численними шпилями будов, над ворухкими зграйками голубів, що своїми крильми ловили сонячні пестощі. Як зачарований цим спокоєм, стомлено милувався мирним, привабним краєвидом. Неначе й тиховоддя морської затоки гралось передвечірніми виблисками храмового дебелого хреста. У пошарпаному рицарському одязі, на підбитому коні, при шаблі й найновітнішім вогнепальнім мушкеті він був лише вояк! Вояк, який не кидався зброї, не знімав лука з-за плечей та сагайдака з стрілами біля боку. Навіть з мирними намірами завітавши в цю далеку приморську столицю, він не полишав зброї.

І коли обернувся, щоб похвалитись втішеною мрією, раптово завмер з розкритими устами. Голубине вигравання навколо храма — благовісник радості!..

З-за дубнякового переліска в межиріччі виїздила когорта вершників. Не впізнати їх не можна, як роду, рідного козакові. Та й помилитись Кривоніс уже не мав права! Адже, щоразу озираючись за ці понад два тижні

втечі від війни, він шукав їх очима, чекав душею цих своїх друзів у чужинських мандрах.

Аж тепер його таки наздоганяють друзі повстанці! Понад три десятки вояків убгав цей добрий загін: козаків, польських страченців, чехів, найсміливіших італійців, іспанців і німців. Окинувши оком трьох друзів біля себе, Максим мовив зовсім не те, чим намірявся порадувати їх, коли вперше побачив сонячні спалахи на хрестах амстердамських храмів.

— Друзі, браття! — вигукнув і зірвався з місця. Погнав коня назустріч своїм заблудшим, як і сам, братам, синам, мов той біблейський отець. Друзі його не зрадили!

Зіскочивши з коня, радісно обнімався з кожним. Не вгамовував щирих слів радості, не озирався навкруги. Радість утішала його самотність мандрівника в цій далекій північній стороні...

Раптово вкляк, похололо в грудях, зів'яли руки. Його друзів оточували з десяток карабінерів, державних голландських вояків!

— Що це? Полон без війни? Адже ми...

— Було всього, брате Максиме...

— Інтерновані, кажуть, ці,— повідомив котрийсь з італійців.

— Добре слівце придумали. Таж зброя...— намагався Кривоніс якось-то послабити ту вразливу вістку.

— Тільки шаблі, брате Максиме! А в них он і наші самопали. Навіть пістолі забрали, кляті.

— Така тобі, козаче, воля...— зітхнув Максим Кривоніс, озирнувшись на шпилі соборів та голубині каруселі в небі.— Інтерновані!

4

Купка лісовчиків нарешті отаборилась на під'їзді до Амстердама в переліскових хащах межиріччя при морських затоках. Ще раз, немов востанне, вони вирядили інтернованих Кривоноса з Себастьяном Стенпчинським до міста. Вогнепальну зброю відібрано і в них. Лише при шаблях і при лукові з стрілами та при Вовгурові за коновода їх попровадили урядові карабінери. Офіцер голландського загону був певний, що решта лісовчиків ніде не дінеться без ватажків. І забрав увесь свій загін для супроводу їхніх отаманів.

— Може, й на ліпше це, брате Максиме,— озвався Стенпчинський уже в місті.— Не блукатимемо вулицями, дошукуючись тих герцогів.

— Без осідланого коня, певне, й ще вільніше буде...— гірко всміхаючись, відповів Максим.

— То... чи не завередувати? Адже шабля ще при боці лишилась!

— Та ні! Міняти ж зброю на мирну працю прибились ми в цю... вільну країну...

Згадав Максим і напучування друзів, що лишилися в лісовому арештантському таборі: «Просіться, браття, та вже не до війська, нехай воно пропадом гине! В якусь би працівну службу. Знов же... герцоги, хоч і голландські, холери б на них...»

«А то як ся пофортунить»,— сміючись озвався до друзів заклопотаний Стенпчинський.

Обидва стомлені мандрами, на охлялих конях. Та все ж, підбивши шапки, вирівняли вуса. Готувались не пройдами на очі якогось-то герцога Оранського з'явитись. Помірковані амстердамці мусили б і не допитуючись розуміти, що за вояки і з якої війни до цієї столиці прибились. Та пора військова і в Голландії. Вояків затримали на постерунках. Цікавились і строєм, і зброєю. А найбільше — чи не якісь розвідники, шпигуни тої єзуїтської віденсько-варшавської коаліції? Так недрузями й попровадили до палацу амстердамського герцога Оранського.

Ще більш остережено прийняли дивних «парламентерів» двірські та покойові слуги герцога. Ні строєм, ані зброєю вояки не були схожі на військо Корони. На шведів та французів також не скидались. В обох за спиною кошіль із стрілами й пружно зігнутий лук. Стрункі, з розкішними вусами, суворі вояки, наче воскреслі хрестоносці. Один бавиться руків'ям турецької кривої шаблі, другий же, як старовинний рицар, палаш важкий носить при боці.

Офіцер постерунку досить легко розвіяв сумніви двірських слуг герцога, назвавши партизанів жовнірами Корони польської. Але покойові слуги герцога перед дверима парадного входу рішуче затримали непевних гостей-вояків.

Саме в цю мить на порозі з'явився чи то тесляр, а чи маляр, що вийшов з покоїв герцога. Фартух заляпаний фарбами, в руці якась маленька сокира. Вискочивши з дверей, зацікавився таким дивним військовим строєм

відвідувачів герцога. У дворі помітив і коней при джурі та при вояках двірського постерунку. Турецькі сідла, засохлі латки мила на спітнілих конях.

— Хто вони? — зацікавлено допитувався в офіцера.

— А ми єсть... парламентери від українських та польських вільних вояків! — не замислюючись, відповів мішанкою латинізованих мов Кривоніс, випереджаючи офіцера.

— Від українських і польських? Це ж що за військо? — ще більше зацікавився маляр, як і Кривоніс, плутаючи мову. Уважніше оглянув обох вояків з ніг до голови.

«Парламентери» перезирнулись. Чи варто й відповідати хтозна й кому. До того ж офіцер сам пірнув крізь двері до покоїв, звідки щойно вийшов і цей з топірцем. Стенпчинський нетерпляче рушив теж до дверей за офіцером, заспереча́вся з охоронцем.

— Ми лісовчиками звемося, добрий пане,— тим часом порвався Кривоніс лагідно пояснятн малярові.— Не лісовиками, а лісовчиками, з ім'я першого отамана цього вільного війська. Називали нас і елеарами. Та найпростіше, то ми є вільне військо аж з Дніпра та з Вісли. Дійшли через Дунай, побродили і в інших ріках Європи, як і в вашому Рейні. Тепер правимось до його милості пана герцога...

— Чудово! Певне ж, офіцер і сповіщає ото про вас його світлості герцогу Оранському. А я... теж вільний, хоч і не вояк. Я — художник Рембрандт, покої герцога розписую! — лагідно пояснив Кривоносові.— Тож пропустіть до його світлості й цих рицарів! — кинув слугам.

Саме в цю мить вийшов офіцер в супроводі покойових. Рішуче й не зовсім чемно зняв з плечей вояків луки й сагайдаки з стрілами, віддав карабінерові. Тим часом рвучко розчинились надвоє двері, офіцер кивнув головою, запрошуючи увійти. Художник ще встиг лапнутись плеча Кривоноса, милуючись вояком. Як своїх уже вирядж́ав лісовчиків до герцога. В лівій руці тримав Кривоносів сагайдак зі стрілами.

5

У великому покої, не сходячи з місця, довго чекали, бавлячись неспокоєм офіцера. Просторий, зовсім порожній, здавалося, покій. Лиш стіл на важких точених

ніжках аж з дальнього боку та кілька важких того ж стилю фотелів біля нього.

Нарешті з'явився герцог. Високо піднісши голову, пружно вийшов з бічних дверей, ніби аж сполоханий сповіщенням офіцера. На грудях поверх довгополого темно-фіалкового камзола теліпались підвішені на чорному шнурку окуляри, якими герцог, мабуть, щойно користався. Державна ж бо людина, та й така гаряча пора з тою війною, тепер уже поновленою ще й французькими державцями. Не перестаючи оглядати з ніг до голови цих справді цікавих, як і несподіваних, вояків, герцог за звичкою пройшов спочатку до столу. Якимсь неначе змушеним жестом лівиці торкнувся впораних цирульником сивіючих кучерів на голові. Та й відійшов від столу, ступив ближче до цих дивних «парламентерів». Немов підкрадався, вслухаючись в шелест килимів під власною ходою.

— Парламентери? — запитав, зупинившись за два кроки від вояків. Озброєні лише шаблями. Таж озброєні! А обличчя... мужні, суворі обличчя! Що їм потрібно від герцогів, коли, певне ж, беруть усе, не питавшись згоди? Видивляються, шпигують!..

— Так, ваша світлість! Та ми залишаємо геть війну, просимось на ласку панства амстердамського й на...— мовив Максим і знітився. Герцог осміхнувся при словах «просимось на ласку».

Осміхнулись і охоронці, вважаючи за добру ознаку ту усмішку володаря. А він раптово, як укушений тим панібратством, вгасив свій добрий настрій, гримнув:

— Вояки польського короля, єзуїти?

— Та ні ж бо! Ми...

— Відібрати зброю і... в карцер! Як військовополонених! — відрубав герцог, так раптово чимсь збурений. Невже тільки з припущення, що це і є ті заповзяті гусари, вояки злого єзуїта польського короля?..

Різко повернувся й зник за дверима, на ходу підхоплюючи окуляри за шнурок.

Як гасла, саме цього й чекали насторожені карабінери, що пильнували обох лісовчиків. Сам офіцер, як зголоднілий пес, накинувся на Кривоноса. Вмить зняв з нього ремінний пояс із шаблею і випустив на підлогу у поспіху. А карабінери вже мотузували руки Кривоносу, закинувши їх за спину, ледве з ніг не звалили. Саме ж

у Кривоносі вони безпомилково впізнали отамана цього небезпечного польського загону.

— Цо сє стало, проше? — вигукнув Стенпчинський, оступаючись якусь мить.

Це був лише голос людського жалю. В наступну мить, коли й до нього кинулись карабінери, як стогін, болюче й грізно, визгнула його шабля з піхов. Важка, як у хрестоносців, двополо гостра шабля! Карабінери відсахнулись. Озвався й замотузований Кривоніс:

— Що ти робиш, навіжений? Тож тікай геть з хлопцями, доки цілі ваші голови!

Коли Стенпчинський прожогом вискочив з останніх дверей на двір, перше, що він побачив, це Вовгура на коні, з оголеною шаблею в руці й художника Рембрандта з аркушами паперу та з товстими вугляними олівцями. Рембрандт, зіпершись спиною на конов'язь, хапцем малював Вовгура. Він квапився скористатись сонцем, що було вже при заході. Спочила конячина під Вовгуром басувала, відчувши волю поводів.

— Зрада, пане Вовгур! Пана Максима знеславлено, в мотузи взято!..— гукнув Стенпчинський.

Лиш за мить і він був уже на своєму баскому коні. І, наче зачарований цією картиною, ожвавився й Рембрандт. Швидко креслив папір, ганяючи олівцем по ньому. І лише постріл з ганку герцогського палацу немов розбудив художника від захоплення. Та за мить він уже побачив лише хвости коней під двома спритними вершниками. Обминаючи варту на воротях, козаки не спиняли запалу спочилих огирів, щосили помчали на паркан.

Захоплююче видовище тої втечі ніби паралізувало не лише художника, але й карабінерів. Які стрибки коней через паркан, які заповзяті вершники на них! Тільки, коли вже завертали втікачі поза рогом вулиці, аж тоді карабінери кинулись до своїх коней.

— Чи зможе пан Вовгур сам підняти наших, доки я затримуватиму погоню? — ледве переводячи подих, запитав Стенпчинський.

— Зможу! Та й на палац з ними, чи як? — квапливо перепитав, шаленіючи в бігу, Вовгур.

— На бленд той замір, проше. Он сонце на заході! Підіймай наших і... у вирій, на волю!..

А сам притримав коня, наджидаючи погоні. «Чи встигне Вовгур підняти вояків?» — пробігла думка.

І порвав назустріч карабінерам, згадавши про вмотузованого Максима.

З десяток карабінерів спинилось, шикуючись проти цього одного, нехай і божевільного, полоняника. Він мчав їм назустріч, пригнувшись до шиї свого розжаханого коня. Двобоко гостра шабля була грізно відведена назад у смертельному замахові. Хто перший наважиться підставити себе під той замашний удар польського гусара!

Таж він мчить до двірця! Карабінери блискавично розскочились, злякавшись такого відчайдушного вояка. В ту ж мить і повернули навздогін за ним. Такого вже не спинить і двірська охорона герцога!

У дворі досі ще стояв художник, захоплений подією. Побачивши козака, що мчав у такому смертельному шалі до палацу, знов заметушився з вуглинками, малюючи вітровія-гусара.

Стенпчинський у страшному збудженні втратив пильність. В ту мить, коли він осадив поводами коня біля конов'язі, його ззаду настиг удар шаблі карабінера.

І зів'яла рука з шаблею, на груди вломилась розрубана голова. А на поріг герцогського палацу вискочив цілий гурт людей. Максим Кривоніс, волосяними мотузами скручений, настирно виривався з рук сторожі. Відчайдушний крик безсилля зраненої душі вирвався в нього від побаченого. Самотній козак у волосяних мотузах послав те відчайдушне прощання другові. В Голландії, на очах екзальтованого Рембрандта, в нерівнім бою загинув останній з безстрашних рокошан Жебжидовського поручник Себастьян Стенпчинський.

6

Ледве й двір упізнав Богдан. Порозростались недоглянуті верби, вплетені в биті шашлями чорнолозини старого тину. На вербах бубнявіли кетяги, на цвіт бралися, світлішали бруньки.

«Як і того разу»,— пригадував Богдан свій перший приїзд до цього двору. Скинув каблучку, розчинив скрипливі ворота, пропускаючи козаків до двору. Аж останнім завів і свого томленого коня. Схвильовано озирнувся по дворищу. Як і сподівався,— пустка. Матір не побачив у дворі, нарочито прибувши до Петриків о пізню сніданкову пору. Тільки Григорій, на вирості

хлопчина, з лопатою в руці, легко, по-дворовому одягнений, як господар, копав рівчачок для талої води. Богдан пам'ятав опецькуватого, не сповні дворічного хлопця, якому «гопки» робив, бравши на руки.

«Скільки ж це йому: тринадцятий а чи лише за десяток перевалило?..» — квапливо підраховував, переступаючи купу сміття.

Григорій спочатку постояв, спираючись рукою на лопату. На хату за набруненими кущами бузку неначе аж тривожно озирнувся. Та за мить, наче прокинувся, жбурнув лопату геть і рушив назустріч гостеві. Він ризикував натрапити й на чужого, та внутрішнє чуття, загострене кількома роками чекань, підказувало, що це він, його брат Богдан. Мати щоразу нагадувала, що й на руки брав малим. До болю в голові намагався згадати його й лише з розповідей матері малював у своїй дитячій уяві того брата козака.

— Чи впізнаєш, Григорію? — озвався Богдан, відчувши якусь родинну схвильованість хлопця. А ще ж і в дорозі ці кілька днів мріялось про цю зустріч.— Здоров будь... брате! — ще раз, уже певніше, проказав, лиш мить повагавшись, як назвати: Григорієм а чи... братом.

— Радо здоровлю і я, Богдане,— досить сміливо і справді радісно заговорив Григорій.— Як добре, що ти... Бо мати наші...

— Що з нею, хворіє? — занепокоївся Богдан, пориваючись іти до хати. Але спинився й родинніше повітав брата. На плечі йому руки поклав. Дорослий який, вигнало його!..

Коли Богдан в якомусь внутрішньому пориванні вхопив худенького хлопчину в обійми, Григорій не витримав, ткнувся устами в лице старшого і єдиного, такого сильного брата. Потім поклав голову йому на груди, і годі було далі стримувати дитячі сльози!

Неважко було Богданові зрозуміти, що це не є запізнілі сльози розпачу після смерті батька. В домі нове лихо!..

— Що з матір'ю? — запитав, пориваючись до дверей.

На порозі вже стояла мати. Стояла, ледве підтримувана хвилюючою радістю. Бліда, вихворіла, за одвірки трималася, щоб таки встояти для такої зустрічі. Матері ж до останнього подиху життя живуть тією великою силою священного материнства! Устояти б, зустріти на ногах, нехай калатає те невгамовне серце.

Першим кинувся до неї стривожений Григорій.

— Мамо, чого ж ви встали?!

Та Богдан випередив його, в кілька кроків доскочивши до слабої. Вхопив, як дорогоцінний, але сипкий скарб. На руках поніс до хати, викопуючи з пам'яті бодай якесь слово втіхи. Обережно вкладав у ліжко, ковдрою прикрив ноги, худі й надмірну жилаві, скорчені пальці...

— Яка ж бо ви, мамо...

— Легесенька вже для тебе, Зіньку мій...

— Та ні, не про те мовлю. Чи можна ж так легковажити, коли здоров'я вам...— вишукував слів, щоб не докоряти, а якнайдніше переконати хвору матір, що вставати їй з ліжка не слід.

Мотрона то заплющувала заплакані очі, то відкривала їх, немов не вірила, що бачить справжнісінького, а не вві сні, рідного первістка. Який-бо він дужий, який же то рідний! Саме такого й ростила, горнучи ворохобну голівку до материнських грудей, втішаючи в поривaннях, втираючи, як свою, ту сльозу на дитячих щоках... Потім переводила очі на Григорія, на схудлого в дитячому зростанні й недитячому клопоті хлопця, на усміхнене до неї і теж вогке від сліз синове обличчя.

— Синку, чого ж ти... Я вже... дужчаю,— спромоглася озватись. І стримувала болісні хвилювання. Поривалась, щоб таки встати. Скільки того діла матері, коли й Зінько...

— Піди, Гришо, гукнеш Дарину. Скажеш, гість у нас... Сусідська дівчина, спасибі їй, допомагає,— пояснила Богданові, який досі ще стояв, як у чужій, незнайомій хаті.

— Давно ж хворієте, мамо? — запитав, підсуваючи ослінчика, щоб сісти біля ліжка.

— Давно, Зіньку... Ще з того дня, як почули про горе наше, сину. Подніпров'я мені колискою було, воно й домовиною, певне, стане. Та вже не піду туди вмирати, не дійду. Пожити б хотілося й там, де батьки поховані. А вмирати скрізь та сама шана... Як же то й добре, що побачились оце ми знов. Слабую, Зіньку, зовсім уже слабую...— і знов тихо заплакала.

— То давайте, мамо, не згадуватимемо нічого для сліз! А коли й згадувати, то так, щоб воно плакало, а не ми! Чи живі ж сусіди, оті люди, що так приємно ради-

лися з нами, зі мною, молодим, про своє збиткове й горьоване господарювання?..

— Коли те все було, Зіньку...— зітхала мати, втираючись.

— Таж не так і давно, мамо. Якихось... стривайте-бо, десять а чи й трохи більше...

— Щодня лічу їх, Зіновію, щодня перебираю. Таки ж дванадцятий піде по великодню...

— Добридень, пане!..— озвалась од порога дівчина-підліток, певне, Дарина.

— Та бог з тобою... «пане»! Який з мене пан, роздивися, дівчино! Здорова була, білявко! Добре чиниш, що мою матір доглядаєш. Коли б знав, гостинця би з Варшави привіз...

— Та бігме, не звикли ми до гостинців. Дякувати й на слові. Спасибі й вам, що заїхали-сте!.. А що, мамо, зварімо а чи смажене якесь готувати?.. Таки ж пам'ятаю вас. Малою була тоді, з дядинкою вашою молодою та файною більше бачились по-сусідськи. А там, Гриша казав, ваші козаки...

— Ох, і забув! Перепрошую, мамо, вийду на хвилинку лад дати козакам.

Звівся з ослона, ледве й стелю не підпирав, як здавалося матері. Мужній стан, густий вус, як у... Знов очі заплющила, так і не вимовивши в думці того слова — батько. З ним-бо пов'язувалось і її дівоче лихо.

7

Великодні свята й цього року таки застали Богдана ще в Петриках, гостем у матері. Мусив виїздити. За ці два тижні й мати підвелась на ноги.

— Ти мене, Зіновію, підняв з ліжка! — хвалилася синові.— Не нагодився б, то й не встати було матері вашій з ліжка. Сама пречиста, якій я завжди молюсь за вас, надоумила-таки тебе, сину, приїхати.

В ці дні на дворищі матері стільки людей перебуло! Адже гостює у Хмельницької сам писар українського козачого реєстру! Ще з перших днів гостювання Богдан заслав козака до Києва, до печерських святителів зайти велів. У них і про брата Григорія цидулою запитав, чи приймуть до бурси. А найбільше велів у Київському полку побувати й погомоніти з козаками, що поза реєстром купляться.

— Дізнайся в когось або ж мовчки сам роздивись, чим Дніпро живе по цих королівських переробках у козачому реєстрі. Та не виказуй, Тимоше, ким і по що засланий,— наставляв козака.

Тепер матері казав, що весну та шляхів погідних наджидає. Справді, позирав на розквашені шляхи, весною підганяні. А люди по-своєму розуміли козачого писаря. Чи ладуватись виходити в поле, а чи знов війни чекати, запитували.

— Чутки ходять, що й Корони відмовляться ваші українські люди,— боязко натякали гостеві.— Чи, може, пан писар і не знає про той потаємний гомін?

— Чого ж не знати? Таж сам писар перший повинен усе знати і людям казати,— виправдувався Богдан.— А люди скрізь є люди! — мудро натякав.— Таж білорусам жити хочеться й на землі працювати не лише в наймах, а й на себе, на свою родину. Так і подніпряни. Тільки вони звичніші в козакуванні. Адже не тільки турка стережуться, а й з паном не миряться...

— Звісно, пан, він скрізь однаковий,— згоджувались білоруси, відчувши в мові писаря приховані натяки на найболючіше і в їхньому житті.

Розмова ця відбувалась не в дворі, а на березі повноводої річки. Її сила, її пінясті хвилі в заплаві чимсь нагадували людям і повноводдя народної сили, коли б тільки припекло те весняне сонце! Богдан чудово розумів, що серед присутніх селян знайдеться й якийсь бридкий запроданець. Не зашкодити б матері своїми розмовами тут...

Була передобідня пора, розгодинилось по ранковім густім тумані. Хтось побачив, як у вуличку завернули з Чернігівського шляху з півдесятка забрьоханих весняним бездоріжжям збройних вершників.

А невдовзі прибіг з материного двору Григорій. Крізь гурт людей пробився до Богдана, смикнув його за полу:

— Повернувся вже...— коротко сповістив.

— Хто? — зопалу не второпав Богдан.

— Козак же, посланець твій, повернувся з Дніпра. Та й не сам, а з козаками чи з старши́ною.

Сотник Юхим Біда потрапив першим Богданові на очі. Він привітно осміхався, ступивши назустріч. А за ним біля гурту коней, такі ж забрьохані, порались іще кілька чоловік. Самі козаки а чи й при старшинах. Один вояк облишив коня, пішов назустріч Богданові.

— Брате мій! Та чи не бурсак Стась Кричевський?..— аж спинив Богдан нагальну ходу, розвівши руки для вітання.

— Він же, він, Богдане! Тільки... де та бурса, де ті подільські бублейниці, печерські послушниці! Воюємо...

— З ким же, за віщо?

— Скорше самі з собою. А за віщо... Навіть і сам король того сказати не зможе! Недавно ж оце й ми повернулись. Аж на Дунаї вже й з французами богів не поділили!

— Боги ж єдині і неділимі!

— Єдині. А в трьох лицях, забув? Писання кидаємось, брате Богдане!..

— Але ж на Дунаї, чутка була, тільки земні боженята, Стасю, тіяри ніяк не поділять, за найстаршого серед богів головами накладають. Та нехай їм усячина. Добре, що таки втрапив і ти аж у цю спасенну пустинь.

— А не насуне ж часом і до нас та дунайська напасть?

— Певне би, насунула... Кажу ж, облишмо, нехай королі гасять ті пломеніючі жертовники. Ми ж бо як друзі зустрілись! Як юність запашну з цією весною принесли ви, друзі дорогі!..

8

Здивування й радість аж очі сльозою затуманили Богданові. Юхим Біда оступався, даючи волю в повітанні друзів. Дивуватись Богданові й далі було з чого. Молодий, свіжий і, наче турецький вузол, круто в'язаний козак Данило Нечаїв перішуче наблизився, щоб здоровити писаря. Забрьоханий чи не більше за інших, з підоткнутими за пояс полами, замашний, при зброї. А чорні, як у турка, Нечаєві очі нагадали Богданові той страшний полон. Богдан сахнувся, як відбивався від навали спогадів, ледь повітався, пригортаючи до грудей таку жилаву статуру юнака. Та ж очі вже натрапили на... Романа Гейчуру!

— Ти диви!.. Ну й гості! Здоров був, брате Романе. Кого-кого, а тебе, Гейчуро, ніяк не чекав! — щиро признавався Богдан, як рідного обнімаючи верткого козака й чоломкаючись.

— Ще й Золотаренко Іван хотів з нами, та осаули...

— Козачі діла, брате Богдане,— нагадав Біда.— Чого ж оце й ми прибились по такому бездоріжжі. Казав полковник Золотаренко, забирайте писаря на Україну, щоб його коронні не викрали зовсім від нас, як нечистий ворожку.

— Ха-ха-ха! Як ворожку, щоб на відьму не перевернувся?.. Ха-ха-ха, ну й Золотаренко... Діла, кажеш, Юхиме? Чи було в нас коли-небудь справжнє безділля? Та надаремні ті побоювання, брате. Сам додивляюсь, якого б нечистого з усіма ворожками викрасти, коли б те якось-то допомогло нашим людям... Та я радий, браття, що ті діла погнали й вас аж сюди. Бачив, Стасю, як живете й на Білорусі. Що український гречкосій, що білоруський — бідак на бідаку без воза їде! Тож, бачу, воюєш і ти, Дунай для того перебродив... Мріялось і мені, згадувалось про наші зустрічі. Та розумніше, як ти вчинив, я б не зміг.

Поруч стояв досі зніяковілий, як дівчина, Данило Нечай. Трагічна смерть його матері-туркені глибоко закарбувалась і в Богдановім серці.

— Іджім сікільмаджа башладі...[1] Тю, здурів, пробач, брате, на турецьку потягло!.. Так вразила тоді мене та вістка про смерть матері твоєї. Щось і мені рідне було в тій жінці. Як сестра, як мати, бідкалась біля моєї пораненої руки. Тож як добре, що ти приїхав. Спасибі за одвідини. А козаком яким став!..— І ще раз ухопив за плечі, струснув, а потім і обняв по-приятельському.

Таким гуртом і зайшли до хати. Мотрона, трохи ще слабуючи, але вже на ногах клопочучись, за стіл запросила всіх:

— Гостинно запрошую славне козацтво за стіл! Як храмовий день оце мені при таких дорогих гостях з України! Знаю, що забирати наймилішого матері гостя приїхали, така вже доля матерів. Призволяйтесь на здоров'я! Частуй, Зіньку, товаришів, та й закушуйте, чим бог послав.

А той «бог» ради страсного тижня послав і смаженю свинячу на стіл, і жбан горілки. Мотрона втішалась Григорієм, що весь час горнувся до старшого брата, як до батька. «Батько, батько...» — тільки зітхнула. Коли ж радіти, якщо все життя в тяжких зітханнях спливає. Адже козачка вона! За гостинним столом частує

[1] Заскучав я... *(Тур.)*

скількох орлів козачої слави. І найславніший між ними її син, реєстрового козацтва писар. А як розмовляє, які розумні поради воякам дає! До кожного ж своє слово й спільна думка до всіх.

— Рвачкий ти, брате Романе, завжди квапишся,— злегка докорив Богдан Гейчурі.

— Ого, чи не поквапився... Коли ж топчуть нашого брата, в ярмо прицьвохкують, що того вола. Не квапимось, пане-брате Богдане, а пізнимося. Он Потоцький що виробляє, яку пожадливу сарану — шляхту, жовнірство — осаджує на Україні! А ти... «квапимось». Може, й поквапився: коня ж таки одіслав оце коронному!..

— Коня одіслав? Того самого? — щиро дивувався Богдан, ледве тамуючи збурення від Гейчуриної згадки про дії коронних вояків на Україні.

— Не того самого відіслав, бо той убитий оце під Києвом. Підібрав такого ж і відіслав від твого імені. Буде там гетьман додивлятись та домірятись. Одіслав і чистий тепер, нехай би подавилися ним. Та ми оце прибули з сотником...

— Це я сам, Романе, розповім, за тим же й прибули,— запобіг своїм словом сотник Біда.— Такі діла там у нас... Отож під Києвом а чи в Білій готуються реєстри перескладати, тебе, пане-брате, наджидають. Нових полковників важать самі собі наставляти. А їм коронне панство своїх моститься давати і зайвих козаків поза реєстрами на панських хлопів обертати мають. Козацтво ж у кількох полках саме собі полковників попризначало. Половина їх гуртується навколо Скидана з чигиринцями. Поговір же пішов десь-то від шляхти, буцім король у незлагоді з шляхтою за ту єзуїтську війну на землях поза Дунаєм. Від козаків сподівається собі підтримку мати! А це ж і людям нашим з руки. Та без свого великого війська годі й сподіватись нам на ті королівські залицяння. Дочулись ото про вісім тисяч реєстру з наказу короля. А Потоцькому, мовлять, це здалося й забагато... Жовнірів не дав за Дунай посилати, знов тирлує їх на Білоцерківщині, до Дніпра посувається.

— По таких чутках чи не замало й вісім тисяч? — озвався Богдан, раптом спалахнувши, як від жару.

— Чого ж і послали оце мене козаки від Кизими та від Скидана?..— сміливіше заговорив Біда.— Романа прихопив з собою, щоб не самому. Такого люду зброй-

ного вештається по Україні! Хтось же нас гуртує...— аж знітився Біда від такої обмовки.

— А я теж припросився. Гадаю, що зайвим на таких шляхах не буду! Та й ваших же в Суботові відвідали ми з лубенськими козаками,— вкинув слово й Данило Нечай.

Богдан аж осміхнувся, ледве тамуючи тим внутрішне збурення. Таки гуртуються люди!.. Намагався не підсилювати ще й своїм збурливим словом той запал сотника. Бо що складеться з тих захоплень розбурханого незлагодами козакування? Уважнішим до Нечаєвого козака ставав. Такою ж то юнацькою щирістю прозвучало його виправдання. В Суботів навідуються друзі, доглядають! Близенький світ аж у ці Петрики доправитись, та в яку розкислу пору. Козакування і в крові народу, козакування як віра, як запорука життя... Аж зітхнув...

До гурту приклав своє слово й давній друг Богданової юності, колишній київський колежанин Станіслав Кричевський.

— Я ж у Білорусі тепер при коронних жовнірах, Богдане. Беруть і в нас, чи то посилати хотять в Європу, за Дунай, а чи на московські кордони... А це прочув від наших, які повернулися з сейму... Як про гучну подію розповідають! Якогось, мовлять, Богдана Хмеля король прилюдно серед сеймуючої шляхти возвеличив! На свою голову, мовлять, генеральним писарем козацтва реєстрового в полковничому стані жалував. Їм-то воно лише «якийсь Богдан Хмель», а мені це он яке нагадування й про славетні зустрічі, читання Кампанелли!..

— Далі й не згадуй, брате Станіславе! — поквапився Богдан, ніби аж зажурившись.

Кричевський подумав: чи не послушницю часом згадав? Яку глибоку рану закарбувала вона в серці його друга!

— Таж і немає про що... То я зібрався й махнув шукати. Кажуть же ото козаки... В нас на Білорусі чи не таке ж здирство чиниться? Аж і до Чигирина думалось оце дістатись. Давненько наші люди цікавляться тим козачим життям. Гнів людський гуде з Переяслава, козацтво порядкує на Лівобережжі!.. А в Чернігові здибав козаків, розговорилися. Якщо справді шукаєш, мовлять, нашого писаря, то без людей його і не силкуйся знайти. Їдьмо, мовлять, з нами. То я оце й прибився сюди...

9

Про славу запорозького козацтва говорили скрізь. Серед козаків раптом пішла чутка, що й Миколі Потоцькому давно вже не дає покою та слава запорожців. Він довідався, що запорозьким козацтвом цікавиться Москва, що прикладом козачих звитяг живиться донське козацтво. А до всього — Потоцькому стало відомо, що й французькі кардинали, осівши державне крісло, шукають, як би скористати силу козацтва в європейських війнах. Чи то ж лише проти ісламу за Чорним морем, а чи... і проти єзуїтів та папства римського?

— Напевне, брешуть про те все, Потоцький лише третій шляхтич у державі,— мудрували в Білій Церкві, складаючи новий восьмитисячний реєстр козаків.

— Чутки — поганий дорадник, панове. Наговорять, чого й не буває, язик без кісток. Тож кажуть, що за ті переяславські справи ніби й заміряється пан польний поскромити козацтво. Чи не чутками й він підбурений. Може, й про Переяслав усе те лише балачки. Пан Караїмович тою брехнею свою боягузницьку втечу з-за Дніпра виправдує...— вкинув і своє слово генеральний писар Богдан Хмельницький.

— «Поскромити»! Слівце ж вигадало панство на свого посполитого.

— Слівце — як і ота довга шабля, якою хизується пан польний, наміряючись втихомирити українського гречкосія. «Вибити з голови посполитих лайдацьку заразу! — мовить пан польний.— Щоб і онукам, правнукам не скортіло хлопської волі...» Кодацьку ж фортецю відновили! В Переяславі таки сталось, не брехні то. Караїм устиг втекти до коронного, ще й двох козачих старшин поневолив за собою. А Саві таки скрутилися руки. Може, й голова скрутиться в козачому колі Скидана...

Богдан терпляче слухав ті розмови писарів біля козачого реєстру. Вслухався душею, і не до слів, а до ледь вловимих інтонацій голосу. Один їх підкреслював, інший аж приховував. З того складав собі думку не лише про писарів. Більше про дух, що панував у їхніх полках.

«Поскромити»! Маєтки, жінок і дітей козачих знести шаблею Корони. Чи ж змовчать козаки?!»

Та й не самі писарі козачого реєстру те говорили. Погрозами польного гетьмана, як протягами, дихала, аж стогнала українська земля. Погрози ходять-гуляють

з уст в уста у ворогів і недругів народу. Одначе вимовлялись вони й устами самих посполитих...

Вулицею мов вітровієм пронесло. То проїхав відібраний загін Білоцерківського козачого полку. Його очолював сам полковник на найбаскішому буланому коні.

— Зустрічати польного квапиться полковник білоцерківців! — промовив хтось із писарів, вертаючи від вікна. Це вже не була чутка, переказувана сотнями уст. Писарі на власні очі бачать те...

І Потоцький теж не байдужий був до того, чи білоцерківці зустрінуть його з пошаною, а чи сприймуть лише як удар своєї хлопської долі. Адже ховаються гречкосії по хатах, лише з-за рогу наглядають, коли проїздитиме.

— Може би, й справді дати їм спокій з вірою, облишити церкви, попів? А військову силу, ті ж реєстри, проше пана Миколая, цупкіше до рук своїх узяти,— не вгомонявся всюдисущий сеймовий комісар у козацьких справах Адам Кисіль, товаришуючи в супроводі Потоцького своїми трьома сотнями збройного хлопства. Майже ціле літо й осінь він ганяв з дорученнями Потоцького по українських воєводствах, доки й утікати довелося від погрозливої завії на Лівобережжі. І не стільки вгомоняв українців, як сам дослухався, про що гомонить розбурханий у неспокої люд, чим живе посполитий на Україні.

— Вирвати козакування, як кукіль з пшениці, на цих благословенних подніпрянських землях!.. Пан Адам лише б своєю схизмою тішився,— поблажливо докорив Потоцький.

— А і то не є насолодна втіха, лише душевний клопіт, лихо моє, проше пана Миколая. Еж на вірі нашій дідівській, як на гармані, прости боже, добрішає гречкосій української землі. Розум йому не в бунтарство, а в статечність господарську спрямовується. Рвуть же й не читаючи ці богопротивні універсали до них від Скидана! А бачите, які покірні по селах, на очі соромляться потрапляти, з віконець та з-за схованок озирають панство.

І що міг заперечити польний на ці думки Адама! Очима весь час зорив по шляху. Чекав, натруджений самолюбством, дратований подіями на Лівобережжі, чекав! Може, тому і в розмовах більше згоджувався, підтакував невпопад. Справді, при молитві завжди легше було домовлятися з тим людом, і не лише з українським.

Лиш на одну мить зиркнув позаду себе: скільки око бачить — вояччина! Про несплачений жолд і польський вояк знімає свій голос аж до бунтарських конфедерацій. Таж ідуть за ним! І підуть з його наказу, гамуючи те українське бидло, й жолд дістануть із вояцького трофея...

10

Аж ось із пагорбів при дорозі забовваніли обидва хрести білоцерківської церкви Марії Магдалини. Майже водночас побачив Потоцький, як назустріч вискочило бі-ля двох сотень добре вишмигованих козаків Білоцерківського полку. Буланий кінь полковника стрімко вискочив на шляховий пагорб, ведучи поштивий перед. Ще не видно польному рудих плям на буланому. Та він добре пам'ятає й домальовує їх, зраділий душею. За полковником — сотники, полковий осаул, хорунжі сотень вишмигованою когортою баских коней підпирали Предслава Клішу в його шляхетному прагненні догодити польному.

Таким же поштивим строєм позаду, не відстаючи від старшини, гарцювали дві сотні добраних самим полковником надійних козаків. Час від часу Кліша озирався на дотриманий козачий стрій, поглядав і на похмуре небо, можливо, скаржився й на самого бога:

— Пилячки б вихрової, куряви з-під конячих би копит! Тоді не жменькою здавався б гетьманові загін гратуляції білоцерківського козацтва, а справжнім полком!

Потоцький не чув тих уболівань. На козаків він не сподівався в повітанні свого не зовсім мирного прибуття до Білої. Коли полковник спинив козаків і, підкреслюючи повагу, спритно зіскочив з сідла, Потоцький аж замилувався такою поштивістю. Полковник кинув поводи джурі, поквапився найшанобливіше вклонитись та привітати володаря військового поля.

Польний таки всміхнувся нестримною усмішкою задоволення й пихи. Спочатку припинив коня, на супровід свій повагом озирнувся, немов закликаючи в свідки свого тріумфу. Полковникам супроводу, ротмістрам, особливо нестримному Самійлові Лащу, навіть здалося, що й схопиться з сідла польний. Це була б ганьба, приниження! Адже полковник білоцерківців хоч і теж шля-

хетського роду поляк і прихильник тієї ж Єзусової моралі хреста і крові, та лише полковник українського реєстрового полку.

Микола Потоцький не зіскочив з сідла. Тільки вище підніс чоло, аби принизити тим людину-підніжка, козачу верхівку, хоч би й лояльну до його каральної місії на Україні.

— А нам казано, що й пан Кліша заслав до Мліева людей для парламентів з лупезним зрадництвом,— прорік, ледве скосивши оком на полковника, як на розчавленого плазуна під своїм чоботом.

— Бігме ж, такі прорвуться, куди захочуть, проше вельможного пана польного!.. Та то лише безштаньки, як злодюжки, викрались без нашого дозволу. Вже й вилучені нами всі з реєстрів полку...— умлівав підніжок, ловлячи очима примружений погляд владаря.

— На конь! Проше пана полковника також за мною! — скомандував гетьман, як проковтнувши мимовільне задоволення славолюбця.

Немов ожеледдю прохолодило козаків полковника Кліши. Негречний прийом білоцерківців відчув і сам гетьман. Та було вже запізно. Такий віншувальний марш зустрічі вже зведено на ганьбу... Махнув рукою з нагаєм: «Марш-марш!» А білоцерківці баским розворотом доглянутих коней в новій збруї та з козачим хистом шукали вже змоги, лише б гідно відповісти на те приниження гетьманом їхнього полковника. І коні гопки ставали на крутому розвороті, щоб іти вслід можновладному. Палали образою погляди козаків, коні під ними виривалися вчвал, піднімаючи за собою й кращих вершників польської гусарії. Козачий полковник благословляв те дурисвітство, безпомилково відчувши в ньому протест за його неславу. Нехай хоч так, хоч дріб'язковий, та ж протест! Сам же погідливо прилаштувався до гучного супроводу Потоцького.

Біла Церква вже гомоніла про приїзд головного карателя на козаків. Дехто й з комісії та писарі на складанні козачого реєстру вийшли на вулицю зустрічати Вельгопольщу в особі карателя польного. Бо що подумає про тих, які висиджуються позавіконню, перешіптуються!

— Ну що ж, панове браття. Таки на моє виходить. Чи це умови для складання козачого реєстру за вказівкою йогомосці пана короля? В Києві буде значно сприятли-

віше оточення...— раптом промовив Хмельницький, рішуче підводячись з-за столу.

Спочатку він навіть і не зважив на те, що хтось із писарів полкових а чи котрийсь полковник нагадав про приїзд до міста самого гетьмана. Шаноблива зустріч його полковником Клішею здалась тривожним попередженням. Чи не облишити геть цю марудну працю в доскіпуванні віку й заможності реєстровця, у шуканні давно загубленого ним справжнього імені. Та коли на вулицю вихопилось кілька писарів, полковників і дехто з челяді, козачий генеральний писар не витримав.

— Коронний же й назвав Білу Церкву осередком всього реєстрового козацтва,— спробував котрийсь із полковників заперечити.

— Коронний називав і Київ найбільш надійним місцем реєстру подніпрянського козацтва, прошу панів полковників! — наполягав Богдан.

Надвечір стало відомо, що Потоцький скликає раду лише з старшин наявних у Білій Церкві збройних сил Корони. Чи закличе й військового писаря з його реєстровою старшиною, нічого не було чути. І ніхто вже з писарів не заперечував доцільності пропозиції полковника Хмельницького.

Потоцький, напевне, чекав доброчинної візити генерального писаря. Принаймні як гостя до високої особи коронних збройних сил на Україні. Та Хмельницький, нашвидкуруч зібравшись, того ж дня виїхав на Київ. Дві підводи з новими реєстрами козачого королівського війська йшли попереду. Численна челядь військова від кожного полку при полковниках та писарях, свій добірний козачий супровід із чигиринців, з лубенців складали потужний загін Хмельницького. З ними Богдан залишав Білу Церкву на безроздільне панування самого Потоцького. Адже польний прибув до війська, яке згромадилось на Україні для остаточного погамування антикоролівських настроїв у позареєстрового козацтва. Готувалось те криваве погамування, яке прирікав Потоцький ще на варшавській розмові з козаками: «...Маєтки ваші, жінок і дітей... знесе шабля Корони!..»

Королівське слово про восьмитисячний реєстр раптом зблякло не лише в уяві Богдана. Воно зів'яло, як підрубана чи збита батогом галузка. Тут діяло вже не воно, а виявляло себе давнє прагнення шляхти придушити ворохобного українського трударя.

11

Петляла ріка, несучи свої води на північ. Лісами та байраками, гірськими проваллями й долинами, розгородженими курфюрстівськими ланами неслися ті води через десятки країн і земель. І не було порожніх шляхів, ані ялових стежок з обох боків ріки. Численні вояки тулились до берегів, знаходячи і харч для себе, і пашу для коня, і надійний захист за багатоводним Рейном.

Та чи встережешся від несподіванок і зустрічей з постерунками ворогуючих армій єзуїтизму та північних його противників. Гарнізон переможеного Кельна вистежив блукаючий на лісових манівцях межиріч стомлений загін Вовгура. Без вояцького попередження збалувані перемогами шведи напали на козаків, приховані світанковим спокоєм. Та загін саме знімався в похід після короткого нічного відпочинку. Передовий загін розвідки шведського короля Густава натрапив на міцний опір. Сам Вовгур перший ударив на нападників нагуляною в сутичках рукою. Його без слів підтримали козаки, жовніри, чеські повстанці. Двоє відчайдушних нападників не остереглися, ледве розмахнувшись шаблями. Рубані з двох боків упали, навіть не зойкнувши.

— До бою, браття! — гукав Юрко Вовгур, настигаючи вже й третього нападника-шведа.

І задзвеніли у вранішньому лісі шаблі, заіржали розхохані коні. Лемент шведів підохочував до бою й вовгурівців. За кого, за віщо бились, ніхто не доскіпувався. І тим, і тим потрібен був вільний шлях на схід: напасникам у завойовницьких прагненнях, козакам для повернення за Дунай, на Віслу, на Дніпро!

На тих двох порубаних шведах і окошилось це несподіване побоїще. Шведи з таким же лементом втікали геть з лісу до військ на Рейні. Здалося їм, що натрапили на цілий полк вояччини зрадливого графа Валленштейна.

Козаків це ще більше насторожило, нагадало, що духом війни, жорстоким духом нищення дихає рейнська земля.

— Тож уважнішими будьмо, браття вояки! Тепер нас можуть перехоплювати й численніші загони військ обох ворогуючих цісарів: північного завойовника Густава Адольфа та єзуїтського з Відня — Фердінанда. Мерщій на схід, браття, до Дніпра!

— Куди ж саме? — допитувались козаки.

— На схід, кажу. Це не куди очі бачать утікати, як злодії! На схід — це на словацьку Братіславу!.. Головне, не збитися з путі. Козак Петрусь їхатиме попереду. Пильнуймо Дунай! — наказував Вовгур. Тепер він уже без вагань брав провід загону на себе. Голландія лишилась далеко позаду, лишилась, як гіркий, болючий спогад!

І знову блукав загін спочатку лісами, потім битими шляхами, беручись на схід. Робили короткі відпочинки, уникаючи чужого ока. Тримались гурту, часом прилучали до загону ще якого-небудь небораку поляка чи чеха, що блукали по бездоріжжях європейських межиріч. Гурт мандруючих вовгурівців налічував уже цілу півсотню добре озброєного кінного війська.

— Як же тепер з нашими розвідниками, яких заслали до Голландії на довідку про долю Максима? — питали вояки.— Кажеш іти на схід, а як же з ними? Чи будемо наджидати, дослухатись бодай чуток з Амстердама, а чи за упокій молитись і прямувати через Чехію аж на Україну?

— І за упокій не будемо молитись, та й розвідників не чекатимемо. Гайда, браття, на Україну! Дніпро нам порадить, як далі маємо жити, чекаючи вісток про долю батька Максима,— радив друзям Юрко Вовгур. Своєю увагою до побратимів, настирністю й войовничим запалом він цілком завоював право старшувати в них.

— Веди, брате Юрку, на Дніпро! Звідти, справді, видніше нашому братові, куди стелеться козакова доля,— один за всіх подавав раду козак Петрусь.— Не змогли зберегти Максима при дворі герцога, то де вже його очікуватись тут, на такому бездоріжжі!..

Немолодий уже, бувалий у кількох походах, козак Петрусь користався довірою й повагою всього загону. Люди трималися купи, довірились розбитному лісовчикові Вовгуру, сподіваючись таки вціліти при ньому. Скрадаючись, посувались уперед, засилали пильні розвідки. А то б порвав кожен, куди очі бачать. З принагідних розпитувань і розвідок довідувались, що не лише далеко відійшли від Рейну, а й дісталися відомих земель. Під копитами стомлених коней уже кришилась чеська земля!

Позаду залишилась Сілезія. А до Дніпра досі ще, здавалось, як до неба! Край дедалі рясніше заполоняли

війська. Щоразу доводилось збочувати, гнати лісами та межиріччями. Ні назви їм, ані рахунку. Лише б на схід, на схід!

А й важко допильнувати в чужім краї. Скільки тих ворогуючих вояків набрело звідусіль на ці землі!

— Стій, що за вояки?! — німецькою мовою, хоч і не досить вправно, запитав якийсь латник, наче вітер, вискочивши з переліска. За ним висипав великий загін збройної кінноти. Стало зрозуміло, що встрявати з ними в бій дуже небезпечно. До того ж це вже далеко від рейнського узбережжя, від тих околиць Кельна!

— Козаки ми, з Дніпра вояки,— не ховався Вовгур, ледве добравши запитання.

— За кого воюєте, козаки? — чудово зрозумівши відповідь, перейшов латник на чеську мову.

— За чесний народ воювали. А це... з полону порвали-сьмо,— не розгубився й Вовгур. Чеська мова латника хоч і підбивала на щирість, та надто велику школу приховуваного партизанства мав вояк. Приховатись ніколи не шкодить, хоч би й для нападу!

— За кого ж, чий той чесний народ? Чи не Перебинуса, того розбишацького лісовчика князя Габора вояки? — напосідав латник.

— Говориться — за народ! Народ же — це батьки, матері, це господарі землі рідної. Сам пан вояк за кого носить свою голову по цих вояцьких нетрях на Дунаї? А Перебинус... Чи не Перебийноса має на увазі пан латник? Ідного Перебийноса ще й Кривоносом звали. Такого ми знаємо. Таж за корону цісаря й голову поклав...

Тісніше підступили Вовгурові вояки до свого отамана. Чи допоможе тут ця смілива його розповідь про Кривоноса, не були певні. Тож не кидалися зброї, за шаблі брались, підтягаючи лівицею поводи. А те помітили й латники, теж не кидалися зброї.

— Маєте коритись наказові найвищого в цьому краю командира цісарського війська комісарові Вільдгарту.

— А кого ж оце бачимо?

— Я єсть його писар, лейтенант Пауль... Комісар Вільдгарт чекатиме нас там... Маєте їхати за мною. Суперечки пана козака зайві. У мене он цілий пшталунк рицарства і наказ воєнного поля в цих місцевостях!

Що мали би чинити? Вовгур лише знизав плечима. Чи дійде й до бійки при такій розсудливій мові?

— Не прагну-бо сутичок, як на герці, тільки справжньої валечної різанини! — хвалився поручник Самійло Лащ, гарцюючи на баскому гнідому коні. Кінь був показний ще й тим, що дістався поручникові з рук самого Конецпольського. Любив пан коронний побавитись, обдаровуючи кіньми своїх військових симпатиків. Аж і до старості доніс цю шляхетну примху.

Самійло Лащ не першим був серед тих симпатиків. Та був він насправді щасливим укоханцем Конецпольського. І не диво, що всюди хизувався тою милостю до себе. Підібравши до свого смаку таких же відчайдушних рубак з коронної гусарії, поручник не крився з кровожерними настроями:

— Не люблю козака з бунтівливого хлопа! — не раз признавався й Миколі Потоцькому, щоб якось виправдати свої домагання, аби коронний відпустив його до польного гетьмана. Іти-бо на ту західну війну в королівській допомозі цісареві та єзуїтам не хотів. То не війна за гонор шляхти і не геройство! Хоч Потоцький всіляко приховував свої каральні наміри в цьому нападі на козаків, та кмітливий Лащ відчував, що саме тут має відбутись омріяне ним бойовисько!

Військовим же ділом і спокушав його Конецпольський. Умовляв іти на чолі нової великої посилки польського війська в Європу. На волання віденського цісаря о допомозі Корона мусила щоразу допомагати єзуїтам у тій європейській затяжній війні. Який уже час тривають там безперервні жорстокі бої з протестантами. Розгромлено чехів, придушено їхній збройний виступ. Та повстанці не склали зброї. Активні бої спілки німецьких протестантів проти австро-угорських єзуїтських військ цісаря не припинились. Опір найманської збираниці графа Валленштейна настирному наступові шведського короля Густава триває з тим же завзяттям. Валленштейн відволікав увагу цісаря своїми підступними загравання́ми з протестантською коаліцією. А чеський народ таки воював, нищив зарозумілу банду валленштейнівців зі спини...

— Не таких сутичок прагну!..— волав Лащ, знаючи про те кровопролиття в Європі. Обдурити й Потоцького мусив, аби йти проти козаків. Бо в Європі, в тій різанині, загинеш! І ні слави, ні задоволення. На неві-

домих, чужих землях пропадеш, як миша під колесом мажі.

Ні! Передчуваючи насолоду, він прагнув помірятися силами з українським «бидлом».

Морозяна, суха година. Досі ще не покриті снігом переліскові луки під Мошнами. Як завше, самозакоханий і впевнений, войовниче збуджений поручник навіть розвідки не заслав.

У подніпрянських луках його й зустріли передові загони Скидана. Отаман Біда й на цей раз першим ударив із-за густого переліска. Короткий, несподіваний для гусарії наліт не зробив чогось незвичайного, але й слави лащівцям не додав. Сам Лащ, хоч як розголошував про бажання помірятися з козацтвом силою, та вмить зміркував, що по-справжньому мірятись силою треба десь в іншому місці. І наказав своїм гусарам швидко відійти з-під Мошен. Лугові чагарники та перемерзлі калюжі й багна утруднювали навіть відступ, а не те що бій.

Ледве не цілий десяток гусарів полягло в тій настирній зачіпці, але привели Потоцькому живого козака. Коня під ним зарубали, самого арканами не вміючи мотузували. Самійло Лащ зрозумів, що йому замість нападу на козаків доцільніше послухатись Потоцького й відійти аж під Білазір, ніби заманюючи, як хвалився пізніше, цілий козачий полк. Цілого полку в Біди, звісно, не було. Але ця сутичка і така раптова втеча гусарів насторожили й козаків.

Жовнірство Потоцького розуміло, що на узбережжі йдеться не просто про налякування козацтва, а про справжні й натужні бої. Жолд а чи воєнна здобич — все це стало впритул за спину бойовиська й смертей. Ось вони, вже розгортаються бойовиська, та ще й які!

Потоцький настирно й жорстоко допитував приведеного лащівцями козака, щоб остаточно з'ясувати собі наміри Скидана. Від Конецпольського прибув до нього Караїмович, як наказний всього реєстрового козацтва. А від приведеного Лащем «язика» дізнався, що Скидан має намір зайти йому з потилиці й відрізати від подільських шляхів. Саме цього найбільше й стерігся Потоцький. Застукане зненацька його військо, що вже зараз незадоволене затримкою з виплатою жолду, може й на нього обернути зброю!.. Отоді козаки помірялися б з ним силою на багнищах за Россю!

— Прентко[1] на відворот! — гостро наказував своїм запальним полковникам. Прибирав до рук і самого Лаща. Польний прагнув забезпеченої спини, якої козаки не мають і не матимуть, аж доки не стане крига на Дніпрі.

І ніхто не розгадав того лукавого наміру польного. Потоцькому потрібна була не проста перемога, а повний розгром козачих військ, виведених сюди від Дніпра, нехай і найсміливішим Скиданом. Бо та хоробрість лишиться підпертою лише наявним під рукою невеликим військом, полками нереєстрових козаків. Скидан діє наосліп! Навіть кількості своїх козаків напевне не знає. Та й сили коронного війська, як випитали в полоненого козака, ні Скидан під Кумейками, то більше полковник Павлюк під Черкасами теж не знають.

Козачі посилки з-за Дніпра — марні й сподівання! Дніпро з навальною кригою-салом поки що слугує Потоцькому. Дедалі більшає на кригоплаві тих важких брил, гетьман мусить поспішати! Ні Кизима з Переяслава, ані Острянин з Полтави не допоможуть павлюківцям протягом найближчих тижнів.

Накази Потоцького були короткі й різкі. В них звучало й щось тривожне. Гетьман польний за кожним словом настирно нагадував дослухатись, як гуде скупчена павлюківська козача міць, як загрозливо вщухає гомін по хуторах і селах. Українець дошукується зброї, доміряється найдошкульнішого місця в гетьманському війську, що й досі не одержало жолду.

Так потерпав гетьман-пацифікатор, приховуючи свої страшні наміри. В них причаїлась вояцька певність пацифікатора!

— Жодних наступальних боїв, гунцвот...— навіть гнівався Потоцький, лайкою напоумлюючи гарячіших з-посеред своїх полковників.

13

Коли Рембрандт нарешті прокинувся від оціпеніння, вражений смертю лісовчика, слуги вже вели Кривоноса геть до башти при брамі, де в підземеллі була в'язниця.

Художник доскочив до нього, та вже зашкодити сторожі нічим не міг. Не мав сили проти чотирьох вояків,

---

[1] Мерщій *(пол.)*.

кожен з яких міг би його, як цурку, зламати в руках. В самого тремтіли ноги, сльозою запливали очі. Вояки встигли зробити своє ганебне діло з одним. Врятувати б хоч цього, певне ж, старшого з лісовчиків!

Не вперше Рембрандт так несподівано заходить до герцога, не прошений і не питаючись дозволу. До його вишуканої праці так звикли в палаці, що навіть володар (князівської прямої лінії старовинного французького роду з Орана) не зважав на несподівану появу художника навіть і в кабінеті. В руці жмут аркушів з ескізами, вугляні олівці. В очах якийсь переляк чи й невідоме герцогові захоплення митця.

— Що сталось, добрий наш пане Харменсе?..— запитав, підводячи голову від пергамену на столі. Випущений з рук пергамен пружно скрутився в дудку.

— За віщо ж, ваша милость, такий жорстокий наказ? Адже вони...

— Наказ військового часу, пане Рембрандт. Жорстокий, як і сама війна! Вояк з ворожого табору підлягає роззброєнню й ув'язненню.

— Але ж... ваша милость, з нього знущаються не як з полоненого. Другого ж підступно з-за спини порубано, як злочинця...

Аж не всидів герцог від тої вістки, стривожений підвівся. Чи стан художника його занепокоїв, а чи й справді не знав про неподобства, які чиняться у дворі. Владно ляснув тричі в долоні, підхопивши окуляри, що від швидкого руху впали з носа, зателіпалися на довгому чорному шнурку. З бокових дверцят ускочив озброєний служка.

— Що сталося з інтернованими вояками польського короля? — запитав стурбовано. Герцог таки й не знав, що зробили з тими полоненими.

— Один зарубаний у сутичці з вартою вашої милості. А другий, здається, збожеволів...— знизав плечима служка.

В руках у Рембрандта герцог побачив наскоруруч накиданий малюнок коня й лісовчика на ньому. Неважко було зрозуміти, що митець уболіває за цікавою натурою. Аж всміхнувся герцог, ловлячи рукою окуляри на шнурку.

— Перевести полоненого з башти до флігеля! — наказав служці.— Розкувати з ланцюгів і тримати лише на пильнім оці сторожі як шляхетного полоняника. Пана

Рембрандта впускати до поляка для малювання в усяку хвилину, коли він сам того забажає.— І поволі сів у фотель, обшитий жовтою шкірою. Стомлені рухи, мимовільний погляд блукає по скрученому пергамену.

Художник, як завжди при прощанні з герцогом, поштиво вклонився. Служка відкрив йому двері й вийшов разом, щоб виконати новий наказ герцога.

У дворі вже не було ні зарубаного лісовчика, ані його коня. Навіть збройний загін двірцевої сторожі зник з двору.

14

До самого Києва Богдан не переставав розгадувати в думці наміри Потоцького. Двічі спинявся в хуторах на коротку підночівлю. Воєнна лихоманка ворушила й дратувала людей на хуторах. Порожніли дворища козачі, як трапних, цуралися полковників, писарів з Богданового загону. З того й зрозумів остаточно, що не сусідських розмов з козацтвом прагне польний гетьман!

Чи висидиш і в Києві, дослухаючись найдивовижніших розмов та пліток, а то й загрозливих попереджень. Місто принишкло. Навіть дзвони вщухли по церквах у цю передзимову пору. Отці духовні й не крилися з розмовами, що настає козакуванню євангельський страшний суд. Богдан у якомусь відчаї таки шукав зустрічі з тими блудливими пастирями. Перевелося ж усе!

І що ж: залишати писарів у Києві при кількох полковниках реєстровців? Нехай марнують час на марудному складанні козачих «грамàток». Кому тепер вони потрібні, хіба що справді як граматки для поминок!

Між люди треба братись, а може би... до Суботова, до родини, перечікуючи, як негоду, цю злощасну веремію. З чуток, з переказів про бойовиська вже й на побережжі переконувався, що йдеться не до щастя людям в отому смертоносному клекоті вже ось під Кумейками. То де ж мудрі люди, з ким порадитись? Духовні отці: Іов Борецький, Лукаріс... Аж здригнувся з раптової згадки. Ще в Варшаві турецький посланець обмовився на прийомі в коронного про страхітливу долю борця за вселюдську правду, зодягненого в патріаршу митру. На галери його взято жорстокими султанськими катами. Де ж йому, старому, витримати таку смертельну кару...

З відчаю таки вдався в Києві й до святителів православія, і тільки ще більше безладдя занесли в голову,

заклопотану й власною розгубою. А треба ж діяти, з чогось починати, нарешті-таки стаючи на свій грунт! На побережанські хутори, на людські душі хмарами насувається кривавий потоп. Потоцький, як лис, мудруючи, потаємно несе його на шаблях видуреної в короля гусарії та жовнірства. Адже в кожному своєму сповіщенні до Варшави польний гетьман більше скаржиться на бунтівливий непослух Скидана, аніж би мав радитися про свої справжні наміри — «провчити» український народ!

— Як писар з королівської ласки мав би, пане генеральний, якось-то побачитися з Потоцьким і впрохати...— радило Богданові київське духівництво.

«Перевелися духівники!» — гірко розмірковував Богдан.

— Зараз, мабуть, уже запізно впрохувати Потоцького, преосвященні отці духівники! Лунають гарматні постріли, як обценьками, стискає гусарія неостережені полки Скидана,— пробував заперечувати ті поради.— Треба чимось дійовішим відвертати цю бійку! Неодмінно би відвернути, запобігти кровопролиття нашого люду!

— Таж як відвернеш, пане писарю? Втікачі он переказують, що й Скиданова старшина, не дочекавшись самого з гарматою, вже мала зачіпки з Потоцьким аж за Кумейками...

Тоді й порвав Богдан назустріч Потоцькому, аби умовити, навіть упрохати, посилаючись на розум і помірковану розсудливість та доброту коронної шляхти... Проти ночі гнав понад Дніпром шукати тої доброти! Лише двох найвірніших чигиринців-козаків прихопив з собою.

Холодна й мокра ніч не була порожньою в цю страшну для хуторян пилипівку. Кожен хутір, що той мордований вулик бджіл, метлявся в шуканні порятунку. Як від чуми, утікали козачі родини. Викликали у Богдана болючі жалі й подив:

— Чи вам до втечі? — розраджував він.— Жінки, старі діди... Пощо лишаєте оселі, господарство?

— Душі б винести геть, урятувати б дітей! Чи не знає старшина смаків королівської гусарії? А в нас і онука он... Ховали-сьмо від людоловів голомозих, а від панства шляхти не сховаєш...— нашвидку повідали трипільчани дивному козачому старшині. «Не інакше, як реєстровський полковник з ушанованих польським гетьманом»,— догадувались услід Богданові.

І ревла стурбована нічними перегонами худоба, втікали світ за очі дівчата. Тільки вночі, а не за дня розпізнаєш тепер побережанську Україну, пане генеральний писарю козачого реєстру!

Богдан спинявся лише на перепочинок. Кого розпитувати, з ким порадитися, коли кожен хуторянин поривається скорше зникнути з твоїх очей. Чи й самому не видно! Все стало зрозумілим і ясним. В марудних думках, в шуканнях самого себе отак проїхав і через хутір, про який, наче загоєна виразка, досі ще жевріли згадки. Обід у молодої господині Ганни...

Ще на околиці хутора зачув ревисько стривоженої худоби, до якого домішувалися жіночі розпачливі голоси. Щоразу звертав з дороги, вже й не спромагаючись заговорити до людей, розпитуватись а чи й щось радити. Зрідка надибував і на козаків. Дехто був при зброї, а поруч ішли й просто з рожном чи з косою на кілку. Хто пішки, а хто й на конях квапився.

Не придивлявся до козаків, не розпитував чиї. З ким тут спізнаєшся? А вже за хутором натрапив і на цілий козачий загін вершників. Таки запитав, приглядаючись у нічному мороці до одягу, до зброї:

— Від кого втікаєте, козаки?

Загомоніли, спинили коней. Гуртувались навколо незнайомого старшини лише при двох джурах у таких захаращених війною нетрях.

— Сам сатана тут не розбере, прости, боже, хто втікає, а хто женеться. Таж виконуємо нагальні накази, пане старшино! — озвався один козак. Певне, сподівався якоїсь допомоги, поради в нічному клопоті.

— Що діється в Трахтемирові, хто там старшує?

— Таж гусари самого Потоцького, згинув би він, клятий. Під самісінький Дніпро пруться загородити. За Кумейками вже й ми оце збулися бою. А це гонимо з наказу Скидана й чуємо — женеться за нами нагла стрілянина...—квапились пояснити козаки.

— Чиї ж гармати чутніше стріляють?.. Та, власне, коли вже стріляють гармати, виходить, палають обопільні бої,— лише собі ж і відповів Богдан. І прислухався не так до схвильованої розповіді козаків, як до стогону землі, до нічного клопоту переполошених побережан, до страшного вже гомону нічних гарматних лун.

— Павлюк також при гарматах мав іти з Чигирина,— квапились розповісти козаки.— А чи встиг

уже дійти? Стрілянину якось відносить, нічого не вчуєш...

— Замерзло б оце, то й лиха не знати. Кизима з-за Дніпра настиг би на допомогу! Полтавці сміливіше би сунули до Черкас.

— То вже й не пробитись нам до Потоцького? — запитав Богдан, не помисливши, що може й налякати козаків.

— До Потоцького?.. Хіба пан?..

— Та ні ж бо, западись вони в провалляхі.. Я генеральний писар козачого реєстру. Знаю, мусив би вгомоняти несамовитих...— і замовк, бо відчув, як і на власне вухо аж покорою зазвучали слова його пояснення. «Кому корюсь та перед ким і запобігаю?» — терзався в думці.

І повернув коня, вихлипався разом з козаками.

— Би-м хоч доскочити якось до Кизими, вість подати мали би за Дніпро...— озвався, як на виправдання.

— Тож доскочити, пане писарю... Он сало яке, аж гаркотить, шеретуючись на Дніпрі. Жодного човна не знайдеш, переправи порозбирали...— завагався хтось із козаків.

— Ото вже й лякати! Сало, сало... Чи ж поїхав би тепер і човном, коли б і був. Та коли справді треба писареві, як і нам, то я перший мушу гнати з одним-двома козаками на той бік. Чи вперше й гинути нашому братові. Коли ж треба, на таке діло їдеш!..— запально мовив старший цього загону.

— Справді, на добре діло, як там тебе, пане козаче... Треба ж! Козаки Скидана, певне, сподіваються на підтримку Кизими з лівобережцями...

— А я Григорій, приймак Нечая, Даньків брат,— несподівано признався старший.

Богдан, як зляканий, смикнув і осадив коня. Така несподівана зустріч серед ночі! Зіскочив з сідла й Григорій. Несміливо, а таки ступив назустріч. І серед чорної пилипівської ночі з родинною щирістю почоломкався з Богданом.

— Як же то й добре, що це ти, Григорію! Чи ба, отак доречно ми здибалися... З наказу правитеся, то й не гаймося, панове козаки, у вас так мало часу! Піду і я вбрід за Дніпро, бо маємо рятувати людей! Адже тих, за Дніпром, ще треба умовляти. А на них стільки людей чекають...

До такої козачої розмови при ділі звикалося змалку. Адже полки Скидана в небезпеці! Чи й тільки самі полки? А оці люди, що переховуються в лісах,— всіх їх треба рятувати. Хоч як лякав Дніпро скреготом крижин, козаки своєю згодою ще більше заохочували Богдана. Немов і коні під ними розуміли ту козачу змову, навертали в побережанські переліски, спускалися крутими стежками з круч на піскуватий примерзлий берег.

Заходив уже й припізнілий пилипівський досвіток. Під урвищами крутого берега, прибившись до води, немов заблудили два десятки відчайдушних вершників. Броду шукали. Крижиння, що ледь встоялось при березі, репалось під вагою коней, і схоплювалися вершники в сідлах. Хоча й стоячи в сідлі, а здебільше окаряч на ньому підганяли коней на глибину. Перед повів годованець Нечая Григорій. Поруч з ним — Богдан, теж стоячи в сідлі. Розжохані коні обминали крижиння, як несамовиті вганялися на середину Дніпра.

Між крижинням посеред ріки траплялися й просторі галявини, вкриті лише дрібними шматками сала. Один відчайдушний козак перескочив з коня на велику крижину й пустив поводи. Кінь вільніше поплив за крижиною, на якій козак порався списом, відпихаючи її, наче пліт. За крижиною творилась протока чистої води, нею й бралися козаки, часом допомагаючи собі списами, грудьми своїх коней пробиваючись впоперек Дніпра.

То там, то там іржали коні, не витримуючи боротьби з навалою крижаної стихії. Віддаляючись, навскоси пливла й та крижина з козаком. Згодом на неї видерся й другий. Немов спіткнувся кінь у нього, захлинувся водою, знемагаючи в борні з рікою. Козак дав волю тварині, але саме в ту мить, коли кінь ішов уже під кригу.

— Чи ж перевезеш отак цілі полки через збожеволілий Дніпро? — мовив Богдан уже на другому березі. Підганяли з Григорієм коней, щоб зігріти, гнали вчвал уздовж берега, наджидаючи козаків. Перевіз козаків загаявся.

Лише на пізній сніданок дістались якогось хутора. Коней до повіток позаводили, тісніше ставили, щоб зігрілися, обсихали. А в печах запалали вогнища, козаки без сорому при жінках сушилися, роздягаючи й спідні. Двох довелося лишити в хуторі перележати застуду. Богдан обсушувався, як і всі. На лихо ж, відчув себе не зовсім добре від застуди. Та справа, задля якої сюди

порвав і з такими труднощами дістався, вимагала негайно правитись, розшукувати Кизиму, волати о помочі правобережцям...

15

В покручених ярах під Корсунем гусари допитували козака. Допитували не як ратного супротивника, а як бидло, не людину. Коли падав, топтали чобітьми, потім підводили в поспіху та знов нагаями витягали те слово зізнання. Козак стогнав, зціпивши зуби, щоб не кричати, озирався навколо, наче виглядав когось, та й знов падав від ударів.

В ярах скупчились для нападу на козаків гусари й німецькі рейтари на важких угодованих конях. Товпились піші, змордовані переходами жовніри, купчилися й посполиті, озброєні на цей випадок хто чим міг. І всі гули, стримуючи голос, чи й перешіптувались як перед сповіддю. Та де з'являвся Микола Потоцький, там аж виляски розлягались від важкої гетьманської лайки. Завжди при ньому товпились поручники, джури, ад'ютанти, кузен Станіслав Потоцький і юнак-син, якого виводжував гетьман при гарячому ділі, як молодого пса при гончаках на полюванні.

Гетьмана покликано на допит козака, приведеного з першого бою поручником Самійлом Лащем. Тому й допитував козака розлючено:

— Бунтуєте, лайдацтво недохрещене?.. На Корону руку свою брудну здіймаєте, гунцвоти...

А що міг полонений козак відповісти на ті лайливі запитання? Можна би згодитись, що таки бунтують козаки, свого домагаються. Чи на Корону, а чи для захисту від неї знімають ту збройну руку. Та тільки плечима знизав. Згоджувався а чи й дивувався, що такий пан, сам польний, міг припускати, ніби козаки і зброю ту мають у руках тільки за іграшку, крадькома вхоплену, коли не бачили матері.

Та на допит приспішив і переяславський полковник Ілляш Караїмович. Чи вірять йому коронні, що таки сам пішов від переяславців, і то лише для того, щоби в оцих допитуваннях козацтва показати панам коронній шляхті свою блазенську покору? Замість першого слова до козака, просвистів нагай у нього перед носом. Домагався признання, скільки військ у Скидана.

— Чи я їх лічив, самі б подумали! А ще пан з розумних караїмів. Неначе я знаю, які там полки... Таж і переяславці, від яких он як втікали-сте... Хто їх знає, скільки там набралося вже нашого брата, лівобережного козака. Чи й пан Караїмович, хоч би й з-під канчука, визначив-бись на свою голову, скільки їх?

— Знаєш і ти, падло! Та я допоможу пану козакові пригадати! — і немилосердно шмагав заплетеним у нагаї свинцем по плечах. Козачий полковник переяславських реєстровців старався, щоб часом, бува, і його самого не почали розпитувати канчуками, чому так нагально втікав із-за Дніпра.

— Та нехай вас пропасниця б'є, навіжені, за що страждаю! — волав козак.— З полку Біди ж мене взято. З Чигирина ми нагодились, а не з Переяслава...

Караїмович озирнувся, шукаючи очима гетьмана Потоцького. Хоч замість гетьмана досі ще лишився тут його син Стефан та Станіслав Потоцький, полковникові й цього було досить, щоб доводити свою вірність Короні. Знов шмагав козака плетеним нагаєм уже й за образи. Аж п'янів від цебеніння крові з посіченого тіла.

До місця допиту під перелісок у долині прибився й Адам Кисіль. І мусив утрутитись, допомогти в допитуванні козака. За плечі, мов безтямного, відвів розлюченого Караїмовича і, наче піп на сповіді, стиха заговорив до козака:

— Чи тобі, християнине сущий, дорожчі оці опришкуваті бунтівливі полковники з їхньою галайдою? Чого мітишся, козаче, не говориш усієї істини? Я єсть Адам Кисіль, теж православної віри, як і ти...

— А-а, панок Кисіль! Заварили киселями, аж нудить гречкосія. Та чутка була, що й тобі, пане Адаме, ічнянці перини розвітрили з палаців, не будеш панувати!

— Таж не про те питаюсь, рабе!..

— Якщо ти не панотець, пане Кисіль, то й рабом божим узивати мене тобі не годиться. Чи не самі, пане Адаме, рабом — попихачем у панів Потоцьких?.. Ой навіжен...— знов канчук Караїмовича обпалив козака ударом по голові. Навіть слово заглитнув козак, захлинаючись кров'ю з розсічених губів.

Знали кати, що полоненому козакові в такій розмові важко було би щось приховати, заплутати. До того ж при допиті був ще й козачий старшина Іван Ганжа, завбачливо прихоплений полковником Караїмовичем, коли

втікав з Переяслава. Допитували Ганжу інакше, не канчуками, мабуть, сподівались обіцянками, як лиса, на принади взяти.

— На сотню, а то й на полк поставимо, якщо зуміє пан молдаванин шануватись. Адже в Молдавії таку послугу панам Потоцьким та Вишневецькому чинив.

— Чи не зумієш, коли бачиш, що треба...— невиразно згоджувався Ганжа.

— Тож справді блаженна думка пана старшини,— втрутився й у цю розмову Адам Кисіль. Нелюдський крик катованого козака, якого полковник Караїмович повів десь далі в чагарник, заважав зосередитись.— Коли й на сотню пошлють, благе діло служба королеві!..

16

Аж на світанку стихли ті смертельні волання катованого козака. Прокотився лунами раптовий гамір війни десь на перелїскових байраках за Корсунем. Світанням зажевріла ніч від пожеж, які раптово спалахнули по луговому узбережжю Дніпра.

— Кумейки палають! — з неприхованим жахом вигукнув Адам Кисіль.— І саме в день пилипівського Миколая! Чи не ім'я свого супротивника Миколи Потоцького палять козаки тими страшними смолоскипами!..

Тривоги минулої ночі тепер здавались лише жартами в порівнянні з гамором по лісових хащах. Палаюче село огорталось розпаленою зненавистю й нерозсудливим гнівом шляхетських військ. На козаків у палаючих Кумейках і велів ударити польний гетьман. Він відчував, що чадіє вже від бажання спалити у полум'ї Кумейок цілий козачий рід. Полум'я з сухих осель та стіжків соломи раптово піднеслось угору, висвітлюючи козачі загони та клопітну метушню самих паліїв.

— Пушкарям німецьких гарматних обслуг наказую,— гукнув Потоцький,— накрити кулями гультяйські строї в Кумейках!

З цього почалася страшна кумейківська баталія. Заздалегідь заведені в бічні переліски розжохані перед боєм хоругви, між ними й найвимуштруваніші німецькі найманці, з копита рвонули на козаків. Оборонці в Кумейках сподівались під прикриттям диму від пожеж поставити надійну оборону в селі. Стягали вози в прогалини між озерами, копали захисні рови на шляхах.

Та вітер раптово змінився і погнав той важкий, задушливий дим і сморід на самих козаків. Жінки й діти більше проклинали самих же козаків, аніж королівських нападників.

— Мордоване й лихо в козака...— лаялись оборонці.— Навіть вітровії слугують клятому ляхові, козачі діти нас кленуть!

Перепони з возів, рови — усе як на долоні побачив Потоцький при світлі пожеж. Ядучий дим труїв самих же козаків, заважав боронитись. Старшини мусили вишукувати, як боронитись далі, куди справляти людей, знедолених пожежами, мусили завертати підготовлені вже для іншого діла полки.

Та все ж озвалися в ту мить і козачі гармати своїми першими пострілами. Розпалена навальним маршем коронна кінnота, важкі меченосці гетьмана прострілювались наскрізь козачою гарматою.

І хто знає, чим тут більше воювалося: силою, вмінням а чи люттю, яка з обох сторін перекипала вже й на божевілля. З обох боків палили гармати, накриваючи ворухку лаву кінноти, вражаючи і чужих, і своїх. Кілька разів до Потоцького поривались кінні посланці.

— Там пекло, проше пана гетьмана! Що далі чинити, який наказ маємо нести? — волали гінці.

— Саме в пеклі й волію спопелити бунтарське хлопство!.. Вогнищ їм і гусарської шаблі! Напред, напред, вогню їм!..— наказував, мов несамовитий.

Чи від тих щоразових алярмових гінців, а чи з військового досвіду та з вояцького передчуття він уже знав, що хоч і полягли в бою його найманці рейтари, гинуть і драгуни, дрібнішають шляхтянські загони кварцяного війська, але від них і під ними ще більше полягло й козачої кінноти, гинуть їхні піші полки!

Розвиднялося, насурмочений чорними хмарами, вставав день зимового Миколая, мирлікійського чудотворця. Хіба що на чудо сподіватись мали вояки обох ворогуючих сторін.

Наступ козачої кінноти починав слабнути. Не пробитись їм крізь багаторядові перепони з возів та з дерев, що захищали військо Потоцького з вигідного для козачого удару боку. Самим їм готувалось оточення — мусили відступати...

І рідшають постріли козачих гармат, чутніше стає волання вмираючих у бою. Так боляче й неславно зчаха-

ють життя на гордім пориванні до волі! Саме до цього, до вгасання козачої слави, і дослухався польний, наблизившись зі своїм почтом безжалісних карателів до Кумейок.

— Аж тераз наказую пану Самійлові... Саме тепер, щоб не дати бунтарям шляхів на відступ! Напред, пане Лащ! — гукнув, коли помітив, як поквапливо закривалися возами, ставлячи перепону, козаки. І як уперто, як завзято бороняться, підтримуючи шлях на відступ іншим!

І з полегшенням, задоволено зітхнув. Таки ж то збувається його давня шляхетська мрія розгромити, винищити бунтарське плем'я на Дніпрі. Згадалось і поблажливе попередження Конецпольського: «Народ винищити неможливо, його можна лише взяти, як псів на смич!..» — «На смич, паше коронний, козака брати небезпечно...» — в думці відповів польний, споглядаючи страшне побоїще під Кумейками.

Поручника Самійла Лаща досі ще ніхто не бачив, щоб він заздалегідь вправлявся, готуючись до бойової акції. Часом на самоті по-хлоп'ячому й вимахував шаблею, рубав уявного «хлопа», бунтаря. Але то не були навчальні вправи. Лише зальоти гульвіси. Та з раптового наказу стражника польного поручник зрозумів, що нарешті настає і його вояцька пора, а з нею й справжня слава, якою мусив перекривати численні баніції за гультяйство.

Тисячною армадою спочилої гусарії навально вдарив він на знекровлених, рубаних поміж возами, але не скорених піших козаків отамана Дмитра Гуні. Ганявся за ними в перелісковых побережанських ярах. Більше на стогін поривався, дорубуючи калічених, навіть і своїх. І тільки десь на околиці Боровиці нарешті збагнув, що втратив половину й своєї кінноти, а козаки досі ще не волають о помилуванні. Коли немає рушниці, перебилась шабля в козака, він іде з рогатиною, ламає ворога в смертельних обіймах, загризає зубами!

У вояцькій метушні наскочив отак на рубаного в бою, але живого козака. Беззбройний уже, ліва рука закривавленим обрубком висить. Перекривлене в вояцькому захваті лице, витріщені, налиті кров'ю очі. Чи й розуміє, що він уже не вояк. А таки зчепився з гусаром на коні. Поручник зопалу замахнувся, щоб навідліг стяти безоружному голову, та раптом почув:

— Рубайте, клятi!.. Он з Днiпра вже вийшли лiвобережцi!

Немов ударив поручника тою погрозою. Лащ аж руку нiби звихнув вiд надсильного замаху. Козак однiєю дужою рукою вiдчайдушно смикнув на себе поручникового гусара з сiдла i впав з ним, зубами осатанiло вп'явся гусарові в горло.

Аж тоді рубонув Лащ, дiставши й гусара в тому клубкові смертi. Обоє й не ворухнулись. Але погрозливi козакові слова вдарили дошкульно. Загiн Лаща таки справдi танув з кожною хвилиною в цьому безладному переслiдуваннi вiдступаючих козакiв.

Сам Лащ зазнав кiлькох шабельних ушкрябин. А вiд Днiпра справдi долинав погрозливий тупiт свiжої козачої кiнноти. З учорашнього звiдомлення розвiдки поручник знав, що рiка таки закована вже кригою. Невже по свiжiй тонкiй кризi запорожцi з донськими козаками перейшли Днiпро?..

З чагарникiв придншровських почувся наступальний гамiр донського козацтва.

17

Томленi, в холодi й голодi, аж четвертого дня прибились до Iркliєва козаки з Богданом та з старшиною-посланцем Григорiєм Нечаєм. У ярах, у вибалках при рiчцi, припахлiй цвiллю й, може, за те прозваній турками Аркliєм, селилися козаки. Джерельна цiлюща вода навiть взимку сльозила тут з ущелин круч. Намерзала печерицею, але бiгла.

Узвозом з узбережжя надвечiр продерлися в Iркliїв. Нечай встиг порадитися з кимось із чигиринцiв, шукав на перепочинок двору десь би при крайнiх козачих хатах, вiддалених вiд битого шляху. Об'їжджаючи забитий вояками Iркliїв, сотник допитувався лише, де б напоїти коней. Вiн пильно додивлявся, що ж дiється в цьому Iркliєвi, а докладнiше розпитуватись остерiгався.

— Якщо й справдi козацтво шукає лишень напитись, то їдьте просто он до того джерельця пiд кручами за шляхом...— радила козачка з крайньої хати.— Такий гурт, коли зайдуть до свiтлицi, то й комина розвалять, самiй хоч цурайся двору. А в неї вже ж є...

— Бачиш, господине, худобі з такої прогінки вичахнути б перед напуванням треба. Якусь би обкізякóвану повіточку,— клопотався Нечай.

Жінка з холоду горнулась у кожушину, на хату як за поміччю озиралась.

— Обкізякована шопа ось за тим проваллям у вулиці. То ковалева... Таж Ірклій наш ось який уже день тирлують Кизимові козаки. Якщо у коваля немає козаків на постої, то там би могли зігріти свою худобу. А в нас...— нітилась, тісніше вгорталась кожушиною.— У нас же старшина на постої,— таки призналась.

— Не велить? — зле поцікавився й Богдан, недобрим духом проймаючись до тих настирних постояльців. Адже ж за Дніпром такий бій розгортається.

Жінка й не відповіла, знизавши плечима та на хату знов немов з надією озирнувшись. Аж торгнули двері, замашний козак надівав шапку вже надворі. На плечі жупан накинутий, зимно ж надворі. Хазяйновито, поотаманському озвався:

— Агов, чиї вояки, чому не біля свого полку?

— Свій далеко, пане старшино. Чигиринці ми, з правого берега за поміччю до Кизими прорвалися через ріку,— признався Григорій, упізнаючи старшину.— А це ось...— натякнув і про Богдана. Та лише махнув рукою, нехай, мовляв, сам спізнається.

Богдан аж дивувався такому простому, навіть неоглядному спізнанню вояків з першого слова. І вже гнівився на цього, обігрітого в хаті. За Дніпром горить земля, бої розпочалися не на життя, а на смерть, ллється людська кров, а він сидить в Ірклієві! Когось стереже а чи шпигує? До двору не велить пускати нікого...

— Може, й чинш якийсь платиш за хату, пане козаче, що так ретельно справляєш інших до своїх полків? Щоб часом не потіснили, чи як?..

У твердому голосі, в поважному тоні старшина відчув владу. Ступив ближче, допильнував роздивитись козака.

— Чи не голос генерального писаря королівського реєстру пана Хмельницького чую? — обізвався жвавіше, тою миттю вдягаючи жупан у рукави та приглядаючись у повечір'ї. На дошкульні запитання не відповів, ніби й не почув їх.

Богдан аж озирнувся на чигиринських козаків з Григорієм.

— Щасливий чоловік, і в темряві, як турчин, бачить, упізнає. А я ось досі ще не доберу...

Насправді ж Богдан упізнав уже цей голос, та не хапався признавати його господаря. Таки зіскочив з коня, наблизився, заходячи з виднішого боку.

— Тю, бий його сила божа! Чи не Сидір Пешта, вправний колись гонець полкового осаула? Таки ж він...

— Він, він, пане генеральний писарю. Колись гонець, а тепер... Заскочила й нас оця військова завірюха.

— Заскочила вона не одного старшину. Куди ж прямуємо, пане козаче? Може би, разом коли до пана гетьмана...— Богдан аж сам дивувався з такого повороту розмови з цим непевним старшиною.

— Соромно й признаватись, таке трапилось. Цілий полк донців з кількома запорозькими сотнями лише вчора настигли. Вчора й погнали свіжою кригою через Дніпро на поміч Гуні. А ми з полком...

— Не втрапили, чи як? Хто ж у козаків за старшого при сотнях, не чув, бува, пане Сидоре?

— Чи всіх і знаєш, пане Хмельницький... Більше шибайголівства, а не козака, прости, мати божа. Стривай же пак: чи не джура пана Хмельницького, а чи побратим, званий Карпом серед донців! Так, так, чутка була, що й турка, того страченця, бачили при ньому.

— Назруллу?

— Кат їх розбере. Турком-страченцем а чи баюном звуть його донці. Як пошалиміоніли, руських ще поназбирали, перед ведуть у донців. Тож ледве не забув. Адже пам'ятаю, як пан Хмельницький і тим турком-баюном тішився в Чигирині. Такому, як той казав, один шлях до слави чи й до смерті, як і кожному з нас... Адже чув, пане писарю, гетьман польний подолав козацтво нашого Скидана під Кумейками за Дніпром. Кілька полків козака полягло, відступом рятується решта. Чого ж і ми оце...

— Та, може ж, брехні то все. Звідки це відомо, коли Дніпро ще й до вечора в салі крижаному був? — ледве стримував Богдан глибоке занепокоєння, тривогу. Незалежний, гідний козачого писаря тон, а в думці пожежа. Адже всі ці дні наслухався страшного гамору війни з-за Дніпра. Безпомилково добирав, як посувалась валька вниз дніпровим узбережжям.

— Які там брехні, пане Богдане, коли Дмитро Тихонович Гуня гінців топив у Дніпрі, волаючи о допомозі

від Кизими, від полтавців. Чотири полки козацтва полягло під Кумейками. На Черкаси відійшли, розбиті вщент. То донці й погнали на порятунок Гуні. Чому ж і ми опинились на Лівобережжі...

— Якщо розбиті мовиш, то хто ж відходить?

— Було ж козаче військо біля Дніпра аж до Черкас. Кумейківські полягли, а ті бороняться відступаючи. Павлюк з гарматою на Січ потяг, а наш полковник Скидан погнався за ним, щоб гармату відібрати. Боронитись же далі немає чим.

Богдан раптово обернув думки, виладнував подальші наміри. Куди правитись йому, на яку ногу ступити, коли так жахно складається доля козацтва. Чи не бреше козак, навіть не думав. В тих чутках, які сам хапав, мандруючи ці чотири доби побережжям, не знаходив чогось втішнішого за вістку Пешти. Проте якась прихована зловтішність козака надавала його вістці ще й дратівливого присмаку ворожості.

— І де ж зараз Дмитро Гуня, чи встигли донці йому на допомогу? — мимоволі допитувався, намагаючись повніше уявити стан козачого опору Потоцькому.— Мусимо ж як стій до пана польного якось дістатись! — гостро, як наказ, пропонував. Розмову з цим непевним чигиринцем треба було провадити, як з чужим. Когось же він переховує в хаті.

Думка про побачення з тріумфатором поскромнення козаків Миколою Потоцьким була ніби й чужа. А рятівна думка! Переконувався, що саме в його побаченні з польним гетьманом і є урятування коли й не всіх козаків, то хоч їхніх родин. За всяку б ціну припинити цю божевільну вальку...

З цього треба було б починати ще в Білій Церкві!.. Тож божевільний Карпо таки виконав намислене врятування Назрулли! А тепер... загине й сам і донців загубить під карабелею Миколи Потоцького...

18

Навіть сам герцог Оранський не дивувався справжньому приятелюванню Рембрандта з інтернованим козаком Кривоносом. Художник заходив до нього не лише тоді, коли мав вільну від праці при палацах герцога хвилину. Він щоразу навідувався в садовий флігель з

паперами, а згодом і з полотном на рамі, з пензлями. І, як завжди, з неодмінним своїм топірцем.

Художник щоразу заставав Кривоноса біля полотна, той вдивлявся, як зачарований, у фарби. Часом козак навіть не вчував, коли й заходив до нього в кімнату цей дивний маляр, що майже з першої зустрічі став родинно близьким, задушевним другом. Яких старань він докладав, щоб дізнатись для Кривоноса, чи врятувалися його друзі тою втечею влітку. А минула й зима, весняне сонце знов манило козака на волю...

— І тож не терпиться. Таж я просив зачекати з цими оглядинами. Вередувати почнеш, адже там стільки ще недоробок, випадковостей, мазні,— злегка докоряв Рембрандт, розбудивши козака з тяжкої задуми.

— Винюсь, мій добрий пане Харменсе. Винюсь, але й не в силі втриматись. Чи багато з нас, простого люду, мають таке щастя, щоб за життя себе побачити на картині. Це ж не у мисці з водою, де відбивається скорше наша злість чи й моє хлопське каліцтво,— показував Максим на свого носа.

— А нам, митцям, каліцтво тіла і не видно за благородством душі людської,— піднесено заспокоював Рембрандт.

— Отож і мовлю, що вірно порадив пан митець отак збочити погляд, щоб загубити в портреті не лише болячку на носі, а й усю злість нашого брата на цей панський світ!

— І знов же раджу заспокоїтись, пане Максиме. Портрет до того ж таки ще й не зовсім довершений. Отак прошу й сидіти... Та голову ж, голову вище, козаче мій!

В праці інколи кидав окремі слова, вголос розмірковуючи. Кривоніс знав, що відповідати на них і не слід. Бо тільки розбудиш митця, як від сну. Занепокоїться, допитуватись почне і вже за працю більше не візьметься. Чи не було вже й такого. Мадонну писав у покоях герцога. Якось дозволив зайти поглянути. Мадонна такою простою й щирою, як селянська дівчина, дивилася з полотна, немов на молодече приятелювання запрошувала.

— Не гріх і молитись на таку!..— в захопленні озвався Максим. Та Рембрандт якось лячно стрепенувся, глянув на приятеля й кинув пензля...

На це ж бо нарікали вже й замовники, їм у образі богоматері не подобалось оте людське, яким захоплю-

вався Кривоніс. Своїм захопленням він не лише відірвав митця від натхненної праці, але і нагадав про ті неприємності з замовниками мадонни. Тож ніколи більше не заговорить Максим у час праці художника!..

— Ну, ось... Тепер прошу, гідального мій, пане Максиме. Можна роздивлятись, навіть вередувати. Тепер і сам я вже, як на чуже полотно, волію дивитись. Нехай постоїть отут, біля вікна. Мені ж бо не мало разів ще доведеться заходити й додивлятись, аж поки я звикну, як до чогось рідного, свого.

І стали обидва поруч: замашний козак у закошланій шапці, в потертому кунтуші і хоробливо схудлий, стомлений митець. У правій руці між пальцями тримав кілька пензлів, а в лівій палітру з розмазаною фарбою. І що довше вдивлявся Максим у власний портрет, то палкішим жаром огорталося серце. «Той», з портрета, настирно вдивлявся в Максима, а сам Максим бачив Поділля, закинуту пустку-хату, село.

— Вимерло все, тільки ти вдивляєшся, мов у пустку, у власну ж душу...— прошепотів, забувши, що й не сам.

— Чую, своєю рідною мовою заговорив,— зрадів Рембрандт.— Значить, художник прочитав душу натури без єдиної помилки! Отак і мріялось мені, добрий Максиме, щоби, споглядаючи цей портрет, людина згадувала про свою появу на світ божий... Але до остаточного присуду зачекаймо ще.

— І довго ж?

— А куди квапитись? Щоб бути вічному, мистецтво повинне завжди манити до тої остаточної розгадки...

— Таки ж навічно? — з якимсь острахом запитав Кривоніс, обернувши стривожене лице до художника.

Рембрандта теж стурбувало це запитання, на яке важко було знайти відповідь, як і розгадку мистецького сенсу в застиглім навічно тільки-но написанім портреті. І переклав пензлі в ліву руку, правицею торкнувся плеча зажуреного друга.

— Сьогодні ж поговорю ще раз із герцогом. Таж війна ще досі триває в Європі. Чи й проб'ешся ти через неї, отруєний війною, наскрізь пройнятий нею, вояче! Неодмінно поговорю, переконаю. Певен, що переконаю... І ми розлучимось...

— Чи треба так сумно, мій добрий пане Харменсе? Не розлучимося ж!.. Хотілося б лише ступити ногою на рідні землі, збудити свої ходжені сліди. Адже я...

— Знаю, засуджений на смерть. Якою ж то рідною має бути земля, топтана ще й дитячою ногою... Все знаю, дорогий пане Максиме. Сьогодні ж домовлюся з герцогом. Стривай-но... Ми ж можемо й задобрити пана герцога, маємо чим.

Обидва разом обернулися знов до портрета. Якусь мить стояли, вражені тою новою думкою. Її назвав Максим у ту мить рятівною!

Художник вихопив один із пензлів, набрав на нього криваво-червоної фарби й швидко написав унизу на картині: «Портрет людини». Помислив ще, ніби вагаючись, і ледь помітно в куточку дописав: «Х. Рембрандт Ван-Рейн».

І слова більше не мовивши, швидко вийшов з кімнати. Аж дух захопило в полоняника. З чим повернеться від герцога-владаря, на який олтар буде принесена ця невиміряна людська доброта митця!..

19

В останню хвилину сотник Пешта не втримав таємниці свого перебування в Ірклієві. Аж зрадів і Богдан, що так слушно відчув підозру й пересторогу до цього сотника. Коли, розпрощавшись уже з Григорієм та з його козаками, Богдан заїхав за Пештою, той хвилюючись повідомив, що не зможе їхати з генеральним писарем до польного гетьмана.

— Я ж і не сам, прошу вас. При писарі я чигиринському тутка, при пану Данилові Чаплінському.

— Переховуєтесь, пересиджуєте, чи як? — здивувався Богдан, не сподівавшись на таку відвертість. Адже Чигиринський полк разом із запорожцями веде які бої.

— Яке там переховування, пане генеральний! При писарі ж і найпоцінніші клейноди полкові. З цілим загоном чигиринців ми тутка...

Та й марудною, як для сотника, здалася Богданові ця служба Пешти.

— Припильнувати б їх у Чигирині, ті клейноди полку... Що ж, доведеться самому їхати, адже мушу негайно здибатись з польним гетьманом. Пан Данило Чаплінський у хаті чи при козаках з клейнодами? Чи, може, десь шукає побачення з Кизимою? Такі складні справи в полку за Дніпром...

І хвацько сів у сідло. Якусь мить угомоняв спочилого коня, порохівницю пересмикнув за спину. Широкоплечий і статурно мужній, пильно видивлявся на сотника, мовби милувався пригніченим, зниціліим його поглядом. А сотник, наче шкодливий кіт, не міг приховати, як очікував, коли ж писар нарешті-таки торкне плетеним нагаєм свого вишколеного коня.

— А з клейнодами полку обачніше би поквапитися до Чигирина, пане сотник. Полк посувається до домівок і може... Не вирушив би з дурного розуму а чи з розгуби геть і за пороги!..

Кінь під Богданом насторожено пряв вухами, немовби теж дослухався до тих наставницьких слів. Аж за останнім словом господаря від ледь помітного доторку поводів з копита скочив повз сотника у вулицю. Чи простить цей сотник Богданові і повчальний тон старшого, і таку зневагу? Богдан проскочив вулицею, що вела на місток, а з нього до крутого узвозу. Чи мовив на прощання пан Пешта бодай би слово? Міг справдовуватись, заперечувати. Богдан уже й не дослухався. Та й душу сотникову вже прочитав тим гострим видивлянням, ще стоячи на прощанні. По побережжі траплялись поодинокі, а то й купками кінні та здебільшого піші козаки. Готувались, мабуть, до походу геть у задніпрянські степи, а можливо, просто з придніпрянських постерунків, прогрівають коней чи розім'ятися пішли й самі. Чиї козаки, яких полків, з реєстру а чи вільні? Певне, й настрої в них відмінніші, аніж у сотника Пешти. Та раптом відчув Богдан, що все це зараз найменше його цікавить. Не війною-бо, а якимсь-то примиренням живе його збаламучене єство. Збігло в думку й прощання з Григорієм, з його заклопотаними війною козаками. Григорій з біллю в душі переказував усе, що сам вивідав у козаків, у сотників, у ірклівчан:

— Немає толку, мовлять козаки. Тобто безладдя якесь пішло в козачих лавах. Уже й Дніпро скрижанів, а Кизима й гадки не має йти на поміч Скиданові. Самі донці та руські якісь охочекомонні покозачені сотні з Курщини стримують лащівські навальні заїзди поміж придніпрянськими озерами.

Побережжя й далі не пустувало. Втікачі з правого берега, хто з чим міг і як міг, поривали на цей, досі ще, здавалося, спасенний, до ноги піднятий і озброєний, тим і спасенний, лівий берег. В безкраї степи втекти квапи-

лися, в непролазні ліси, щоб пережити лиховісну веремію, вціліти б хоч задля дітей. Але як спинити цей людожерний похід Ваала, якою ціною його спиниш! Тільки б не розгорялося й далі це страшне кровопролиття та дикунське здирство...

В дотліваючім селі Кумейках купками лежали мерзлі трупи. А жовніри, наче пси, об'ївшись на дозвіллі, ганяли в згарищах з клумаками за плечима. Побачили козачого старшину при двох джурах, але ніскілечки не знітились. Вони тут господарі. На запитання, де гетьман, через плече кинув один:

— Пан польний тераз на Корсунях бендзє...

На Корсунях бендзє...

Мався би допитуватися шляхів на ті Корсуні. Та поїхав шукати їх, аби вибрести з побережанських захаращених війною лісів. Лише надвечір виблудився лісовими шляхами, об'їжджаючи досі ще не замерзлі трясовини заростої очеретами Росі. Потік вояччини до Корсуня підказав Богданові, що польний десь тут громадить військове коло. Скоро натрапив і на численний штаб польного гетьмана.

— Яка байдужість до смертей, проше пана Адама,— звернувся Богдан, зустрівши цілий гурт шляхти, очолюваної говірким Адамом Киселем. Дехто з шляхти був напідпитку і не приховував того, а навіть пишався, як і своєю часткою в перемозі.

Кисіль зрозумів нехай і ввічливий натяк писаря. Та задоволення від такої вчасної зустрічі пересилювало все.

— Доречно ж нагодився, вашмосць пане генеральний! — захоплено озвався і спинив коня, щоб порівнятися з Богданом.— Певне, чули-сте, козацтво бунтарське до рук пана польного вчора здало призвідців цієї нещасливої веремії...

— Всіх? — похопився Богдан, наче був надто зацікавлений саме таким завершенням цієї кривавої кампанії.

— На жаль, не всіх! Лише полуруса того, здрайцю Бута Павла, званого Павлюком, Томиленка та кількох старшин. Сердега Скидан утік від розгніваних своїх же чигиринців. Гуня тепер знов правує залишками бунтарського козацтва. Жалі беруть і за того православного старшину Дмитра Тимошевича. Розумний, розважливий був старшина замолоду.

— Інші на старість мовби розумнішають... З ким же розмовляє тепер пан польний, коли вашмосць пан Адам не при ньому? Чи, певне, з козаками. Адже полковників при них немає?

— Таж є, пане генеральний.

— Заковані? Відома річ, не полюбовний мир, а покора шаблею скорених. На жаль, припізнилися й ми з Києва. А волів би з єгомосць паном польним завчасно порозмовляти.

З-за рогу до церковного майдану виїхав цілий гурт високої старшини. Посередині, як на свято, правився сам польний, ні на краплину не засмучений війною, тисячами трупів, нелюдською різаниною. Посміхався замість відповідей на численні вітання шляхти з почту. І не приховував надмірного задоволення такою перемогою. Його погляд простував туди, геть далі, за оцих улесливих людей, які так щільно оточують не його, а посаду, поважне місце, яке він посідає саме зараз, в ореолі тріумфатора такої перемоги над козацтвом. На тлі позаторішньої поразки коронного на цьому ж подніпровському суходолі під Києвом ще яскравіше світився вояцький геній звитяжця польного!

«Напевне ж, і король не сліпий, побачить тепер, яку неоціненну послугу чинить Короні Микола Потоцький!» — немов не свою думку, а чиїсь значущі слова чув він у ці хвилини слави з такої перемоги над українським хлопством...

— Не мали сумніву ми в мудрості пана генерального писаря козачого реєстру! — поблажливо мовив польний до Богдана.— Так і чекали вчасного прибуття, хоч посланців лише вчора заслано за паном писарем до Києва...

Захоплення, вигуки Миколи Потоцького не змогли приспати уважності Богдана. Як годилось, вітав польного з перемогою. Щось зовсім не схоже на захоплення з перемог коронних військ ховалося в намертво задубілій посмішці учня львівських єзуїтів.

20

А пізніше...

В тісній залі Корсунського староства над крутими водоспадами Росі ставало вже задушно й при розчинених дверях. До столу, накритого китайкою, один за одним

підходили старшини козачих військ. Розбендані оселедці, а в багатьох і поранення, ледве зав'язане випадковим ганчір'ям, карбованим засохлою кров'ю, побляклі уста. Тільки очі втупилися в купи ганьбленої зброї біля столу. Зганчірилися старшинські кунтуші, холонуло й серце в знекровленому тілі. На полковників-звитяжців за столами, навіть на самого Потоцького не дивились. Тільки на сумного й такого ж знекровленого від душевної рани Хмельницького ледь накидали, скосивши око. Невже справді-таки він переконав польного, на мир і милість його звабив! Така пройшла чутка серед переможеного війська. Адже саме з тої чутки заволали вони миру, хоч би й ганебною капітуляцією!..

Він сидів, як і колись, по-бурсацькому поголений, який уже раз перечитуючи про себе документ козачої ганьби. Сам гетьман подав йому ці списані три сторінки. Багатозначно перезирнувся при тому з Адамом Киселем. Богдан і сам здогадувався, що документ писаний саме цим спритним українським шляхтичем, цим панком, який з своїм дотриманим православієм поволі ставав у Короні єдиним представником української людності та козацтва, хоч ніким з українців ніколи не обирався на цю роль. Це навіть не Сагайдачний, який хоч вояцьким хистом приворожував українця. Не так би Богдан складав цей вирішальний документ. Міг би і мав до чого причепитись. А що допоможе: капітулянти обезброєні...

Підвів голову і пильно глянув на присутніх у тісній залі. Зараз усі дивились чомусь тільки на нього. Як на рятівника а чи...

— Тож почнемо, браття!..— перебив Адам Кисіль задуму писаря.

— Чи треба так запобігливо? Пан Адам не в церкві й не перед вівтарем в особі схизматського попа...— напівжартома нагадав Потоцький про значення події.

— А так, так, прошу... Пан писар зараз зачитає нам і від імені полковників та всього козацтва має підписати цей документ вашої повної капітуляції...

— Бунтарства ж! — знов підправив Потоцький.

— А так же, так, капітуляції з бунтарства, звичайно.

Богдан сидів край довгого столу, зіставленого з кількох старостинських. Три аркуші жовтавого паперу тримав у лівій руці. Правою зіперся на стіл, немов допома-

гаючи піднести раптом зважніле своє тіло. Та то був рух, який давав писареві хоч якесь право не поспішати, обдумуючи, може, зміст листа, а може, й свою роль у цій ганьбі козацтва.

Потім рвучко перекинув аркуші з лівої в правицю, підніс на віддаль від очей. Це й ще раз дало можливість оглянути якимсь уже повним презирства, може й прокляття, поглядом переможців за довгим столом.

В ту мить і побачив: тісним проходом від дверей ішов... Карпо Півторалиха! Звідки він? А чи не помилився? Ледве стримав себе Богдан, щоб не спинити, повернути назад сміливця, доки не спохватилися гусари, поручники. А він так само сміливо прямував і пройшов майже до середини зали. Нарешті спинився. Оглядність а чи зухвальство?..

— Шаблю ж, шаблю геть! — гукнули Карпові кілька голосів з усіх боків. Хтось із рейтарських старшин навіть кинувся назустріч порушникові ритуалу,

— Преч! — по польському гукнув Карпо.— Бо, крім шаблі, маю ще й два набиті пістолі!

Відразу ж круто повернувся й за мить вискочив крізь розчинені двері. Аж тоді зчинився гвалт. Кілька гарячіших гусарських поручників кинулися до дверей.

— На спокій! — в дивовижній рівновазі, сильним голосом гукнув Богдан.— Адже то мій вірний джура!

Протяжне, як стогін чи як зітхання, «а-а» спалахнуло й згасло. За столом щось говорили пошепки — дивувалися чи засуджували таку розбещеність козачих джур. А Богдан тим же вирівняним і сильним голосом почав читати:

— «...Ми, найнижчі підніжки маєстату королівського...— Киселеві здалося, що й іскри викресалися з очей писаря, коли він, як блискавкою, окинув його поглядом по цьому початкові.— ...світлого сенату й цілої Речі Посполитої вірні піддані: Левко Бубновський та Лютай, осаули військові; полковник черкаський Яків Гугнивий, Андрій Лагода — канівський, Максим Нестеренко — корсунський, Ілляш Караїмович — переяславський та Терешко з Яблунева — миргородський...»

Як для перепочинку а чи з бажання привернути ще більшу увагу полковників до того, в чому вони зізнаються перед Короною, Богдан примовк. На двері поглянув, чи не тримають там гусари того божевільного Карпа. І зовсім урівноважившись, відставив руку з перга-

меном, подивився на найближчих старшин. Може, перевіряв, як це належить писареві, чи всі в покорі схилили голови, опустивши руки, як на сповіді в папотця. Аж по тому діловито й поквапно проказав імена суддів військових, ледь назвав і своє ім'я військового писаря. Аж тоді:

— «...визнаємо на пізніші часи, аби не тільки у нас, а і в нащадків наших лишилася вічна пам'ятка про кару за нескорення непереможній владі королівській та всієї Речі Посполитої і їхнього милосердя...»

Документ вимагав виразного вичитування кожного слова ще й тому, що до їх звучання доскіпливо прислухався Кисіль, перевіряючи писаря з козачого, а не з шляхетського ж роду. Не так застерігався Кисіль якогось пропуску в читанні, як можливої заміни слова. Це ж бо поклало би брудну пляму на нього, добропорядного складача цього визначного документа козачої покори. Від писаря, який тримає джурою такого зірвиголову, чекай чого завгодно!

— «Була то провина старшини нашої,— ще голосніше й виразніше вирік писар,— старшини, яка забула Куруківські настанови, кров'ю нашою записані про лад, встановлений для війська Запорозького його милостю паном Станіславом Конецпольським. Забули ми й присяги наші, насамперед про повагу до старшини, поданої нам під Росавою іменем королівської влади вельможними комісарами Адамом Киселем, підкоморієм чернігівським, та полковником Станіславом Потоцьким, ушанованим кревним самого королівського гетьмана польного Миколая Потоцького. Тож гармату, належну Запорозькому війську, забрали ми з Черкас як здобуту козацтвом у кривавих боях за Дунаєм. Та ще й насмілилися виставити козаче військо понад дозволене Короною семитисячне реєстроване число із збройного люду українського, обравши старшиною не наданого Короною мерзенного Павлюка, та й виступили на свою погибель супроти військ ясновельможного Миколая Потоцького, аби завести битву з військом, керованим його милостю. Та зараз на місці тої битви під Мошнами й Кумейками сам бог виконав свій жорстокий каральний вирок над нами...»

Адам Кисіль не витримав, нервово лапнувся руки Богдана, що тримала пергамен. Припинивши читання, Хмельницький рвучко озирнувся на Киселя, кивнув го-

ловою, згоджуючись з тими не сказаними сенатором запереченнями. І ще раз вичитав, піднісши голос:

— «...сам бог виконав свій святебний і праведний вирок над нами, так що рицарство коронне розірвало наш табір, забрало ту гармату, забрало хоругви і всі знаки полків та оздоби. І ми втратили заслужені нами від уряду, від Корони Речі Посполитої ознаки військової слави козачої. Більша частина козачого славного війська трупом полягла, а нещасливі рештки наші той же ясновельможний гетьман польний наздогнав з коронним військом, оточив під Боровицею і, караючи судом божим на тому ж самому місці, де й старшину побито, штурмом хотів доконати. Тоді ми всі, щоб не до кінця була розлита християнська кров і голови наші збереглися б для служби Речі Посполитій, попросилися на милосердя у ясновельможного польного гетьмана. Старших наших, які й довели нас до такої ганьби та всього злого, Павлюка й Томиленка з кількома старшинами ми передаємо в руки звитяжного пана польного. Що ж до Скидана, проводиря наших бунтів, який утік, зобов'язуємося всім загалом віднайти його й до рук ясновельможного пана гетьмана приставити. А щодо старшого над військом, якого ми споконвіку, як годиться, з-поміж себе обирали, ясновельможний на покарання нас не дозволив надалі обирати, відклавши це на королівський справедливий чин і Речі Посполитої владу. Тим часом препоручену зверхність над нами переяславському полковникові пану Ілляшеві Караїмовичеві, який вірнопіддано втримався при коронному війську, не приставши до бунту, ми всі присягаємо вірно триматися того ж порядку до дальшого милосердя й ласки короля та цілої Речі Посполитої. А щоб собі того випросити, ми посилаємо обраних з-поміж нас послів до маєстату королівського, до світлого сенату цілої Речі Посполитої, а також і до ясновельможного пана Станіслава з Конецполя Конецпольського, гетьмана великого. Що ж до Запорожжя, човнів та утримання там збройної сторожі, зобов'язуємося бути завжди готовими до походу туди в службі коронній при керунку панів гетьманів, як тільки дістанемо накази: чи то човни наші палити, а чи й чернь із Запорожжя вивести, коли б знайшлося її там понад визначене для сторожі число. В справі реєстрів, заплутаних тепер по погромі козацтва, віддаємося на милосердя і волю короля, цілої Речі Посполитої та панів гетьманів.

Який буде подано лад нам з милосердя королівського, такий і приймаємо і будемо триматися його в повній вірі, чесноті та підданстві Речі Посполитої на пізніші часи. На це й присягаємося, піднісши руки до неба...»

Генеральний писар знов озирнувся на Адама Киселя. Той аж здригнувся й рвучко підніс обидві руки вгору. Дехто з старшин, наслідуючи Киселя, теж рвучко підніс руки догори. Інші підводили поволі, скоса позираючи на сусідів. Аж коли всі скорені зняли руки над головами, Богдан дочитав, піднісши голос до найвірогіднішої підданості:

— «...Аби в пізніших часах не було таких бунтів, як і милосердя, показаного оце козацтву, даємо ми сей, кров'ю нашою писаний, обов'язок наш за військовою печаткою й підписом нашого військового писаря. Як грізна згадка про обов'язок, ця обітниця завжди має перебувати при козачих реєстрах, щоб пам'ятне було це покарання козацтва, як і милосердя короля та Речі Посполитої».

21

Запала моторошна тиша. Навіть руки опускались надмірно поволі. Богдан поклав аркуші пергамену на китайку, наче на скривавлену колоду в катівні. Немов благословляючи, махнув рукою, й заніміли опущені руки полонян. Каламар і готове заструган перо подав йому уважний до всієї процедури Адам Кисіль.

Писар хоч і взяв умочене в атрамент перо, та щось згадав і знов підвівся. Якусь мить дивився на стомлене, знеславлене козацтво, немов переконатись прагнув, чи справді ж так проклинають і богом відхрещуються вони козацтва, зрікаються себе, батьківських заповітів, священних прагнень народної волі? Не бачив очима, але відчув, як настирно вдивляється в нього польний гетьман, як, посміхаючись, не стримує іронії а чи й співчуває освіченості писаря двоюрідний гетьмана Станіслав Потоцький. На що ще сподіваються вони, чого ждуть від генерального писаря козачого реєстру, чим потішаться ще й наостанку?..

— Цю писану козачим знедоленням чи й кров'ю тяжку присягу справді підпишу я, довірений йогомосцю паном королем і вами визнаний писар війська козачого з королівського реєстру,— поволі мовив Богдан.— Писа-

но її в повній згоді, як і зачитано на раді старшинській і козачій під Боровицею на кутю перед різдвом року божого тисяча шістсот тридцять сьомого...

Аж тоді рвучко присів і, кружлясто виводячи, підписався: «Богдан Хмельницький, писар військовий, іменем усього війська його королівської милості при печатці козачій рукою власною».

Відступив од столу, не дивлячись уже ні на кого. Адам Кисіль загріб аркуші тої козачої ганьби, діловито простяг руку, забираючи з Богданової правиці перо. І стояв Богдан, дозрілий віком і свідомістю, придушений козачою ганьбою, востаннє збагнувши ганьбу, але і силу свого народу. Він досі ще відчував і те, як разом з пером вислизав від нього почесний титул генерального писаря. Як те сприйме мати?..

Та незчувся, коли підійшов до нього полковник Станіслав Потоцький.

— Чудово, пане Хмельницький! Просто як у римському сенаті...— вхопив схолоднілу Богданову руку, немов оживити її наважився, збадьорити й самого Богдана.

— Та як же й добре, прошу пана Станіслава, що й саме в таку-то хвилину ганьби людської пан не нехтує благородства людських взаємин. Сердечно зворушений! Чи не був би ласкавий пан Станіслав хоч якусь вістку дати про нашого спільного приятеля з літ молодості?

— Про пана Стася Хмелевського?.. Отак, як і пан Богдан, хандрою перебивається наш пан Стась. При полку гусарії в краківського пана Станіслава Конецпольського старшинує. Пам'ятає пан Богдан чудовий вислів П'єра Кардинала, здається, з латинської сатиричної класики про попівське плем'я?..

— Матка боска, чи втримається в голові за таким клопотом... Чи не те, як там пак у нього: «Попівське плем'я грішить цілими днями й цілими ночами. Лише решту доби вони чудові люди!..»

— Заздрісна пам'ять! Справді, отак марнується час і в нашого друга пана Стася: цілими днями він при гусарській службі, а цілі ночі гетьманська служба, як кліщ, при ньому. Лише решту часу він вільний...

— Полковник?

— Не має ще королівського декрету на той військовий стан. Але функції ті ж виконує з безмежної ласки пана краківського... Чудового пахолка має пан, заздрісно

сміливий і... оригінальний козак. Пам'ятаю його ще з тих днів першого нашого знайомства...

— Ростуть люди, добрий мій пане Станіславе,— разом з зітханням прорік Богдан.

22

До воріт виряджала Ганна не як гостя, а як брата сотника Якима Сомка. Послабшав мороз надворі, дрібні сніжинки проривалися, нагадуючи про Меланки. Густе хмаровинням небо підганяло зимовий вечір.

— Як і не був, Якиме. А як ми любили колись не розлучатися,— сумно хитала головою Ганна.

— Бо нас було, Ганнусю, тільки двоє. А тепер ти й сама вже мати!

— Таких, як були ми тоді, теж тільки двоє, Якиме...

Дивилась на брата, одягнутого в козацький стрій, і не наважувалась — захоплюватись а чи гудити. Червоної китайки пояс перезав синій адамашковий кунтуш старшини. Яким не скупився на одяг. За поясом ріжки з тютюном та з порохом, турецька шабля, подарунок старого полковника Ганнусі. Та й чуприна, як і в Богдана, по-шляхетському поголена... Свій, усім свій.

— Коли ж іще чекати? Не так і багато в мене братів, Якиме...— з сумом а чи з докором не знати й за що вколола.

— Сумуєш?

— Чи сум і є саме те, чим болiє душа? Адже є з ким і розважитись! Сам Тимошко нарозважає за день, що й постіль ту як порятунок стелиш. А дівчата! В колодочки вбивається старша, на чужий двір зорить, як мовить пані Мелашка.

— Про Богдана питаю. Не засуджуй і не гнівись на нього. Як у драговину загруз козак. Не люблять його мосьпани, та й козак не за кожну руку на чолом хапається!

— Не люблять, а терплять же. Самим королем відзначений, коронний цікавиться Богданом,— не стрималася, щоб не похизуватись. Жінки, жінки!

— То й бувай здорова, сестро, на добраніч, пані Мелашко! Якось перекажу, пораджу Мартинкові завітати до паніматки... Стривайте пак! Ледве не забув. Карпо розшукався, розхристана душа! З донцями турчина ж

того десь видерли з рук турецького посольства. Аж на молдавські землі вистежували.

— Таки ж то видерли?! — зраділа пані Мелашка.

— Дивуюся й Богданові, марнуються з тим голомозим.

— Та бог з тобою, брате! Святий хрест сприйняв Назрулла і носить його, кажуть, на шнурочку. Не кожен і з наших православних так кохається...— захищала турчина Ганна.

Сомко лише махнув рукою. Аж біля коня, забираючи поводи в джури, ще раз озвався прощально:

— Та байдуже, нехай собі!.. Хоч голомозі ж і батька нашого... Та й пані Мелашка знає їм ціну...

Не зовсім по-козачому, а все ж спритно вихопився в сідло й погнав за козаками. Як у небуття пірнув.

Приїзд брата щоразу був для Ганни справжнім святом. З появою Якима в Суботові геть зникала журба. Розсудливий Яким приймав до серця й надрібніші незлагоди в господарстві суботівської рідні. Особливо ж стежив за настроєм сестри, розраюючи її тугу за чоловіком. Невже, так випадково одружившись з удовою, Богдан все ще не знайшов стежки до її серця? Що грішми не скупився, якщо сестра потребувала й такої допомоги в господарстві, це не дивувало. Та цього було замало. Ганна часом радніше чекала брата, аніж самого Богдана, хоч кілька років Богдан і справді не мав бодай якоїсь змоги віддавати себе суботівським родинним і господарським клопотам, це вона й сама бачила. Безперервне намагання коронної шляхти заволодіти багатими грунтами в українських землях відривало Богдана-вояка від Богдана-мужа і господаря!

Обіцянка брата переказати Мартинові, аби приїхав у Суботів, не була лише пригадкою, для заспокоєння при прощанні. Коли десь на поворічному тижні Мелашка вийшла ранком з хати до господарювання, біля воріт спинилось четверо козаків на конях. Мартина впізнала відразу, він був на буланому з рудими плямами коні. Стояв попереду, немов виговоривши у друзів це незмінне право першим ставати біля суботівських воріт.

Та найпоказніший кінь був у Івана Богуна. І латка, немов біла пов'язка, біля копита правої ноги, й важка грива на груди спадає. Мелашка аж замилувалася цим баским огирем.

Ні Филона Джеджалієвого, ані небожа Карпа в цій четвірці не було. Двоє козаків на гнідих, майже однакових конях стояли позаду. Мелашка поспішила до воріт, щоб самій, як годиться господарці, відчинити їх перед такими бажаними гістьми. Не обдурив і не забув переяславський купець. Таким же своїм, дедалі й ріднішим ставав він і Мелашці.

— Добридень, мамо наша козача! — з-за воріт першим гукнув Іван Богун. Його шапка з малиновим денцем метнулася догори.

Як один, разом зіскочили і його товариші з коней. Та раптовий лемент у чагарнику за шляхом привабив чотирьох козаків. Обернулися, Богун перестав махати шапкою.

— Надінь, Іване, малахая й не дратуй мороза своїми вухами,— порадив присмирнілий Мартин. Навіть цей жарт прозвучав скорше нагриманням, аніж жартом. Поява з чагарника утікачів з-понад Дніпра нагадала козакам, що не припинилася ще війна, лише притихла, як причаєний звір.

Не вперше й Мелашці бачити нещасних утікачів. А куди втечеш, де сховаєшся від королівських хортів. Груди переповнювались і гнівом, і ляком. Тісніше огорнулась кожушанкою, вийшла з воріт й озвалась до людей:

— Чи знов воює капосний лях? Мирилися ж ніби гетьмани з переможеними.

— Катів, паніматко, вистачає на нашого брата гречкосія й крім Потоцького. Облюбували кляті ляхи наші родючі землі понад Дніпром. Як викуп від переможених гарбають святу нашу землю! Людей кріпачать. Ондечки сам писар козачий вичитав їм покірницю козаків, панахиду б над ним самим вичитали панотці. Такого не виженуть!..

У возах запряжені здебільшого корови в ярмах. Безладно напхане збіжжя, діти кількох родин. А натовпом ідуть, уже й не плачучи, їхні матері, сестри, діди. Кілька тижнів вони вже йдуть. Від турка-людолова міцнішими втікали!

— Вичитаєш тут, люди добрі, рятуючи голови козачі,— виправдувала Мелашка підневільні дії козачих писарів.

— Хіба що голови...— здаля озвалась котрась утікачка.

Мелашка запобігливо обернулась до козаків. Досі ще клопітно додивлялась, хто ж ті двоє молодиків на однакових конях. Один був з білою пов'язкою, що зажевріла кривавицею під збитою шапкою. «Чи не Данько Нечаїв, богородице діво! Таж, певне, він при коні з чорною гривою!» — щиро зраділа.

— Таж Данько, горенько ти наше! Що то з головою в тебе, козаче? Може, й літепла б поставити?..— бідкаючись, розчиняла обидві високі ворітниці брами. Навіть запрошувально вклонилась, не спускаючи очей з пораненої голови молодого козака.

— Чи Данила не впізнати, мамо наша! Данило ж і є,— гукнув Іван Богун.

— А це ось іще один Іван, мамо. Наймолодший між нами, від двох гусарських старшин, як батогом, шаблею відбивається.

— Втік, Івасю? — захапалась козачка.

— Не знаю...— ніяково відповів господині молодик, лише мить пристоявши, щоб поштивим уклоном повітати поважну серед козацтва Пушкаренкову матір.

— Обидва пани, як є, повтікали, мамо, на той світ. Один без голови, а другий без обох рук...

— Щоб не боронив дурну голову порожніми руками, коли шаблю не зміг утримати під ударом козака! — завершив Богун це схвальне слово про молодого Івана Сірка.

Двоє дворових козаків позабирали зігрітих козачих коней, повели по подвір'ю охолодити. Сірко аж озирнувся на друзів, немов радився, як повестися, коли з рук у козака забирають поводи коня, навіть не питавшись дозволу.

Мартин Пушкаренко вітався з матір'ю. Вусатий, натоптуватий і навдивовижу спокійний у рухах, у мові. Як і колись, ще підлітком бувши, охопив Мелащину шию, схрестивши дужі козачі руки. Головою припав до рідних материнських грудей. Потім відвихнув її, щоб побачити й відчути задоволення в материних очах, відчути її радість і самому радіти з того.

— Оце ж, мамо, дякувати переяславському старшині, ми й вихопились погостювати. Аж у лугових хащах за Дніпром розшукав нас. Десь би й Карпа хотілось прихопити з собою, але ж він...

— Щось сталося, мати господня? Війна, як пошесть, не вибираючи, косить,— забідкалась.

— Чи Карпа не знаєте, мамо? Подався ж Богдана боронити від напосідливої шляхти,— вже з ганку сповістив Богун.

— Сам? Чи таке видано, щоб сам-один проти такої навали?..

Мелашка порівалась першою зайти в двері, лад давати. А кортіло ж і вслухатися в розмову козаків. Дітьми їх, як рідних синів, доглядала.

— Бачу, не знаєте ви, мамо, свого, ба й нашого Карпа.

— Еж знають його кляті ляхи! — знов укинув Богун, що полюбляв таке шибайголовство.

Разом зареготали всі четверо, аж шибки забряжчали від того дужого реготу.

— Чи хоч на кілька днів вирвалися від тої війни? — поспішала Ганна розпитуватись. Не потрібна війна молодиці, якій уже й на п'яти наступає жіночий облесливий вік. І не жилося за чоловіком, а вже й зжилося!

— Таж, мабуть, таки й до завтрашнього ранку висидимо,— відповів за всіх найстарший серед них Мартин. Розмотував пояса, складав воєнне начиння на довгій лаві.

23

Пізній сніданок гостей затягнувся, переходячи вже й на обід. Мелашка з двома дівчатами принесли з льоху аж чотири великих глечики з брагою та з холодним угорським вином, що так і пінилося в келихах.

Жінки-господині, як годиться, по-святковому пильнували столу, дівчата-наймички метушились, подаючи гарячі страви. Нагадувати гостям про страви на столі вважалося в цім домі не лише обов'язком гостинності, але і своєрідною доблестю. Відмова від якоїсь страви заплямувала б і куховарок, та й господинь. Та Ганні доводилось вишукувати хвилини й хоч на мить відходити від гостей. І козаки чудово розуміли матір. У неї двоє дочок-підлітків, Тимошко. А це ворухке, непосидюче господарство вимагало материної пильності, хоч і без неї діти ніколи не лишалися самі.

Про що б не розпочиналася розмова за столом, неодмінно збивались козаки на згадки про тих утікачів, якими густо заполоняються не лише шляхи, а й лісові побе-

режанські простори. Поселянин з правого побережжя, з Білоцерківщини й Поділля вже й не сподівався якось пересидіти. Втікали геть за Дніпро, на Лубенщину, а то й далі, аж до кордонів руської Білгородщини.

— Спустопорожняться наші землі, панами шляхтою позагарбувані,— немов лише про себе журився Мартин.

— Таж не всидять і вони, кляті, без людей,— вкинула Мелашка.

Журився й Данило Нечай, поранений шаблею в скроню, хоч то й була «лише вшкрябина», як бадьорився він на перев'язці в господині. Козак часом мимоволі таки лапався за пов'язану голову, кривився:

— З Вісли, з Німану, кажуть, понавозять польського гречкосія. А нашому ж куди діватися? Пропала батьківщина...

— Таж тю на вас, оглашенні! Зпов похорон завели. А ми ж де будемо, чи шаблі свої на засол складемо?.. Киньмо, хлопці, панахиди ці правити. Наливай, Мартине, а мати закуски підкине,— розраював друзів звеселілий Богун.

Тож лише Іван Богун підбивав друзів на веселіший, молодіжний сніданок. Коли трохи звеселіли й хлопці по тих розмовах, непосидючий Богун викрався з-за столу й непомітно вислизнув за двері: любив допомагати господиням у їхньому клопоті.

А вино творило своє чудо з молодими, зігрітими після лісових вояцьких мандрів козаками. Розмовляючи з Мелашкою, з молодицями, що пильнували частувань для гостей на столі, друзі помітили Богуна лише тоді, коли він увів за руку боязке дівча-підлітка. Чи не з вулиці й привів, підібравши самотню втікачку? Таж по-хатньому зодягнута, хоч чужається, наче тільки-но між люди потрапила. Трохи огиналась, але ж не дитя вже, розуміла, що між людьми має пристойніше триматися. Гамір за столом ущух.

Великі блакитні очі широко розкрила, як з ляку. Та тут же й ледь-ледь примружила їх, наче приховуючи від світла. Довгі, в міру притемнені вії ще не грали, а по-дитячому блимали, підкреслюючи контраст блакитного ока й чорної, рясної брови.

— А ми й Геленку ось маємо! — вигукнув Богун ще в дверях.

— О-о! — як змова, разом зірвався вигук захоплення.

— Геленка? — запитав котрийсь.

— Чому ж Геленка, а не Оленка? — поцікавився й наймолодший серед гостей Іван Сірко. Аж почервонів, чи то од вина, а чи й з хлоп'ячого захоплення красою юного дівчати.

— Єстем-бо полячка, шляхетське ім'я маю...

— Ти диви!.. То й не козачка, виходить,— розчаровано мовив Мартин.

І перезирнулись, неначе й Богунові докорили. Дівча якихось дванадцяти років, а як хизується тим своїм облагородженим у шляхетстві родом.

— Де ж ти вихопив, Іване, таке золото?

— Та чудове ж дівча! Чи й батьки при ній, то пий, хлопці, доки не маємо тих єзусових свідків! — на диво гостро пожартував Нечай. На Богуна поглянув з таким же недружнім докором, та вимовити його не встиг.

В цю саме мить і зайшов до хати свіжий з морозу, але схудлий, кілька днів не голений Богдан. Окинув ледь звеселілими очима друзів за столом. Рукою притримав двері, озвався в сіни:

— Давайте, хлопці, сюди його, до гурту. Так і кладім на оцю ширшу лаву, разом з нами й за столом буде.

Двоє чигиринських козаків обережно внесли й поклали на лаву пораненого Карпа Півторалиха. Закривавленим ганчір'ям у нього були зав'язані обидві руки. З замотаною драптям головою, але на власних ногах увійшов і Назрулла. Неначе з жарту понамотуване те ганчір'я, дружня посмішка від радісної зустрічі квітла на устах. Правицею тримав під боком Карпову шаблю й французький самопал. Хатні дівчата забрали Геленку, що з жахом уже спостерігала криваві позначки справжнього козачого життя.

24

Іван Богун по-своєму втішав Карпа, коли жінки літеплом промивали вшкрябини на шиї, пов'язували руки.

— Ну, Карпе, може, таки вип'єш оковитої? Розповідають, що покійні батько, було, мудрували: найкращі ліки в слабуванні — це гаряча кров! Чим же її зігрієш, ту кров, як не півквартою горілки. Не знаю, сам не чув, але мати запевняла, що батько саме так радив...

Карпо ледь посміхався на те Богунове намагання розважити. Нарешті зітхнув, коли жінки дали спокій, пішли з казанами літепла, з сухим листям чемериці, з по-

кровленим ганчір'ям. Часом і очі заплющував, мабуть, пригадував хоч би щось казане і його батьком або про веселіші якісь часи думав, щоб тамувати біль з тяжкого поранення.

А збоку сів і Богдан. І йому невесело, хоч прибув додому, до родини. Тяжка ця ганьба поразки! А найтяжче оте безсилля. Чи з розкоші й за зброю ту беруться!..

З Ганною, з дітьми намагався найрідніше привітатись і знов поспішав до вояцького гурту, саме з вояками шукав тої душевної втіхи. Ну ось вони, навар подніпрянського люду, свої поранення сором'язливо на жарти зводять. А ти, найстарший з них, сидиш зажурений, співчуваючи Карпові, хоч і сам з пораненою душею сподіваєшся бодай би на якесь співчуття... І вже не від рідних, не від друзів. Співчуття покроплених людською кров'ю степів, співчуття в скреготі криги, принишклої у ці буремні дні...

— Не писар уже і я, друже мій Карпо,— як у думці, поскаржився, може, й лишень самому собі.

Карпо розклепив очі, та сказати щось і не наважився. Що скажеш, як потішиш? Шкодує Богдан того шанобливого й клопітного писарства чи хвалиться, що позбувся його. Он і Назрулла, пов'язаний чистими ганчірками, ліва рука підв'язана. Кого втішати, про що розпитуватись. Тільки ще більше серце краяти і друзям, і собі.

— На сотню оце прибув до чигиринців,— таки розпочав сам Богдан.— Полку ж нашого немає в Чигирині. Розшукуй тепер свою сотню, до Пешти на поклін іди, сотнику в званні полковника...

Все це зводилось Богданом на жарт, неначе розповідав припадкові новини. Коли ж Карпо розплющив очі, ледь зворухнув головою, певне, жадаючи пояснень,— як же було і йому втримуватись далі: або говори, викладай ту свою особисту скаргу, або ж родинно зацікався ними. Годі киснути козакові! І зажадав хоч найкоротшої розповіді, хто ж і де це його знівечив. Адже підписано угоду. Треба ж було ганебно вистояти в покорі перед ними, щоб кляті гусари топтали ту угоду, кров'ю писану, нівечили б і далі український народ.

— А й справді, як воно сталося? — болісно пригадував Карпо. Настрій Богдана він сприйняв, як і свої незгоди.— Вискочив ото я з натовпу в задушній залі козачої ганьби.

Ні жовніри, ані ротмістри не погнались після того Богданового слова про джуру. Навіть ще й на вулиці лише придивлялись до сміливого козака а чи впізнавали.

— Білоцерківський? — запитав рейтар на постерунку аж біля мосту через Рось.

— А, відчепився б ти! Білоцерківський, білоцерківський...— перекривив його Карпо.— Чигиринець я! Чи не бачиш з похмілля, то протер би очі. Білоцерківці в синіх жупанах...

З цього й почалася перепалка. Спочатку словесна, бо рейтар не відважувався сам на сам нападати на козака. Та за Карпом ще й при виході з будинку, де відбувався ганебний суд над козачою гідністю, пильно стежили розгуляні на людській крові гусари Самійла Лаща. Нещодавно повернулись і вони з нелегкої кривавої гонитви за донцями. Тож спочатку від сотні відокремилось лише двоє піших. Вони вистежували Карпа, ще коли він заходив до будинку. Коли ж так поквапно повернувся, пішли за ним назирці. Для бадьорості прихопили ще кількох. До десятка набралось їх. За мостом почули голосну розмову козака з чатовим рейтаром. Зухвалою здалася їм та розмова одинака, міг би й улесливіше повестися з переможцями!.. Тоді й вискочили зі схованок, погнались, як за ворогом.

І таки ж не застали його зненацька. Карпо помітив їх ще на мосту. Вихопив шаблю майже разом з рейтаром. А рубатись довелося вже з гусарами. Його намагались оточити, як звіра на ловах! Шаблі закресали іскрами об Карпову, відчув і перше поранення: котрийсь дістав-таки ззаду. Поранення не страшне, та липка кров за шиєю стривожила козака.

— На одного нападаєте, вояки біля спідниць полонянок!..— вигукнув, ідучи рубатись на передніх. Намагався пробитися вперед, до Назрулли, що чекав його з кіньми в переліску.

Те й почув Назрулла в кущах. Відкинув геть поводи Карпового коня, висмикнув шаблю й порвав з кущів на порятунок побратимові. Раптова поява турка з чагарника, як холодною водою, стверезила гусарів. Кінних турків з арканами, як і в Назрулли, завжди боялися піші гусари. До того ж двоє гусарів уже лежали скривавлені в снігу. Підхопивши одного, ще живого, гусари порвали на втечу. Адже за одним турком на коні могли вискочи-

ти інші! Назруллі ж бо й не важко було вдавати з себе нападника турка...

Та Назрулла і не погнався за втікачами, кинувся до Карпа. Він був закривавлений, зморений цим нерівним боєм.

— Бачив, Назрулла-ага, брати християни, пропадом би вони пропали з своїми ксьондзами.

— Айда, Карпо-ага, до коня, до коня! — квапив Назрулла, не сходячи з сідла.— Швидко, айда! Утікать треба, гусар до коня пішов, погоня гусарська буде!

— Давай, ага, гони ти «айда», а я при сідлі.

Ще встигли вловити й Карпового коня, навіть утертися зміг уже в сідлі. Дослухаючись, почули, як навально мчала гусарська кіннота через місток. «Та два козаки на конях, то вже загін!» — ходило прислів'я й серед гусарів. Карпо шукав порятунку лише у втечі.

— Давай, Назрулла, я поведу перед, а ти пильнуй, щоб не наздогнали. Звісно ж, відбиватимусь і я наскільки зможу. Як гадаєш, далеко вже заїхали наші лісовчики? Давай гонім, брате, наздоганяти їх...

Все було ясно обом. Заглиблювались у ліс і гнали один за одним, щоб обдурити погоню й десь-то вирватись у степи, куди лише в обідню пору вирядили лісовчиків Вовгура. Повертаючи з Дунаю, вовгурівці несподівано натрапили на Карпа з Назруллою. «Куди ж вас принесло — просто в пазури збісілої від перемоги шляхти!» — налякав їх Карпо. Бо й справді, в Корсуні шляхта правила тризну по козачих вольностях. Нагнали гусарії, німецьких рейтарів, посполите рушення. Було від чого занепокоїтися й вовгурівцям. Тож, лише перекинувшись братнім словом, подякувавши за поради, загін лісовчиків повернув не до Дніпра, а до Чорного лісу на Уманським шляху.

— І не називайте нас більше лісовчиками! Їх нема, останні загинули в Голландії. Ліпше би турками звались!..— гукнув Юрко Лисенко, вже заглиблюючись у ліс.

Таж і до Чорного лісу було звідси не близько. І здалося зараз Карпові, що не так давно він прощався з Юрком.

— Давай, давай, Назрулла! Мусимо вириватись,— квапив побратима.— Та, може ж, наздоженемо вовгурівців... Коні в них не свіжі.

Бадьорив тими словами Назруллу, а сам потерпав: гусарські ж коні, напевне, відпочили в Корсуні за ці дні козачої ганьби. Для них це могла бути свіжа прогулянка на морозі. Та й не заглиблювалися вони в ліс, намагались прогалинами випередити й посікти в люті зухвалих козаків.

Тож, на щастя, вовгурівці лише трохи від'їхали лісом від Корсуня й на виїзді в степ отаборились для доброго перепочинку до ночі. Який ось тиждень ще з пізньої осені беруться з Дунаю, шукають родинного тепла на рідних подніпрянських землях. Аж найшли знов війну, і з тими ж гусарами. Хто що міг перехопили з їжі, прогортали сніг, щоб і коней попасти до вечора. Він-бо й не за горами. В цім клопоті й пильній насторозі раптом почули Карпів алярмовий клич:

— Бий, Назрулла-ага, однак живими нам не вирватись! Бач, рубають!..

— На коні! — гвалтовно гукнув Юрко Лисенко, зачувши той відчайдушний наказ Карпа Півторалиха.— Шаблі ж...

І як лісовий вихровій, вискочили на поміч козакам. Гусарів теж було чимало. На цю мить коні в них уже вимерхались так, що не могли змагатися з вовгурівськими. Несподівана поява їх з лісу, козачий бойовий гук приголомшили лащівців. Почалася скажена рубанина, не було коли й виміряти сили ворога. Вовгур ще встиг побачити, як гусари з обох боків рубали голову коневі під Карпом. Зранений козак не міг уже спритно вискочити з сідла. Кінь упав разом з вершником.

— Ось так і стався цей бій. Гусари не витримали удару вовгурівців,— закінчував розповідь Карпо, лежачи на лаві.— І це нас урятувало. Я, звісно, не бачив і не чув уже нічого. Бо з-під коня мене витягли безтямного. Та нехай сам Назрулла розповість решту...

— Розповідати ж більше немає чого, йок! Шістьох гусарів поклали богатирі Вовгура-аги, один ротмістр-бек я арканом з коня стягнув...

— І що ж, зарубав його? — спитав Богун.

— Вовгур-ага собі на калим випросив у мене ротмістра і на Каменець пішов до бунтарів. Я подякував вовгурівцям і за те, що Карпа-агу на гусарського коня посадить допомогли, самопала якого йому дарували! Потім уже давай, давай аллах ноги!

— Коли б не селяни-втікачі, пропав би я. Допомогли брати, рани пов'язали, гарячим смальцем мазали,— знов озвався Карпо.— Ну, а Назрулла...

— Що? — аж занепокоївся турок.

— Як там по-вашому, по-голомозому, стривай... Назрулла-ага, ти справжній вояк, щирий побратим, зрозумів?!

Назрулла встав і тихо відійшов від лави. Карпові потрібен спокій. Коли ж озирнувся й побачив досі замисленого Богдана, підійшов і відкликав його до гурту козацької молоді.

— Будем розповідати, Богдан-ага? — звернувся до Богдана, розбудженого від тяжкої задуми.

— Про що? — посміхнувся нарешті Богдан, вириваючись від задуми. З вдячністю відчув намагання турка розважити його.

— Колись розповім і про наші мандри з Карпом та з донцями аж у Молдавію. Хороші люди донські козаки! Та про це потім,— говорив турецькою мовою.

— Але ж це справді цікаво послухати зараз, доки відпочине Карпо. Тільки ж давай, щоб чули й розуміли всі, хоч я й скучаю за турецьким словом. Правда ж, козаки, послухаємо, як донці з Карпом рятували нашого друга Назруллу від султанського посланця?

— Давайте послухаємо, аякже,— згодились.

Та Назрулла раптом щось згадав, ляснув себе долонею по лобі:

— Тохта, Богдан-ага: не забути б. Знаєш, турецькі аскери ще там, на Дністрі, розповіли: загинув наш мулла-ага Лукаріс, патріарх...

— Як загинув? — аж похолонуло в грудях у Богдана.

— Кованого на султанську галеру веслярем узято його в гніві падишаха. Старий був патріарх, весла не міг тримати, як молоді невільники, ніколи ж його не тримав. Пропав мулла-ага Лукаріс, замучили, в море кинули померлого...

Таким найтяжчим для Богдана сповіщенням скінчився важкий день його повернення до Суботова.

25

В ореолі звитяг на Україні їхав Микола Потоцький на побачення з коронним гетьманом. На старшування по собі лишив родака Станіслава Потоцького. Рідна кров

була цілковитою гарантією продовження каральної стради на Україні, як її замислив і провадив протягом цілого року козаконенависник Микола Потоцький. Він певний, що в кермуванні звитяжним коронним військом на Україні послаблень не буде. Поскромнення українців провадитиметься з таким же настирним запалом шляхетської гідності!..

«Коронний має вітати перемогу, мусить! Нехай дивується, заздрить успіхам польного...» — мріялося в запальній уяві про розмови при зустрічах. До Білої Церкви лише для перепочинку заскочив, коней підхарчувати і погнав далі на Броди. Пригадалось і недавнє не зовсім толерантне напучування коронного:

— Теж с-старіти починаєш, вашмосць пане М-миколаю. Оглядніше би ганяв у сідлі! На ка-арету слід переходити в нашому віці...

Коронний цілу осінь слабував, здебільшого вилежував при замку. А літами ж лише на кілька років старший! В такому кількаденному подорожуванні в сідлі чого не приверзеться. Тільки смолоскипи з живих посполитих, які він велів запалювати вздовж тріумфальної своєї путі по Лівобережжю, невідступно палахкотіли в очах, обпалювали його й уві сні. Тому й намагався в подорожуванні розвіятись фантазіями. А що міг краще уявити, чим розважитись, який дати спочинок голові?.. Життя ще з молодих років пов'язувалося з сідлом, зі зброєю. Ганебний полон, поневіряння від одного ефенді — володаря — до другого. На палю, щоправда, не посадовили, не перепродали й на торзі рабів і... смолоскипом не палав при дорозі...

Аж головою струснув, відганяючи ті страхіття в думках. Краще й не бачити було і смолоскипів, не пахло би й повітря гріхами пекла... Де ж ті інші, благородніші думки?! Ніжинський маєток! Український упокорений хлоп на родючих землях величезного маєтку! Дівчата... Які ж дівчата-хлопки в підрубаних до пупа кошулях, а то й купані в любистку при панові польному!.. Та ніщо не заглушить йому того лиховісного шкварчання живого тіла, смороду та крику палених у смолоскипах, умираючих посполитих... Нарешті-таки Броди! Коронний недавно тільки вирядив від себе короля. На цілий тиждень заїздив король до слабуючого провідця великої політики Речі Посполитої. Аж за кордони свого володіння в

Бродах Конецпольський виряджав короля, їхав у сідлі поруч з відкритою каретою.

— Тішить мене пан Станіслав тими вболіваннями за спокій на південних кордонах. Чи ж уболіває за тим і панство шляхта, перебравши лише на себе всі права на клопіт за міць і спокій ойчизни...— завершував Владислав свої цілотижневі скарги коронному.

Весняна візита короля до провідця політики державної викликана була не дозвільною мандрівкою бездіяльного носія монаршої корони. Слабує людина, друга особа при ключах держави, не гріх і королеві подати приклад чуйності. Таж ні!

Зовнішньополітичні ускладнення Речі Посполитої ще й на Сході підняли короля на це не близьке подорожування аж до Бродів. З ким порадиться король при такій недовірі й неповазі до нього з боку широкого кола провідної шляхти? Адже запевнень султанських посланців ледве вистачає до повороту їх у Стамбул перед очі грізного падишаха! Призвичаєний до крамарювання християнами, падишах жадував живого краму-ясиру. Що сталося би з Кафою, з її звичними торжищами, прославленим у світі найпоціннішим рабом-слов'янином, коли б раптом правовірний не почув звичного лементу на торжищі, плачу полонянок під гомін моря та вигукування суфі [1] молитовних азанів з мінаретів: «Аллагу акбар... Ло-іллага іл-алла!..»

Всесвітньовідомі торговці людським крамом творили політику султанської держави. Українські Марусі Богуславки, дужі юнаки та хлопчаки складали не лише багатство держави, вони творили її політику, втримували рівновагу на Сході...

Тож другий на рік навальний напад мусульман на Україну, широко розголошений торг у Кафі, де після нападу було продано понад тридцять тисяч поціпного полоняника з «невірних», не на жарт стурбував і короля.

26

В сумному настрої, навіяному тривогами короля, застав Микола Потоцький коронного гетьмана. При ньому з багатолюдного королівського почту лишилось лише

[1] Мусульманський духівник.

кілька знакомитих панів. Підскарбій Лещинський, що настирно прагнув посади підканцлера, лишився завершувати свої ділові розмови на дозвіллі. Сапега, постійно заклопотаний литовськими сепаратистськими домаганнями, згодився залишитися при розмові з паном Лещинським. Та Потоцькому гості коронного, а особливо лубенський державця Ярема Вишневецький, своєю присутністю настрою не піднесли. Щоправда, Вишневецький готувався вже до від'їзду. Він зрадів появі стомленого степовим подорожуванням польного гетьмана, хоч особливої приязні не відчував до такого ж пихатого, як і сам, постійного конкурента в боротьбі за верховенство серед шляхти.

— Як добре,— першим озвався Ярема,— що пан польний ще застав оце й мене. Маю тепер змогу і я...

Та Потоцький відмахнувся рукою:

— Такої стомливої подорожі ще й не пам'ятаю, проше пана Єремію. На Лубенщині... Там шукали-сьмо й пана лубенського господаря. Чи не ретираду від бунтів гультяйства лубенського чинив пан Єремія, опинившись аж під захистом чудової фортеці пана Станіслава?

— Впізнаю і я зачерствілого в звитяголюбстві пана Миколая Потоцького. Заслiплений тими кривавими звитягами на Україні, пан польний квапився образами перемагати й гонор шляхтича, навіть воєводи й старости! Не дозволю, проше пана польного, топтати гусарським чоботом гонор воєводи, такого ж гостя йогомосці пана коронного...

Вишневецький відійшов геть, гордовито стримуючи обурення. Схаменувся від того й Потоцький, хоч і з помітним запізненням. Адже й справді знакомита шляхта досі ще по сеймі провадить державні справи, домовляється про участь в набридлій уже за двадцятиліття війні єзуїтської коаліції з протестантами. Саме ж Вишневецькому й довелося нещодавно мандрувати аж до Відня в ставку цісаря з новими посилками польського та козачого війська. Вишневецький полюбляв навіть і не в військовій виправі зодягатися під козацького старшину. Так і до Відня їздив: у легкому світлого кольору шовковому жупані, перезаний китайковим поясом, в брунатного оксамиту широких штанях і червоних сап'янцях з мідними підковами та срібними острогами. За поясом у нього зараз стримів і самопал роботи голландських

майстрів — віденський подарунок цісаря. Самопал роблений не для війни, цяцькований кращими інкрустаторами Голландії. Високої штуки інкрустація вже почала подекуди висипатись, та це надавало зброї ще більш імпозантного вигляду. Не іграшкою тішиться можновладець, а користується нею в збройних своїх заїздах навіть і між козачі вихрові!

До вітальні нагодився Конецпольський. Як чемний господар, повітав польного гетьмана, не пожалів і кілька приємних для нього компліментів та гостинної усмішки, хоч то й були звичні для дипломата жести господаря дому. Ще з дверей чув і сварку двох уславлених серед панства войовничих мужів. Та й бровою не повернув з того приводу, як і не вчув нічого. Обоє вони знадобляться коронному в його складній політиці.

— Пан польний, бачу, про-осто з вояцького сідла? Чим п-порадує пан Миколай, які новини ще п-привіз нам з тих привільних Подніпрянських степів? — відразу ж перейшов до ділової розмови.

Двоє покойових слуг допомагали польному роздягатися. Дівчата нагодилися з мискою води, з рушниками. Така увага господаря полестила гостеві. Посмішкою скрасилось щойно серйозне обличчя.

— Нех пан Єремія, проше, пробачить ту запальну інтродукцію при зустрічі. Військове поле не ніжить нашого брата вояка,— звернувся Потоцький з пробаченням до лубенського господаря.

Та Вишневецький зараз і сам знехтував образою. В кого ж докладніше й довідаєшся про своє стоптане копитами гусарії та бунтівливим козацтвом поле на Лубенщині. З минулої осені не був удома!

З нагоди прибуття гостя з гомінких подніпрянських узбереж зустріч його набула цілої події. Коронний гетьман гостинно садовив польного поруч зі своїм намощеним подушками кріслом за широким обіднім столом. Нагода-бо справді святкова. Воєнні події на Подніпров'ї не на жарт непокоїли заклопотану державними незлагодами шляхту. З такої нагоди навіть Вишневецький дозволив служці знов зняти з себе пояс із зброєю.

— Не дерев'яні ж бо й ми, вояки на полі, проше панство вшановане. Мусив відірватись і я, підписавши з ними останню ординацію. На брата оце лишив завершувать те ладування на Подніпров'ї,— знов поновляв Потоцький свою розповідь.

— Ніби ж ординацією завершена вже валька, прошу пана польного,— здивувавшись з тих слів, нагадав Лещинський, підскарбій коронний.

— Лише зламана упертість бунтівнича в того хлопа подніпрянського, проше пана підскарбія. Завершення ще триватиме, дай-то, матка боска, впоратися й за рік! — поправив гетьман Лещинського.

— Стри-иваймо ж, панове: як то лише зламана?.. Адже підписано т-таку угоду з козацтвом! Сам пан Хмельницький, найздольніший з ко-озаків, підписав ту хар-ртію...

— Хартію доведеться, може, й не одну ще підписувати, проше пана коронного! Тен ушанований королем писар Хмельницький справді підписав ординацію. Але, підписуючи, в ліс, як у вирій звіриний, дивився. Мусив звільняти його з посади військового писаря.

Конецпольський у здивованні лише пригубив келих, поставив його на стіл. Відома річ, слабує державний муж! А чи лише пишається перед гістьми, особливо перед польним? Потоцький не наслідував того прикладу. Не стримував себе біля такого божественного питва.

— Пан Миколай може ще й а-анулювати свою відмову Хмельницькому в довірі! Напевне, зможе? — з притиском запитав коронний.

— Еж ні, проше пана коронного! Тен хлоп і не заперечив піти в Чигиринський козачий полк.

— По-олковником а чи писарем?

— На сотню, проше панство, послав Хмельницького замість Сидора Пешти. Того здольного й прихильного нам козака призначив осаулом полковим. Писарем у чигиринців буде й далі пан Чаплінський, проше вашмосць пана Станіслава...

Якусь мить Конецпольський ніби не розумів польного гетьмана. Дзенькнув келих, ненароком зачеплений рукою коронного. А він тільки густі з сивинкою брови звів, намагаючись повнотою збагнути не сам факт покарання Хмельницького, а мотиви, якими керувалась не згодна з ним шляхта, до якої належав і польний гетьман. Вістка дошкульно зачіпала гонор коронного гетьмана, який саме й радив королеві призначити Хмельницького писарем козачого реєстру. Він озирнув гостей за столом. Підскарбій люб'язно посміхнувся на увагу канцлера й нахилився до страв. Що це, ніяковість за ушкодження гонору господаря дому?

Вишневецький же по цьому сповіщенні польного став уважніше дослухатись до ділової розмови гетьманів Корони. Лише литвин Сапега, як на ще більше дратування господаря, розгонисто засміявся.

— Не в те болото пустив пан гетьман зубатого щупака! Тож домислився, проше пана Миколая, з генерального писаря на сотню в такий полк послав. Якщо це покарання, то за які провини? Таж той полковник Хмельницький тепер своїм братом у козацтва, покараним, як і воно, лічитиметься! Певне ж, і розжалував у сотники? Та що б сказав на це король, який так урочисто наголосив його полковником. Чи не того саме й прагнув вихований єзуїтською колегією хлоп?

Регіт Сапеги якось стверезив і коронного гетьмана. А все те, що сказав Сапега, вмить намалювало йому страшну перспективу затяжної колотнечі з українським людом, так нерозважно зміцнюваним ще й нерозумним дратуванням з боку провідної старшини. Ледь усміхаючись, ніби на підтримку канцлера Литви, Конецпольський заговорив серйозним тоном державного мужа. Часом джура покойовий заскакував до зали, господар кермував у господі чи й поза нею, а нитки розпочатої дискусії чи, може, й сварки з польним гетьманом таки ж не випускав з рук. Потоцький йому ніколи не імпонував ні в керівництві державою, ані в приятелюванні. Юнаками бувши, могли в таку мить, як зараз, просто розійтися при своєму переконанні. В юнацтві вони були кожен самим собою. А зараз ціла країна в кожному з них! І в котрому ж вона справжня?

Схвильованості далі вже й не стримував, ще надсадніше заїкаючись:

— Тож н-недаремне по-оговір пішов: де пан польний гетьман з військом на-а Україні пройде, там л-лише кропива густо проростає. Кро-опива на згарищах! Чи ж лише оселі рокошан-козаків палив п-пан Миколай, а чи за-аспіль палають всі оселі українського гречкосія?

— Байдуже, проше панство: козачі, хлопські... Кожний українець — то бунтар проти Корони, бунтар від козака й до хлопа! Десятки тисяч хлопського бидла он взялися вже за зброю, проше пана коронного. Десятки тисяч лише на Подніпров'ї! А в козачому ж стані у всіх воєводствах їх реєстровано лише вісім тисяч!

— Мав би з ц-цього й реально мислити, п-пане Миколай. Десятки тисяч! На меч, знятий на-ад українським

побережжям, піднімається ціле поспільство! Чи думав про це п-пан польний гетьман? Цілого краю людність підносить меча, боронячись проти ко-оронної пацифікації! А чи скінчиться це л-лише повстанням придніпрян? Толерація однодумства серед української людності стоїть, про-оше панство, дуже високо! Та тою голосною пац-цифікацією скористався ще й кримчак, користаються турки. За літо які два напади вчинили на Поділля! Понад тридцять тисяч людей продано на кафійському невільницькому ринку! І все це ук-країнець, поляк, руський. Як бачимо, гендлярі в-врахували воєнний стан на Подніпров'ї! Чи, може, пан М-миколай сам буде поратися потім на тих безкраїх українських ланах? А чи й утримається без к-козачої оборони з півдня? Зарані радіємо, панове, кропиві на згарищах українських поселень...

І знов у двері, на цей раз гвалтовно, вскочив надвірний джура, перебивши таку запальну промову коронного гетьмана.

— Що там? — глянув на нього коронний.

— Гонець, проше вашмосць, гонець нагально прибув з Кам'янця. Турецький напад знов!.. Піднялося, мовить посланець, саме поспільство й кілька днів відбивалося від того нападу...

— Відбилися? — нетерпляче підвівся з крісла Конецпольський.

— Кілька сотень,— мовить джура,— нападників поклали трупами. Таки ж вигнали їх за Дністер. Ватажок у селян бардзо розумний, кажуть, об'явився. Десь аж із тих подунайських воєн прибув. Кривоносом прозивають його. Що люду того зібралось під його оруду!..

Конецпольський вдарив рукою об стіл, забряжчав посуд. Джура замовк і оступався до дверей. Його вістка немов підкинула гостей із-за столу. Вона ж найкрасномовніше довершила й промову господаря.

— Максим Кривоніс з'явився знов!..— багатозначно промовив Ярема Вишневецький. Не гаючись, він знов перезав свого китайкового пояса, на враженого такою вісткою Потоцького позирав чи то з співчуттям, а чи зловтішно. До тих десятків тисяч збурених селян Подніпров'я на голову польному піднялося ще й Подністров'я...

27

Темного осіннього вечора в Києві коронний гетьман Речі Посполитої Конецпольський разом з польним умовляли Богдана на подорож до Кам'янця. Конецпольський знову став виїздити в свої мандри з невідкладними справами кермування цією, наче розсохла посудина, ворухкою країною. Повертаючись з варшавської візити до короля, їхав разом з почесною козачою депутацією, здебільше тримаючи при своїй кареті полковника Хмельницького. Розмови з ним дедалі більше захоплювали державного мужа. Він поставив собі за всяку ціну помирити Богдана з Миколою Потоцьким. Коронний мав свої далекосяжні наміри щодо нелегкої державної проблеми козацтва. Він знов і знов навертав Хмельницького на ті гострі проблеми Речі Посполитої.

— То дуже добре, ба-ардзо добре, що пан Хмельницький у Варшаві знайшов гідний державного мужа тон розмови з королем. Невідкладна дністрянська справа непокоїть короля не менше, як, певне ж роз-зуміє пан полковник, вона непокоїть і шляхту. Кам'янецький вибух треба розуміти лише по-державному! Вирішувати його маємо з великою оглядністю, як і з політичною тактовністю, але й ні на краплину не принижуючи гідності Речі Посполитої! Пан полковник р-розуміє, же прибуття на Дністер коронного чи навіть польного гетьмана з неодмінним військовим супроводом насторожить рокошове хлопство. Тен Кривоніс, коли й справді він т-таки з'явився на Поділлі, певне ж, переховується. Жоден-бо з посланців п-пана Потоцького навіть на слід баніти не н-натрапив. Якийсь там Вовгур на загоні розбишак, якісь окремі баніти в лісах і хуторах. А старостівські гінці запевняють, же збройним відпором поспільства проти турецького нападу влітку правував на Дністрі с-саме Кривоніс!

Чи то для більшої переконливості, а чи й справді щиро коронний провадив ту розмову з Хмельницьким українською мовою. Богдан длубався в думках, шукав якихось пояснень такої уважності гетьманів. Невже тільки для того, щоб помирити його з Потоцьким, треба коронному так вивертати власну душу.

— Міг лише поговір піти, прошу вашмосцюв. Адже на відсіч нападникам взялися люди за зброю в Кам'янці. Хто ж бо не знає, що заробляли цим не схвалення

влади, а й кару, як я собі мислю, прошу вельможне панство гетьмани. А чого б, здавалось, і приховуватись їм? Тому й схоже все це на казку, якою люди хотять прикритись, бо брали ж таки до рук ту заборонену зброю. Маємо певні відомості від козаків, які були свідками загибелі польського старшини лісовчика і ув'язнення його побратима Кривоноса десь аж у Голландії. Втеча страченця з Амстердама просто неможлива, коли на всім терені Рейну й Дунаю точиться така війна! — стояв на своєму Хмельницький. Та він мусив приховуватись зі своїми внутрішніми радощами й бажаннями, щоб це таки була правда. Кривоноса він буде власним життям приховувати від жорстокого закону винищування кращих людей української землі. Цілком можливо, що саме це й мають на думці пани гетьмани, так лукаво допитуючи його. Саме йому дають такий наказ! Як живця, наживлюють його на свою вудку, лукаво випитують, перевіряють.

І все ж таки (хто кого обдурить!) згодився.

Десь уже в пізнє бабине літо прибув він до Кам'янця. Взяв лише Карпа Півторалиха при двох джурах. Полишили козаків при конях у дворі корчми, а самі, не гаючись, пішли по місту, прислухались і додивлялись. Та при нагоді й розпитували. А люди, як мур, стояли: нічого не бачили, нічого не чули!

Отак під сніданок, блукаючи вже один, Карпо опинився аж біля Дністра. Його не полишала думка про бунт на Поділлі. Три тисячі збройного люду!.. Оруду взяв на себе, мовлять, Кривоніс, і кілька днів тривала кровопролитна валька. Таки ж відбили напад людоловів, за Дністер прогнали. Це міг осягнути тільки досвідчений і сміливий вояк. Безперечно, ним міг бути лише Максим Кривоніс! Такого не вигадаєш, коли й ім'я вже його майже забуто... Три тисячі збройного люду. Це не якийсь загін поодиноких волонтерів, що блукали при Максимі. Цілих три тисячі!

І жодних слідів не лише того уславленого доводця, а й самих вояків. Ні в місті, ані в селах. Побережжя Дністра не може втаїти слідів кривавих битв, хоч господарська рука старости пройшлася і тут. То хто ж ті бійці: кам'янецькі а чи з хуторів і сіл з-понад Дністра? Саме ж їхні діти, жінки і є той крам, за яким б'ються сюди аж із Стамбула людоловн.

В густому верболозі при Дністрі Карпо натрапив на старого рибалку. Спочатку, никаючи в заростях, наткнувся на човник-довбанку з столітніх придністрянських верб. Свіжий слід з ріки не обдурив. Швидко знайшов і рибалку за клопотом біля сітки.

— Тю, бий його сила божа! Оце шукаю тут...

— Кого? — аж здригнувся рибалка.

— Таж хоч переправи, чи що. Мусив шукати оце бодай би рибалку чи, може, й молдаванина якогось. На молдавський берег треба було б навідатись, пане-брате,— Карпо ніби й не помітив переляку рибалки.

— А тут морока з цим начинням, присей-бо. І не туди, що підійшов пан козак а чи вже й старшина з дніпрянських,— непевно мовив рибалка, видивляючись на прийшлого з-під долоні.

— Диви, вже й упізнав! Та нашого брата важко приховувати. Не всякий посполитий при зброї никатиме тут.

Ці слова не лише зацікавили, але й насторожили рибалку. Відклав начиння, підвівся, натужно спираючись об коліно. Здивованість а чи й радість відбилася в очах, коли уважніше оглянув козака в одязі низовиків. Не приховалося від Карпа й те, що рибалка шукав якихось потрібних йому ознак.

— З Дніпра?

— З Дніпра, пане-брате. А чого никаю оце понад Дністром, уже й сказав. Бачиш, за отим крутим берегом воювалося з турком, а мій старшина і в неволю до них потрапив, будь вони прокляті з своїм аллахом чи шайтаном! Кортіло би...

— Чи й сам, козаче, неволі тої скуштував? Я її трохи пробував. Спасибі, ваші ж козаки біля гирла Дунаю визволили. Отак тепер що ступлю, то й клену їхні бусурманські душі...

— Бачу, наш чоловік! — Карпо аж осміхнувся, поклав руку на плече рибалці, як своєму.— Мій козачий сотник, з яким оце прибули-сьмо, є давній і щирий побратим пана Максима Кривоноса, чоловіче добрий. Прочули оце, що й за Дністер ходив він, відбиваючи турецький напад, то ми аж із Чигирина...

— Аж із Чигирина?

— А де б же й бути кращим побратимам і друзям Кривоноса! Тепер шукаємо ось як вітра в полі. Банітований же тим задавненим беззаконням шляхти. То, мабуть, у молдавських отих землях на покордонні має

переховуватись козак. Тож і кажу, що на той берег малося би братись...

Рибалка трохи одійшов, поглянув кудись за спину. По очах розумів Карпо — вагається чоловік.

— Ні, не чули ми такого тут...— перемагаючи сам себе, крутнув головою рибалка.— А чи мало їх, тих банітованих, знедолених? А щоб той... як пак назвав пан козак того побратима?

І чи можна було Карпові стриматись! Він зареготав, озираючись навколо. Ступив ближче до рибалки, притишив голос:

— Чудово, браття, справді чудово стережете свою правду! Таж мав би, пане-брате, сміливіше сказати: ні, мовляв, не знаю, де він зараз. Був оце якось улітку під час відбою турецького нападу, правував людьми, бо справді добре знається на тій справі. Кривоніс це, браття, Максим Кривоніс!.. Ну, та гаразд. У тій відмові пана рибалки мені зрозуміло все! А найбільше те, що Кривоноса справді мусимо стерегти від всевидящого караючого ока! Тож просимо лише переказати кам'янецьким воякам, що Богдан Хмельницький не з лихою душею сюди прибув. Голосно, може, й не слід хвалитись, лише збройним тим людям переказати...

— Чи не той це Хмельницький, що конюшим у нас був колись при господі панів Потоцьких? Пам'ятають його.

— Він же, він. Був і конюшим, був і писарем у них... Та був і залишився побратимом справжнього козачого духу! Прощайте ж, іду до корчми поки що, хоч шматок тарані якоїсь проковтну. Певне, й переночуємо там з паном Хмельницьким...

І пішов, не дослухаючись відповіді. Рибалка справді вагався, чи гукнути, а чи нехай іде собі чоловік. «Був і писарем у них...» Поговір таки пішов і між людьми в Придністров'ї, що пани прогнали козака з панського писарства!

Озирнувся на своє рибальське начиння й махнув рукою, як відрубав геть усе від себе. Рушив назирці за чигиринським говірким козаком.

28

Так і не пощастило Богданові щось налагодити в Кам'янці з доручень гетьманів. Та й що мав зробити,

коли б і застав десь тут хоч би й самого Кривоноса? Чи викривати його гетьманам сюди правився! Хитрують пани гетьмани, хитруватиме й він! Так і виїздив ні з чим до Чигирина.

Численний супровід шляхетської охорони з палацу Потоцьких гостинно вирядж ав його далеко за це зачудоване й плутане острівне місто. Чи була то лише панська гостинність на згадку про давнє перебування тут конюшого,— Богдан не був певний. Старого двірцевого слуги, доброзичливого до Богдана панка, уже не було й на світі. Навіть пані Ельжбета, яка так по-Євиному спокушала молодого конюшого танцями й стала давно вже пані Потоцькою, не здибалася за ці кілька днів перебування у Кам'янці. Налякана загрозою турецького нападу, людність міста заранї замикала брами, сторожа пильно охороняла численні мости.

Край лісу на околиці міста також гостинно прощалися з тим шляхетним супроводом Потоцьких.

— Проше пана полковника заспокоїти панство гетьманів. Не такі вже й ми безборонні! А тен баніта Кривоніс, проше пана, нїчого прикрого панству ще не чинив. І здається, справді подався на молдавські землі за Дністер,— мовили Богданові на прощанні.

А ліс — то мати, як співається в козацьких піснях! Неначе саме цього й чекав, не так щоб насміхатися з наївних запевнень графського роду, як для того, щоб порадувати козаків своєю лісовою правдою. Вже на першому завороті з Кучманського шляху назустріч подорожанам вийшли з гущавини кілька спішених, але добре озброєних козаків із заслону Юрка Вовгура. В лісовій осінній свіжині й спокої лунко виляскували об халяви плетені татарські нагаї.

— Агов, пане Богдане! — привітали вигуками ще здаля, щоб не налякати в такому предковічному лісі.

Богдан ледь помітно посміхнувся. Він сподівався на щось подібне, приховане й таємниче, може, й ще далі та глибше в лїсі. Але такої захованості, такої лісовицької захованості не чекав!

За цим вузьким і дбайливо приховуваним шляхом у лісі купчилося ще кілька вершників, що тримали поводи коней і цих спішених козаків, які так родинно зустрічали Богдана. Коли ж він заздалегідь зіскочив з коня й швидко пішов їм назустріч, з лісу порвало ще з десяток вершників. Попереду їхав сам Юрко Вовгур. І кінь під

ним був баскіший, і одяг шитий, мабуть, каменецьким, а може, й знаменитими уманськими кравцями. За кованим у сріблі поясом стриміло аж два віденських пістолі, й шаблю показну дамаську вчепив при боці.

Кому ж першому, як не Карпові, ще з лісу впав у око цей хоробрий козак, рятівник від смерті. Прожогом кинувся йому назустріч.

— Юрко-о, Юрасю, брате мій! — почув Богдан радісні Карпові слова. А сам вітався з першими спішеними вовгурівцями. Певне, саме оці перші були разом з Кривоносом і на тих задунайських та рейнських ристалищах бойової слави подніпрянця.

— Лише сьогодні оце ми дізналися, що пан Богдан прагнув зустрічі з Максимом...— мовив привітно Вовгур.

— Давай-но, брате, без пана, пропади він пропадом пекельним...— схвильований радістю зустрічі озвався Богдан.— Настобісіли вони й мені за ці роки хисткого полковникування та писарювання.

— Не спокусили, бачу! Нашу натуру має син пані Мотрони! Правду мовиш, Богдане: настобісіли! Таж і того не маємо забувати: хоч і наш ти чоловік, але ж у службі коронній, яку доводиться пильнувати й для нашого ж діла. Не маємо ми права козачим панібратством виказувати тебе. Поки що й так з полковника на сотню послали. А можуть...

— Не шкодуй хоч ти, Юрку, за тою моєю королівською службою. Муляє вона мені в печінках. Та нехай, поговоримо ще й про те. Розумно вчинили, оце зустрівши. Десь би отаборитись, порозмовляти...

— Може б, до корчми у нашому селі?

— А далеко? — похопився Богдан.

— Не близько, звісно. Та все ж ближче, аніж до пильного ока панів коронних гетьманів. Наш ліс і село наше, на обід і постигнемо на свіжих конях,— запевнив Вовгур.

Загальним схваленням підхопили козаки слова ватажка. Богдан відчув жадане ще з юнацтва козаче єднання в загальнім гомоні згоди.

Лісовими стежками та дикими байраками мовчки їхалось, а де й пісня спадала комусь на уста, сумувати не доводилось і Богданові. Далеке, закинуте в глухому межиріччі й лісах обжите село чекало гостей. Численний загін козаків поволі танув по дорозі з чиїхось невідомих

наказів. По одному, по двоє зникали стежками в лісових хащах. В село в'їхало лише з десяток вершників разом з Богдановими. Хатки лісовиків відгороджені від шляху високими лозовими тинами. У дворах стоять стіжки, припорошені снігом, не добереш, чи збіжжя, а чи сіно для худоби. Де-не-де й людина промайне за тином, корова чи пес обізветься в дворі. Люди навіть і не озирались на збройний гурт вояків, які мовчки проїхали покрученою вулицею, поза дерев'яною церквою й спинилися біля корчми. Кілька козаків зіскочили з сідел і одвели коней у двір за корчмою. На те мав корчмар простору очеретяну повітку.

Богдан весь час пильно стежив за Карпом і не стримував усмішки від задоволення. Бачив у ньому помічника в складному плетиві зароджуваної десь у свідомості великої політики... Та не менше захопило й інше. Коли їхали селом, то майже не бачив людей за високими тинами. Відгородились, міркувалося, й від своїх, а не лише від турецьких нападників. А зараз до корчми з усіх боків ішли люди. Гуляючи, нога за ногу витикалися з-за церковної огорожі, виходили десь із закутків. Більше було чоловіків, парубків і хлопців-підлітків. Та швидко й гурти жінок почали сходитись на майдан до корчми.

29

Аж тепер зрозумів Богдан, що лісова зустріч його з вовгурівцями не була випадковою. Про прибуття до Кам'янця гетьманського повірника довідались люди заранні й наджидали його. Яким шляхом їхатиме, в що зодягнений,— все знали. Тим, що Карпо час від часу зникав з корчми, Богдан і не цікавився. Невже знов Карпо подбав і про те? Богдан мимоволі озирнувся на Карпа: він саме повернувся з двору.

— Це ти попередив сельчан?

Карпо глянув на Хмельницького, наче не зрозумів запитання.

— Попереджено, кажу, вчасно. Як швидко зібралися люди! — і, задоволено всміхаючись, пішов назустріч побратимові.

Юрко Вовгур заклопотано ганяв своїх козаків, то про щось діловито розпитував, то розважливо розмовляв з

селянами. Вони щоразу оточували його, особливо чоловіки, парубки, в жартах і реготі часто діставали і якісь накази, засилали гінців.

— Чи будемо спочатку обідати в корчмі, а потім уже?..— запитав Юрко в Богдана.

— А що ж іще, Юрку? Здається, за тим і до села бралися,— діловито відповів Богдан, хоч і в словах, і в оглядинах людей, яких дедалі більшало, в самій усмішці відчувалось цілковите розуміння того, що діялось. Не було сумніву, що людей скликано не так для зустрічі з козаками-вовгурівцями, як з ним...

Коли він отак бачився з людьми, зібраними в гурт, у сходку для розмови про якісь спільні справи? Навіть і не збагнув ще, які ж саме ті спільні справи. Та що вони важливі,— це вже відчув. Колись у Петриках його теж оточували чужі, не знайомі йому материні односельчани. І дивне діло — аж оце зараз відчув, що гурт людей, прихильних твоїм настроям, твоїх однодумців, якось підносить і тебе у власних очах. Сірі свитки, латані кожушки, зчерствілі в щоденній праці штани й дідівські шапки. У деяких і шрами, а то й однорукий котрийсь — які ж то близькі йому ознаки войовничого й працівного селянського життя. Як і в чигиринців!

— Я так гадаю, Богдане, що й справді не одним хлібом жиє людина. Попоїсти можна було б і в тих ближчих до Кам'янця хуторах...— загадково посміхнувся Юрко, по-змовницьки перезирнувшись з Карпом.

— Невже побачення? — запитав Богдан, зрозумівши натяк.

— А то б же!.. Карпо ще в Кам'янці переказав нам, що полковник прагне зустрічі з побратимом.

— І що ж? Буде та зустріч?

— Повинна! Чекаємо посланців. Та гадаю, що пообідати нам не зайве, не було ж бо й сніданку порядного. А там і люди зберуться, не з одного цього села гукнули їх. А люди в нас слухняні й надійні.

Вовгур злегка взяв Богдана під руку, притишив голос:

— Йому таки теж не близько до цього села. Тож кажу, хороші в нас люди! Майже всі оці, що бачиш, воякського віку, всі мають зброю. В кожному селі, та і в самому Кам'янці, маємо своїх озброєних людей. Хоч від турка-нападника, мовлять, буде чим відбитись. Вартування по селах запровадили, бо так порадив Мак-

сим... Та ось і він, легкий на згадку! — підхопившись з лави, радо вигукнув Вовгур.

За ним схопився й Богдан, пильно придивився до людей, що входили до корчми й розсідалися за столом на дубових лавах. І таки кинувся до дверей назустріч ще й не побаченому Максимові. Аж ось у дверях спинився посивілий, при бороді й вусах ніби аж ширший, ніж був, у плечах Максим Кривоніс. Та не по одному скаліченому носі впізнав його Богдан. Звівши свої острішкуваті брови, Максим поволі знімав шапку, оглядаючи простору корчму. Гостро спрямованим поглядом блискавично оглянув присутніх, наче когось шукав. І ось натрапив! Обома руками розштовхнув людей перед собою, шапка випала з рук, і хтось тикав йому ту шапку. І вхопив посивілу голову схвильованого друга такий же схвильований Богдан. Вхопив в обидві руки, притис до грудей. Тоді заглянули один одному в самісіньку душу.

— Таки ж то зустріч, Максиме, брате!..— прошепотів Богдан над вухом Кривоноса, неначе викрався з тим словом.

Максим не відповів, бо його очима було все сказано! Обнялись, на плече один одному голови поклали. А коли Юрко Вовгур торкнув Кривоноса за лікоть, немов прокинулись обидва й святково, як на храму чи на хрестинах, тричі почоломкались навхрест. Аж тоді Богдан одступив, збоку Максима оглянув, на людей озирнувся, ледве розмикаючи уста в дружню усмішку.

Людей зібралось багато. Двоє козаків з Юркового загону стали в дверях і впускали вже вибірково.

— О-о, Трохим, заходь! Люди теж з тобою? — спитали в кремезного козака ще на порозі.

— Не всі, але набереться...— таємниче відповів Трохим.

Богдан озирнувся на Трохима й на тісний гурт у хаті.

— Мені вони всі здаються Трохимами,— тихо промовив.

— Всі ми є Трохими своєї землі! — засміявся Максим, не прибираючи руки з Богданового плеча. І ще раз ухопилися в обійми.

— Ну, здоров будь, брате Кривоносе! Тож як клопітно жили ми в такій розлуці...

— Що правда, то правда, над силу клопітно. А й досі не придумаю, як би треба було розрадливіше. Я ж

банітований!.. Смертник на мові панства шляхти, еж так, брате?..

— Кажи, прихилений королем. Але ж тою самою шляхтою...

— Банітований, знаю! Знає нашого Богдана й кожен сущий на Україні! Добре то, Богдане. Чув я, що і в матері буваєш, родиною своєю й господарством бавишся. Все це дуже добре. А чи дадуть і далі?.. Тьфу, знов на панахиду таку зустріч зводжу. Що я їм вчинив і тепер, клятим, відбивши з людьми таку навалу людоловів? А вони нишпорять, таки шукають! Тебе ось, бач, послали...

— Послали, та ж я сказав їм...

— Знаю, благородний побратимський чин. Сказав ти їм, що Максима ловити їм не будеш і другим не даси того вчинити... А коронний, кажуть, наставляв порадити мені, щоб геть ішов з рідного краю. Чув, Богдасю, чув і знаю все. А не піду вже! З якими труднощами прибився на рідну землю!..

— Вже не підеш, брате, з неї, не пущу! Народ оцей не пустить... А я клопотатимусь за тебе, шию вломлю поклонами...

— Не допоможе. Та й не треба кланятись їм. Лише твоя б щирість побратимська, вона мені найбільш потрібна, вона й моя воля! А люди... Ось бачиш які!

— А пам'ятаєте мене? — гукнув козак десь із-за столу.— В Білій Церкві сіно привозив я тоді до старого Митрохвана. Казали-сте, козаком ростеш, Хведоре...

— Тож виріс! — усміхнувся Богдан.

— Як з води! Та наші люди скрізь ростуть. Доростаємо, аби-м ви, старшини, й нашого роду простого не цурались.

Схвальний регіт за столами підхопив ці звичайні, здавалось би, слова. Якими здалися вони пророче піднесеними, провісними!.. За Федором озвався другий, третій. Заговорила ціла корчма. Розмови перекинулись надвір, на ширший, аж до плетених тинів, простір. Коли Богдан сяк-так перекусив і вийшов з Кривоносом до збуджених зустріччю людей, він не впізнав отих одинаків у латаних на колінах рядняних штанях чи й цілих гуртків, які вже й не скрадались, виступаючи з вуличок на майдан.

— Волів би і я, брати мої, матері й батьки, почути оті ваші розмови в гурті. А може би, випросити й брата нашого Максима сказати нам і за вас усіх, навіть би

й за тих, що не втрапили сюди на братню гуртову розмову!..

— Про що? — заволав багатосотенний голос гурту.

Тепер побачив Богдан, що серед них чимало озброєних. Чи тільки вовгурівці то змішалися в натовпі, а чи й селяни прийшли на цей лісовий сход при зброї для підтримки духу?

— Чи я вам наставник? Про що, про що... Не про оранку ж на зяб, коли сніжити почало. Та й не про корчування пнів хотілось би послухати. Про життя та про завтрашній день поговорім, люди. Вчинили ви добру справу, турка відігнали, в ясир йому не дались. І я, коронним посланий, щоб вишукувати серед вас бунтарів, пишаюсь вами! Чи дійшли ми справжнього розуміння, що діється поміж людьми,— запитував нас козак он з того кутка. Дійшли, брате мій, дійшли й маємо думку про справжні ваші поривання й до того, що панство шляхта зве бунтом. Такий бунт, якщо вже говорити направду, кладе спокій на серце й запалює святу думку про невпинне прагнення до спокою. Таж у нас тут коли і не війна дихає, то надійну народну оборону чутно. А це і є висхідна зоря всенародних сподівань! То вважайте мене своїм братом, лише братом козаком, а не ворогом з панської намови. Буду...

І не сказав, що саме буде чинити він, гетьманський посланець, що прибув на приборкання й розшуки їхніх бунтарських душ. Люди загули, загомоніли. Стільки-то наслухались і вони про чигиринського полковника Богдана! Богом даний, ходила чутка. Змішалися в один гурт з двома показними старшинами.

«Як з води ростуть!» — верзлося в думці Богдана. Та це ж тільки на Поділлі! Кучманські шляхи їм дороговказом стають, коли сонце чи зорі хмарою криються. Гукнеш із Дніпра — підуть і до порогів! Чигирин сторожею огорнуть, а з нього на всі чотири боки — що байрак, то й козак! Яких розмов наслухались між ними.

— Під запілкою в себе, під серцем приховаємо кожного, не дамо на поталу й на панське безсуддя! — гукали жінки.— Скільки нас палено в смолоскипах отим лютим псом Потоцьким. Та не всіх попалить, самого засмажимо в такому ж смолоскипі! — виривались прокляття й погрози з жіночих уст.

— Облишмо, люди добрі! Спасибі, що слухняно так зібралися на це побачення. Заспокойтесь, і розійдімося

по домівках дітям та й собі лад давати! — гукнув Максим Кривоніс до натовпу, бо вже надходив вечір.— Та нехай кожен з вас ніби й не знав наших імен, не бачив нас і не чув. Вашим мовчанням боронитись будемо. Турок у нас під боком. А це страшний, лукавий ворог. День і ніч чигає, на душі ваші сподівається, особливо на молодь пильнує. Та, на лихо наше, з другого боку теж немає нам спокою. Коронна шляхта й без аркана кріпачить нас разом із землями. Відбиватись нашому людові є від кого... Та не хваліться про зброю, а міцно тримайте її. І поклянемося: нікому чужому не відкриватися думками, не виказувати намірів. Ото обрали собі старших при хуторі, при сотні, нехай вони радяться, нехай на свої плечі беруть кермування не лише в праці, а і в боях. Настане час, вони мусять гукнути сміливіших, дужчих. Ковалі й далі насталюватимуть мечі, не чекаючи нагальної потреби. Розходьтеся ж, лісовими стежками повертайтеся домів. Пильнуйте себе, своїх старшин на хуторі, а ми завжди пильнуємо!

30

Розходились, неначе танули від теплого слова старшого. Богдан кожному хотів би потиснути руку, бо чи побачить їх отак у гурті ще раз. Вояцька доля кожного має свої несподіванки.

Тож прощався і нагадував:

— Хмельницький же моє ім'я, Богдан Хмельницький з Чигирина. Будете в тих краях, прошу завітати. І в великий піст троїцькі свята справимо. Завітайте ж до Суботова, друзі!..

Милувався ним Кривоніс і губився в думках. Як же далі чинити? Куди діватися з таким розумом, із завзяттям? Не кожний пан шляхтич надбав такі знання. Як гартував себе в складному плетиві взаємин з Короною. Не кожен і таку віру в людські сили має, як Хмельницький. Такому б країною, землею рідною кермувати, а не ту дріб'язкову шпигунську службу для гетьманів чинити.

— Давай, брате, поговоримо й ми. Скільки часу не говорили! — озвався, як закликав від клопоту прощання з людьми.

— Давай, Максиме, хоч і помовчимо, аби б разом,

щоб душі говорили. Понад двадцять років поневірявся й ти. Чи гірша за ці поневіряння й проклята турецька неволя, галери...

— Не кажи, Богдане. Я літав по чужині, хоч і вигнаний, але орлом літав, куди сам вільно спрямовував свої крила. А ти...

— Якось-то спрямовував і я, Максиме. Турецький полон — це лише перший після юності рубіж. Це таки, брате, добра школа нашого козачого життя, хоч і жорстока. В цій неволі, в жахному кутку безнадії знаходяться люди, навіть і турки, з душею й серцем побратимів, не кажучи вже про такого великомученика, як патріарх Лукаріс Цареградський.

— Чули, чули й ми про нього. Загинув панотець, вічна йому пам'ять і слава! По-козачому і його з каменем на шиї домучили, кляті, в морі. Та, певне ж, чув і ти про ще одного подвижника великої боротьби і слави, про Кампанеллу...

— Світе праведний, Кампанелла! З його нареченим братом я й знайшов перші стежки до врятування з неволі... Розповідай, що сталося з тим велетнем науки й мучеником. Чутка була, що втік він до Франції. Дещо з його книжок, латиною друкованих, маю і я.

— Помер і Кампанелла. Які зими в ямах смерті перетерпів, калікою видерся з пазурів єзуїтів. А помер на французькій землі в найясніший травнений ранок...

— Помер у найясніший ранок! — знов, як молитву, повторив за Кривоносом Богдан.

— Отож і в його трагічній долі італійський та іспанський народи, та ще й у згоді з французьким, відіграли вдячну для історії й науки роль. Народ був стоголосим глашатаєм слави Кампанелли, тривогою лунав той голос про його муки в страшних темницях єзуїтів. Зберігалися писання, народ і викрадав мученика, перевозив його до Франції вже немічного, чинив ту славу,— мрійно виголошував Кривоніс, як з писаного вичитував.

— Кампанелла! — аж зітхнув і Богдан.— «Місто сонця», пророча порада мрійника, як порівнятися людству долею, як краще спожити здобутки гуртової праці. Велетень, та як шкода — він був одинаком.

— Ні! Земля багата на хороших людей, Богдане, Кампанелла теж не один у великому розбуджуванні людства до тої гуртової боротьби за зрівняння людей. Чи чув ти що-небудь про Рембрандта? Велике й славне

ім'я виростає з простого, здавалось би, голландського маляра. Чув ти про такого?

— Лише те, що встиг розповісти про нього наш замудрований Юрко Вовгур. Хотів би почути про нього від тебе, адже й з тих кількох слів твоїх виходить, що він справді свята людина. З неволі тебе, як і святебник Лукаріс мене, визволяв. Що ми знаємо ще? Ледве лише те, що світ великий, а знання, як золото в скупердяги, замкнене панами лише для себе. До західних країн, на береги сонячного квітування, в науку чужинську мандрують лише вони. А як же то кортить знання простому людові! Що ми знаємо...

І довго ще родинно розмовляли, доки й ніч застала. То говорили запально, як закликали на бій, то втішалися згадками про зеленоруті луки на побережжях Дніпра, і навіть про дівчат. Один зітхав з жалю за ними, заздрив одруженню Богдана, другий втішав, як міг.

— Не втішай, Богдане. Згадуємо ж бо їх скорше, як власну юність, далеку молодість. Хто з них був першою Євою? Чи зрадлива в спокусах багатства й султанської слави монастирська послушниця, чи справжня туркеня...

— Їх було аж дві на зорі тієї молодості...

— Аж дві! Дві жіночих долі черкнулись крилом у стрімкому леті й твоєї юності!.. А Рахіб-хоне така ж нещасна, як і Анна-Алоїза на тернистому шляху моєї молодості. Жіночу долю й материнську радість чорним хрестом затулили від неї єзуїти... А що маю сказати й про свою Василину з Підгірців? Розшукав її лише як згадку про перше кохання й молодечі мрії. Стару вдову розшукав. Довго й не впізнавала а чи просто боялась упізнати з обережності. Сина Миколу по мені, каже, зродила, але вже бувши замужем за другим. Батьки похопилися, щоб не з байстрям задівувала. Як же то й шкода, що не задівувала!.. Козакує й Микола, мовить. Оце й шукаю, як учорашню мрію. Микола Підгірський...

— Рахіб-хоне й не обіцяла мені сина, четвертою бувши в мого баші. Лишень... Та це й не ті розмови...

— Ні, Богдане. Про т і давай-бо ще іншим разом. Тобі й поспішати вже треба. Адже кам'янецьке панство, певне, й джур заслало до коронного з вісткою про твої відвідини Кам'янця.

— Правда твоя. Я щасливий, що вже таки розпочато нами ту спільну велику розмову. Рахіб-хоне, чи скорше вже Ганна, або й твоя Василина — це тільки скіпці.

— Таж перечепились-таки через них,—засміявся Кривоніс.— І на все життя вже не забудеться цей скіпець!

— В цьому ми теж рідні. Про Миколу Підгірського я поцікавлюся в нас. Та найкраще би самому тобі там побувати. Де б же такому й бути, як не серед запорожців! А розмови, справді, ще продовжимо. Лукаріс, Кампанелла, Рембрандт! Є про кого й нам згадати!.. Може б, таки навідався хоч у Суботів до мене. Ні бог, ні сатана не знатимуть! Твої сліди своїми ступнями заступлю, не дам шляхті виконати свій людожерський присуд.

— Народ у повстання он як рветься. Не можна лишати самих, погинуть. Тож і ти не забувай оцих стежок. Вважай, що ми на Поділлі готові в першу-ліпшу весну заорювати й сіяти народну волю. Та ж чекатимемо подніпрян!..

Частина друга

ПРИ СУХОМУ Й МОКРЕ ЗАПАЛАЄ

І

Від гучних хрестин ще раз струснулась суботівська господа Хмельницьких. Народився в них другий син!

Чи раділа й Ганна ще одній дитині у великій уже сім'ї, важко було побачити по ній. Тяжкі пологи вимучили жінку, не такою ж бо й молодою вже була. В загрозливій пологовій гарячці долежувала, лякаючи рідних. Ледве десь за тиждень тільки збагнула те поздоровлення постарілої вже Мелашки:

— Хлоп'я, Ганно, призвів господь прийняти від тебе. Здорова будь, дочко!

— Чи ж годуєте?..— забідкалась, ледве повертаючи обважнілу голову.

— Таке й скажеш, бог з тобою! Сусідська молодиця он ще й спасибі нам каже. По тричі навперемінки з її дитям підносимо й наше. Щоб не розпирало, мовить... Молочного роду молодичка!

Народження ще одного сина порадувало Богдана. Тиміш уже на восьмому році, переріс найнебезпечніший

вік. А все ж один він був серед дівчат. Тяжко перехворів віспою, таранкуватий став, чим не раз у сльози вгонив матір. Навічне каліцтво!

Запрошувати гостей заслано гінців за Дніпро, до Лубен і в Переяслав, навіть аж до Києва! Друзі юності Богдана мались бути наймилішими гостями в дні родинного свята Хмельницьких. Готувалися старшинські, заможні хрестини. Найщиріше Богдан радився з Мелашкою. В домі мале дитя!

— Чи можна, мамо, покластися з дитям на нашу годованку, сироту Гелену? — запитував стару.

— Дівчина ж, хвалити бога, за дванадцятий рік доросла. А там і хлопця з пелюшок виймемо. Таким тільки й нянькувати! Що шляхтянка... Таж яке те мотузяне шляхетство було в нещасних батьків Гелени? Той же наймит, хоч і на шинкарських хабарях при корчмі в чигиринського корчмаря. Мати, народивши її, померла, без матері виростало при корчемних наймичках. Батько служебником того орендаря Захарії служив, доки не вирвався-таки й на козакування в море. Тож і забрала Ганна сирітку по загиблому на морі невдасі батькові. Бо на рідню, якщо й лишалася десь, надії малі. Бідний родич — що дірява торба в старця. Якось виростимо, каже пані Ганна, дякуватиме потім. Розумна дівчина, молитовничка свого, щоправда латинського, не кидається, а до дитяти ласкава. Ото тільки з мовою,— бідкалась Мелашка.

— То нічого, паніматко, навіть дуже добре. Сам гадав брати наставника з польської мови й латини дітям, особливо Тимошеві. Живемо не лише в оцім лісі, а й між людьми повинні бувати... То таки зовсім добре, за те й не ганьте дівчину, а потурайте їй. Своєї Тиміш навчиться, бо всі ж у дворі та й поза двором говоримо. Пізніше сам доброго наставника найму.

— Чи мені те шкодить, Богдасю! Аби живі були й серед того приблудного, але настирливого панства. Справді, самій сором, що й двох слів по-польському не зв'яжеш, було, у Львові, коли заговорять пани Хмелевські. А Оленка... то пак, будемо звикати, Геленка, так чудово тою панською мовою цвірінькає. Ще й книжечку чи якогось молитовника по-своєму вичитує.

Богдан полюбляв пригощати в домі гостей, друзів чи козачу старшину. Гаразд поцінував приємну зручність, коли знаєш не лише свою мову. Кохався латиною,

«Місто сонця» Кампанелли кілька разів перечитував та вірші Кохановського неодмінно наодинці студіював, як і в колегії. А товариство в службі чи й дома полюбляв, уникав самотності. Часом хоч з Карпом удвох за вечерею варенухою почастуються, або й купованої горілки привезе Карпо від чигиринського шинкаря. «Недохрещеним» взивав шинкаря-вихреста, а й без нього життя здалося б, мовив, нудним великим постом. Тож після такої вечері Богдан часом і за бандуру брався. «Зеленої орішини» заспівував дужим і приємним голосом, Карпа зневолював підспівувати.

А хрестини обіцяли розгорнутись у велике родинне свято. От тільки породілля досі тривожила не лише Богдана. Ніби й подужала вже гарячку, немов і міцнішала, так що й сідати в ліжкові дозволяли жінки. Та немовля годувати сама ще не годилась, щоразу плакала над ним, коли жінки приносили. Повелося в домі так, що пригостити когось наїжджого, а особливо приятелів Богданових, ставало просто шляхетним обов'язком і для жінок.

— Живемо в щоразовім озиранні, день крізь день чекаючи чогось гіршого, навіть лиха. Як пошесть, напливає панство шляхта, посідаючи наші прадідівські родючі землі...— говорив часом у колі друзів Богдан.— Тож привітаєш друга юності, немовби й саму її, ту в'юнку юність, хоч на мить закличеш на щиру згадку при чарці. Старіємо, як жовтяк на огудині!..

Хрестини в сім'ї — подія не лише за святцями, а таки насправді великодня! Чи треба й хвалитись кому про те, що народження сина батько мусить відсвяткувати, не стримуючи бажання, не зважаючи і на витрати.

Дружина досі ще слабує. Тож і так на цілий тиждень відтягли хрестини. Люди на безвір'я господаря, ба навіть на бусурменство його патякають...

Богдан часто навідувався до Ганни, відчувши, яку приємність їй приносить. Як у ту першу молодість засвічувалась, навіть лице свіжішало.

— Пестиш мене, Богдасю, як молоду було...— аж захлиналась щастям.

Обережно залишав її в тих ілюзіях молодечої щирості. Бо ж сам не міг пригадати про оті молодечі почуття до дружини. До того ж молоді роки зносив, як святковий одяг, більше на чужих людях. І черствіли в безділлі ті почуття, ніби залежане печиво до свят,

лишились самі родинні обов'язки. Болісні думки черствили й життєрадісну колись Сомківну, сильну своєю відкритою душею й щирістю до нього. А та, інша Ганна, заміжня чернігівка, немов закляття якесь! Часом увірветься в думки не надто щедрою й до його законної дружини, до матері його дітей, до цього бажаного другого сина. О! Його він не віддасть... ніякій сторонній Ганні!

Нетерпляче виходив до воріт, відхиляв ворітницю, щоб подивитись, чи не їдуть куми з його другим сином від панотця. Давній приятель Станіслав Кричевський набився, щоб самому охрестити хлопця в чигиринській соборній церкві. На честь свята воїна Георгія Побідоносця назвати Юрієм проситиме в панотця... Навіть усміхнувся Богдан, згадавши ті звичайні, але і не хутірські вже бажання Кричевського. Панотці не люблять наполягання кумів з бажаними іменами. Часом і Мельхиседеком чи Юдою нарікають немовля за ту настирливість.

Станіслав Кричевський... Як давно це було! Згадуються перші бурсацькі зустрічі в Києві. Де ж то ще один бурсак, Івась Виговський? Служебником якимсь при старості київським заробляє собі шану в шляхти. А Станіслав таки ж домігся тої шани, полковником прибув на козачий Чигиринський полк. Принишк і вередливий полковий осаул Сидір Пешта, такий же полковник уже з ласки й старань самого Потоцького.

— Не гримай на нього,— умовляв Кричевський.— Нудноватий він, але що причепа — не так уже й погано для вояцького ладу...

Тож по-приятельському радив запросити на хрестини й полкового осаула, в одному ж полку старшинують.

— Казали моя мати, з ким дітей хрестити, з тим і вік у миру жити! А з Пештою, друже Станіславе, не буде в нас мирного ладу,— виправдувався Богдан перед другом.— Сам же ти пересвідчився: коронний через нього запрошує мене на оглядини відбудованої Кодацької фортеці. А чи переказав мені осаул те запрошення? «Сам,— мовить,— поїду замість сотника...» Чув? Замість сотника! Мовби й немає в Хмельницького полковничого звання, королем нареченого!.. Ні, не запрошую Пешту на це родинне свято!

2

Дніпрові пороги, острівні верби й осокори та й саме просторе підсоння в оцю літню пору не лише вабило, а й мрійно чарувало полковника Хмельницького. У подорож на Кодак він виїздив як гість коронного гетьмана, ледве приховуючи радість з такої чудової нагоди знов скуштувати запаморочливої романтики волі, може, й минулої тепер уже козачої слави. Таж є іще там і запорозька залога, є друзі!

Виїздив сюди як на відпочинок, заживши клопітного щастя батька другого сина — Юрка. Нарешті й Ганна звелась на ноги, знов заметушилась по господарству. Навіть заздрив їй. З яким завзяттям виряджала косарів на луки, гребців, чабана до отари...

Посланець Адама Киселя напередодні сповістив і про день гетьманських оглядин відбудованої фортеці на Дніпрі. А посланцеві з Варшави велів переказати краківському старості, що на себе бере виконання волі пана Конецпольського.

Козаки в Чигирині боляче переживали, чуючи, як довершується зла воля шляхти на знищення Січі. Богдан навіть і не дивувався, що при ньому чи при полковім осаулі козаки не приховувались, взиваючи Кодацьку фортецю собачою будкою для цепового пса на козачій стежці до моря. Не так-то вже подобатиметься козацтву й це подорожування суботівського полковника на свято відкриття фортеці. Ніби ж потурання Короні й шляхті в заповзятому приборкуванні козацтва...

То, може би, краще було й не їхати йому на те високе запрошення? Зберуться вояки, мусять захоплюватись у вихвалянні моці коронної вояччини, як на сліду недавньої кривавої звитяги Потоцького. Скажімо, Пешта, напевне б, знов умлівав, вітаючи коронних вояків, та зуби свої вишкіряв би у шанобливій усмішці. На завершення ще й сповістив би: «Не поїхав пан полковник Хмельницький, бо втішається рибними забродами в своїх ставах та немовлям Юрасем...» Далися їм стави! Аж сплюнув, намагався навіть не згадувати далі про ту балаканину в Чигирині. Цілком можливо, що плітки поширюють прихильники осаула. В одному полку козачу службу має він з Пештою, хоч і не однакове становище їх у тому полку з ласки польного... «А поза полком ми ще й не такою мовою порозмовляємо з паном підлабузни-

ком Потоцького!» — таки не стримав на самоті своєї неласки до осаула. Неприємні спогади про зустрічі в Чигирині завжди викликали в Богдана, крім обурення, ще й огиду. Чудово розумів і сенс запрошення коронного. Уродзона шляхта не була єдиною в багатьох питаннях політики Речі Посполитої. Король активно підтримував думку Конецпольського про потребу збройної сутички з султаном, яка б дала змогу позбавитись ганебної данини бусурменам. Та Владислав — політичний діяч, а не ревний католик, яким перш за все є кожний шляхтич. І це мимоволі ставило його поза уродзоною шляхтою, поза єзуїтством — цим оплотом католицтва. А король же мусив би активно підтримувати й війну єзуїтської коаліції віденського цісаря проти протестантської ліги Заходу. Конецпольський лише міг поспівчувати королеві, знаючи, як важко йому опиратись проти тиску шляхти. На жаль, коронний гетьман не міг бути активним помічником королеві, хіба лише малослівним порадником.

І як не дивно, але Богдан, мабуть єдиний серед козачої старшини, добре все це знав. З природи потайний, мотав собі на вус, але не ділився тим навіть з найближчими друзями. Та їх і не мав серед верхівки козачої старшини. Хотів чи ні, довелось заїздити і до полкової хати в Чигирині. У просторому дворі й на цей раз стояло вже на припоні кілька сідланих коней. Впало в око старе, цвіллю та мохом обросле корито біля криниці. Аж приглянувся, чи не стоїть і маленький гривастий коник... Серед двору побачив запряжену четвериком карету.

З полкової хати вийшли полковник Кричевський і чернігівський підкоморій Адам Кисіль. Пан Адам був такий же похватний, ворухкий, як і раніше. Але голову тримав високо (аж подовшала шия!), й очі вже не шукали співчуття в присутніх. Погляд був упевнений, владний. Натовпом за Киселем вийшли й інші чини полкового старшинського «кодла», як узивав їх про себе Богдан з легкої руки Карпа Півторалиха. Довгий і якийсь нескладний статурою («одороблo») та й не по зросту ворухкий полковий осаул Сидір Пешта вів перед. За ним виступав кремезніший, але такий же в'юнкий шляхтич Данило Чаплінський. Писарські обов'язки в козачому полку його не особливо обтяжували. Та шляхтич вбачав у тому велику місію панствову. Писарство давало йому можли-

вість не лише пильного нагляду за козацтвом. Він приживався на просторах степових, приглядався до родючих земель, мріяв стати заможним шляхтичем-осадником. Часом хвалився Пешті, аби приховати ті пожадливі мрії, що й жалкує з свого шляхетського походження:

— Був би козаком, гунцвот... проше пана, пряма путь у полковники! Власний хутір, сіножаті, рибні лови...

Приємно було Богданові, що тут, у такому зборі старшин, чекалось саме на його прибуття. З коня ж і повітав усіх, по-козачому махнувши шапкою. Лише по тому зіскочив з сідла, віддав Карпові поводи й пішов назустріч Кричевському. Та Кисіль спритним в'юном вискочив наперед Кричевського.

— Вельми радий повітати пана Хмельницького,— мовив здаля, щоб не перехопив, бува, хтось такої визначної для нього акції. Адже сам коронний запросив суботівського полковника на оглядини Кодака! Який короткозорий був покійник Сагайдачний, негречно приймаючи в скруті матір цього козака, як просту посполиту...

— Я теж радий, пане Адаме. Сердечне повітання й від дружини!

— Хіба пам'ятає досі пані... пані...

— Ганна ж, Ганна,— допоміг Богдан.

— Еге ж, так, Ганна, дзенькую бардзо, прошу. Так плутаються мови, чи не правда ж, плутаються, пане Богдане?..

— Хіба тільки мови?.. Салют пану Станіславу, в доброму здоров'ї зустрітися! О-о, та тут, бачу, зібрався цілий полковий провід.

— Поздоров, боже, щасливо прибувши й пана Богдана,— озвався Кричевський.— Провід, як завжди, в готовності. Еж тут пан осаул звідкись довідався, ніби відмовляється пан Богдан їхати на те гетьманське запрошення...

— Не кажу ж, відмовляється,— похопився Пешта.— Гадаю, відмовиться пан сотник. То б я...

— Пан сотник, можливо, й відмовився б, а полковник Богдан Хмельницький і не думав нехтувати високою увагою коронного...— засміявся Богдан.

— Та бог з вами, пане полковнику,— махнув рукою Адам Кисіль.— Як можна, коли ж при мені пан Станіслав виряджав з Варшави гінця до Чигирина. Наказ давав йому запросити пана Хмельницького. Саме Хмельницького, прошу пана!

— А пан осаул міг би й сам, непроханий, їхати, коли так припекло,— досі всміхаючись, додав Богдан.

Схвальний регіт козацтва з Богданового супроводу підхопили й чигиринці. Писар Данило Чаплінський спідлоба глянув на козаків і теж усміхнувся. Немов несподіваним ляпасом, здивував тим осаула Пешту. Адже, крім Чаплінського, тут не було в нього ні однодумців, ані таких же, як і Чаплінський, супротивників суботівського господаря.

— Не горить же, пане Хмельницький! — виструнчився Пешта. Статура його немов аж загойдалась.— Як полковий осаул, здається, не таке ж легке й непомітне місце посідаю і я серед козацтва. Мав би з більшим правом представляти наш полк у пана коронного, аніж...

— Не відаю я, чи коронному й справді цікава присутність саме осаула Чигиринського полку. Здається ж, і не коронний ставив пана Пешту на цю заважку для здоров'я такого...

— Якого ж, прошу?! — не зміркувавши, присікався Пешта. Він по-парубоцькому, як на вулиці, підскочив до статечно спокійного Богдана.

Хмельницький ступив одною ногою на сходи ганку, аж заскрипіла дубова дошка, зіперся рукою на коліно. І важко сказати, чого більше було в його різкому погляді, спрямованому на ніби аж сп'янілого від обурення осаула. Піт росою вмив зчервоніле обличчя Пешти. Богданів нищівний погляд хоч і був зрозумілий йому, та осаул домагався слів. Невже сподівався, що цей вихованець єзуїтської колегії не знайде переконливого слова! То було б найкраще осаулові, коли б не знайшов!

— Заважку коронну службу, мовлю, для такого чигиринського надолобня! Саме надолобня я й мав на увазі, пане Сидоре, та схаменувся. Бо вишукував пристойнішого слова з поваги до шановного товариства,— широким рухом руки Богдан показав на присутніх полковників та Адама Киселя.— Соромився б так пробиватись туди, куди тебе не кличуть... Та, будь ласка, сідайте, пане осауле, на коня, бачу, він уже засідланий не для чигиринського шпациру. Приємно буде й мені прибути до пана Станіслава Конецпольського в супроводі ще й полкового осаула. Статечно, навіть пишно, біс би його забрав! Пан полковник, сподіваюсь, зважив би на моє прохання призначити й полкового осаула в такий супро-

від? — звернувся до Кричевського і, не чекаючи на відповідь та не приховуючи знущання, закінчив: — Однак полковник Хмельницький знайшов би когось іншого в той благородний супровід! Чигиринський козачий полк — це наша гордість. Будь-який полковник мусить мати за честь, коли його супроводжує в такій поважній місії козак-чигиринець! Коронний, певне, сподівається на безсторонню й щиру, як заведено у подніпрянців, оцінку його опінії на Дніпрі з тою фортецею. Козачий старшина мусить сказати йому правду про ті погрозливі домагання Варшави. Коронний сподівається, що є такі старшини серед козацтва, які протягом півсторіччя казали й ще скажуть ту правду! А чи скаже це полковник з ласки пана польного — осаул Сидір Пешта? Адже знаємо ми, що пан Сидір на ту ласку високого шляхтича, наче жінка перед чоловіком, якому щойно зрадила, знепритомніє перед коронним, потім похвалить, навіть не оглянувши як слід, не добравши цінності а чи шкоди з тої французької, чи німецької, а чи й просто єзуїтської залоги на одвічно козачих шляхах до моря...

Пешта аж захлинувся повітрям. Лише ворушив щелепами, як витягнута з води щука, то розкриваючи, то закриваючи рота. Але відповіді чи бодай би якогось слова так і не знайшов.

Богдан швидко пішов до гурту старшин.

3

Ще в Суботові перед виїздом у цю подорож на запрошення коронного гетьмана замріяний Богдан пригадував красу південних українських земель. Але ж він марив лише уявами про ті давні осокори і верби, якими повітала Січ його романтизовану юність. Як давно те було! І давнилось не часом, а грубою реальністю, яка коростою незалікованих струпів закривала всі шляхи до краси. Лише дніпрові хвилі, як і тоді, ні з ким і ні з чим не рахувались. Бавлячись на тих же непорушних порогах-скелях, вони кришили свою громохку силу, немов і не помічали коронного зухвальства з побудовою фортець. Кому, справді, для чого потрібна саме тут, хоч би й наймогутніша, непереборна фортеця? Перекреслюючи всю романтику його юнацьких спогадів, вона ще здалеку завидніла над узбережжям. І не тільки нагадувала

тим про себе, а й загрожувала! Височіла в мареві південного тепла, немов чорною долонею перекривала від козачого ока простори на південь, на степові безмежжя аж до моря...

Станіслав Потоцький був тут наказним, на святі заступав польного гетьмана Миколу Потоцького. Десь аж на Чорні Шляхи порвав пан польний, застерігаючись від спустошливих нападів турка. Та подільський люд розумів, що не безпеку держави пильнує гетьман від невірних. Потоцький лише невдало приховує тим своє гостре бажання знешкодити бунтівничі настрої подільського селянства, небезпечно ожвавленого появою тут Максима Кривоноса!

— Чи турків налякаю, а чи цього живучого птаха нарешті зловлю! — хвалився бундючний вояка.

Наказний, звісно, не признавався Богданові про те погрозливе нахваляння польного заарканити й Кривоноса, як заарканив він десятки народних «бунтарів». Він знав від коронного, що мав прибути на відкриття Кодака і запрошений Хмельницький. Тому радив братові подружньому прийняти подніпрянського полковника. А полковник Хмельницький саме й шукав утіхи в дружбі, в приятельській довірі та в гостинності. Невже то тільки лукавство шляхтянської верхівки, тільки мана та полуда йому на очі? Адже й Потоцькому відомо, що Богдан відмовився в коронного зраджувати приятельські стосунки з Кривоносом!..

— Як же й тішить мене увага пана Станіслава на цих далеких берегах неспокою та привабних ілюзій людської волі! Сердечна шана пану полковнику, а через нього й побажання здоров'я йогомосці пану коронному! — Якою непідробленою щирістю прозвучали ці степовицькі повітання.

— Gratum! Вітаю пана подніпрянського полковника! Йогомосць навіть сьогодні нагадував про пана полковника з Суботова. Чи не заперечує пан Хмельницький, коли ми в наших взаєминах, бодай би на цей урочистий день, повернемось до тих чудових днів першої краківської зустрічі? Вояцький вигляд у пана, перші рубці клопітних зморщок над переніссям, шукання ворога а чи... спокою в запальному погляді...— засипав Потоцький люб'язними словами Богдана.

— О Єзус-Марія, брате мій, яка приємна згадка, романтика, як у притчі з поверненням Авраамового сина!

Чи слід і питатись, пане Станіславе? Мали би ще й тоді за німецьким звичаєм...

— Келих бургундського на брудершафт?.. О, справді... Та це, до речі, ніколи не пізно. Пан господар, здається, не з скупих. Обід для панства гостей має відбутись он у тих наметах над дніпровими кручами. Пан коронний доручив мені показувати гостям оцей його фортифікаційний витвір. Але перед найбільш бажаними з них волів би сам похизуватись нею.

Десь глибоко в душі Богдана тішила така увага коронного. А Потоцький по-своєму чудово це розумів. Вихованець єзуїтської колегії хоч і лишився досі в своїй схизмі, все ж не міг уціліти й від настирного львівського впливу. Шляхтич навіть і не ховався з тими впевненнями. Полковника Хмельницького за те й поважав коронний гетьман, що він свої думки й розмови ніколи не пов'язував з релігійними уподобаннями. А чи й були ті уподобання в людини, яка й у мусульманстві топила свою жагу до цієї степової волі!..

— А як чудово було здибатися з паном Станіславом там, щоб посіяти зерно приятелювання аж і на цю зустріч. Чудовіше було б здибатися тут ще й з третім другом нашого юнацтва!

— З Хмелевським? Найсвентша матка, та він же тут зі своїм охоронним полком при пані краківській!

«Справді, ця подорож на Кодак не така вже й обтяжлива на сумління»,— думалось Богданові, улещеному приятельською зустріччю Потоцького. Кілька джур з волі наказного кинулись в усі боки по широкому майдану, по хитромудрих закапелках стін і фортів Кодака, шукаючи полковника Хмелевського.

А Богдан з Потоцьким переходили з форту на форт, оцінювали міць гармат, а більше — милувалися зі стін степом, красою Дніпра, прозорим небом та стрімким поривання в небесну голубінь степових соколів. Скільки поривчастої сили, яка певність незалежності в безмежному просторі неба!..

— Це ж просто казка, проше пана Станіслава! — не втримався Богдан від захоплення.

— Правда ж, чудова фортеця?! — підхопив Потоцький у тому ж замріяному тоні.

— Га, фортеця?..

Богдан, як уловлений на своїх мріях, схаменувся. Першу мить ніби й не добрав, про що саме допитувався

полковник. Аж запиділо в грудях, потемніло в очах. Коли б не сам коронний з'явився тут спасенним ангелом-рятівником, Богдан висловив би Потоцькому не зовсім дружнє визнання. Та на своє щире захоплення волею в степах, на Дніпрі він дістає тут лише образливу холодну купіль...

Метушлива вояччина, як чорне гайвороння, в цю мить воліла б і сонце прикрити собою, оточуючи коронного. Гості ж вони на південній фортеці! Обливаючись потом, слинявіли в величанні та в захопленні. А сам він ще досить жваво переступав нога за ногою, хоч і спирався на важку цяцьковану сучками патерицю. Довга угорська шабля, неначе скаржилась на патерицю, вередливо метлялась на кованих у сріблі ременях. Навіть вояцькі остроги на жовтих сап'янцях лиш сирітно подзенькували, не намагаючись і вириватись за віншувальний галас натовпу. Схвальні, часом і надміру влесливі усмішки догоди розквашували вояцький образ гетьмана. Бучний гамір позаду примушував крокувати далі. Тріумфатор Станіслав Конецпольський не наказував, а корився натовпові гостей — оглядачів фортеці.

Краківський магнат, керманич політики Речі Посполитої, коронний гетьман не міг приховати насолоди з цього пишного святкового супроводу знакомитих шляхтичів великої Польщі. Найспритніші з них тулились поблизу, хоч дехто був і в літах. Кожен жадував перекинутися словом, потрапити на очі, догоджаючи своїм захопленням фортецею. Богдан чемно оступився, даючи дорогу тріумфальному маршу переможця-господаря. І коронний зрозумів той жест, поцінував благородство суботівського вояка. Лиш мить завагався і таки підійшов, від чого Хмельницький мусив поквапитись, щоб першим повітати:

— Вояцька шана й сердечне повітання вашмосці пану коронному гетьману в щасливому споглядані своєї державної опінії о безпеці краю!

В низькому й вишукано врочистому поклоні завершував те козацьке повітання. Йому не треба було ховати очі при тому, вони не лукавили в щирості. Адже людина справді бідкалась, відбудовувала і наслідки тої праці гоноровито взивала жертвою на вівтар вітчизни!

— Пан Хмельницький насправді порад-дував своїм прибуттям на запрошення коронного гетьмана. Прош-шу панів полковників оглянути фортецю, щоб згодом сказа-

ти й мені свою вояцьку думку... До речі, там,— гетьман махнув рукою навмання кудись у бік Дніпра,— є й козацтво. Пан Ад-дам Кисіль завбачливо послав нам Чернігівський вартовий полк. Перед ними приб-були й низовики...

Краще б і не сповіщав про таку образливу нерівноправність козацтва в ушануванні коронного свята. Козацтво не допускають у фортецю навіть у врочисті дні свята! А шляхта, наче сарана, полонила гетьмана, посунула далі.

— Пан коронний сказав: «Чернігівський вартовий полк». Як маю це розуміти, проше пана Станіслава? — згодом звернувся Богдан до Потоцького.

— Як звичайно. Пану Богдану, певне, й невідомо досі, що тепер у порогах позмінно вартуватимуть реєстрові полки. Першим набився на вартування пан Кисіль з Чернігівським полком. Кілька днів тому прибув полк, а через три-чотири місяці його змінить інший.

— Серйозно взявся пан коронний...

— Не він і вигадав таке. Пан польний гетьман Микола Потоцький виробив такий порядок нагляду за низовиками. Мені й доручено простежити на Україні за непорушним ладом цього козачого вартування.

...Чернігівські реєстровці й запорозька козача залога не були запрошені на свято. Лише за наказом стояли на варті десь тут у лісі, при березі Дніпра, за кілька миль від фортеці. Чи тільки тому, що не запрошені? Ніхто їх не запитав, чи згодились би й самі святкувати з коронним ту відбудову Кодака.

Вирубаний ліс далеко геть навколо фортеці немов докоряв сухими пнями та буйним пагінням молодняка тим, хто його знищив. Станіслав Потоцький завагався, чи слід йому їхати до козаків. Адже він не запротестував проти ганебної заборони прибути і старшинам козацьких полків на це вояцьке свято коронного гетьмана. Богданова усмішка заспокоїла. Певне ж, знає й він про ту заборону польного. І в той же час порада Хмельницького побувати в козаків і наказному на Подніпрянській Україні була така доречна, що Станіслав Потоцький погодився їхати і спритно сів на поданого разом з Богдановим коня. Вже на виїзді з воріт наздоганяв їх і Станіслав Хмелевський.

Як навздогін за турками він мчав своїм конем. Ще здаля й почав своє дружнє вітання з Богданом. І те, як

холодно зустрівся він з Потоцьким, в одну мить перекреслило розхвалену шляхетську єдність біля керма Речі Посполитої. Ці шляхтичі — друзі дитинства — привітались значно холодніше, аніж колись, при Богдані ж, у ту першу зустріч в маєтку Потоцького. Розрекламованої на пишних шляхетських прийомах єдності не було між колишніми друзями дитинства, шляхтичами!

4

В цих пісенних краях південного Дніпра ще й не відчувалась осінь. Вже в сніданкову пору висихали нічні роси, на підсонні золотилося ледь прижовкле листя. Та ще не в'януло розквітле за літо життя! Метушилась пташня в лісі, дозрівали пізні ягоди ожини.

Похватні козачі постерунки пильнували стежок до стоянки свого полку. Трьох полковників з великим збройним почтом вистежували ще в порубаних короннми хижаками ділянках лісу. Кінні чернігівці вирушили з лісу назустріч гайдукам Потоцького та гусарам Хмелевського, з якими був і Богдан з джурами. Як до ворожого табору прибували полковники! Лісова гущавина збільшувала неприховану настороженість а чи й урочистість спізнавання.

— Далі вже панове старшина, певне, пішки піде до нашого полковника. Така ця клята гущавина, ще й очі повиколює котромусь у сідлі. Запорожці ж наші тому й не заходять до лісу, вибравшись за перший поріг. Якщо будемо дуже потрібні, мовлять січовики, то нехай нас покличуть. Та це й недалеко: ось за лісом уже й круті береги Дніпра...— розговорився балакучий чернігівець.

Без жодного слова згодились полковники, хоч розуміли зайвину такої пересторогн чернігівського полковника. Іти, щоправда, було недалеко. Та плутані стежки в лісовій гущавині марудно здовжували ту путь. Широка галявина, майже навпіл прорита яром з весняного повноводдя. Яр пройшов ламаним проваллям, круто спустився аж до Дніпра. Віддалений гомін порогів хвилями носило по яру, неначе здригалася й земля.

— Тож, певне, близько тут і до порогів? — озвався Потоцький українською мовою, щоб не мовчати. Озирався, як переляканий тими лунами з порогів. Аж по-

сміхнулись козаки з такої бездоганної української вимови наказного. Чи школа коронного гетьмана, а чи й гомін порогів не домашнім затишком обізвався до панства з Вісли?..

— Щоб дуже близько, пане наказний, то й ні. Але ж це таки Дніпрові пороги! Голосу в батька Дніпра вистачає на всякі вуха...— поясняв літній старшина.

На галявині тулились кілька похватних куренів, хмизом та осокою вкритих. В куренях почули голос старшини з постерунку. З найбільшого вийшло кілька старшин полкового проводу. Найпильніше придивлявся до них Богдан. Відчувалась-бо йому за тою офіційною зустріччю коронних полковників якась надмірна сухість, навіть негречність і до нього.

Тому так зрадів, упізнавши в гурті полкової старшини самого Золотаренка. Відчув, як ніби й подих перехопило. Не брат, не родич, лише якась невідома сила в його імені, романтика згадок. Лише ім'я її... юність хутірська на побережжі Дніпра, ламкі вихровії молодості!..

Разом з полковником з куреня вихопився молодий присадкуватий Іван Сірко. Їхні посмішки говорили, що Богдана вони впізнають з радістю. Сірко з кимось голосно сперечався, раз по раз обертаючись назад. Полковник Золотаренко по-господарському нагримав:

— Годі ж бо, хлопці! Шануймося, бачили — наказний! Та й не сам, моя матінко, завітав до нас у полк...

— Бачу, здається, Хмельницький! Диви, їй-богу ж, він!..— не вгомонявся Сірко.

Богдан теж не витримав, зламав той пишний лад зустрічі, кинувся від гурту гостей. Досі йому все ще здавалось, що на варту сюди могли прибути хоч і справжні чернігівські козаки, але не золотаренківці.

— Агов, браття козаки! Чолом, чолом!..— гукав, поспішаючи назустріч. І як шкодував, що в такому гурті оце виправився до них! Як колоддя на ногах йому тут ці коронні полковники.

Золотаренко, шануючись перед коронною старшиною, швидко відійшов від Богдана. В поспіхові лиш кинув, кваплячись на повітання наказного:

— Неодмінно відвідаєш січовиків! Та роби це сам, чуєш — сам, без них!..

— Що тут скоїлось? — розігнався Богдан допитуватись.

— Все гаразд, зрозумів?..— здаля вже відказав полковник, вітаючи поштивим уклоном наказного й Хмелевського.

— Як же й шкода, пане наказний, що заздалегідь не дано нам знати про ваше прибуття! Щербу гетьманську затаганили б хлопці. Саме лящі косяками ходять по затоках. Ох, ти ж, мати господня, не знали...— бідкався Золотаренко, неначе й справді з козачою повагою зустрічав гостей.

— Приємна й лише гостинна турбота, проше пана полковника. Еж прибули-сьмо тільки навідатися в товаристві з паном Хмельницьким. А його, бачите, манить і Кодак, і козак! Щиро нудьгує полковник за войовничим товариством!..

— Чую, ви щось про мене, пане наказний? — озирнувся Богдан.

— Таж нічого серйозного, проше пана Богдана. Лише панству старшинам ось пояснюємо, як то несподівано сталась ця прогулянкова візита.

Золотаренко, як той весільний батько, заклопотався. Якісь термінові накази джурам давав, своїх старшин як по кишенях розпихав у лісові сутінки. Полковників оточено такою увагою, що вони й справді забули про Богдана.

— Іване! Сотника Сірка мені,— ладував Золотаренко.

— Мене? — здивовано оглянувся Сірко.

— Тебе ж. Спустіться-но з полковником Хмельницьким до Дніпра. Та підніми кількох козаків, нехай риби добудуть у запорожців! Самі ж не баріться... Чи, може, пану Хмельницькому й не цікаві ті побачення з січовиками? Сумують трохи, ладнаються з донцями Азов для московського царя віднімати в турків. А нашого брата, полковників козачих, лають з усякої нагоди... Хочеш, лишайся ось з нами. Гадалось, полковник має там старих друзів. Іван Богун уже сотникує в січовиків. Филонко теж... А ми за той час трохи порозмовляємо з паном наказним. Як до діла, що ви оце навідались! Бо нас же туди й не кличуть... Пригнали, як на гвалт, на це вартування. Пан Адам Кисіль наполіг, щоб саме з нас воно починалось. А що воно за вартування? Коли на Кодаку вартувати, стерегти його, то чому ж загнано нас геть від фортеці в оцей совиний гай? Та чи й устережеш, коли сама не здатна стерегти подніпрові шляхи на наші землі...

Богдан розумів Золотаренка з півслова. Клопотався біля наказного, щоб затримати й чимось загаяти. Що Потоцькі не поважають запорожців, це знав кожен козак і посполитий. За тою неповагою ховалася ще й підозра. І не лише до січовиків... Задума напосіла з тих натяків друзів. Хвилювало молодецьке відчуття волі в цих Придніпрянських степах і лісах.

Іван Сірко позаздрив старшому товаришеві. Ледве наздогнав Богдана аж біля берега Дніпра. По-змовницькому смикнув за жупан:

— Як розумно оце вирішив ти відвідати козаків! А то ж сумніви всякі, зневіра,— зашепотів, неначе вони були не самі.

Богдан озирнувся, розуміючи, що Сірко прагне заговорити саме про Золотаренкову пораду «неодмінно відвідати» запорожців.

— Кого ж маю відвідати в запорожців, Іване? Чого це ви так завбачливо натякаєте всі? Знаю ж, що з Богуном пішов на Січ і його побратим Джеджалій. Хотіли й Мартина спокусити від лубенців. Недавно заїздив до матері, хвалився... А козаки ж, бачу, чортом дивляться на мене. Чи якусь брехню про мене пустили коронні, га?

— Багато знаєш, полковнику, важкувато голові. Та ж не все!.. А чи так-то вже й нецікаві запорожці тобі, вшанованому коронним козачому полковникові? Допитуєшся — кого, чого?.. Може, й долю свою знайшов би тут, козаче. Чи за дня й повернутись на Кодак маєш, а чи заночував би з запорожцями? Гадаю, не завадило би. Здається ж, і Назрулла мав би навідатись. Донці щось там затівають з Азовом, запорожців підбивають на допомогу...

Пішли над берегом ходженими стежками. Праворуч височіли круті береги з дірами-гніздами щурів та з іржавим корінням, що звисало донизу, наче нечесані коси. А збоку в гомоні натужно пінився Дніпро, заводячи коловерти попід крутими берегами. За несподіваним поворотом круч аж ніби й розвиднілось. Живосилом удерся в Дніпро ще один повноводий і на цю пору потік. Богдан побачив кілька десятків козачих човнів, заведених у гирло степової річки. Навіть великий пліт гойдався на довгім припоні з лат. Дехто з козаків господарював біля човнів, інші на березі, а то і в прохолодній воді, голі в цю пору, тягали рибальську снасть. Чимало з них упізнавали Богдана. Але вітання такого родинного,

як у чернігівців, він у січовиків не відчув. Здебільш його підкреслено взивали «паном полковником», чемно вітали з прибуттям на Січ. Про те, що коронний лише його запросив на урочисте свято з нагоди відбудови Кодацької фортеці, довідались уже й тут.

— Чи не Богдан, браття мої! Ото як лапу з книша вломив на храмовім обіді! — почувся раптовий вигук.— Ану ж, почоломкаємось, кат його матері! Ой добре ж учинив! Та стривай, я зараз!..— Іван Богун мимохідь оглянув гурт біля Богдана. І теж, як і в Сірка, було щось недомовлене в тому погляді. Зиркнув і зник у проваллях надбережжя. Як натякнув про щось приємне їм обом.

«Жирує молодь!» — переконувався Богдан, замилувавшись міцною статурою Богуна, його м'язистою оголеною спиною, що так пашіла молодечим здоров'ям.

— Невже справді раді? — загомонів до Сірка.— Милішим стає коронне свято, яке призвело й до цих святкових побачень з друзями.

— А то б же й ні. Доки ж і нам сумувати? Чи справді ця фортеця допоможе панству або хоч самому коронному аж з Варшави загнуздати нашого брата козака? Ось вони...— Сірко обірвав мову.

В цю мить із-за скелі назустріч Богданові й Сіркові вийшов безладний гурт запорожців. Дехто був і в жупанах, а більшість у сорочках, випущених поверх штанів. Та чимало було й голих до пояса. Осіння пора не лякала їх. Засмаглі плечі, голені голови з крученими оселедцями, широкі на турецький манір штани-плюндри з очкурами.

Богдан і не вслухався в гомін у тому козачому гурті. Коли ж серед них побачив метушливого, здаля ще більш, здавалось, засмаглого Богуна, не стримався й пішов їм назустріч.

— От нерозважні люди... Осінь, а вони лише в сякихтаких плюндрах!..

— Як бачиш, не один Богун досі щадить материну сорочку. Сонцем, мовляв, зодягаймося, доки воно світить козакові!.. Джеджалій он позаду теж із сонця одяг собі має. А я що, не одна мати нам ту сорочку ткала?..— весело посміхався Богун.

— Нерозлучні й тут, як рідні брати! — озвався Сірко.

— Бо таки ж і брати. Богунова мати споряджала й Филона, як свого... О, а то вже вусатий...— раптом затнувся Богдан.

— А хто б же ще? Саме він і просив покликати тебе, коли дочувся...

В козачому гурті йшов і Максим Кривоніс. Без шапки, як і всі, але в легкій подільській чумарці на голому тілі. Розхристані поли змагалися з крутими грудьми, густо зарослими посивілим волоссям. Ніби й нижчий за Богуна, зате огрядніший, устояний, як гайовий дуб. Як сам Кривоніс, так і весь його супровід був при шаблях, і навіть пістолі в декотрих стриміли за поясами.

Максим ще здаля збадьорив голову, як тільки вздрів Богдана. Широка долоня правиці змахнула вгору в дружньому повітанні, бо лівиця, як і в козаків навколо, сторожувала шаблю. Червоний китайковий пояс не лише тримав велику драгунську шаблю, а й випинався від двох набитих кулями пістолів. Тютюннниця й порохівниця висіли між ними на коштовних ланцюжках мистецької роботи амстердамських майстрів — прощальний дарунок Рембрандта! Ішов у гурті козачому, квапився, але жодного слова не вигукнув. Умови переховування привчили козака не виказувати себе голосом. Той голос уже відзначений був і в розшукових наказах гетьмана польного Миколи Потоцького.

Аж острах брав Богдана. Чи не дочуються й на Кодаку про це ризиковане гостювання Кривоноса на Низу! Адже і в Золотаренка, виходить, знають уже про нього деякі старшини. Богданові тепер стали зрозумілі ті натяки Золотаренка та кумедні напівдитячі хитрощі Івана Сірка. Тож з глибокої солідарності з запорожцями Богдан сторожко притримав рукою й свою шаблю на кованім у сріблі батьківськім поясі...

5

Над кручами дніпровими зібралися вони, серцем і думками свої, рідні. Зібралися, щоб прощатись із Богданом по цій дружній, але й надто короткій зустрічі в лісі, при гомінкому Дніпрі. Хтось сповістив, що в Золотаренка натаганили вже юшки з свіжою рибою. Наказний може забідкатись, послати й за Богданом, щоб за дня й прибути на завершення того кодацького свята.

Кривоніс лиш багатозначним поглядом показав на молодого, такого ж, як і сам, маслакуватого запорожця. Якоюсь не по літах задумою тяжкою звабленний, козак

мовчки сів біля Кривоноса, спустивши ноги з кручі. Посипалася обвалена земля, а він не схопився. Тільки глянув униз і ледь осміхнувся на пильний Богданів погляд.

— Не обвалиться,— запевнив лише Богдана. Саме ж до нього він найуважніше придивлявся та до слів його дослухався. Сам Кривоніс навчав сина того, коли йшли на це побачення з Богданом.

— Чи відразу ж і признав батька? — поцікавився Богдан.

— Важко було впізнавати. Казали мати — горбоносий, дужий. А я ж уперше бачу...— ніяковіючи, відповідав, але не затинався.

— Питай краще мене,— озвався Максим на відповідь Богданові.— Розшукали його козаки на острові серед тисячі їх, однаково запальних безбатченків. Батько, кажуть, прибув, тебе розшукує. А він, бодай би на мить замислився, питає: Максим Кривоніс?.. Виходить, мовлю собі, таки син, матері його краще те знати... Ну, а тепер уже й звиклись за ці три дні. Моя кров, чую, моїм і духом дихає.

— То, може, й Кривоносенком хотів би називатись?

— Найпростіше б, звісно, вчинити й так. А чи слід? Кривоніс — баніта, за голову його Потоцький коронні злоті платити обіцяє!.. То Миколі раджу й не хвалитись нікому, чий син. Не та моя пора!..

— То на Січі вже й осівся б, брате, чи як? — зовсім тихо спитав Богдан.

— Де ти бачив, друже, щоб Кривоніс осідався на очах у своїх катів!.. Знов Кодак відбудували, козацтво на загибель зводять. Ні...— й різко урвав ту відповідь.

Чути, як десь у лісі залопотіли коні, загомоніли вояки. Посхоплювались січовики, за зброю хапались, оточуючи колом Кривоноса. Підвівся й Богдан, а за ним і Кривоніс. Микола Підгірський чемно підхопив батька під руку, допоміг звестися.

— Ну... ось і відповідь тобі, Богдане,— мовив Кривоніс.— Коронні пси таки рознюхали, кляті. Ти, Миколо, лишайся при козаках, бувай здоровий. Прощай і ти, брате. Спасибі за дружнє побачення ще раз... Хлопці! То ж по мою душу скачуть пани. Спиніть їх тут, якщо не словом, то за нашим козачим звичаєм. Забавляйте а чи розважайте, про мене нехай не болить вам голова! Дмитро, Кузьма, Данило, стрибайте з кручі першими! Пішов і я...

Ще раз вхопив Богдана в обійми, як обценьками затис. Прощаючись, шепотів над вухом:

— Що сказати шляхті, сам знаєш. Можеш і не критися, як і після того побачення повівся. Та сам знай і людям, кому слід, переказуй: Кривоніс на Поділлі гуртує своє військо. Це буде його остання сутичка з шляхтою! Чи поверну хоч людям, а не собі, ту омріяну нашу волю, а чи й загину за те. А вже їм більше не карати Кривоноса!..

По-батьківському ляснув Підгірського по плечах і стрибнув з кручі за своїми відчайдушними подолянами. Кілька січовиків скочили за ними з мовчазного наказу молодого Джеджалія. Останнім скочив з кручі й сам Филон, лиш махнувши Богданові рукою на прощання. Аж розчулився Богдан від родинної щирості друзів.

Навальний біг кінноти, дзенькіт цяцькованої збруї та голоси лунали в лісі. Так їздять у лісі тільки гусари!

— Аг-го-ов! — гукнув Богдан, що аж відлуння прокотилось.— А ми, друзі мої, сідаймо, як сиділи, й слухайте мої теревені. Тим мусимо затримати гусарський заїзд. Говоритиму лише я з гусарами, не вперше мені...

Гусари гвалтовно прискочили, оточили колом гурт січовиків. З гусарами прибув і Станіслав Потоцький. Як несамовиті, налетіли, ледве встигли посхоплюватись січовики біля Богдана. Потоцький зіскочив з коня, озирав лісові хащі.

— Пробачення прошу, пане Богдане. Але, крім дружніх симпатій, маю ще й обов'язки наказного! — стримуючи схвильованість, звернувся до Хмельницького.

Богдан аж тепер неквапливо й натужно звівся, наче засидівся від довгої розмови в дружнім колі.

— Невже по мене, прошу пана Станіслава? Чи щось сталося, а чи Кривоноса пильнує пан наказний? — спокійно, приятельським тоном озвався Богдан.

— Його ж, Кривоноса, бардзо прохам пана полковника, пильнуємо. Тераз до коронного на Кодак гонець прибув від пана польного з подільських земель. Свої доброзичці донесли пану Миколаю, же тен опришко перебував у січовиків. А вони ж тут з човнами! Сина розшукує тен баніта...

— Коли тільки на побачення з сином порвав сюди батько, то є поважна і благородна причина, проше пана

Станіслава! Сказано й мені ось козаками, що справді навідувався, розшукував Кривоносенка...

— Кривоносенка? — підхопив Потоцький.— Мовлять, що син Кривоноса має якесь інше ім'я.

— Цілком природно. Адже Кривоніс не був одружений. Якщо й зродила котрась небога те дитя від нього, то, напевне, не захотіла б тому сироті смерті, назвавши його ім'ям банітованого.

— Що ж, козаки, приховуємо баніту, чи як? — звернувся наказний до гурту, обминувши Богданові міркування.

— Чи такою б мовою годилось пану наказному говорити з постерунком січовиків на турецькому шляху до ойчизни? Кривоніс баніта по-вашому, а нам він брат і батько! Кого з нас не банітовано з волі нерозумних сенаторів...— сміливо мовив один з козаків.

— То й ти?..

— І я! — козак поклав руку на пістоль за поясом.

— Та ми всі тут банітовані!..

Свиснула шабля з гусарських піхов. Розступились козаки, теж хапаючись за зброю.

— Козаки! — владно гукнув Богдан.— Пан наказний виконує державну службу. Мав приїздити сюди як господар, природно — мусив запитати, перебивши нам гостинну розмову. То спасибі вам від мене... Коли б ще якось завітав до вас наш побратим Максим Кривоніс, порадьте, нехай би не важив так головою. Волів би й сам побачитись і те по-дружньому порадити йому. Та й він не без розуму, поривався ж знов до Європи правитись... Ну що ж, пане Станіславе: Кривоноса, мовлять, уже немає в Січі, мені б не збрехали козаки. Та й важко припильнувати такого, щиро вам кажу. За два десятки літ цілу Європу кілька разів перебродив, від самого Рембрандта, як амулети дружби, подарунки має. А в нас приречений... І чинить свою благородну місію батька, розшукує рідню, з ким би мав осісти на землі. А такий допоміг би відігнати татарина, турка назавжди від нашого краю! Гадаю, що прийде час, і подяку такому за те скажемо.

— І Корона?..

— Іронія пана Станіслава зрозуміла й мені. Та ж і Корона ще не склала зброї, буде відбиватись від ганебної данини турецькому султанові. Для тої акції й наші оці «банітовані» ще знадобляться Речі Посполи-

тій!.. А повертати нам справді час, пане Станіславе. Пан коронний, певне, вже й помітив вашу відсутність. Загаялись...

6

На урочисте свято в Кодаці король прислав гінця з монаршим поздоровленням коронному гетьману, писаним сенаторами. Завершення відбудови південного форпосту Речі Посполитої на Дніпрі вважалося в шляхетських колах вершиною генерального поскромнення козацького свавілля. Розгромлені в боях, остращені спаленням на паколах своїх побратимів перед тріумфальною поїздкою Потоцького по Лівобережжі, козаки принишкли, справляючи безмовні панахиди з тої жорстокої кривавої «пацифікації». Королівське поздоровлення являло собою скорше закляття єзуїтського ордену. Витримане в тоні настанов духовного генерала, воно було й вершиною трагедії українського люду. Кров, безправ'я, ганьба на власній землі, в своїм нужденнім домі!.. Конецпольський сповістив гостей за столом про одержання тої державної духівниці, але читати не дозволив. Не томити духу в гостей волів коронний за широкими столами під шатами столітніх дубів побіля мальовничих круч Дніпра. Громіздкими валами за глибокими ровами з водою височіла фортеця, неначе насувалася всією вагою натужних брил каменю на ті гостинні столи. Віншування своєї гетьманської, а не королівської моці жадував Конецпольський. Не молитовного, а вояцького захоплення в гостей прагнув!

— Маємо ще й м-монарше поздоровлення від його мосці короля Влад-дислава. Молитвами отців ап-постольської церкви пан король прирікає й міць фортеці на вік-ки! Поклад-демо це пророче поздоровлення в підвалини с-справжньої вояцької моці високої шляхти в непорушності най-крайнішого форпосту безпеки нашої аж на берегах неспокійного Дніпра! То-ож дозволяю виголосити п-перший тост здоров'я йогомосці пана Влад-дислава, короля Речі Посполитої!

— Віват! Віват першому шляхтичу Владиславу!

— Здоров'я круля Речі Посполитої!

— Гур-р-ра-а!..

Під вітами предковічного дуба, за столами стоячи, пили з побажанням здоров'я, довголіття королеві. Крізь

густі шапки дубових віт пробивалися стрімкі промені сонця й вигравали на гранях посуду по столах. Щедро приправлений підлабузництвом гостей, цей гетьманський обід набирав якоїсь ще й містичної урочистості. А перший тост господаря з таким привітанням короля переходив уже в символічний ритуал рицарювання шляхти.

Дзенькнув кришталевий келих. Адам Кисіль віднайшов момент першим засвідчити свою вірнопідданість. І посипався на землю кришталь, моторошно забряжчало коштовне скло, як пробі на гвалт. Неначе й пригашували тим безнастанний гомін могутнього Дніпра на порогах. Аж щулився Богдан від дзенькоту вірнопідданства в безжальнім нищенні такої коштовності. Тамуючи щемливі подразнення, сам підніс руку з опорожненим келихом. Неначе нарочито перечекав усіх і так ударив тим коштовним кришталем об вузол дубового надкоріння, що наче й іскри блиснули з розбитого келиха.

— Віват, гур-ра! — вирвалося і в нього з уст.

Аж розгубились сенатори з тої підкресленої афектації віншування в полковника з простого козачого роду. Перезирнулися Любомирські з Вишневецькими, розгадували ту акцію сенатори Збаразькі, Казановські, губилися військові козирі коронного, якими прикривав він тут безпеку Кодака від господаря цієї подніпрянської землі! Важко було добрати, чому Конецпольський усміхнувся на Богданів погляд по тій підкресленій акції святкового ентузіазму. Богдан здаля, через голови гостей відповів на ту увагу коронного бездоганним поклоном. І теж осміхнувся, як прикрив тим суху данину ввічливості гостя.

А слуги вже подали інші келихи рожевого, золотавого, зеленого й криваво-червоного скла, які мусили ще більше скрасити обід при світлі численних ліхтариків на вітах по заході сонця. Богданові припав червоний, що аж тривогою торкнув його збуджене серце. «Червоні келихи про сварку віщують»,— майнула в думці приказка старої Мелашки. І поглянув на столи, аби побачити, кому ще припав той надміру червоний кришталь. Коронний гетьман тримав у руці єдиний за столами добраний гетьманський кубок прозорого кришталю з золотою обвідкою. Станіславу Потоцькому припав зелений з розписом. Аж Вишневецький крутив перед очима такий же, як і в Богдана, червоний келих. Грані кришталю виблис-

кували на сонці, і те, певне, бавило лубенського магната. Неначе маршалок обіду свідомо поділив гостей, відзначивши одних рожевим, інших невиразно зеленим, а зовсім невелику групу гостей криваво-червоним, як запал кривавиці, кольорами.

Адам Кисіль — з ним перетинаються Богданові стежки. Литовський канцлер Сапега не викликав якихось прикрих почуттів, але ж і він тримав червоний келих у руці.

7

А який же келих у Станіслава Хмелевського, полковника особистої гусарії коронного?

Засміявся Богдан з такого недоброго ворожіння. Слуга саме налив йому угорського вина. Як кров'ю почастував! Оглянувся Богдан, чи немає десь зайвого келиха іншого кольору. Невже нарочито саме йому з-посеред такого букета української шляхти та Вишневецькому й Киселеві добирали слуги ці криваво-червоні келихи! «Не буду пити з червоного під такий дивацький настрій!» В цей час до нього з наповненим келихом підійшов з дальнього краю столу Станіслав Хмелевський. Аж остовпів Богдан: у Хмелевського в руці горів такий же криваво-червоний келих.

— Не сахайся, ласкавий мій друже! — заспокоїв Хмелевський.— За українським прислів'ям, як мовила незабутня пані Мелашка, пити з червоного келиха, що пролити дружню кров. Старовинне ж польське прислів'я обіцяє покревне родичання. А один старий угорець говорив воякам за Дунаєм: щоб пити воду, а відчувати вино, Христос у Кані Галілейській налив її в червоні келихи! І молящі відчули урочисто святкову благодать, бо пили ту воду з червоних келихів, як найкраще вино! Випиймо ж і ми, Богдане, з червоних келихів це угорське вино, а не воду, як високу благодать міцної дружби!..

З якою радістю Богдан сприйняв ці слова друга! Що міг би й сам доміркувати чогось хорошого, аби не відчувати тої забобонної загрози, збагнув лише зараз. А келихи друзів викрали крізь дубове листя стрімкий промінь призахідного сонця. Вино заіскрило, заграла радість у серцях приятелів. Як кров'ю спаяне було в них те юнацьке приятелювання в колегії Львівській!

— Тож за благодать міцної дружби! — виголосив і Богдан. Як же вчасно підійшов цей друг незабутньої юності! Полетіли геть усякі дошукування п'янючого мозку, стало все на тверезу дійсність.

Слугам при обіді дано наказ пильнувати, щоб келихи не були порожніми. «Порожній келих у руці порожнить і настрої в гостя»,— нагадував коронний маршалкові обіду. Келихи друзів не застоювались, порожніючи, їх наповнювали слуги аж по вінця, ретельно пильнуючи ті накази. З шепоту за столами розгорявся гомін, підпилі гості нарешті знаходили себе, вивертаючи приховану за дотриманою чемністю справжню природу своєї душі.

— А давай-бо підемо з повними келихами віншувати господаря! — запропонував звеселілий Хмелевський.— Пан коронний при згадках завжди був прихильної думки про тебе. Часом і молодому гетьманичу за приклад ставив.

— Ото вже недобре чинить пан коронний! Так дражнять пса, голублячи іншого. Але пробачимо йому такий непедагогічний засіб нацьковування пана Олександра. Справді, пішли, Стасю! Заспівуватимеш ти наш віншувальний тост.

З червоними келихами у простягнутих руках двоє друзів разом ступили кілька кроків до крісла господаря. У келихах ледь іскрило вино, стікаючи щирою сльозою первістки в омріяному шлюбі. Кмітливіші з гостей відразу й зрозуміли намір ледь підпилих полковників. Стихав поволі п'яний гомін.

— Віват вельможному пану гетьману! — вирвався тим часом Адам Кисіль, як запобігаючи ласки гетьмана й для себе.

Конецпольський теж відразу зрозумів задум полковників і не стримав задоволення з оригінального віншування. Воно полестило гетьманові. Взяв і свій келих прозоро-золотавого кришталю й відступив для зручності од крісла. Родинно всміхнувся, як заворожений вдивлявся в правку ходу підпарованих полковників.

— За Дунаєм войовничі чехи нам примовляли — «наздар!» [1]. Сердечно ж гратулюємо ясновельможного пана Станіслава, поважаного коронного гетьмана,— почав Хмелевський, ледве віднаходячи слова.

---

[1] Привіт! *(Чеськ.)*

— Уславленому господареві на цій пишній аудієнції, державному керманичеві політики Речі Посполитої зичимо ми, пахолки й друзі, ще більших успіхів у цьому нелегкому кермуванні! — з піднесенням завершив Богдан віншувальний тост.

Під бурю оплесків полковники разом вклонились, як молоді з-під вінця, низьким шанобливим поклоном, підносячи над головами келихи. Коли ж гетьман по тому наблизив свого з позолотою, полковники з двох боків одноразово креснули його своїми. Гості завмерли. Рука гетьмана здригнулася від збуджених почуттів. Богдан застиг, як перед вирішальним стрибком. Здалося-бо, що гетьман от-от упаде від хвилювання. Ця настороженість полковника не приховалась і від уваги господаря, полестила, як шана укоханого гостя. І разом три руки заповзятих вояків підкинули ті келихи до уст. Аж до цієї миті тремтів у повітрі триголосий дзвін келихів. Його підхопив і заглушив гамір стоголосого віншування.

Саме цей запізнілий обід здався значно імпозантнішим та святковішим, аніж оглядини громіздкої будови фортеці з наверганої землі, настягуваних і вкладених зрубами столітніх дубів. Хіба що жерла гармат у високих баштах вселяли справді острах жорстокістю безкомпромісної вогневої сили...

Коли гетьман порухом руки зажадав спокою, гості почали втихомирюватись, гамір згасав. Коронний керманич політики Речі Посполитої говорити має!

— Пшепрашам бардзо, ла-аскаве панство! Вояцька шана в оцьому тості та-ких п-полковників тішить не лише с-самого коронного. Сподіваюсь, же панство шляхта по-діляє н-нашу думку о достойній гонору доцільності збудування цієї п-підвалини шляхетської й королівської влади на к-крайньому кордоні краю!

— Віват! — знов прорвався вигук шаленіючої вже з випитого шляхти.

— Пан п-полковник Хмельницький,— вів далі Конецпольський, закликаючи порухом руки до спокою та уваги.— Здається, він не закоханий у ф-фортеці. Про єдну з них він був не високої думки. Волію почути ту вояцьку оцінку п-пана Хмельницького ще й про це т-творіння вправних французьких будівничих т-та нашої шляхетської волі. Фортифікація на цьому крайньому кордоні мусить переконати в нашій силі н-не лише ворогів держави з-зовні, а й непокірну чернь!..— Коронний повів

рукою з келихом на високі насипи фортеці, де з кожного ріжка обкладеної дубом і каменем башти стриміло, жевріючи міддю, жерло гармати.

Богдан не сподівався ще й на такий іспит. Настрій його до цієї миті був святковий, на кращих винах господаря збадьорений. І не тим би хотілось бентежити голову, не з того арсеналу добувати слова в цих віншувальних розмовах... А владна рука Конецпольського не опускалась, показуючи на творіння його вояцької волі. Один з перших шляхтичів Речі Посполитої хизувався не повагою до кмітливого польського народу, як не хвалився й симпатіями трударя Речі Посполитої до безперервних воєнних поборів та мобілізацій. Коронна шляхта й він кохаються в рицарських поздоровленнях по звитягах, здобутих ціною героїзму й крові того безіменного «тлуму», ім'я якого — хлопи... Гетьман чекав. Богдан з його погляду зрозумів, якої серйозної відповіді зажадав владар, якої ваги їй надає. В таку мить не відбудешся сяким-таким словесним викрутасом, не збрешеш і своїй совісті, підмастивши те улесливою посмішкою...

Що мав сказати вимерханий зрадливою долею вояк, тепер уже й полковник козачого війська! Класична істина говорить: «Що руками збудоване, руками ж і руйнується!» Такою і тільки такою має бути відповідь вояка, який не лише на власний позір, але й на уподобання народу зважає...

— Фортеці будуються людськими руками, проше вашмосць пана гетьмана. Та ж Картагена не єдиний приклад вірності тої класичної істини...

Келих у руці гетьмана здригнувся, з нього хлюпнулося вино. Вчулися в тому погрозливі вигуки: «Распні, распні!» Та господар збадьорив голову, ступив до крісла. Потім став, озирнувся на гостей, на Богдана. От-от дасть гасло, і вгамується надмірне збудження. Але тільки гіркота й безмежний біль в тому гетьманському погляді. І він людина!..

Та й відлетів геть келих з руки гетьмана. Відлетів, як кинуте прокляття. Але метка рука Богдана в блискавичному ривкові вхопила його і поставила на стіл перед гетьманом. Рясним потом зросилось лице Богдана. Та він не слабнув від того, а хіба що міцнів! Конецпольський рвучко взяв келих, як ще один і вже непереборний удар дістав від такого спритного, благородного лицаря.

— Gracia est![1] Пан Богдан, п-проше, дошкульно поранив свого суперника гетьмана. Та ж і такою ціною н-не зрадив гонору людини й вояка! А це й н-на- золото не важиться! Тільки ж Картагену, як від-домо, руйнували вороги, а тут, на Дніпрі...

— Хизування кайданами, проше вашмосць пана Станіслава, ніколи не було благородною справою! Тож не ту класичну аналогію маємо тут. Не фортеці мав би будувати брат від брата чи польський народ від українського...

Неначе й сонце лише наджидало над обрієм цієї останньої сцени за столами. Забігали служки, запалювали свічі в розцяцькованих ліхтариках, заздалегідь розвішаних на вітах як святкові прикраси-іграшки.

— Гадаю, що фініта ля комедія[2],— мій друже,— стиха нагадав Хмелевський, виводячи Богдана з паморочливої задуми.

...Коли поночіло, двоє давніх друзів викралися з фортеці й поїхали догулювати свято в табір у лісі, до Золотаренка. Звісно, це було зайвим. Хмелевському воно лише шкодило. Та про це вони згадали вже на галявині в лісі, коли вартовий чернігівець привів їх до полковничого куреня.

8

І знову Богдан у цих густих шелюгах серед круторебрих столітніх осокорів і верб на островах за порогами. Як приємний сон, знову згадував про перебування тут ще в ті крилаті юнацькі роки. І як прикро, що ні старого Нечая, ні... хай би вже й Сагайдачного в тому запорозькому оточенні в курені, ані Назрулли при конях тут немає. Як сон, черкнулось пам'яті й щезло, лишивши тільки щемливі уяви, вередування серця. Тепер немає тут колишньої козацької розхристаної розмай-волі. Але ж є козаки! Такі ж голі й нужденні, як і по хуторах. Тільки в клопоті про день насущний тут панує той же козацький дух. Непереборний дух вояцької волі!.. Ще наближаючись до островів, Богдан перебирав у пам'яті зачерствілі в давнині, а які ж причепливі спогади.

---

[1] Дякую! *(Латин.)*

[2] Комедію закінчено *(італ.)*.

Востанне озирнувся, чи не їде за ним і Стась Хмелевський, немудра голова, перезирнувся з Карпом Півторалихом, вірним джурою й побратимом. Він теж допомагав умовляти Стася повернутись, завершивши ці нічні мандри. Тож вирвався до козаків, не мавши на те ніякої згоди від дотклівого в таких справах свого владаря, коронного гетьмана! Ледве переконали хоч на ранок повернутись до своїх гусарів, а там послатись на потребу супроводити для безпеки друга до Чернігівського козачого полку. Не так-то й багато друзів тут у вшанованого коронним полковника Богдана Хмельницького...

На острові аж гув козачий рій у вояцькому клопоті. Запорожці впізнали Івана Золотаренка й молодого Сірка, які приїхали разом з Богданом. Про беручкого старшину не стільки знали правди, як переказів про його бойові звитяги під Кумейками. Ніхто й не цікавився правдою, бо перекази про помічника чернігівського полковника становили й ціну, й міру вояцькій долі козацького старшини. Аж згодом один через одного добрали, й хто той другий, замашний старшина в малиновім кунтуші, при пістолі за поясом та при коштовній дамаській шаблі.

Хмельницького тепер знали не лише як поверненця з турецького полону, а й як козачого полковника, вшанованого самим королем. За щось же уподобав його король, шанує за те й коронний... Шанує а чи... приручає, як дворового пса, щоб таки прибрати і нацькувати на свого ж брата козака. Не шукали козаки зустрічі з Богданом, не встрявали з ним і в розмови. Запорожці мали свій клопіт!

— Оце й ми, пане кошовий, завітали-сьмо з полковником Хмельницьким, що на сотні тепер у Чигиринськім полку господарить з волі пана Потоцького. Чи раді, вже й не питаємо, бо ж бачимо цей ваш клопіт,— озвався Іван Золотаренко, добре відомий на Запорожжі.

— Гостям, та ще й друзям, запорожці завжди раді,— ледве відірвався кошовий од свого клопоту.— У нас, браття полковники, саме перепереливки в домі. На Азов посилаємо підміну своїм козакам. Донців же підтримуємо ось який уже рік!.. А тут і дорогі гості на курені в нас від царя московського. Тож, коли ласка, просимо до кошового кола козачого.— І звернувся до Богдана: — Здається ж, і мати твоя, полковнику, з козачого роду була, та й сам підстароста, царство душі його, не

цурався нашого люду. Яцько Острянин частенько згадував твою матір. Чи жива пак паніматка?

— Григорій заїздив оце якось, мовить, що живі ще мати,— статечно відповів Богдан. Та не забув і натяку про прихильність його родини до козацтва. Як докір йому самому те прозвучало.— Певне, кошовому відомо й те, що й сам я є старшиною в козачому полку...

— Авжеж, авжеж. Знаємо, старшина чигиринського реєстрового козацтва... То й поспішаймо, браття. Нас уже чекають,— не вгавав кошовий, знов уколовши тим реєстром королівським.

Аж острах брав Богдана від тисячоголосого козачого кола. На лісовій галявині кількатисячне коло козацтва оточило підвищення з возів для старшини. Тесані дошки на возах були устелені ряднами, а посередині великий турецький килим визначав місце для старшинського проводу. Знамена, бойові клейноди січових полків, відзнаки звитяг стриміли у два ряди з обох боків возів, уособлюючи невмирущу славу звитяжного війська України.

Кошовий узяв під лікоть Богдана, Золотаренкові кивнув головою й повів усіх на застелені вози. Там уже очікували кошового, назустріч йому ступило кілька старшин. Богдан відчув, якою повагою користався в козацтва старшинський провід. Від шани кошовому почув і себе піднесеним у козацьких очах. Кошовий, неначе сина, вперше виводив його на цю широку путь козачої долі.

— Вночі зучора вирядили ми того страшного для коронної шляхти бунтівливого козака Кривоноса,— прихилившись Богданові до вуха, стиха, як на духу, шепотів кошовий.— Ото людина пережила!.. Молодь дали йому в супровід з Джеджаліем та з Богуном на чолі. Ті проведуть і перед очима в Потоцького!.. А тут з Азова прибув полковник, допомогу донцям ладуємо. Та ще й посол московський...

— Слух был и у нас,— заговорив до свіжої людини в колі посол московського царя.— Проведали о полоняннике басурманском, о тебе, Хмельницький. Бают и обасурманился, слышь... Да кто из нас не обасурманится спасенья ради!

— Певне ж, і брата посла царевого теж не минула та лиха доля? — запитав Богдан.

— Вестимо, а то как же! Аллагу акбар, душа моя, брат полковник. Не обасурманившись, небось гнил бы там, на земле турской. Почитай, более десятка годков я у них промытарил...

Кошовий отаман ступив від гурту старшин на возах, булаву отаманську рвучко підніс угору. Безладдя й лемент тисячоголосого гомону неначе хтось урвав.

Яких тільки кольорів одягу не побачив тут Богдан, яких гатунків, яких військових строїв! Чи не всі вони проходили свою вояцьку школу аж за Дунаєм, на чеських та австрійських землях. Про те нагадувала Богданові й зброя козаків. Крім турецької шаблі на поясі, незрідка стриміли за ним і віденські пістолі. В руках тримали навіть і французькі мушкети, німецькі самопали. І ця благородна людська сила мусила зазнати ганьби розгрому в Кумейківському побоїщі! Скільки козаків по тім розбрелось за руські кордони, за Дон, на вільні поселення, загородивши собою шляхи турецько-кримських нападів на Русь, як те вчинив посивілий у козачій славі Яцько Острянин!..

— Браття козаки! — озвався кошовий, як випробовуючи застояний голос. І ще раз урочисто виважив булавою вгору-вниз.— Зібрались ми на чесне коло, аби раду дати нагальним козачим справам нашого запорозького побитування. Не як недобитки пишаємось ми тим, що не з жалю й милості переможців сьогоднішніх животіємо, а як нездоланна сила нашого народу ціліємо й волю його стережемо!.. Найпершою справою сьогодні в колі буде оповідь нашого козака-отамана Юхима Біди, що прибув оце з азовського сидіння. Та послухаємо й посланця від царя московського, товариша і брата нашого Гришку Андрієвого, сина Конашева. Нехай ще раз скаже в колі про дарунки козацтву від його світлості царя, які привезено з посольством брата Конашева на одинадцяти возах аж із Москви. Про це він сам краще оповість нам. Чи буде згода отак і розпочати з повітання московського посольства?

— Згода!

— Вітаємо, слава!..

Кошовий знов махнув булавою, і вибух повіншувального галасу як увірвало. Навіть задні, яким здалеку переказували ті слова, і вони втихли. Кошовий обернувся, булавою промахнув низом, запросив посланців наперед. Конашев пригладив рясну посивілу бороду, для годить-

ся смикнув за собою своє товариство й рішуче виступив наперед. Розстебнутий адамашковий кафтан віхнувся полами, як і борода. За поясом під кафтаном стримів пістоль, сріблом цяцькований.

— Царевої служби людина! — переконувались передні в колі.

І пішло те слово з уст в уста, пішла слава Русі, як зачарована потягом до неї по вірі й по крові рідного народу!..

9

— Братья казаки, днепровские воины православной матери Окрайны! — вигукнув Конашев, махнувши бородою, як віхолом.— Царское вам слово привета и милостивые гостинцы от его величества, от братского народа русского. Да велел его величество благодарить запорожцев за службу добрую сторожевую от басурманов турских, от крымских напастников-людоловов. Разорение от них и смертная тревога людям православной державы... И велел его величество через стольника и воеводу своего Григория Пушкина, чтобы и азовское сидение прекратить, коли что...

— Як то припинити, коли ж за той Азов голови козацькі донцями й запорожцями кладено? — вигукнув старшина, виступаючи з гурту на возах. Богдан озирнувся і впізнав Юхима Біду. Що твоя тараня, засмажений і виснажений, а як яриться. Руки з могутніми кулаками опустив, дивиться проникливим поглядом. Так і застигло здивування на обличчі козака — «Як то припинити?..» Полковник нікого не помічає, крім Конашева, чекає його відповіді на те своє запитання.

— Его величеству виднее, родные мои. Да и сколько же еще сидеть в том проклятом Азове, братья казаки? А турский царь тревогу вон какую бьет, царству Московскому грозит нечестивым своим походом. Целый боевой флот морской пригнал под Азов. День за днем пушки его палят по донцам и запорожцам, что в крепости той сидят. А проку-то что! Добро бы только сидели. Да ведь что день, то голов скольких наши не досчитываются. А пропади он пропадом и сам, Азов этот турский!..

— Самих подніпрян із кожної сотні скільки не дораховуємо! А нужа, хвороби...— додав і кошовий.

— Мене козаки послали по свіжу підмогу, браття січовики! Данька Нечая оце лишив за себе правувати ними,— знов вигукнув Біда, але вже не так голосно, як уперше.

Аж тепер і помітив Богдана. Швидко підійшов до нього.

— Як брата рідного побачив оце тебе, полковнику! Радий, що в здоров'ї бачу...

Свіжим струменем повітря в задусі було це приятельське побачення для Богдана при відчутнім холоді до нього запорожців. По-братньому обняв заповзятого вояка з палаючого війною азовського узбережжя. Хапався розпитувати про сидіння в приморській фортеці. Й він у першу мить не розумів потреби знов здавати туркам відвойовану твердиню. Яким трудом і кров'ю воякою видерта і утримується, а виходить — усе на шкоду краю, як дратівний чин супроти Москви. Як звіра лютого, дражнять козаки турка з фортеці.

— Таки, бачу, сутужно вам хоч і в твердині цій,— щиро поспівчував.

А сам длубався в настирних думках, зачеплений вимогами посланця з Москви. Біда сприйняв те, як уболівання.

— Сутужно, брате, як і завжди на війні! Але в тому затяжному герці турки за кожного козака, буває, й трьома головами розплачуються! Донці пропонують відбити в турків їхні військові кораблі... Наш заповзятий Данило Нечай замірюється ними ж ходити по козачий хліб, як до власної комори, біс би його забрав! А то — здавати... Чув, велять без бою здавати Азов голомозим. Розор один, відчиняємо ворота ворогові у власний двір!

А посол московський як і не чув тих уболівань, вів своє:

— Не в диковину и нам, знаем, трудновато отступать, да приходится. Ночь-матушка вызволит, братья казаки. А отойти надо. Сам Григорий Гаврилович Пушкин на Дон собрался с тем же государевым порученьем к казакам...

Примовк, озирнув ожвавлений натовп вояків. І знов відкинув бороду, руку вгору підніс, уваги зажадав:

— Рядите, братцы казаки, разумное ваше решенье так и доложим его величеству. Только незачем, брат Беда, каниталь эту в упорстве вашем чинить. Азовское сиденье не ко времени государству нашему, да и каза-

кам тоже. Больно уж воен-то много и на русского человека. Там швед али тот же езовит, хоть и увяз он по уши в енту европейскую войну, а сиденье в Азове — и казакам тягость кровавая!..

Гамір не давав договорити. Конашев аж знітився, незвично йому поратися з таким народним воланням. Озирнувся оступаючись.

В ту мить його заступив полковник Юхим Біда.

— Говорять вони, розказують...— розпочав озираючись. Руку теж підніс на увагу.— Два роки тримаємо ми тую фортецю, відвадили турка нападати з моря на християнські землі. Донцями у фортеці зараз правує наш же брат козак, вихрест Назрулла! З Нечаєм Данилом таку виправу на тому султанському флоті памислюють... А тепер же як, знов річки крові?..

— Ба й справді не те говорять! Он цілий полк і в нас зібрали, на зміну йдемо знуженим у Азові! — почулись вигуки з передніх рядів.

— Давай, Біда, лихом об переда! Веди на Азов. Ми теж на ті турецькі кораблі!..

Посхоплювались козаки аж і в задніх рядах, у переліску. Підводилися й передні. Стрепенувся й Богдан, як ненароком заострожений кінь. Лиш мить ще ніби вирішував, вагався.

— Козаки, браття й сини нашого могутнього Дніпра! До нас звернулась Москва! Устами цього посланця від високого трону царя московського з нами радиться руський народ... Чого хочемо й ми на українській землі? Хочемо ладу, доброго й розумного ладу для наших людей. Хочемо й ми ладувати своє життя, не озираючись на всяких посіпак, на гнобителів!.. А де вже той лад, коли ось і турка, свого найзлішого сусіду, мов того пса через перетику, дражнимо оцим розтратним сидінням в Азові. Губимо людей, марнуємо час. А люди — то наш найдорогоціннішій скарб! Брати мої, славне запорозьке і все українське вояцтво! Землі своїй лад даваймо, та орати й сіяти мусимо, щоб на своєму надбаному, а не на турецькому набраному й відвойованому ростити хліб та дітей своїх!..

— Правду мовить полковник! — почулись голоси.

— А хто він, чий полковник? Вузлуватий, як із смоляної кодоли в'язаний...

— Похватний, біс його не взяв! Такого б нам хоч на одну виправу!..

— Таж чигиринської сотні, дурні божі! Наш він, хоч і в реєстрі. З неволі, кажуть, видерся. В дунайській виправі козаки покійника Ганнусі відбили його від турка...

Залементували в колі, ледве й між собою домовлялись. Як хвилею ж і клалися, сідали знов.

Тільки вітри поковза чіплялись за шелюги. І шуміли зворушені ними січові осокори, шепотіли шелюги на острові, присипляли могутні козачі поривання за пороги, на море.

Приспали-таки!

10

Не відразу Богданові нудним здалося життя. Ще взимку відчув, як стали набридати йому щоденні виїзди з Суботова до Чигирина. Сотникування полковника в реєстровому полку з волі гетьмана Потоцького вже аж надто виказувало відбування якоїсь-то кари. За що карався — набридло й голову ламати, дошукуючись того. А в дні гостювання в січовиків раптом здалось йому це високе звання полковника ще й чужим, немов краденим. Виходить, ти переміряний польним гетьманом і вкладений до його гетьманської скриньки. Яким ось людям на дніпрових островах спротивлюєшся...

На схов зданий, щоб люди тебе менше бачили біля себе, як свого. Полковник... на сотні!

Весна зайшла, парують землі, на обробіток просяться. Зарані приїхав з полку, коня віддав хлопцям біля стайні на порання, а сам і в хату не зайшов. Чому такою буденною ставала рідна хата, родина? А любов до дітей, особливо до хлопців, неначе на обов'язок звелась, як до чужих. Щось вередило йому, дратувало. А що — і сам боявся дошукуватись.

Розпукувались дерева в саду, в тому самому саду, де він уперше слухав материну сповідь про Наливайка. Порозростались груші, не впізнати й тих яблунь, під якими голубила його мати. Пологий косогір городу манив у зарості аж на берег Тясмину.

Мати, мати!.. Померла. Самотньою й померла, чужі люди склали на грудях ті поморхлі, натруджені руки. Чи й свічку вклали?.. Навіть Григорій не застав живої, хоч і покликала Мотрона його з київської бурси, відчувши останнє нездужання в весняну сльоту. Не застав. Сусіди в домовину клали, самі й поховали...

Пройшовся по вишняку, немов шукав бодай би єдиний слід ступнів аж тепер над силу зрідненої матері. Нема, не стало й сліду! І закужелило в голові, занило в серці. Як стій вихопив з піхов батьківську дамаську шаблю, матір'ю йому вчеплену аж там, у Білорусі. Узявся й лівою рукою, чи присягаючись на шаблі, чи милуючись візерунком дамаського кування криці. Які думи, спогади завирували, завихрили голову, заятрили серце...

Карпа й не бачив перед собою, хоч підійшов він спереду й став майже перед очима. Аж коли озвався якоюсь приказкою, Богдан мов спросоння підвів голову, подивився на побратима.

— Кажу, кучерявляться шляхи, ще одна новина, Богдане,— повторив Карпо в намаганні якось-то осміхнутись, аби послабити враження від своєї такої несподіваної появи.

— Знаю, Карпе. Чаплінського підстаростою чигиринським призначено. Домігся з ласки пана Миколи Потоцького! Замолоду в колодочки вбивається. Пролізла воша людям за комір.

Карпо лагідніше усміхнувся, ближче підступив до Богдана. Для годиться озирнувся, чи не підслухує хто, хоч і була то хитрість, аби заволодіти увагою Богдана.

— Остряницю вбито своїми ж збунтованими козаками...

Аж тепер Богдан, як ужалений, стрепенувся.

— І Остряницю? Це на московській землі?

— Там, там десь. Тільки повернувся від царя з милостями козакам і собі. Свої козаки-переселенці раптом завередували на тих нових землях і вбили. У козаків завжди якось не так думки обертаються. Завередували і... на Дніпро знов повертають цілими гуртами. Ліпше би воювати, мовлять, виборювати волю для рідної землі, а не задарма її топтати в сусідах.

Вражений Богдан раптом обіруч підніс угору свою шаблю й що є сили вдарив нею об коліно. Але дамаська криця з дратівним виттям пружно виправилась, поранивши гострим кінцем ліву руку. Краплина крові, наче хміль, ударила в голову, й полковник з усього розмаху оперіщив тою крицею об сухий пень зрізаної груші. Не витримала такого гніву й дамаська криця, трьома рваними уламками розлетілась геть.

Богдан глянув на закривавлену долоню і ще лютіше відкинув цяцьковане руків'я шаблі у зарості.

— Грабована! Душу мені, як докір, ще й за батька ятрить,— ніби справдовувався, тріпнувши скривавленою рукою. І знов на Карпа поглянув наче вже стверезілими очима.— Убили Остряницю самі ж козаки! До чого дійшлося в цім неспокійнім і несправедливім світі! З ким же повертають ті козаки, убивці свого отамана?.. Ні, Карпе... До біса нам цей клопіт. Маємо землю, хутір, два стави з рибою, господаримо, пасіки й сіножаті. Годі козакувать, не з того боку вівершуємо свої омріяні стежки. Нехай Чаплінський та Пешта козакують у панства шляхти!

Схвильовано поклав руку Карпові на плече. Відчувалось, як стримує цілі вулкани в грудях, гальмує слова. І пішли удвох, як з нетрів, виблуджуючи між набубнявілими вже від весняних соків деревами старого саду.

На стежці, очікуючи їх, стояла Ганна, за нею здаля насторожилась і дворова челядь. Неначе покрасувався щойно перед ними, ударившись до того мимовільного противояцького вчинку. Господар!.. Аж озирнувся й на Карпа, шукав підтримки в тому німому справдовуванні перед людьми. Глянувши на дружину, аж зміцнів у своїх намірах. Як же й до речі зламав геть ту пишну ознаку свого вояцького стану! Запрацьована, слабує останні роки, вже й посміхатись перестала до нього, немов і забула про свою привітну усмішку. А як потрібна йому та усмішка жіночих уст! «І їй набрид я вже! Напевне ж, гульвісою здаюся!..»

— Оце бачила, Ганно,— годі! Шаблю зламав, як на урочистій посвяті себе тільки на господарювання. Нехай там між козацтвом і досі жевріють ущипливі докоряння небіжчика Сулими за ці господарські захоплення! Сама ж клопочешся...

— Що таке? — чи не дочувши, а чи стримуючи іронію, перепитала Ганна. Не жіночою, як колись, ласкою відгукнулась украй знесилена господарством та хворобами жінка.

— Годі, кажу, накозакувався! Нога моя не ступить на землю полку. Берусь за господарство, господине моя. Що це, справді, біс його взяв би! Загосподарилась господиня, як у наймах... Дітей немає коли до розуму доводити. І все це на плечі жінки лягає,— намагався-таки зачепити в ній те колишнє, жіноче...— Тож об грушевий

пень розтрощив я батьківську шаблю, закочую рукава й... до праці.

— Тю, що з тобою діється, Богдане? Он люди приїхали, здається, аж із Варшави хтось. Оце ж і пішла переказати тобі,— як служка, а не укохана дружина сповістила, не зважившн на ті натужні намагання чоловіка розбудити її від заклопотаності й черствоти.

11

Нова й зовсім несподівана подія вщент вибила з голови Богдана його недавні занепадницькі настрої. «Не з того боку розпочинаеш ламання заповіданих батьками звичаїв»,— майнуло десь, як дотклнве каяття. І навіть якоїсь іскорки не лишилось від душевної пожежі, що запалала так несподівано.

...Великі плетені лозові ясла були вщерть обставлені сідланими кіньми. На віддалі від них стояла й гербована карета, обкидана шляховою тванню. Дворова й чужа вояцька челядь гомінко поралася біля коней. Богдан відразу впізнав сідланого золотаво-рудого коня полковника Кричевського. Поруч з ним неспокійно тупцював ситуватий кримський скорохід сотника Федора Вешняка. Окремим гуртом були прип'яті зовсім не знайомі, дбайливо підібрані, гривасті, як у німецьких рейтарів, гніді коні. Що воно сталось у них? Адже зранку спокій панував у полку... Аж збадьорило Богдана це видовище вояцького стану: сідлані коні в латках піни під пахами, карета в шляховій тані. Козаки та вишмигована гусарія при конях привітно всміхались господареві двору. Так з порожніми піхвами від шаблі на поясі, без шапки вскочив у дім, неначе квапився запобігти якомусь лихові. В першу мить зустрічі всі в хаті аж застигли з такої несподіваної появи господаря. Богдан розглядав прибулих, найуважніше придивлявся до припишклого юнака в гусарському одязі. Щира усмішка й розумний, як для такого віку, погляд великих очей аж викликав заздрість у господаря.

Першим підвівся з-за столу Станіслав Кричевський, привітно всміхнувся до друга. «Ху-у, все гаразд!..— аж передихнув Богдан, досі ще видивляючись на юнака.— Кричевський сприйняв би моє лихо, як своє...»

— Козацьке повітання вшанованим гостям! — нарешті озвався, піднісши обидві руки. В очі гостям впала

скривавлена долоня, на порожні піхви звернули увагу.

— Бачу, знов якісь замудровані вояцькі вправи з шаблею пробував пан Богдан,— навмання вгадував Кричевський, кивнувши на порожні піхви.

— Зовсім таки замудровані, прошу пана Станіслава,— засміявся Богдан, знімаючи те спорожніле начиння.

З лави від дверей похопився молодий сотник Чигиринського полку Федір Вешняк. Він по-козачому виструнчився й показав рукою на незнайомого Богданові сивого пана в коштовному одязі королівських мазурів. Одкоханий шляхтич похилих літ ніби вперше зодяг ту хизовиту уніформу. Він поважно, як годилось високому посланцеві, але і без зайвої тут, на далекій околиці, шляхетської пихи підвівся з лави.

— Оце прибув до нас із синком яко посланець самого короля шановний пан підканцлер Речі Посполитої Радзієвський,— повідомив Вешняк без будь-якого натяку на урочистість.

— Справді, яко посланець, прошу, але посланець гостинної візити до пана полковника! — озвався підканцлер.— Маю бардзо пшиємні доручення до вацпана полковника,— і вшанував господаря урочистим поклоном. Надсильні його старання говорити українською мовою, як і те, що приїхав він не сам, а з сином, зворушили Богдана.

— Прошу, прошу! До послуг вашмосці пана підканцлера, радий повітати, як бажаного гостя. Чи тут і вислухаємо те високе доручення йогомосці пана короля, а чи...

— Упшеймнє прохам!..[1] Саме тут, еж маємо довірочне з полку вояцьке панство. Йогомосць пан Владислав не схвалив те дивне призначення пана полковника Хмельницького на урядування лише сотнею в Чигиринському полку. Тож цим листом короля в цілковитій згоді з коронним гетьманом пан полковник намічається на інше поважне місце в підготовлюваній виправі на турка. А поки що пан полковник перебуватиме в негласному рівні з генеральними осаулами при реєстрі!

Так урочисто виголошена, ця замудрована недомовками промова прозвучала, як віншування на багатолюдно-

---

[1] Ласкаво прошу!., (*Пол.*).

му святі. Підканцлер так само урочисто ступив назустріч Хмельницькому й тричі навхрест почоломкався з ним.

— Разом з йогомосцю королем і коронним гетьманом віншуємо й ми, молодь, пана полковника Богдана з такою увагою Корони! — досить сміливо виголосив і жвавий синок підканцлера.

Радзієвський лиш мить перечекав те синове віншування й висмикнув з ремінного гамана при поясі складений учетверо королівський лист.

— Цього листа, проше пана, йогомосць пан Владислав наказав вручити пану Хмельницькому неодмінно при пану полковникові тего полку, в якому... з лихої долі, будемо говорити, мусив сотникувати один з найздольніших старшин козацтва краю!

Підканцлер ще раз, зовсім уже по-дружньому, охопив руками Богдана за плечі. З тою високою королівською увагою щиро здоровив Богдана й Станіслав Кричевський. Він родинно почоломкався з своїм кумом.

— А шаблю маєш вкласти в порожні піхви. Бо ялові піхви порожнять і вояцьку душу. А то не для вояка з твоєю вдачею — без зброї себе мати, бувши господарем таких гостей.

Тож запаморочилась голова! Як розкручувалася з того дивного тепер закруту біля грушевого пня.

— Чи й до шаблі зараз... Така увага короля змушує господаря просити шановних гостей за дубові столи. Дівчата, де ви?..

А чи справді та увага короля до Богдана знов збадьорила його, піднесла йому настрій, відвернула од розпачу. Гості, а особливо домові люди і в першу чергу Ганна, знов побачили справжнього Богдана. Він не залишав гостей без уваги ні на мить. Пильно дослухався до кожного слова високого гостя, жодного слова Радзієвського не заперечив різкою фразою, де слід підтримуючи і його розважливий гумор. Про Богданове уміння почастувати, змусити гостя випити келих знали навіть і в високих колах шляхти. До кожного келиха він мав найдобірніші примовки і в любісіньку хвилину перемикався на зачеплені гостями розмови. Те, що гість вислав сина до своїх жовнірів з кіньми, насторожило Богдана. Буде й розмова!..

— А світ сьогодні, проше пана Богдана,— обережно підносив гість розмову на вищий політичний регістр,—

світ, прошу, стрясається не лише від наявних подій. Внутрішні, так би мовити, новонароджувані сили вже шукають виходу, аби вирватися на поверхню...

— Чи не має пан Героним на увазі аж надто затяжну європейську війну? — відгукнувся Богдан і на цю репліку Радзієвського. І гість відчув, як дипломатично, з великим тактом господар збочував на інший тон у розмові. Ліпше за доброго дипломата приховував він свій докір за непатріотичні розмови такої поважної особи в його домі. Мабуть, думав, чи не випитують і його, вишукуючи спільника в затяжній боротьбі середньої шляхти з королем Владиславом?..

— Таж звичайно! Мовиться саме про цю затяжну війну в Європі. Третій десяток літ воловодимося, як то мовить простий люд. І все це лише за престиж як не католиків Риму, то протестантів Заходу...

— Правда ваша, воловодимося,— знов похопився господар своєю толерацією як гальмом.— Хоч католицизм і пом'якшує характер віруючих, а протестанти зміцнюють його, та обидві ці релігійні лінії є лише спеції для шкідливого препарування настроїв людськості. Адже й та показна м'якість католиків насправді породжує слабість цілої нації, як і голосна міцність протестантів — черствить її. Не релігія повинна домінувати в житті держави, коли йдеться про майбутнє людства.

— А чи можна відірватися й від неї, проше пана Богдана. Адже таки релігія правує в наш час і політикою королів, дипломатів! Щоправда, турецьке питання, ця незгойна болячка Речі Посполитої, справді нічого спільного не має з релігією. А втім...— раптом замислився гість, та, не діставши від опонента якогось заперечення, різко перейшов на справи західної війни.— Настирне бажання нашого коронованого родича, іспанського короля, знов-таки підкорити Голландію є й справді далеко не самої релігії справа. Король Іспанії досі ще сподівається на ту родинну лояльність нашого королівського двору з намови пана Яна-Казіміра... Тож природно, що кардинал і керманич сьогоднішньої політики Франції йогомосць пан Мазарен також вважає нас данниками, і знов же за нашого королевича... Дуже зацікавився кардинал вояцькими здібностями українського козацтва. Про те, що вони схизмати, й мови немає! Цивілізованому Заходові в обстоюванні своїх протестантських впливів на всю Європу дуже потрібен справжній вояк, щоб

назавжди збити пиху ще й мадрідським католикам!..

— Оце вже наша, вояцька розмова! Чи не імпонує та політика кардинала Мазаріні й панству Речі Посполитої?..

Богдан підвівся й через стіл подав руку гостеві. Дивовижна ця розмова без слів вкрай схвилювала й порадувала Радзієвського. Потискалися дві руки, тепер уже як руки однодумців!

12

Зламав Богдан батьківську вицяцьковану дамаськими майстрами шаблю, та від того не перестав бути вояком, приречений матір'ю, як заклятий, на те козакування.

Мати, мати! Немає вже й матері... В стані незрозумілого протесту ламав шаблю. Але проти чого протестував, з ким сперечався в тій внутрішній душевній боротьбі — навряд чи й міг би відверто й щиро признатись навіть кращому другові. Померла мати?.. До цього він підготований був ще з днів останнього прощання з нею в Петриках. А що ж іще?..

Життя козаче ламалось незлагодами у взаєминах із січовиками. А в полку, під боком у сотника, як подразлива виразка, осаул Пешта безнастанно вередив. До того прилучалась і недовіра декого з товариства полкового. Королівський симпатик, сам коронний з ним радиться... Про ламання шаблі стало відомо й королеві Владиславу. Як про веселий жарт відчайдушного козака, розповів Радзієвський Владиславу про ту дріб'язкову подію в вояцькому побуті суботівського полковника. Але король серйозніше поцінував такий факт. Полковник Хмельницький стояв на чільному місці в королівських задумах проти турецької кампанії, як надійна підпора і організуючий осередок. Вояка Хмельницького Владиславу не годилось випускати з рук, доки жевріють надії на кардинальні розрахунки з султанами! Такій нації, такого гонору шляхті та досі лишатись ганебним данником дикої заморської орди!

Щоб підтримати вояцький дух полковника з козачого реєстру, король і надіслав Хмельницькому свій символічний подарунок — нову цяцьковану щирим золотом шаблю того ж дамаського кування! Влітку, коли поринав уже в новий вояцький клопіт, суботівський господар

і козак раптом змушений був схаменутись, приймаючи знов королівського посланця. На цей раз тим посланцем був молодий Героним Радзієвський, вшанований у званні секретаря нової королеви Марії Гонзаги. Наче ж тільки шаблю від короля привіз посланець, згадавши з великою повагою ім'я ласкавої до полковника королеви. Те стало дошкульним нагадуванням про відповідальність перед королем та козачим військом. До того ж — така увага самої королеви, фаворитки французького правлячого двору!

А тут... Навіть не уявляв собі, що так розростеться його суботівське господарство. На поширеній займанщині врунились проса, достигали пшениці, вицвітали гречки. В ставах треба було вивести хижих щупаків, щоб не нищили смачної малокостистої риби. Довелося й бугая змінити, чотири молочні корови придбати з розплідника в звенигородського підстарости, віддавши за них аж шість голів подніпрянської породи.

Ні вдень, ані вночі, навіть і в службі, не мав спокою від того господарювання. Мимоволі надовше залишався вдома поза козачою службою. Ганна чудово розуміла душевний клопіт мужа й сама допомагала, бо добре зналася на господарстві ще з дівоцтва. Навіть діти її тепер не турбували. Лишала їх на всетерпіння старої Мелашки та на руки спритної в тому ділі сирітки Гелени. Дівчина вилюдніла й сама, з старшими в родині дівчатами приятелювала. Зате обом хлопцям була не лише нянькою, навчителькою польської мови, а й вимогливою мамкою. Хоч Тиміш і доріс уже того хлоп'ячого віку, коли так хотілось відчувати себе дорослим, та ці його дитячі поривання викликали в Геленки лише сміх...

Діставши влітку королівський подарунок як високе нагадування про вояцький стан і обов'язки в козачому реєстрі, Богдан радився з дружиною. З ким би ж, крім господині, міг радитися він у господарстві. Карпо такий заповзятий вояк, тільки виправами й снив!

— Бачиш, Ганно, по вуха втопаю у марудних обов'язках королівської служби при козачому реєстрі,— скаржився Богдан дружині.

— Атож, не втопав би! Сама бачу, з матір'ю Мелашкою говоримо про те. Розриваєшся, чи надовго й вистачить тебе у такім подвійнім клопоті. Розумно зробив, що й челяді додав мені в господарство, рибалку путнього поставив на стави, садівника...

Погідливо хитав головою, а думкою відривався від набридлого за ці роки господарства в Суботові. Думки знов заносили його в козакування, поривався й кудись далі, перекидаючись часом і в зовсім зальотні хащі майбутнього.

— Сулима терзає моє сумління,— промовив, немов і забувся, що Ганна поруч.

— Сулима? Коли те було, та й що той Сулима тобі, коли маєш якось-то хоч би Назруллу стримати. Сама вже не знаю, що й порадити. Хоч би втихомирився він абощо.

Чи втихомириться та здратована недолею душа?.. Богдан устав і пішов геть від дружини. Не вгледиш себе й знов заговориш, голосно думаючи. А жінки в домі — порадниці лише для двору. А поза двором... Потоцький он навально наступає на благородну, збунтовану недолею душу козацтва, що горить незгасаючим вояцьким запалом помсти за кумейківський розгром, в якому знищено прадавні надії... Аж головою струснув, відбиваючись від того бунту і в собі. Потоцькі затягають смича на шиї українського волелюбства, кріпачать подніпрян... Земля під тобою вже й не дідизна чи батьківщина твоя — все стає власністю панства шляхти! А тут ще й хробаки душу точать, як каяття невмирущої молодості... Хай сказиться таке задурманене життя!

13

...О ті думки! Ведуть вони його, як поводатар сліпця, по кручених стежках краю. Що б не робив, де б не обертався, чи то в полку, а чи й на господарстві, не міг позбутись відчуття тимчасовості цих суботівських клопотів. Манить його таємниче майбутнє, веде над бескеттями й смертельними прірвами, як і Сулиму...

Бо навколо погрозлива невідомість. Яка ж вона страшна! Україну грабують, карбачем кривавим до панської праці неволять. Наче в'язнів, тримають козаків на подніпровському острівному животінні. Бо шляхта настирно жадує кріпачити українських людей, гарбаючи їхні прадідівські землі, неволячи цілу країну, завойовану пожадливими колонізаторами!

А жити мусиш, полковнику королівського реєстру! Та саме тому й живеш, бо ж матір'ю від дня народження щеплено тобі волю й велике добро. Мусиш перещепити

його й іншим на шляху поколінь! Той шлях, топтаний батьками, не заросте бур'яном, як заріс він після Наливайка... Доглянути й надійніше торувати! Ганно, Ганно... Топчи вже й ти свої стежки по пахучих хліборобові кізяках та ріллях. Твої вони, тобою зароджувані, розрослися он як! Закопаєшся в цьому — перестаєш чути справжнє дихання своєї рідної козачої родини.

І саме під такий настрій знов принесло тепер уже вилюдніло королівського посланця. Як у казці! Знов одружуються гетьмани, королі. Не жінка вже зневіреному Владиславу потрібна, навіть не приязнь французькому уряду, рідні княжни де Невер, а могутня підтримка протестантського Парижа в його вояцьких протитурецьких заходах. Тож і починається — Богдана знову кличуть до Варшави! А збирався виїздити в полки. Вояк і поза реєстром купчиться, вишукуючи у схованках доладнішу зброю. Ще напровесні домовилися з підканцлером про ладування й поза реєстром козачих полків на ту королівську настирність порахуватися з кримчаками. На тому б і роздражнити турка та й завести останню війну з султаном...

Білоцерківці, київці ще не бачили його, піднесеного королем над козачим реєстром для тої голосної опінії. Король ось який уже рік не перестає підігрівати цей державний клопіт, настійно ворушить вояцтво, збирає он біля Львова збройну силу жовнірства, бадьорить і козаків.

14

Раненько, до схід сонця, мались виїздити з двору суботівської господи. Засиділись за ці кілька років господарського клопоту. А стародавні звичаї так велять: «Не барись у виправах наздоганяти сонце в дорозі, нехай воно застане тебе вже на возі!»

Знов у путь, у повну пригод і несподіванок козачу подорож. Ладував її Карпо. Збуджений цвіркунами, зганяв недоспані солодощі піснею:

Та гуляй, козаче, гей за сонця,
Хай чорнява ще з віконця
В славі зброї тебе бачить.

Бо з досвітку вже в байраках
Воріженьки круком крячуть...
А дівчата, гей, лиш плачуть...

Як завжди, не так і весело йому було хоч і в такий збадьорений росами клопітний ранок. Козача недоля гнітила й Карпа, хоч на особисту його волю ніхто не зазіхав. Лаштував коней у дорогу, випереджаючи заярілий світанок. За сумною піснею й застав його Богдан. Господині похапцем спорядили його в цю невідому їм путь. Засидівся на господарюванні й не отямився, як знов послались йому шляхи у подорож за долею. Біля воріт Богдана чекав сотник Чигиринського полку Федір Вешняк з чималим козачим супроводом. Супровід той готувався й для полкового осаула Сидора Пешти, разом малось супроводити обох полковників з Чигирина. Та осаул зарані погнав з кількома джурами, щоб разом з генеральним осаулом Барабашем до Варшави правитись. А Вешняк спинився біля Богданових воріт і не відчинив їх, наджидаючи, бо ж не годилось перед такою дорогою ворота у двір, а не з двору відчиняти!

— Чи буде згода, Федоре Яковичу, їхати не Черкаським шляхом, а моїми селами, хоч би й до самого Києва? — спитав Богдан.

— Як то «моїми»? — не добрав сотник. Чи не дістав Хмельницький від короля в подарунок ще й кілька сіл понад Дніпром?

— Моїми! — засміявся Богдан.— З дитинства ними проїздилося кілька разів ще й при батькові. Тільки й «мого», Яковичу. Таж закортіло, як старій скоринку з книша зжувати. Чи й упізнаються вцілілі хати, люди на нивах...

— Які ж тепер ниви, полковнику? Скоро ті люди вже на кутю ячмені товкти в ступах зачнуть. Село наше і я люблю. Справді, цікаво поглянути. Чи то ж у згарищах після кумейківських пожеж так досі й живуть?

А лани і в цю пору не яловіли без людей. Куріли й смолокурні в лісах, старостівські мажі проїхали з бочками дьогтю. Як не на оранці зяблів, то на корчуванні вирубок лісових тирлувались селяни під наглядом панських погоничів.

— Кому ореш, чоловіче, що маєш сіяти? — Хмельницький спритно зіскочив з коня, до плугатаря підійшов.

Припинили погоничі своє надсадне пригейкування, й чоловік поклав плуга, вирвавши його з борозни, як у ворога з пазурів.

— Га, кому ореться? — пароЧито перепитав. Йому треба зміркувати, кому відповідає.

— Еге ж, кому, питаюсь, наорюєте лани. Коли собі, то помагай боже!..

— Таж воно, людочки, тепер і не скажеш до ладу. Земля, вона божа, а оремо її ми, люди. Зроду, скільки й пам'ятаємо, була вона козача, волею дихала степовою. Дісталась оце панові Конецпольському, синові коронного гетьмана. А тамонько за Черкасами ще й якомусь недолюдкові Лащеві. Той уже й не волами, а людьми нашими оре. КваплЯться Лащі багатіти. Ото й оремо... Та онде й наглядач, горенько ти наше. Ану, Митрику, Гараську, погейкуйте. Та гей же, клятий Ворене, іч, уп'явся плечима, аж снізки вигинаються, от-от лусне...

Наглядач ще здаля лайнувся:

— Стояти, лайдаче? Стояти, же би-м сам я подорив-ки [1] ланів довершив?

Довгий татарський карбач на короткому пужалні засвистів, хоч і не досяг орача з такої відстані.

— Стривай, стривай, пане, хльоскати тою задунайською іграшкою,— озвався Федір Вешняк, рвонувши конем назустріч наглядачеві. За ним скочили й кілька козаків, острожачи коней.— Ти що, собача мордо, не бачиш за тими панськими подоривками, що сам генеральний осаул козачого реєстру спинив орача?

— Не чіпай дурного! — гукнув Богдан, сідаючи на коня.— Камчілатмак [2], таке поводження з орачем стало в панства шляхти звичним... Чи й сам пан Станіслав таким же карбачем примушує український люд до праці, як оце його син?

Наглядач зіскочив з коня. В одну мить він збагнув, яких козаків має перед собою. Покора, лагідна увага до них! Давав дорогу козакам, адже його влада тут, у козачому краї, не завжди буває підперта жовнірськими загонами...

Якими гнучкими зробила їх пестійка фортуна осадництва в козачих краях, якими ж пастирними робила їх жадоба привласнити чужі землі, багатства краю! Лащі, арцішевські, івасі насунули на Україну, як страшна пошесть. Кріпачать і козака, перероблЯють українця на

---

[1] Оранку на зябі *(пол.)*.

[2] Погрожування батогом *(тур.)*.

поляка! В очі знущаються: «Розумію, братику, жесь татарин!..» «Не впізнає» Ольбріхт Арцішевський навіть Хмельницького. Тож і цей наглядач жодного слова не мовив, хоч би на якесь виправдання.

Орач натужно тримав чепіги, аби не вискочив леміш із борозни. Затупотіли копита козачих коней повз наглядача. І не смирення вчувалося в тому, а лиш перечікування лихої години. В руці наглядача вже ворушилось пужално довгого ремінного батога.

І що міг Богдан ще побачити з навередженою думками головою? Лиш вередливо звільняв шию з-під затужавілого ковніра та бентежно оглядав насурмочене небо. Ставало важко дихати, коли повнотою уявляв собі долю трударів неозорих ланів рідної йому України!

Проїздили селами, а бачили більше наглядачів панських, чули надсадний свист їхніх батогів, за яким неважко було вчути ремствування й стогін люду, неволеного й гніченого шляхетською п'ятою. Невже й сам пан коронний благословляє сина на оце здирство над закріпаченим козаком? На старість одружується пан коронний, світа божого не бачить за вродою молодої дружини. Як метеля на вогник свічки, потягло його на те палахке світло юної Софії Опалінської. Не опалив би крила на тому нестраченому багатті!..

Тож і не заїздив більше на ниви до орачів. Не спинявся і в селах, хижацькими наїздами поруйнованих. Навіть підхарчувати худобу та самому попоїсти не заїхав до уславленого привітністю городищенського шинкаря.

15

Холодний осінній дощ перестав. Але ж він згустив темряву поквапного надвечір'я. Перед мостом через Рось у Корсуні Богданові заманулось розшукати когось із старих батькових знайомих, щоб заночувати, дати перепочинок худобі, порозмовляти з людьми при домівці. Таж як побільшало дворів у кривій і тісній вуличці понад Россю, як густо вже ліпились хати в оголених осінню заростях вишняка. Тіснішає людям і на вільних подніпрянських землях!

— Якщо й ті старі друзі покійних пана Михайла, твого батька, отак позаростали молодняком, як оці вишняки,

то... краще би пошукати нових,— порадив Карпо Півторалиха.

Богданові не хотілось так легко здаватись на спокуси побратима. Таж і справді в густих вишняках під дошкульною мжичкою навряд чи відшукає він ту стару козачу родину, в якої ще з матір'ю спинялись на ночівлю.

— Та й що, бий його сила божа?..— непевно спитав Богдан.

— А те, що гріх корчму обминати хрещеній людині. Казав старий Онисько, що й бог карає козака за те. Корчму ж і роблено саме для нашого брата, козака! Ліпше би церкву об'їхати цабе, аніж соб до корчми не завітати,— радив Карпо.

Козаки зареготали, спокусивши на те й Богдана та сотника.

— Тю на вас, чого регочете? Корчма для козака з конем, як тещині пампушки з часником. Хіба не так, пане Федоре? — звернувся Карпо до Вешняка.

— Та відчепився б ти з своїм «паном» хоч уночі! Пане, пане...

— Ого, які сердиті ми, коли немає біля нас пана Самійла Лаща!.. А все через цю мряку, з якої й вовки дохнуть. Але ж — пан Федір, це таки сотник як сотник!.. І в ступі не влучиш його.

— Кому ж — сотник, сотник. Годі! — гаряче перебив Вешняк.— На людях воно ще якось-то терпиться.

— Байдуже, сотнику. Чи не знайшли б ми за щось інше посперечатись, нехай йому біс! На людях теж годилося б людині зватись по-домашньому,— втрутився Богдан.— Чи не тямиш, що наш Карпо надто полюбляє панство шляхту, всім це відомо. Та так полюбляє, що часом і сам до себе на «проше пана» звертається... Ну що ж, корчма, то й корчма,— додав під дружній регіт козаків.

Тіснота в стайнях при корчмі ніколи не дивувала козаків. Не зважив на те й Богдан. Карпові здав свого коня і, не дочекавшись Вешняка, заклопотаного влаштуванням коней цілого загону, пішов до корчми. Чорна спорожніла вже ніч заходила, вабило до людського гурту.

Безладний гомін у корчмі свідчив про гарячу добу наїзду подорожуючих, аж манив до гострого жарту, до ущипливої суперечки. Кілька каганців у запічках стіни

та один підвішений до стелі освітлювали велику, як гарман у клуні, кімнату корчми. Туманилося в очах від диму. Мусив пристояти, аби звикнули очі з надвірної темряви, струхнув мокву з шапки.

— ...Козак, як був до нас з вами, пане стражнику коронний, тож є і при нас. Бо козак плодиться, що та нужа за очкуром, прошу пана,— чувся чийсь голос.

— Авжеж, що правда, то не гріх...— підтвердив старшинський бас за тісним столом з повними жбанами браги. Молода шинкарка частувала гостей, подаючи ще два повних кухлі.

— Воно й видно... Чи не з нужі й пан Сидір такий виплодився? — нестримно зачепив Богдан осаула Пешту, послухавши його образливі для збройної людини слова. Впізнавши по голосу, додивлявся, за яким столом сидить той задерикуватий чигиринський осаул.

— Го-го-го! — зірвався регіт із-за довгих столів. Впізнавали гострого на язик суботівського козака.

В ту ж мить і розступились, пропускаючи сміливця. Адже зв'язуватися з Пештою наважиться не кожний. Поли вріж, аби не зачіпатись! А в присутності його високого покровителя Самійла Лаща, що теж сидів за столом, на таке міг зважитись справді сміливий і то — старший за чигиринського осаула козак. Присутні хто словом, а хто усмішкою привітали Хмельницького. У двері заходив уже й сотник Вешняк, кілька козаків за ним оточували Карпа.

Біля начільного столу старшини поважно підвівся Самійло Лащ. Розстебнутий кунтуш, розчервоніле обличчя й усмішка володаря доповнили Богданові цілу розмову, яка щойно відбулася за старшинським столом. Володар Макарова, коронний стражник пригощає козачу старшину брагою корсунського шинкаря! Нєдавно ж, чути було, ганяв до Кошецпольського і аж у Варшаві в короля висиджував, домагаючись зняття обтяжливих баніцій та інфамій...

— Пізнаємо тен голос сміливого чигиринця. Панство чигиринці не гóдяться, як ті сини, ділячи батьківське добро, проше пана сотника? — посміхаючись, укинув стражник, як підливши лою в каганець.

Та «лій» лише зашкварчав притишеним смішком небагатьох прихильників Лаща. Стражника остерігались і не любили, поява його аж у Корсуні не віщувала для

козаків добра. Богдан помітив, що ущипливе слівце, як зерно, набубнявіле з вологи, падає тут на сприятливий грунт.

— Сини, проше пана стражника, якось-то поділять належне їм, приймакам не віддадуть... А пан Самійло не під те поздоровлення товариський келих п'є! — докорив Богдан.

Перезирнулись козаки в корчмі. Хто ж бо не знає Хмельниченка, сотника найзавзятіших на сьогодні чигиринців? Попадись такому на язик! Цей полковник не призвичаївся нікого щадити.

Попідводились біля сусіднього столу, даючи місце чигиринцям. Завмирали усмішки на устах багатьох старшин, і це, як голос підтримки, споважнило Богдана. Та воно ж підсилило неприязнь і гнів до того некоронованого володаря козачих країв. І Арцішевський та й інші коронні посіпаки мають з кого брати приклад!

Чи Богдан не пам'ятає Лаща ще з тих дитячих літ, коли вперше довелось йому почути панське назвисько — «розхохранці»? Коронний стражник давно вже не є зеленим юнаком, як тоді в Чигирині. Сивизною он як уже взялася його коротко поголена голова! Був лише Лащ, а став Лащем-Тучапським. Але який же він досі не по літах шибайголова! Як затаврувало його те шибайголовство безбатченка тавром бридкого відлюдника. Підвівся з-за столу, глузливо перекривив уста, розкарячив ноги, як бичок на ревищі. Владно ступив кілька кроків. Порожній кухоль недбало кинув на стіл.

Богдан не був войовниче настроєний, не мав наміру й сваритись, то більше з коронним стражником-баламутою. А вже передбачався й недобрий кінець такої несподіваної зустрічі в корчмі. За столами принишкли, кухлі з недопитою брагою поставили, перезирались. Немов радились поміж собою, за кого вони, вояки з тієї ж української землі...

Самійло Лащ очікувально дивився на полковників реєстрового війська, на старшин-зірвиголів свого супроводу. Наджидав, чи цей козачий старшина не обмине його, коронного стражника, з повітанням.

Давня річ, ті чигиринські дні ще юнацьких незлагод. Коронний стражник! На тих же подніпровських землях знов їх доля зводить. А за чиїм же столом по-панібратському, як ведеться в козаків, питиме келих цей чигиринський сотник?

Коли за столом підвівся й черкаський полковник, осаул реєстрового війська Барабаш, коронний стражник аж осміхнувся, як з перемоги.

В переповненій корчмі запанувала моторошна тиша. Хто перший з них обізветься, що скаже далі? Слова чигиринського сотника немов досі ще бриніли у накуреному й надиханому повітрі. Біля столу, де Богданові було звільнено місце, попідводились полковники, сотники. Визначались дві сили, хоч кількісно й далеко не рівні. Полковник Нестеренко ступив назустріч Хмельницькому та Вешнякові, запрошуючи до столу.

— Трохи припізнились ми, відстали від чигиринського гурту...— нарешті озвався Хмельницький. І корчма зітхнула, брязнули кухлі з питвом.— Тож, бачу, пан Пешта встиг уже й за стіл пана коронного стражника сісти. Вітаю і я пана Самійла, ще й у такому вояцькому оточенні...

Як ніби й не той Хмельницький, що зайшов у корчму з дощової негоди. Ба, ні! Той самий, з якого хіба що домовина витравить чутливу натуру, карбовану семилітнім вихованням єзуїтів! Простягнену руку Лаща, мов обценьками, стиснув на привітання своєю правицею, в очі глянувши відвертим поглядом. Аж знітився на мить коронний стражник.

— А й чути, що пан Богдан досі також над головами навіть у друзів ся носить...— нарешті озвався Лащ.

— Не дослухався б до того пан Самійло! Коли ж ті друзі, як сам бачиш, пане стражнику, під крило ту голову й без негоди ховають... Дивуюсь, полковнику Сидоре.

— З чого? — похопився Пешта. Він намагався тепер показати, що не ховає свою голову ні під своє крило, ані під крило банітованого коронного стражника. Аж жили на шиї синіли від натуги.

— Їхали-сте тими ж шляхами. Міг би й завітати, щоб разом правитись,— знущально гасив Богдан розпалювану сварку з осаулом свого полку.

— У пана Богдана подушки м'якші стелять сиріткинаймички, коли дружина нездужає. Тож і не мали турбувати, бо на них міцніють сни пана суботівського господаря. Ліпше було понад Дніпром заїхати за паном Барабашем, осаулом війська реєстрового.

По тому, як раптово Богдан почервонів від гніву, в корчмі зрозуміли, що знов-таки надходить буря. Сидір Пешта сподівався на сміх від свого зухвалого виклику.

Та, крім кількох старшин, сусідів Пешти, ніхто навіть уст не розтулив. Сам пастирний господар цих країв, провідник не згасаючого досі «духу поскромнення» козацтва Самійло Лащ, не підтримав Пешти. А полковий осаул саме ж на підтримку коронного стражника найбільше сподівався, для нього ж і наривався на той гнів Богдана. Пешта не знав, якою клятвою домігся банітований Лащ у короля милосердя й повернення знов у староство, в краї козачих поселень...

Хмельницький таки рушив за Нестеренком, запрошений до столу. Сідаючи, почув стриману репліку Лаща:

— Не варт би пану Хмельницькому так негречно зачіпати вшанованого гетьманом полкового осаула. В тому ж полку чигиринців і сам сотнею правує...

— Сотня чигиринців — то сотня друзів, прошу пана стражника. А чи має їх Сидір Пешта серед тих же чигиринців?

— А ти й порахував уже, суботівський володарю? — знов, як дратований пес на прив'язі, похопився Пешта.

— На спокій, пане осауле! — підняв руку Лащ.— Корсунська земля має свій господарський чин. Якось-то заступиться за гонор вірного Речі Посполитій осаула!

В такі хвилини Лащ забував про власні прикрощі. Він знов підвівся з-за столу. І вже недобрі підголоски бриніли в тім заступництві. Як завжди, Лащеві небагато треба було, щоб лише за слово посваритись. Всі знали — чимало баніцій він мав за ту нестримну хіть до розбишацьких сварок.

— Чи й потребує такого високого заступництва гонор сотника чигиринської сотні? — не стримався Хмельницький.— Пану б Самійлові хоч на старість годилося й про свій гонор подбати. Кого боронить пан Лащ, від кого? Чи не наривається пан Самійло на ще одну баніцію, а чи сумний кінець бешкетного навчителя Криштофа Немирича так-таки нічого й не навчив його? До короля ж правимось на його виклик. Ось-ось має настигнути королівський джура пан Радзієвський. Поможемо йому доповісти королеві при такій нагоді...

— Ти що ж, нахваляєшся коронному стражникові? Дивись, турецький мулло, можеш і не потрапити до короля! — розходжувався, як дратована звірина, Лащ.

— Чи не пана Пешту на шляху мені поставиш, баніта? Пильніше би мав за собою дивитись. Авжеж, личить гонору пана стражника по-розбишацькому гарбати із-за

причілка не йому належні хутори та землі! Нищить Трахтемирів, обпльовує це одвічне пристановище козачої слави, єдиний наш шпиталь!.. В одвіті за те стоїш перед українським людом, поганцю, а ще й зачіпаєшся знов із господарями краю!

— Може... пан одбере? — аж здивований, ледве знайшов слово розлючений Лащ.

— Як пса шолудивого, виженемо на оту завірюху! — показав Богдан на вікно, за яким вихрив уже вітер.— Краденим не розбагатієш, хоч і коронним стражником бувши, пане Тучапський.

І, немов уже й заспокоївшись, Богдан узявся за кухоль браги. Чиюсь руку зняв з свого плеча, яка подружньому заспокоювала чи й підтримку зичила. Навіть не ворухнувся назустріч оскаженілому стражникові. Зловісна посмішка важких уст, гострий погляд не віщували добра, хоч зовні був спокійний. А Самійло Лащ лиш мить повагався, немовби й сам милуючись собою. «Satyr z twarzem Rzeczy Pospolitej» [1],— згадалось Богданові прозвисько Лаща, висловлене якось Радзієвським. Лащ таки посунув у бік Богдана, як кріль назустріч неминучій загибелі. Гнучкий, прогонистий явір супроти розлогого й міцного дуба! Лише в ту мить немов підкинуло й Богдана з-за столу. Нагай загрозливо свиснув, але рука Лаща натрапила на відбій, немов аж хруснула кістка, вдарившись об череп'яний келих у лівій руці Богдана. Забувши про шаблю, в наступну мить тугим кулаком правиці Богдан так ударив нападника в перенісся, що той лиш заревів, наче звір, і повалився на підлогу. Нагай випав з руки, захиталася голова, кривавились знетямлені очі.

Підхоплений руками своїх прибічників, Лащ силкувався щось сказати, чи, може, й п'яна лайка виривалася з заюшених уст. Богдан ухопив нагай супротивника й з огидою відкинув геть.

— Геть забирайся ж, виродку, з нашої корчми!.. І щоб духу твого не чули наші люди в цих місцях. Як баніту знищимо на роздоріжжі! — вигукував Богдан, ледве стримуючи себе. Він простяг руку до чийогось наповненого келиха, стоячи й припав до нього. І все позирав на двері, бо почув ще раніше, що приїхали до двору козаки.

---

[1] Сатир з обличчям Речі Посполитої *(пол.)*.

Справді, за хвилину таки увійшов молодий Радзієвський з білоцерківцями як пильне око Владислава, як добрий геній.

16

Король Владислав нарешті породичався з французьким двором. Не без задоволення думав про те, що цим одруженням з немилою княжною де Невер він чинить зле єзуїтам у Польщі, але й набуває могутніх спільників у Франції. Саме з цих міркувань довго і не вагався. По смерті королеви Цецілії таки одружився з Марією Гонзага, мав на кого спиратись тепер у здійсненні своїх задумів, в яких ніколи не знаходив підтримки у шляхти. Мав уже й військо для омріяної ще з цецорської виправи зачіпної війни з султаном. Тож і ні з ким супроти Франції лучитись не буде! Навіть рештки польських військ на службі Відня відкликав з-за Дунаю.

Лише не мав надійного здоров'я, розтринькав ще в юнацтві. А Конецпольський одружується вже втретє... Відступився й влади в шлюбних святах, впала надійна підпора королеві. Оссолінський сидів у кріслі канцлера, та ж душею він такий же хисткий і такий же в'юнкий у лестощах, як і замолоду.

— Продав, зрадив, як Іуда Христа!..— терзався король, зневажений шляхтою на сеймі за підтримкою Оссолінського.

Відібрали в короля його давню мрію, не стало й найменших шансів будь-коли розпочати ту справжню помсту-війну проти турків. Шляхта принизливо лестить султанові, запобігає перед ним, байдужа до ушкоджень гонору при сплаті ганебних упоминків, щорічної данини йому. І не видко тому краю! Саме тепер, коли з віком почастішали недуги Владислава, сейм категорично відмовився виступити проти мусульман. Шляхта своєю ухвалою просто заборонила королеві й думку плекати про зачіпну війну з турками.

А що тепер чинити йому з півтора десятками тисяч жовнірів, поставлених при зброї навколо Львова? Вони повірили йому, бо теж, як і король, ненавидять турецьку жорстоку силу. Що він скаже тепер старшинам українського козачого війська, яке заслало ось посланців за останніми наказами до вирушання на схід? І, нарешті, як поглянути в очі Хмельницькому, запальному й нели-

цемірному в приязні до нього воякові, якому обіцяно зверхництво над тим військовим походом, високе звання польного?

Сенатори сейму були рішучі у відстоюванні гонору шляхти і невблаганні в ставленні до Владислава. Безсердечність зарозумілості... чи далекоглядність? Король того ж дня й зліг, зламаний не так дошкульними хворобами, як ганебним приниженням у напосіданні шляхти. До тої сеймової фронди шляхти долучалися ще й закордонні пригоди брата Яна-Казіміра, посвята його єзуїтами, кардинальство й принизливий торг за нього з Францією... Яким гострим лезом краять єзуїти душу свого ненависника!.. Знесилений, плакав, як дитина, проклинаючи круті стежки свого королювання. Ті безперервні братові викрутаси з єзуїтизмом, як ніж йому в серце, як нарочите й безжальне дратування! Ледве вислухав Радзієвського про сварку Лаща з Хмельницьким. Лише гірко всміхнувся:

— Надаремне втрутився пан Героним у їхню сварку. Нехай би скублись ті півні. Може, хоч Хмельницький навчить баніту Лаща поважати державний лад, бувши в званні коронного стражника. Дожилась Корона польська! Баніти, злочинці стережуть державу, самі ж і обкрадаючи її...

Король лежав у ліжку, пильно дослухався, як маршалки готували йому мисливську прогулянку в Пущах. Чи буде там і жіноцтво, щоб не самотньою вправлялась у мисливстві княжна Регіна?..

— Прибули, ваша королівська світлість, провідні полковники на чолі з генеральним осаулом Барабашем. До самого Збаража їх виряджали полковники, осаули й сотники багатьох і нереєстрових полків, готових вирушити з наказу йогомосці короля Речі Посполитої! — знов вередив рани королеві його посланець на Україну Героним Радзієвський.

В розпачі відмахнувся обома руками від побачення з ними. Кому потрібні тепер козаки, для чого з такими збитками озброєно жовнірів? Поява козачих полковників саме в дні вирішальних роковань сейму тільки ще більше роздратує сенаторів. «Знов якісь прохачі на збільшення реєстрів!» — галасуватиме шляхта.

— Але на гонор, пощо мені тепер той козачий парад старшин? — нервуючись, чіплявся король, зневажений відмовою сейму. П'явками та припарками лікують

короля, забивають йому баки. Двірські ескулапи з надмірним старанням лікують йому й ті хвороби, яких ще не було, на ноги ставляють короля. Яке гучне зимове полювання готують йогомосці!

— Король і сам себе, наче гончака Кудлая, має готувати на те полювання! — гірко жартував на розважання лікарів.

Паж королеви молодик Героним Радзієвський здивовано підносив брови, аж лячно реагував на королівську відмову приймати козачих полковників. І раптом, як знахідку, вкинув пораду:

— Може би, їмосці пані королеві слід вийти на повітання до тих воїнів?

— Королеві Марії? — жваво перепитав король. Згадалась її настирна порада, як нагадування про сплату витрачених королевою трьохсот тисяч фамільних коштовностей на спорядження нікому вже не потрібної протитурецької виправи. Королева домагалась оружної допомоги Франції в її війні проти іспанського короля в Нідерландах...

— Тож запросити чи ні козачу старшину до їмосці пані Марії-Людовіки? — знову спитав настирний паж королеви.— До речі, туди ж би запросити й болгарських послів, що прибули по допомогу у звільненні від турецького зверхництва. Одної ж віри з козаками, таку ж неприязнь, як вони, мають до султанату. Може би, заохотити козаків поза волею сейму спілкуватися з болгарами проти мусульман.

— О Маріе! — побожно вигукнув король. Королева теж Марія, можна би Радзієвському й не зрозуміти богомільних гукань короля. Та він уже був не по літах достойним покойовим пажем королеви й спритним політиком, дипломатом!

— Гукнути, запросити їмосць? — невідступно напосідав.

— Пресвенту Марію, матір господа, не покличе пан Героним. Лишень до королеви запросити має ту козачу знать, хоч і разом з болгарами. Нєх ся бавить там з ними їмосць пані Гонзага. Дипломатичний файф-о-клок нєх лаштує їм на догоду політикам Франції...

Король тяжко зітхнув і, стримуючи якісь жалі, відвернувся у ліжку. Цей вправний паж Радзієвський і мислі читає в короля, заздалегідь готуючи на них погідну відповідь дипломата.

Королева Марія-Людовіка Гонзага на цей раз охоче взяла на себе той не жіночий навіть і для королеви клопіт. Молодий паж Героним Радзієвський не особливо й потерпав, бувши виконавцем волі нової королеви. Королева справді нова, хоч і з достатнім життєвим досвідом. Адже далекоглядні політики Франції сватали її ще юнкою на першу дружину Владислава. Вінценосні дочки не мають права самі обирати собі пару. Княжна перечекала щасливішу конкурентку, небагату здоров'ям королеву Цецілію, добравши з допомогою політиків, що не в літах княжен була справа. Це бачила і по Радзієвському, який досі ще в пажах ходив, бувши вже й одружений...

Йому властива не по літах широка діяльність при королевах. Розум і хватка цього молодика були наче знахідкою для короля Владислава. Приставлений і до королеви, спритний Героним не викликав своєю спритністю ні підозри в уродзоної шляхти, ба навіть достатньої уваги. Ганяє молодик по краю, тішить тим нову королеву-француженку, і нехай собі!..

17

У великій аудієнц-залі королівського палацу козачих полковників-посланців зустрів добре знайомий їм паж королеви. Енергійний і широко освічений, пан Героним устигав дізнатись не лише про те, що діялось поблизу королеви, а і на ширших державних обріях Речі Посполитої. Як у свого, вже розпитувались у нього козаки. Передбачалось, що це козаче посольство прийме сам король. Богдан вітався з молодим Геронімом латинською мовою, немов хотів нагадати перед розмовою з його величністю, що досконало володіє й нею.

Зал прийомів не був порожній, хоч козачі посланці намагались бути тут першими. На передньому кону зали, найближче до тих заповітних дверей з королівських покоїв, товпилось уже кілька чоловік у дивному, як для Польщі, напівцивільному а чи духівницькому одязі турків чи волохів. Струнký чернець, можливо, прелат якогось уніатського братства чи ордену східно-візантійського обряду, не стримуючись, говорив, гаряче переконував у чомусь своїх товаришів. «Чи не болгарська говірка?» — майнуло щось лоскотливо рідне, але й болюче в пам'яті Богдана. Аж ступив наперед, щоб збоку

поглянути, придивитись до того духівника. Як укопаний, став, порпаючись у пам'яті, згадуючи. Щось підказувало йому: «Таж геть сумніви, впізнаєш ти його, впізнаєш!.. Але хто він — служник патріарха Лукаріса? Чи абат костьолу, ченець обителі Алладжі?!»

Богдан ступив до гурту, озвався:

— Болгари? Невже я марю... Петро Парчевич?

Високий молодий духівник рвучко обернувся, зійшлися густі брови на переніссі. Якусь мить думки віднесли і його кудись у прірву морочливих згадок чи снів.

— Брат... Богдан Хмель?!

Аж тоді розійшлися зведені брови, засяяло обличчя, розпливлися уста. Зустрілися брати одної неньки-матері, яка хоч і пішла вже від них у небуття, але лишила синам свою незмірну любов покревенства!

Зійшлися... Гора з горою не сходяться. Пам'ятався Богданові юнак Петро, згадалася й загорода смертників у Пловдиві... Тільки сила реального мислення робила з того юнака-в'язня цього поважного духівника.

А вітались уже, як рідні, як брати по гіркій розлуці на берегах Дунаю за глибокою прірвою літ! Не плакали й не сміялись ці дорослі діти своїх плаксивих батьків. Лиш очима милували один одного. Аж потім розговорились, та й то не про родинні почуття. Політика патріотів своїх країв їх ще більше рідніла і в цих покоях...

Лиш коли з дверей вихопився секретар королеви італієць Ронколі, Парчевич скоромовкою завершив ту розмову:

— ...Бо не загинув ще болгарський лев [1], він не спить, а лишень дрімає... Не втрачаймо зручного часу для спільного нападу на турків...

Богдан сприйняв ті слова як закляття. В першу мить важко було розпізнати королеву серед кількох ошатно зодягнених жінок і дівчат, що вийшли з розчинених, позолочених дверей королівських покоїв. Кілька чоловіків у західноєвропейських камзолах, з перуками на голові більше цікавили Богдана. Серед них він шукав очима Владислава Четвертого! Тільки ніжні слова з жіночих уст, вимовлені по-французьки, відірвали його від того марного шукання. В гурті жінок заговорила господиня прийому нова королева Речі Посполитої. Героним

[1] Символ болгарської державності.

Радзієвський похватно й урочисто переказав козакам слова королеви Марії-Людовіки де Невер:

— Ймосць королева Корони Речі Посполитої зичить всему панству, присутньому тут, здоров'я і успіхів у благородній опінії. На превеликий жаль, йогомосць пан король Речі Посполитої слабує наразі, прийняти нікого не зможе.— І обернувся до козаків: — Ймосць пані королева Марія радить лишитися лише рицарству козацтва українського і гадає, що панам полковникам ліпше би наблизитись до ймосці для ділових розмов...

Поважний чоловік з придворних не зовсім гостинно виряджав уже болгар з королівської приймальної зали. Пані королеві не здались ті вирядження болгарського посольства дотриманими за дипломатичним етикетом, вона як пробачення просила, запрошуючи латинською мовою козаків лишитися для розмови з нею. Крім Богдана, латину розумів і Барабаш. Нестеренко нахилився до Хмельницького, дослухаючись перекладу. Королева помітила те, задоволено всміхнулась. Тепер була певна, що зможе вільно домовитися з козаками.

— Раптова недуга короля не дала йому приємності порозмовляти з вірними його прагненням козаками. Лиш пробачення просив передати та ось лист пану генеральному осаулу. Для розмови з козаками мушу я замінити пана Владислава, яко королева. Мовиться про один і той же вояцький клопіт...— заговорила не поспішаючи, як нанизувала слова в разок. Але на слові «клопіт» замислилась, немов вагаючись.

— Коли ту волю його величності записано і в цидулі, переданій з його наказу пану генеральному осаулові,— Богдан показав на лист, якого Барабаш ховав уже до спідньої кишені, наче щось крадене,— радо би послухали й ми його волю з уст вашмосці пані королеви Речі Посполитої.

Ніколи не захоплювало Богдана дріб'язкове хизування, хотілось в усьому бути щирим. То більше тут, на очах у королеви. І все ж саме тут його спокусило бажання повправлятися в латині. Полюбляв її ще з колегії за прихованість, що була наче намітка на мислі, але рвалась і на язик. З нею ж шукав ще й шляхів з полону. Той інтригуючий лист короля, переданий козацтву через Барабаша, не на жарт зачіпав його. Чи, може, король на ту мить забув про нього? А можливо, хтось перехитрити має й короля, перехитрити волю владики?

Чи лист переадресовано з поспіху абикому з козачої старшини? Королева всміхнулась. Невже збагнула його настрій? Оглядність же!.. А як чарівно і втішно діє на вояків, то більше на подніпровських вояків, та коронована жіноча усмішка! На Радзієвського королева поглянула, як змовниця. Немов ствердила якусь-то заранє домовлену настанову. Поважний пан із свити королеви вже зачиняв двері за останнім болгарином з посольства Парчевича. Королева, наче господиня скорше святкового, а не ділового прийому, гостинно говорила:

— Приємно, що поважна старшина відважного козацтва благородно зневажила блюзнірське поводження з нею коронного офіцера мсьє Самуеля Лаща десь у дорозі. Мсьє Радзієвський докладно об тім інформував короля. Коронному стражникові буде зроблено не саму лише королівську нагану [1],— королева ще ласкавіше усміхнулась, вживши те єдине польське слово, що якимсь чудом потрапило їй на уста.— Капітан Лащ-Тучапський, мовлять, не зовсім чутливий на дошкульніші зауваження до пристойності, до благородства. І це перейшло вже всякі межі. В державах Заходу благопристойність урядовця нарівні з законом непорушні!.. З доручення слабуючого короля маю ще повідомити рицарство козаче, що війни проти Криму та Стамбула не буде... Переконати сейм дворянства Речі Посполитої, що турецький султан разом з кримським ханством є недобрі сусіди Корони Посполитої, було важко навіть королеві.

— Як дивно, що те ж панство сеймуючої шляхти на вулиці вже чванливо хизується цією перемогою над королем,— відповів Богдан, заповнюючи паузу, як нарочито зроблену шляхетною співрозмовницею.— Тож ми вдячні ласкавій пані королеві за докладні відомості про той зарозумілий чин сейму. Та все одно, проше вашмосць ласкава світлість. Підготоване на заклик короля козацтво для виправи на турка не складе зброї, яка потрапила до рук з такої нагоди. Он браття-болгари запрошують нашу вояцьку силу на виправу проти того ж турецького насильства. Реєстр дедалі стає тіснішим, а панство шляхта лиш посміхається з того. А мали би... у всякім разі, розумніше, по-державному ставитись, доки під боком існує такий ворог, пожадливий до ясиру нападник. Ми би просили вашу королівську милость

[1] Зауваження *(пол.)*.

бути нашим виразником підданства й шани до його королівської милості й маєстату та уклінним прохачем. Нехай би поширив козачі реєстри, щоби вирвати з кріпацтва хоч тих українських вояків, які з волі короля вже стали під зброю для замисленої війни з султанами.

— Полковник тішить нас таким благородним захистом збройного козацтва та солідарністю з болгарами. А становище з тими озброєними козаками, як на думку королеви Речі Посполитої... не є таким уже скрутним. Озброєний вояк, та ще й такий відважний рицар, як український козак, саме зараз дуже потрібний для війни в Європі.

— Воювати за славу віденського цісаря й за католицьке, насправді єзуїтське, панування в цілій Європі,— за це воювати козацтво не буде! — з запалом заперечив Богдан.

— Чи не занадто сильно мовиш, полковнику? — несподівано втрутився Барабаш.

— Полковник Барабаш ускладнює розмову невідомою для королеви мовою,— кинув Хмельницький таки ж латиною, аби не показувати решті своєї незгоди з Барабашевою запопадливістю.

Королева не зрозуміла, що сказав Барабаш. Але з того, як відразу ж козачі полковники немов розділились поміж собою для сварки, догадувалась, що вони не є однодумці. Аж засміялась від тих припущень. Запал Хмельницького імпонував їй. Та чи стане вона, королева Речі Посполитої, спільником саме цього вкрай раціонального запалу?..

Але ще свіжі були настійні домагання кардинала Мазаріні допомогти Франції найманим військом, щоб таки вигнати іспанські війська з Нідерландів. Королева лиш мить завагалась і таки зважилась:

— Може би, козацтво згодилось на заклик французького уряду, йому не до вподоби завойовницькі плани єзуїтської Іспанії на півночі?..

Полковники перезирнулись. Хмельницький згадав давній непевний натяк Радзієвського про нагоду повоювати козакам аж у Франції, який він наче вже й забув. Тільки ця розмова в королеви нагадала, що те питання давно вже стоїть у європейських політиків як гостра військова проблема. Тож запитливо оглянув своє товариство. Всі вони вже знали з перекладу Барабаша, про

що йдеться. Йому важливо зараз би знати думку полковників, їхні настрої.

— До згоди, ваша величність, козацтво приходить, коли дістає якусь певну пропозицію,— помірковано відповів він, здивований і захоплений сміливістю королеви. Адже допомагати кардиналові Мазаріні означало для козаків те ж саме, що й одверто стати супроти єзуїтської коаліції в Європі, а значить, стати ворогами Речі Посполитої.

— В Парижі добре знають і цінують українського козака,— знов озвалась Марія-Людовіка Гонзага з прихованою усмішечкою на устах. Чи була то визивна сміливість, а чи й побоювання за цю змушену родинними почуттями до Франції політичну акцію.— Кардинал Мазаріні, здається, засилав уже і посланця з такою пропозицією до якогось давнього свого приятеля серед козаків...

— Приятель кардинала Мазаріні серед козаків? — майже разом здивувались полковники, поглянувши на Богдана.

— Приятеля а чи лише доброго знайомого,— вже не стримувала королева грайливої усмішки.— Перебинусом звали його. Але новий наш канцлер мсьє Оссолінський відговорив посланника де Бержі від виконання того нелояльного урядові доручення. Власне, не радив, а це те ж саме, що й не дозволив. А чи згодився би полковник Хмельницький, незважаючи ні на що, лиш маючи таку пропозицію з уст королеви?! Тобто чи взявся би очолити хоч два полки цього відважного війська на службу до французького уряду?

Це вже була розмова сміливих. Ішлося-бо про незавуальовану пропозицію зради...

— Так, ваша величність! На це запрошення королеви ми беремося згромадити й очолити два полки найздольнішого українського козацтва. Нехай цей чин здається коронній шляхті зрадою, певне, будуть звинувачувати в тому й королеву, та козацтво й свій розум має. Тож на себе перебираємо всі провини за цю виправу на допомогу супротивникам єзуїтів! — лиш мить помисливши, дав згоду Хмельницький.

Королева в захваті навіть не спромоглася голосно поцінувати те благородство козака!

18

Завихрилася зима, загосподарювала, як молода невістка в домі. Козачі полковники поспішали повертати домів, на Україну. Ішлося-бо про те, хто спритніше обернеться в полку. Таж завихрились події і в розхитаному незлагодами уряді Корони польської. На всіх щаблях цієї гнучкої державної драбини один випереджав іншого. Розмову королеви з козачими полковниками переказували того ж дня й на сеймі, не завжди дбаючи про істину. А ті проціджені дбайливим решетом слова королеви ледве не на вулиці ганьбились сенаторами, хоч і не лякали зарозумілу шляхту. Козачим полковникам після тої ради в королівських палацах також не вистачало часу. Ішлося-бо про те, хто перший доскочить на Україну, щоб здибатися з козацтвом, попередити людей на волості. Бо вже за дверима королівської приймальні полковники відчули, як гойдається під ними земна твердь, кужелять супротивні вихрові. Полковники пізняться до своїх полків!

— Слабує король. Шляхта, як у часи безкоролів'я, круто завертає на свою руч у правуванні державою,— першим обізвався Барабаш до Караїмовича. Важко було добрати, чи вболіває осаул, а чи лише приховує якусь свою думку.

— Як на мене, то я б і не читав того розпачливого королевого листа,— квапився й Караїмович з мислями.— Ну, дізнаються й наші люди, що король слабує, що не до козачих вольностей йому зараз...

— Не про гречкосія ж бо йдеться, пане Ілляшу. Для короля, як і для шляхти, козак одне, а гречкосій інше. Крутить селянин хвоста панському волові, така його й доля. На те й віл у господарстві, щоб було кому поратися з ним на землі. Яка поміч гречкосієві від тої грамоти, хоч вона і королівська... А Мартин Каліновський, он чув, теж лестить козачій старшині. Якось шепнув при зустрічі, що й нашому братові шляхетство, нобілітації можна би здобути під цей шанець.

— Шляхетство козакам?

— Не козакам же, таке й скажеш! — аж вуса круто закрутив Барабаш.— Про старшин ішлося, і то — не про всіх... Таки ж маєш поспішати,— раптом захапався Барабаш, виряджаючи Караїмовича в дорогу.— Пан Оссолінський теж цікавився королівським листом до

козаків. Гаряче закликає мене на весілля. Дочку ж віддає за чернігівського старостенка.

Ілляш Караїмович нестримно зареготав:

— На весілля до Оссолінського? Високо ж, бачу, підносять нашого брата. Кращої нагоди й тобі, полковнику, не відшукати для розмови з канцлером! Та я так гадаю, що королівського листа давай мені, пане Іване. Сьогодні й виїздимо з черкасцями на Україну.

— Розумно радиш, Ілляшу. Тільки ж і ти з ним... Королівський лист — огонь до пожеж. Запалиш іскрою, не вгасиш і цілим Дніпром! Ото й побілітація спопеліє в ній, душі б наші вціліли.

— Чи я голови на плечах не маю? Коли б і запитав хто, скажу, що лист у Барабаша!

— А я казатиму, що він у тебе, полковнику,— засміявся Барабаш...

Хмельницькому теж замало було й круглої доби, щоб устигнути скрізь, з усіма побачитись. До того ж розумів, що не слід з очей спускати обох осаулів, не накоїли б чого з тим листом. Хоч розривайся надвоє: Ілляш Караїмович виїздить на Україну, а Барабаш потай лишається ще в Варшаві. У котрого ж буде той королівський лист? Певне, Ілляш одвезе його на Україну, щоб не спохватились сенатори відібрати ще в Варшаві. Перехопити б його собі!..

Полковника Нестеренка ще відразу ж на виході з прийому в королеви наставляв:

— Тобі б, Іване, спробувати перехопити королівського листа. Чув, приховати ладяться від козачої галайстри. Хто ця галайстра, нам не важко розібратись. Самі пани осаули мостяться вже на шляхетську нобілітацію.

— Таж Іван Барабаш, здається, вже й має її...

— Балачки! Пан Радзієвський усе знає. Мовить, що Оссолінський лише обіцяє осаулові ту нобілітацію. Чи лише самому, а чи й для кількох старшин її жебрачить. Таж пани сенатори на сеймі он як кленуть нашого брата козака. Куди їм ще й нобілітаціями козачих полковників баламутити голови.

— Сам біс їх недобере, Богдане. То погрожують розігнати козацтво, знищити й Запорожжя дощенту, а це чути, що й сам коронний не від того, щоб навіть збільшити реєстри.

— Буду і в коронного, коли повертатимусь до домівки,— помисливши, признався Богдан.— Захопився ста-

рий гетьман біля молодої жони! Та той же Радзієвський обіцяє повезти мене і до коронного, коли правитиметься до нього з своїми справами. А ти їдь, полковнику, сьогодні ж і вирушай. Вешняка з козаками залишаю собі...

19

Того ж дня десь підвечір ладувалась на виїзд королівська гучна виправа на двотижневі полювання в Пущі. Богдан як за поли тримав Радзієвського, щоб таки встигнути з ним і на побачення до короля! Навіть і в такім безладді й хапанині король дав згоду побачитися з Хмельницьким. «Сам,— мовив,— прагну побачення з тою єдиною в країні справді тверезою людиною. Такому би світлому розумові краєною кермувати в коронному кріслі!..» Для годиться попередив, що має на те побачення не більше одної години.

Але за годину сенатори встигли поставити шкереберть цілу зовнішню політику короля, нінащо звести його прерогативи в обороні країни, обплювати його найблагіші наміри утихомирення Туреччини. І що ж іще лишається першій особі в державі? Поки що королеві не заборонені хоч і найгучніші полювання. Ні конституція, ба навіть заповзятий гонор шляхти цьому не перечать. Регіна Вишневецька дала згоду їхати на полювання при королівському кортежі! На прийомі в короля опинився й Мартин Каліновський. Не терпілось воєводі по такому бурхливому сеймуванні шляхти. Король якось натякнув, що коли чернігівський староста не забуватиме Владислава, то й він ніколи в боргу не залишиться... А як мав би воєвода збалансувати вірнопідданські резигнації [1] на такому бурхливому сеймі, коли кожен з осатанілих сенаторів у душу тобі, як шпигун, зазирає: з королем ти а чи з шляхтою! Як же й важко бути разом з ними, щоб, як на роздоріжжі, не загубитись від цілої корпорації вищої шляхти, пантруючи тої королівської ласки...

— О свєнта воля божа, як добре вчинила, що й пан полковник до речі завітав,— з надмірною люб'язністю зустрів Каліновський Богдана в мисливській кімнаті короля.

---

[1] В даному разі — цілковиту покору *(пол.)*.

І хочеш не хочеш, повітались немовби добрі й давні знайомі, ці двоє далеко не здружених політиків. Богданові було зовсім не з руки оце сусідство з чернігівським старостою на прийомі в короля. Та вдіяти щось, аби запобігти цьому, було вже запізно. Навіть відповісти як слід на улесливе повітання Каліновського не встиг. Розчинились двері, Владислав у повнім мисливськім наряді заходив до цієї мисливської вітальні. Короля супроводжували численні мисливські поплічники, доїжджачі та невідступний маршалок двору. Про які справи заговориш, мисливцю, з діловою людиною, спорожнівши й сам від всеохоплюючої пристрасті до богині Діани...

В першу мить Владислав ніби здивувався, вздрівши в хатці двох відомих у країні людей, які мали відіграти далеко не однакову роль у здійсненні королівських задумів. Про що вони могли розмовляти між собою? Їхні доброзичливі усмішки ні про що не говорили.

— А-а! Пан староста чернігівський, певне, на синове весілля запрошує пана полковника з Чигирина? Похвальний, благородний чин пана Каліновського! — посміхаючись, озвався король, подаючи обом руки помисливському навхрест. На неофіційних зустрічах Владислав дозволяв собі й таку не королівську вільність. Зараз він мисливець, що збирається на полювання, а не король, зганьблений шляхтою на сеймі!

— А так, проше вашмосць...— потвердив Каліновський.— Пан Богдан, сподіваюсь, вчинить моїй родині ту шляхетну приємність... («Напевне ж, задобрений гостинністю козак не відмовить йому показати й того королівського листа!» — роїлись думки). Тож і завіталем з дозволу вашмосці, жеби запросити на те родинне свято й нашого найяснішого пана короля! Тішусь надією, же матиму на те згоду пана Владислава. Діти — то наші квіти, як часом ласкаво мовить ваша королівська мосць. Аж зворушив короля тою дошкульною примовкою. Його молодший син, остання надія, знов фатально заслаб...

— Радо завітаю, адже для короля знакомитий староста воєводства є ніби й членом родини! Одруження дітей у домі — щасливе майбутнє роду!.. Аякже, неодмінно буду. Пан Хмельницький нам і розповість у домі старости про учорашню розмову з їмосцю пані крулевою. Це справді найкраще з усього, що можна було вчинити нам з озброєним уже козацтвом. Конституція і сейм по-

ки що не зачіпають хоч цих благородних справ. До речі...— король обернувся до Радзієвського.— В покоях у мене королева розмовляє з французьким амбасадором графом Флессель де Бержі. Чи не згодився би пан дипломат довершити ту цікаву розмову й з нами? Пан воєвода, сподіваюсь, не відмовить у допомозі з влаштуванням цієї козачої виправи на допомогу Франції, щоб доправити козаків морем через наш Гдинський порт...

Рвучко розчинились двері, зимна пара клубком, мов лисичий хвіст, прокотилася знадвору. Король обернувся. Благородна усмішка сяяла спокоєм. От-от заговорять уста про щось радісне, приємне всім. З клубком білої морозної пари в розчинені двері вскочив по-дорожньому зодягнений, хоч і не в мисливському вбранні та й не в доброму гуморі, перший помічник коронного гетьмана полковник Скшетуський. Аж оступився король, гублячи усмішку.

— Йогомосць пан староста краківський, гетьман коронний Станіслав Конецпольський нагло помер, ваша королівська світлість! — надміру напруженим голосом відрубав Скшетуський і аж тоді схилив голову в поштивім траурі. Король заціпенів. Озирнувся на присутніх, сирітною пусткою війнула на нього та скорботна вість.

— Станіслав Конецпольський. Koniec Polski! [1] — важко зітхнув Владислав.

20

Суботів жив неясною тривогою, напружувався з чуток. Перед розчиненими ворітьми садиби Хмельницького стара Мелашка прощалася з сином, уже полковником Мартином. Милувалася ним. Який ставний підійшов до козака при двох конях, як узяв ті поводи з його рук. Рудий, як у золоті скупаний, кінь хизовито брикнув ногою, відходячи за поводом від коня полковникового джури. А днина жевріла вже бруньками весняних радощів, теплими вітрами дихали поля.

— Плакати, мамо, як на мене, таки й не слід,— стиха умовляв матір.

— Не слід, кажеш, сину? Та чи я плачу, нехай йому всячина! Очі в матерів, як цямрини в криниці, завжди

[1] «Кінець Польщі!» — пророчий каламбур з прізвища Конецпольського.

росою полощуться... В яку путь сина споряджаю! — виправдувалась Мелашка і таки рукавом, як первістка-молодиця, утирала сльози.

В яку путь... Не вперше козаки виїздять у далекі виправи. Мартинові теж доводилось бувати не лише за Чорним морем, не лише в битвах з турками, а й за Дунаєм. Та ця виправа в найми до французького короля здавалась далекою не лише старій Мелашці, а й самим козачим полковникам.

Богданиха Ганна не виходила й з хати, не додавала жалю матері. Свого Богдана вона вирядила вже два тижні тому. Ледве масницю перечекав дома, все поривається знов до того Чернігова. Чому ця заморська виправа так клопітно захопила його, Ганна розуміла і не судила чоловіка за те. Саме такий Богдан завжди був їй милий, а не той, що свою найкращу шаблю, пам'ять батька, так нерозумно ламав на старих грушевих пнях. Сьогодні вранці почула, як козак з Мартинового загону розповідав товаришам про смерть старшини з Чернігівського полку на хисткій передвесняній кризі біля Києва. Крига на Дніпрі непокоїла й Ганну. Вчасно би встигнув переїхати по ній Богдан!..

— Не чув, козаче, хто той нещасний? — запитала в козака.

— Таж старшина з чернігівців, пані Ганно. Мовлять, що то чоловік сестри полковника Золотаренка.

Ті слова про сестру полковника Золотаренка раптом якось боляче задзвеніли в Ганниній голові. Стривожилась. Сестра Золотаренка була теж Ганною. Скільки раз хотілось Богданисі почути своє ім'я з уст чоловіка, вимовленим з такою ж прихованою задумою, з якою колись один лише раз згадав він його... Згадав і замислився по тому, як часом замислювався, коли в розмові хто-небудь називав те далеке від Суботова місто. Так замислюються чоловіки лише тоді, коли гасять якесь непоправне каяття!

Невже тільки клопіт з козачою виправою аж до Франції квапив Богдана до того Чернігова?..

Про нещасну сестру полковника Золотаренка, може би, й до смерті не знала Ганна чогось більшого, якби не дивний жарт Пешти на виряджанні Богдана: «Хіба потрібний полковникові той харч на дорогу, коли в Чернігові так гостинно приймають пана Богдана в родині полковника Золотаренка та його сестри?!» Богдан, як і

годилось йому, ніби й не почув а чи й не зрозумів, до чого той жарт. Жодної уваги! А Ганні аж тепер заскребло душу. Чому ж їй ні слова не говорив, що в Золотаренків його вшановує ще й та нещасна тепер сестра полковника.

Насправді ж та сестра так досі й не траплялась Богданові на очі. Про неї лиш розмову почув і Пешта в Чернігові на весільному прийомі в пана Каліновського. Іван Золотаренко розповідав про лихо в родині сестри, чоловік її загинув на переправі по талій кризі під Києвом... І те, як близько сприймав ту гірку вість Богдан, далекоглядний Пешта поцінував по-своєму. А Ганні з її хворим серцем і слів Пешти було досить.

«Невже саме через неї так порвався в Чернігів?..» — думала, стоячи вже на порозі хати й споглядаючи прощання Мелашки з Мартином. Навіть Тимоша відрядила геть, Геленку на хатній клопіт послала, малого Юрася з дочками на берег Тясмину пустила. Лишитися б самій при тих зачепливих думках...

Саме під ці вирядження Мартина до двору під'їхав загін суботівських козаків на чолі з Карпом Півторалихом. Ганна чекала їх раз по раз, вискакуючи за поріг який уже день. Вони поверталися з вирядження Богдана до тої невідомої й далекої країни, звідки королі віддають своїх остаркуватих дочок на королев. Казкою мариться Ганні та далека Франція!

— Го-го, брате Мартине, чи не пізнишся? Козаків твоїх ми зустріли аж під Золотоношею,— гукнув Карпо ще здалеку, йдучи на повітання з Мартином.

— Наздоженемо! Умовлено ж так, щоб ішли через Золотоношу. Корсунці з білоцерківцями йтимуть через Київ. А це ще кого з молодців ведеш? — запитав Мартин, оглядаючи довговидого безвусого юнака.

Карпо засміявся. Може, й відповів би, як завжди, приповідкою, та мав повітати й дядину свою Мелашку, рушив до неї. Зовсім юний, коли зважати на ледь засіяні світлі вуса, стрункий козак, що прибув з Карпом, розумів, чому ним так зацікавились у родині Хмельницького. Адже приїхали в дім Богдана, в дім наказного старшого такої голосної козачої виправи в заморські далі! Тож і сам правився був туди під оруду відомого на Подніпров'ї наказного. Для того й у Чернігів порвав від батьків. А наказний поклав йому обидві руки на плечі, як батько, всміхаючись, розрадив:

— Такому молодому одинакові в батьків не раджу просто з бурси та й у виправу...

— Коли б же це не до Франції виправа! Скільки світу хотілось би побачити після того шестилітнього навчання в бурсі,— молив юнак.

— Роздивись, юначе, на той світ спочатку в себе перед очима...— Богдан примовк, щось пригадавши.— А чи не пішов би ти, Петре, до мене в дім навчителем до синів? Мій старший саме в такому віці, що конче би треба його в науку брати.

— До бурси посилайте, пане полковнику!

— Який я тобі пан? Скорше би батько, Петре. Тож давай отак. Ось правляться мої хлопці з Карпом до Суботова. Поїдеш і ти з ними, зачекаєте мене вже з Франції. Тиміш, моя надія, росте! Латини йому початки якось-то дали вже навчителі, а козачої науки з вулиці набирається. Будеш йому наставником в орудуванні шаблею, в пушкарстві. Бачу, слід уже привчати хлопця до військової справи. Давно шукаю саме такого, як ти. Адже кажеш, що полюбляєш пушкарство, звикав до нього в київських пушкарів. Бо в домі вояка-полковника повинен бути наставником його синів хороший, до того ж і молодий, як ти, вояк... Тож згода чи ні?

Молодому Петрові Дорошенкові навіть не довелося й вагатись,— згодився. Не навчителювання в родині Богдана його вабило. Сам давно вже мріяв спізнатися з цією знакомитою в козачім краї людиною. Чого ж і поривався саме з ним аж до Франції! Можливість найближче спізнатися з Богданом у його родині здалась молодикові ще привабнішою...

— А полковника ж як, чи не в Чернігові полишили в Золотаренків? — запитала Ганна з щирою простотою.

— Де там залишили! Сам він залишив нас! — захоплено вигукнув Карпо.— Ледве нагодилися зустрінутись, як пан наказний отаман і помчав з міста! Полковника Золотаренка мав наздогнати Богдан. Бо тільки з ним та при старшині Сіркові мають першими прибути до того Мазарена у Франції. Готуватимуть зустріч своїм козакам.

21

За одну ніч козаки зняли свою збройну опіку з фортець Азова. За ту ніч і відійшли степами Приазов'я,

зникли за Доном в густих лісах, байдужі до будь-якої турецької погоні. Зайшла весняна пора, бездоріжжя й небезпека чатували за кожним байраком. Виснажений турок і не рушив навздогін, зайнявши Азов. Козацтво стереглося вже своєї внутрішньої небезпеки. На рідній землі озирались і дослухалися. Бо та земля повнилась пожадливим паном — колонізатором українських земель, який насунув з найманим і таким же пожадливим, як і сам, військом.

Назрулла спочатку не ламав голови, куди подітись. Голосна чутка про виправу на заклик якогось П'єра Шевальє стелила привабливі стежки туди геть до Франції, за межі Речі Посполитої. Росіянам азовського загону порадив самим обирати свої шляхи, а донців на Дін відпустив. Весна ж бо обіцяла захист його здрібнілому загонові, і харч знайшовся б у тій довгій виправі на французьку службу. На придніпровських шляхах козаки Назрулли натрапили не лише на повноводдя веснянних річок. На його азовців уже чигала пильна жовнірська сторожа, і не тільки з козацької залоги. В першій же сутичці з одгуляними на Подніпров'ї німецькими драгунами зморені азовці Назрулли відступили.

— Не той настрій у нас...— з болем скаржилися азовці, що правились аж на козачі хутори Подніпров'я.

Та не розтеклись по домівках, не кидалися зброї. Жовніри Потоцького з похватними загонами реєстровців оголосили, що ловлять на побережжі лише їхнього полковника Назруллу.

— Будемо битися! — звірялись азовці побережанським селянам.— Козакові є що боронити й крім своєї людської гідності! За місце в реєстрі можемо й не битись, не на того ворога складається панський реєстр. Але за волю всіх наших людей життям своїм заступимось. Та й життя полковника нашого Назрулли збройно заступимо!..

З тою рішучістю й завзяттям згукувались у побережанських селах, гуртувалися в збройний загін. Чигиринський полк реєстровців зі своїм полковником раптом зірвався з Чигирина в якусь далеку виправу на Поділля. Микола Потоцький наказав Кричевському прочистити Подільські ліси і села, поскромити гультяїв, що хваляться Кривоносом...

Тож підстароста чигиринський Данило Чаплінський відчув себе вільнішим на Чигиринщині. Не так уже

важко і йому сказати, що гультяйство з'явилося й на Чигиринщині! В поспіху підібрав собі сякий-такий загін з жовнірів та реєстровців, мав ловити цілком реальних «гультяїв» з розпорошеного загону Назрулли. Сидір Пешта йому дорадником був у тому:

— Самі азовці, прошу пана Данила, це теж козак на козакові. Чи варто й зачіпатися з ними — наші люди. Їх приборкати а чи лиш налякати, може, й лозою якогось провчити наодинці, та й підуть вони до рала панського, як та коза до воза. А ловити раджу їхніх отаманів!

— Хто ж вони, чиїх хуторів? — дратовано доскіпувався Чаплінський.

— Дарма, кажу. Ловіть, пане Даниле, турка! — повчав полковник Пешта.

— Турка, турка. Сама пресвєнта діва їх не розбере тепер. Всі потурчились, кому, де й коли заманеться. З тим своїм Назруллою говорять тільки по-хлопськи! Розбери їх, упізнай гунцвота. А все той Хмельницький...

Не тільки посада писаря чи полковницький стан Пешти зобов'язував його заспокоювати підстаросту, давати поради. Навіть і не глибока зненависть до вільного козацтва спонукала його. Він сам тремтів від страху, коли думав про зустріч з Назруллою. Той смертник не забуде зрадливої видачі його на кару дратованій Короні!..

Пешта дочувся, що козаків розбили рейтари під Кодаком. Розпорошились вони на Правобережжі, перекинулися й на лівий берег. Це ж і Чигирин під нападом!

— Хмельницький он уже французькому королеві служить, його не дістанеш короткою рукою,— розміркував Пешта.

— Стривай, пане Сидоре. Довгої руки й не треба, щоб і тут діставати його. Турок же побратимом йому лічиться. Чутки ходили, що й джура, побратим суботівського державця, причетний до того збройного видирання Назрулли донцями з рук турецького посланника. Певне ж, завітає на двір свого рятівника...

І готував собі Чаплінський надійніший загін, щоб відвідати Суботів. Які млини, стави, сіножаті в Хмельницького! Звідки те набралося в хлопа, нешляхтича, які статки набираються щороку! Пустити б на нього добрих карателів за того турка-вихреста, за приховування страченця! Адже мають розшукувати Назруллу, кому ж, як не підстарості, личить заскочити збройно на господар-

ство при добрім загоні рейтарів. Зазирнути і в покої суботівської господи личить офіціалістові староства!..

А Назрулла в той час був уже аж на Вереміївських хуторах у Джеджаліїв. Сама пані Мелашка його вночі з Карпом за Тясмин вирядила, сама й підстаросту згодом за стіл запросила, гостинно частувала. Бо господиня Ганна зовсім занедужала від того клопоту.

Загін Чаплінського просувався поволі, вишукувався зручний привід, аби проникнути в межі Суботова.

22

Рибалки ще з ночі перевозили Назруллу з Карпом через Дніпро на вереміївські суходоли. Шелюги та верболози привітали полковника жовтавою кашкою з квітування та гущавиною. Тож і рибалки, а не лише козаки знали вже цього уславленого в азовському сидінні вояка. Знали, що хоч і турок, а великий срібний хрестик святоафонського виробу завжди висить у нього на шиї. Чи нагадував і подніпрянам про своє козаче єство, а чи на нещадний герць викликав єзуїтів за ту ганьбу приреченця!

— Чимало тут і азовців ховається, певне, здибаєтесь. Та не виривайся ж, козаче, зопалу на шляхи,— радили рибалки.

— Дякую, друзі! — намагався Назрулла чітко вимовляти слова.

Надвечір виблукали з шелюгів, до хутора підходили. А їх вже чекали тут гайдуки, третій день наглядали на побережжі. Джеджалієвого хутора пильнували, обіцяли й за Дніпро правитись цієї ночі.

В Лубнах заметушились. Непосидючий лубенський господар саме нагодився додому. Вдома вістка: туроквихрест, якого відбили дончаки в турецького посланця варшавського, пішов з Азова на Подніпров'я!

— Хтось же бачив того вихреста чи тільки пасталакають з переляку? — поцікавився лубенський господар, не втрачаючи доброго гумору, з яким прибув додому після довгих мандрів на сейм. На збройну охорону староства не скупився воєвода, добрі загони гайдуків тримав при молодих ротмістрах з занедбаних шляхетських родин України.

— Кажуть, так,— нітились у родині, приховуючи страх.

Коли б же такого нагадування про страченця-вихреста не зробив старості ще й Микола Потоцький, може, й сам пройшовся би з своїм військом по луговому та лісовому узбережжю Дніпра. А незлагоди й навіть сварки з Потоцьким, тепер уже коронним гетьманом, стримали Вишневецького. Двом молодим ротмістрам звелів по луках перевірити ті чутки.

— Та й не битися з ними посилаю, а лише спровадити за Дніпро! Нехай там пан коронний трактує ще й з вихрестами-козаками. Любить висвітлювати собі українські шляхи смолоскипами з подніпрянських людей. Нехай ловить, нехай хизується палями...

Ротмістр Самойлович, один з наймолодших надвірних стражів лубенського державця, несподівано заскочив зі своїм загоном аж на хутір Джеджалія.

— Агов, паніматко Джеджаліева-Богунихо! — гукнув, не сходячи з сідла.— Пан Вишневецький послав, би-м попередити, що десь тут азовський полковник-вихрест з козаками шастає...

— Хто такий, ким вихрещений? Та з коня би зліз, пане ротмістре. А то й не доберу, чи приганяєте вже й ви, лубенці, наш православний люд до тої унії приставати, а чи...— замудровано плутала Марина Богунова.

Улещений увагою старої жінки ротмістр аж засміявся. Неохоче, а таки ж устав з коня, джурі поводи віддав. Чи бачив між ожередами в кінці двору осідланих коней, не можна було знати. Так і пішов за господинею до хати. Не заперечив і сісти за стіл на запрошення хлібосольної господині. Лише з рік правує він у Вишневецького сотнею гайдуків, уперше й на самостійну військову справу вибрався за межі лубенського замку.

— Ми, матінко, теж хрещені в правій вірі, як і в військовому ділі. Бачимо, що й кілька козачих морених коней он поставлено між ожередами,— сміявся, що так зненацька викрив господиню на якомусь-то злочині.

— Тю, не сказилися б вони, мати божа! То ж забулася, на правду, хоч і забожитись. Еге ж, козачі коні, аж з-під Азова прибились,— невимушено гомоніла стара Марина, пригощаючи гостя за столом.

Ротмістр посміхався, улещений господинею. Від кухля варенухи не відмовився, а на те признання господині лиш погідливо кивав головою. В цю мить і зайшов з хатинних дверей Филон Джеджалій. Зайшов як госпо-

дар, але при шаблі на поясі й при пістолі — козак! На причинені за собою двері озирнувся.

— Чолом пану ротмістрові,— злегка вклонився.

— Чолом і тобі, пане господарю! — в доброму гуморі озвався значно молодший за Филона ротмістр.— Чи не до виправи лаштуємось, козаче?

— Авжеж, до виправи. Козаки до нас настигли з азовців,— сміливо мовив козак.

— Азовці? Тож і їхній призвідця, мабуть, той вихрест з ними? — поквапив ротмістр, відчуваючи, як губиться в нього прогулянковий гумор. Такий замашний, при зброї й далеко не гостинний господар перед ним! А він гайдуків своїх залишив десь аж за ворітьми.

— Аякже, пане ротмістре. Звичайно ж, і полковник Назрулла при своїх козаках! Вояцьке діло в козаків, на поклик французів правляться,— озвався вже інший голос. Розчинились ті ж двері, й до хати зайшов Карпо Півторалиха та ще троє чигиринських козаків. Всі, як один, були при повному наряді.

Самойлович схопився з лави, на господиню з докором позирнув:

— Це ж що, змова, чи як? — бентежно запитав.

— Боронь боже, яка там змова, прошу вас, пане ротмістре,— знов загомоніла господиня.— Чи вам не відомо, що Карпо, як і мій Іван та й Филон... завжди гостюють один в одного, переступаючи Дніпро. Певне ж, ото й сідланих коней бачили-сте між ожередами...

Все це говорилось так просто й переконливо, що ротмістр змушений був вірити щирості господині. Знов присів, тепер уже біля ріжка столу, за кухоль браги взявся.

— Звичайно, знаємо про Карпа, як же... Тільки прибули-сьмо саме цього вихреста, азовського полковника, хапати. Кажуть, він на наші краї прямує з рештками своїх азовців. Переказали би-сте тому страченцеві, паніматко, що ліпше матиме себе, обминаючи Лубенщину. Нехай би вже гуляли його хлопці там, по правому боці Дніпра.

— Саме ж того боку й кидаються наші козаки азовці, прямуючи зараз до отамана Хмельницького аж у Францію. Чи так уже й шкода панству якоїсь там стежки? — знов озвався Карпо Півторалиха. І зовсім близько підступив до столу, посміхнувся до ротмістра своєю лукавою посмішкою.— Еж пан Іван теж військова людина.

— І що ж? — допитувався ротмістр. Кухлика з брагою таки не допив, обережно поставив на край столу. Йшлося в хаті джеджаліївського хутора не на добре. Промайнуло каяття, що так неостережно повівся. Чи він не чув про цього Карпа, найближчого підручного і побратима суботівського полковника...

Карпо вже зовсім доброчинно всміхався, навіть сів на ту ж лаву, з якої вже підводився ротмістр.

— Я так гадаю, пане Самойловичу: тобі б зовсім ото не слід залишати брагу недопитою з якоїсь там хатньої веремії. Їй-богу ж, ми оце всі сядемо на коней і, ради білого дня, поїдемо понад Дніпром геть на Чернігів. Та, власне, може, й до Франції рушимо! Адже йогомосць пан король закликав козаків на цю виправу... Чи ти, пане Самойловичу, підеш проти короля та королеви? То так і кажи, сперечатися з тобою не будемо, а з хати, коли так, не вийдеш. Це вже я тобі не брешу!..

— Хто б же вам і заперечив? Кажу ж, ідіть правим берегом,— осмілів ротмістр.

— Правий той берег,— це вже, брате, нехай буде для пана Вишневецького. Люблять пани, як індики, надиматись один на одного, то й нехай пан Вишневецький дратує там коронного. До речі, новий коронний — це той пан, що полюбляє людей живими спалювати. А Вишневецький, мовлять, так і не докінчив з ним своїх сеймівських розмов. Каліновського, мовлять, таки вламали з королем, поступився чернігівський староста...

В цей час розчинилися ще раз хатинні двері. Ще троє козаків, тепер уже азовців, увійшли з хатини в повному похідному наряді. За ними увійшов і Назрулла. Довгий, донизу спущений вус, чорна, аж синя, товста козацька чуприна закладена за вухо. Два пістолі за червоним китайковим поясом і замашна турецька шабля. На ногах ледь-ледь подзенькували остроги, білим сріблом відтіняючи червоний сап'янець чобіт. Самойлович, як ошпарений, схопився з-за столу, а вийти йому заважав Карпо. Козак навіть ближче підсунувся, руку на стіл поклав, загородивши нею вихід.

— Чолом і лицарська шана панові ротмістру,— озвався Назрулла. Скинув шапку, вклонився, ледь схиливши голову. Ліва рука лежала на руків'ї шаблі.

— Оце-то пригостила пані Богунова, спасибі...— ледве вимовив з досади й клопоту ротмістр лубенського господаря. Таки збагнув, що з цього відчайдушного ото-

чення він зможе видертися живим, хіба що поступившись гонором слуги Вишневецького.

Встав і Карпо Півторалиха. На здивування Самойловича він по-приятельському простяг правицю:

— Значить... мир і благоденствіє! Я казав цим гунцвотам: пан Іван, кажу, молодик тої ж православної віри, хоч і при князі-перевертні служить. Дивись оце на них, пане ротмістре, орли-козаки, інакше не назвеш! Ну, пройдуть понад Дніпром якихось дві-три сотні...

— Під чиїм проводом, це ж треба розумно чинити?!

— Аякже! Та що тут розумнішого вигадаєш. Під моїм, звичайно, проводом підуть та під старшуванням...

— Можемо й Филона Джеджалія назвати старши́м нашого загону! — похопився Назрулла.

— Чи, може, пан Самойлович назвав би полковника Назруллу? Що ж, ми, подніпрянські козаки, вміємо коритись тому проводові, який найбільше до масті припадає на землях нашого спільника в боротьбі й змаганні з Миколою Потоцьким,— згоджувався Карпо.

— Ідіть хоч і на чолі з Джеджалієм! — цілком щиро порадив Самойлович. Таки вийшов із-за столу, скрадаючись, оглядав кожного в хаті, знизував плечима. Але за шаблю й не торкався.— То вже нехай і я зі своїми гайдуками пройдуся при вас...

— Саме так і думалось,— завершив розмову Назрулла.— Коли я ніякий не старший загону, то й ітиму з кількома козаками при панові ротмістрові! Щоб на очах у нього бути весь час,— додав, аж розвеселивши козаків.

— Відразу видно покору й шану! Вчись, пане Самойловичу, на ціле життя пригодиться! — укинув Карпо під регіт козаків.

23

Якийсь час Ганна, сестра полковника Золотаренка, при братові в Чернігові переживала своє несподіване вдівство. Досі жила з чоловіком, як у догоді комусь іншому, а не собі. Військова людина зі здрібнілого шляхетського роду, чоловік більше бував на війську, аніж з дружиною. Ганна своєю себе не відчувала в його роду за цей десяток років одруження. Що заміжня, всі це знали, та й тільки.

— Хоч би хто підкинув вам небожа для мене якогось, коли самі не способні...— часом докоряв брат Іван у

жартівливій розмові з любою сестрою. Може, й забрав її до себе з подніпрянських хуторів після смерті матері, аби тішилася його дітьми.

На хуторі лишився старий батько, та лишився ж і садок, соловейко, який щебетав їй про перше квітування юнки. Такою виряджала вона з двору єдиного в житті козака, який так промовисто й жагуче глянув їй ув очі, наче пригубив повний келих набубнявілого дівочого кохання...

Палкий той молодечий погляд обпалив їй тоді крильця, сумною бігала до воріт, вистоювала пломеніючи. В тих, мов сон, мерехтливих мріях одростали припалені крильця. З дитячою щирістю тоді не матері, а братові призналась про свою таємницю. І він забрав її до себе в Чернігів, одружив з літнім удівцем, полковником чернігівської залоги старости Каліновського. Завзятий старостівський вояк, полковник Пилип немов забував про молодість дружини, занедбував і шлюбне життя. Не дивно, що так часто ходила з жінками на прощу до Київської лаври, у брата грамоти навчалась хоч би псалтир на дозвіллі прочитати.

Тож після панахиди в Лаврі по матері, в річницю смерті чоловіка, Ганна пішла з прочанами понад Дніпром одвідати старого батька. Принаймні так казала прочанам, з якими вирушила в цю богомільну путь. Та в кожнім ступні кінських копит на шляху вбачала сліди чигиринського полковника Богдана. Досі вона свідомо уникала зустрічі з ним, одруженим уже полковником. Розпитувала в брата, по кілька разів просила розповідати про чигиринця, а зустрічі з ним боялась. Раптом уже перед самим хутором почула — козаки! На морених конях по двоє-троє в рядах їхало їх битим побережанським шляхом добрих два десятки. Навіть розмовами голосно не розважались, квапили коней.

Збентежена думками Ганна збочила з шляху, відстала від гурту прочан. Аж подяку долі, як молитву, прошепотіла. Була певна, що з Києва їдуть чигиринці, можуть багато чого цікавого їй розповісти!.. Важко було впізнати їй старшого серед козаків. Їхали з пересторогою, не розпорошувались по шляху, щоб не згукуватись без потреби. Шанобливу прочанку, що так гречно поступилась битим шляхом, пильно оглядали.

— Чия будеш, молодице? Чи далеко самотня прямуєш? — спитав немолодий, вусатий козак.

І спинився, коли жінка повернула до нього обличчя. Спинилися й ще двоє літніх козаків із останньої четвірки в загоні.

— Ох ти, матінко! — аж зляка́лась Ганна. Здається ж, я вас, козаче, таки впізнаю. Стривайте ж, братику, а чи не...

— Та вже ж я. От тобі й «матінко»! Як же тебе, сердешну, тоді звали? — пригадував козак.— Батьку Максиме, це наша, своя людина! Вона осьде з хутора... Та сказися ти з пам'яттю! Чи не Ганнуся? Авжеж, так і є: вишиті рукави, господиня в хуторі, рябко на прив'язі...

— Яка вже я тепер Ганнуся? Ганною звіть, ласкаві будьте. Тепер упізнаю й козака, здається ж, Роман, при старшому своєму був.

— Роман же, Роман. Та не сказися, отака шкода, що поспішаємо,— забідкався Гейчура.

— Господи, чи так важко й заїхати? До старого батька оце і я в гості правлюсь. Може би, заїхали, ласкаві будьте. Вечір надходить, заночували б, як удома, відпочили б самі й худобу підхарчували б.

— Ні, ні, жінко, як там тебе,— заговорив старший.— Нам не видне око по хуторах затримуватись. Така пора зайшла, козакові стерегтися й підпори з тину треба. Чи далеко й Київ полишили. А там того жовніра всякого... Якось би іншим разом, коли дозволите. Та й не признавайся, жінко, нікому про нас...

«Максим Кривоніс!» — майнуло в думці Ганні. Саме таким і малював його брат Іван. По тому, як морено форкали коні, Ганна зрозуміла, може, й не з доброї волі козаки так поспішають. Кривоніс!.. Наймилішим другом називав його Богдан!

— Може би, й стежку показати вам поза хутором, щоб менше хто й бачив? А туди ж, на левади, її двір мого батька лягає. Густі гаї за ним аж до придніпровських лісів сягають. А то, може б, заночували, перепочили? А до світанку й про тих жовнірів довідаємось, знали би, звідки й кого стерегтись. Сама б і розпиталась, однак не спиться вночі... Осюди, в чагарничок, завертайте, козаки, саме ж нікого на шляху не видко. Тож побіжу біля тину початую, а ви вже, будь ласка, хтось один біля трьох дубків назирці зачекайте за городами. Чи видане діло, проти ночі, та ще й після такого гону, вириватись.

Біля трьох дубів і знайшла найстаршого. За нею постаречому дибуляв батько. Не забувала його дочка, частенько навідувалась на хутір. Та кожен раз була однаково бажаним, давно очікуваним гостем.

24

За столом у хаті при щільно позатулюваних вікнах, при козакові й наймиті на чатах у подвір'ї, розговорились козаки. Не всі зайшли до хати, та вечерю дістали й ті, хто при конях у густому чагарнику лишився. Коли смеркло, хутором проскочив великий загін жовнірів з Києва. Гукнули наймита, що порався в загороді біля бузимків, розпитували, чи не проїздив хто через хутір.

— Проскочили, як оглашенні, своїми очима бачив, бо саме зачиняв ворота, ось бузимків загнавши,— сповістив наймит.— Пінява шматками падає з худоби, а вони полосують нещасну...

— Багато їх? — допитувався старший, махнувши рукою жовнірам, щоб гнали далі.

— Хіба ж і добереш у такій хапанині. Та менше, ніж вас. Куди там, далеко менше. Козача їзда, озираються й худобу ту вже мокру допікають...

Кривоніс лиш головою хитнув на ту розповідь наймита. А за столом оповідав уже Роман Гейчура:

— Отож вони й не проти того, щоб пройтися в показнім вихровії шабельної рубанини. Чигиринці, чи ми їх не знаємо! А полковник Кричевський, мабуть, мав своє на думці. Панок Арцішевський недавно пройшовся по лісах і селах Подніпров'я. Каже, що нас шукає, а сам, наче турок, грабує подніпрян, дівчат безчестять його розбишаки. Навіть дітей не обминуло те панське лихо. До хвоста кінського турецьким звичаєм в'язали, аж чотирьох так замучили! То пан Максим і послав мене до полковника чигиринців, які прибули Кривоноса і тут шукати, на тому сліду грабунків та насильств. «Пожалійся,— каже,— полковникові Кричевському на того упира». Звісно, могло й мені скрутитись, це ж таке. Ідеш козаком, хоч я й без ніякої зброї зважився на те побачення, а міг і голови позбутись.

«Ти ж кривоносівець, чи як?» — питає мене полковник Кричевський. І сміється, ну бий мене сила божа, неначе ми разом з ним до кумасі на жбан горілки ходили. Що

робити, чи впізнав він мене, а чи тільки під'юджує? Бо всякого ж там кривоносівцями дражнять.

«Козак,— кажу,— я. А хто з тих нещасних у нас не закозакує, хто й кривоносівцем не стане, прошу пана полковника! Он чотирьом дітям, невинним дітям, а не кривоносівцям,— кажу,— голови позривали гайдуки пана Арцішевського, за конячими хвостами в'язали з його наказу. Так і рубаю, все одно вже».

А полковник раптом так і підскочив з лави. Аж шаблю смикнув. «А ти розумієш,— мовить,— що то значить гонор людини, вмієш дотримувати слова?» Злякався я, та не виказую того. «Життям своїм,— кажу,— накладаю за ту правду, пане полковнику». Думалося ж бо, що саме на клятву за мій донос на Арцішевського він підбиває. «Не те, Гейчуро, зовсім не те! — покрутив він головою.— На бісову матір мені твоє життя? Вистачить їх, навідбирало панство у вас, дурнів... Іди й скажи своєму Кривоносу, нехай зникне геть, хоч і під землю! Не хочу ні його крові, ані своїх людей через нього класти. Щоб і духу вашого тут не чути було, доки я з чигиринцями господарюватиму в цих краях! Так і перекажи своїм. Доки я тут, вашого Кривоноса тут немає. І тебе, звичайно... Та щоб і сам нечистий не дізнався про цю нашу приятельську, скажімо, розмову!..» А я тільки руками розвів. «Де ви бачили,— кажу,— кому б же я заходився пасталакати?» — «Кривоносу своєму мусиш розповісти, ну і котрим з розумніших... А щоб панство державне і всякі там офіціалісти знали наш службовий чин, відшмагають тебе мої хлопці. Чигиринцям доручу, більший розголос піде...»

— І таки ж били? — запитав старий господар.

— Ба помилували б, де ви бачили! Шепочу хлопцям: «Глузд майте, чи не при вас і кулею мене прошито під Білою Церквою?» — «Лягай,— мовить чигиринець.— На тобі навчимося, на інших спинах спритніші будемо. Лягай!..»

Замашно вдарили хлопці, нічого не скажеш. Їм воно іграшка. А полковник стояв осторонь, гірко всміхався і таки спинив на восьмому ударі... Зате в Переволочній вони по-справжньому били навіть самого пана Арцішевського. Не підраховуючи ударів, били, як стерво. Дайто, боже, нам отак добратись до тих шляхетських, як той Арцішевський, посіпак! Правдивого полковника мають чигиринці.

— Таж кум самого Хмельницького! — стиха, але промовисто вкинула Ганна, вшановуючи гостей.

— Авжеж, кум. Тож з його волі й принишкли ми, розійшлися по хатах вояки. Хто куди, і ні пари з уст. А ми оце на Запорожжя, матір веземо на побачення з сином! — Кривоніс вимовив останні слова з усмішкою, поглянувши на остаркуватого козака поруч себе. В нього була зав'язана, як з поранення, голова.

— Матінко! Та ви ж жінка,— кинулась Ганна до «козака».— Я ж бо й думаю: всі козаки гомонять, а цей, як води набрав, ні пари з уст. Поранений, міркую... Таж хороше! Доки й жива мати, серцем своїм разом із дітьми... Не дав господь мені того щастя материнського, людським бавлюсь,— несподівано заплакала вдова.

Тепер уже Підгірська втішала схвильовану господиню.

25

Настигало й запізніле в цих північних краях літо. Але не воно живило, не воно радувало природу морського узбережжя. Над ним пролітали на північ наполохані кимось гострокрилі чайки. В їх полохливому кигиканні вчувалась тривога. Від літа не втікають миролюбні чайки! Видно, в приморських затоках та в лісових хащах Фландрії не стало їм звичайного супокою. Загін супроводу з Хмельницьким нарешті натрапив на приморські постерунки французьких військ. Насторожені з чайчиного сумного кигикання, налякані іспанською навалою з моря на Дюнкерк солдати охоче хвалились високому офіцерству, наче «видимо й невидимо» того іспанця в морі. Звідти ж бо втікають і чайки геть на широкі простори безкрайого моря.

— Мовилося про укріплення французьких військ. Чи далеко ще до них? — цікавився Хмельницький. Граф Конде люб'язно нарядив до нього вправного перекладача на весь час, доки перебуватиме у Фландрії козаче військо, хоч Богдан, знаючи латинську мову, чудово розумівся в цих краях і без нього.

Титулований замолоду герцогом Енгієнським, Луї де Бурбон неначе й народився лише для війни. Блискуча перемога над іспанцями під Рокруа вже на той час робила двадцятидвохрічного Конде уславленим проводирем французьких збройних сил. Лише п'ять років мину-

ло від того блискучого тріумфу його військового генія. За Рокруа був і Фрейбург! Командування іспанських військ у Фландрії вважало, що поява на узбережжі ще й козачого війська під його проводом — це жахний намір знищити іспанців на півночі Європи. Але сам Конде не переоцінював своїх успіхів і не приховав задоволення з прибуття козаків йому на допомогу. З особливою увагою вирядяав Хмельницького з Парижа, давши йому супровід із найліпших карабінерів при полковникові з свого штабу та з досвідченим перекладачем.

Хмельницький з таким супроводом заїздив і на позиції французьких військ, розмовляв з офіцерами й солдатами. Заспокійливі їхні звідомлення не присипляли його пильності. Адже це війна! Заріс бородою, кілька тижнів не сходячи з сідла, блукав по приморських нетрях, відшукуючи визначений козакам рубіж для наступу на порт Дюнкерк. Трое козаків з Іваном Сірком — це таки замала козача підпора йому на випадок зустрічі з іспанськими вояками. Чув про так званих кондотьєрів, чимось схожі вони на козаків.

В метушливих і небезпечних пошуках доскочили нарешті й до призначених козацтву оборонних укріплень, нашвидкуруч готованих французькими саперами. Якихось фортифікацій на пагорбах ще й не було. В похваті за штабною, настирно завченою схемою прилаштовувались завезені сюди гармати. Рублені з липи та з вільхи важкі зруби закріплювались на пагорбі вкопуваними в ріст людини стовпами. Ні куль, ані пороху при гарматах ще не було.

— Чим же стріляти будемо? — наче свій, допитувався козачий отаман, як докоряв.

— В іспанців теж порох відсирів на баржах, про це вже відомо і в Парижі. Кабальєрос відновлюють попсовані нами порохівні в Дюнкірхені. Аж тоді й сушитимуть свій порох,— хвалились французькі гармаші.

Та раптом стало відомо, що морем надходять нові десанти іспанців. Прочувши про прибуття козаків, вони квапляться закріпити за собою захоплений ще з осені Дюнкерк. Мали би й відрізати, оточити у Фландрії те небезпечне козаче військо, та спізнились. Вже хоч би встигнути більшими силами зустрінути козаків якомога далі від Дюнкерка. Клятий порох!.. Якийсь старшина, запізнавшись із Хмельницьким, квапився повідомити, що командування французьких військ уже погнало двох

квартирмейстерів розшукувати понад морем козачі полки. Прагнуть якнайшвидше доправити їх на рубежі оборони. Вишар жевріє під ногами, от-от запалає, коли іспанці випередять українців! Тож від іспанських рибалок аж і тут дізналися про прибуття не лише каравел з новими посилками іспанського війська, але і про козаків на допомогу французам.

— Чутка пішла, що не одна потужна армада іспанців настигає тепер до припливу з свіжими військами. Везуть і кінноту, здається, закупили в Англії найновітніші гармати з пістонами замість запалів! — хвалились офіцери...

Іван Сірко, як підручний Богдана ще з Парижа, помчав зустрічати козачий десант. Відчуття сирітства, самотності в цій далекій і чужій країні гнало його до козачого гурту. Та з вісткою про прибуття козаків на цю далеку землю мусив заскочити й до генерала французьких саперів, який квапливо готував рови та бастіони на напрямках широкого просування іспанців зі спини Франції. Французькі ж війська натужно воювали на розтягненому подунайському фронті проти об'єднаної єзуїтської коаліції Південно-Східної Європи.

І ось уже цілий день і ніч услід Сіркові мчали його співвітчизники з прибулого козачого війська. На десяток миль розтяглися, знуджені морською хворобою та безділлям на водяних манівцях. Застарілі іспанські каравели безнастанно гойдались, немов нарочито пригальмовували прибуття козачого війська на ці далекі землі. Тепер козаки рушили вже по землі, свербіли руки воякам. А очі шукали ворога в цих закутках Європи...

Кіннота з полковниками Іваном Золотаренком та Мартином Пушкаренком на третій день після висадки з допріваючих у морських черепашках каравел вирушила в останній перед боями кінний марш. Виладнувались у довгу бойову смугу охочі до сідла козаки. Їм стало відомо, що мусять не гаючись гнати, щоб загородити шлях іспанському морському десантові з Дюнкерка на простори Франції.

Полковник Криштоф Пшиємський аж дивував Богдана надмірною спритністю, настирністю і невтомним завзяттям у службі. Він дбайливо гуртував розпорошених у приморських нетрях козаків. Та Богдан не знав про потаємні доручення Пшиємському від королеви — припильнувати за «зрадливими» козаками!.. Тихенький в

обходинах, але, як і всі шляхтичі, пихатий, Пшиємський над усе любив «припильнувати» на догоду сильним світу. Доручення королеви так само потаємно виконувалось, як і давалось. Терзався Богдан пізніше, що не розгледів цю людину відразу.

Близько двох десятків козачих сотників пройшло перед очима Пшиємського. Сотники при кінних сотнях проскакували геть з козаками, а при піших вони мали час придивитись до цього прискіпливого наглядача. Тут що не козак, то й сам собі отаман! Юхим Біда, полковник на сотні, своєю пильністю насторожив Пшиємського. При сотниках проходили статечні лубенці, розгойдано, та ж і весело маршували кропив'янці, купами односельців трималися подоляни, пильно видивлялись на незнайомий світ чернігівці. Котрийсь звернувся до вершників, що натужно обганяли піших козаків:

— Куди так хапаємось, козаки? Війна онде сама назустріч нам суне!..

— Мусью полковники порадували новиною, що свіжий якийсь десант моряків висаджено іспанцями ще звечора в тім Дюнкерку! Як на свято, мовлять, з новенькими гарматами прибули. Скорострільні рушниці, як і в німців, з тими клятими пістоновими запалами...

— А порох до гармат підмочили, нездари! Сушать тепер його у портових порохівнях.

— Позичково випросимо в цих іспанських циган те чудо німецьке. Хоч пограємось на приморському дозвіллі...— озвався Юхим Біда.

Зареготали козаки. З уст в уста переказували той жарт. Пушкаренко острожив коня. Кінноті до світанку велено здибатися з Богданом. Трійця французьких карабінерів при Сіркові вела перед, вказуючи напрямок. Шляхів тут понад морем і не було до цієї війни, хіба що звірині стежки.

Баламутив голову Сіркові такий вояцький шал. Це справді тільки для Богданових сил. Який широкий розмах!.. Неабияку вдачу має Богдан. Який близький до короля, майже приятелем доводився покійному заїці коронному. А сміливість у зустрічах з цим безвусим звитяжцем під Рокруа! Та саме титулування принцом Бурбонським на недосяжні котурни зводить вояка!..

А Богдан тим часом без утоми й оглядки на небезпеку ганяв по майбутніх рубежах козачого війська. Де розгорнути полки Золотаренка й Пушкаренка, Вешняка й

Пшиємського? Чи не краще би повести кінноту Пушкаренка в другій шерезі, як радив Конде?..

Зустрівшись лиш на коротку розмову з Іваном Сірком, який був його правою рукою в рухливому кермуванні двотисячним військом, Богдан знов послав його назустріч козакам. Не з самої лише пихи перед французами робив його полковником-джурою. На цих чужих землях Богданові потрібен був надійний помічник. Саме Іван Сірко розпалювався, як присок, у виконанні його волі в цій розбурханій, справді козачій війні. Козаків треба квапити, треба випереджати іспанців, що ось-ось розгорнуть у Дюнкерку бойові знамена!

Згідно домовленості про те, що козаки перебирають на себе відвоювання в іспанців Дюнкерка, граф Конде виділив молодого, як і сам, полковника Тартю з загоном кінних карабінерів для постійного вояцького товаришування при Богдані. Полковник мав тримати зв'язок з сусідніми полками французів. Конде нарядив у загін і чудового знавця української мови Жака Сарделя. Жак ще хлопчиськом пішов на Україну з інженером Бопланом, при ньому й виростав на Подніпров'ї та на Поділлі.

— Граф Конде повідав мені про ту розмову мсьє наказного з ним. Цих пожадливих кабальєрос іспанського короля ніяк не можна пускати в глиб Франції. Але треба відвадити їх і від Нідерландів,— настирно нагадував Хмельницькому зв'язковий полковник. Свого важкого коня із стриженою гривою невідступно тримав у переїздах при бокові з Богдановим.

— В останній розмові з графом я й дав таке запевнення, мсьє полковник, що козаки не лише стримають іспанців, а й покупають їх у тому морі. Так, так, пане, покупають! Мсьє полковник може не дивуватись, граф Конде ніскільки не сумнівається! Маємо відомості, що мсьє П'єр Шевальє ще підібрав і провадить сюди цілий полк козаків з командиром, якого я добре знаю, полковником Назруллою. Козаки вміють дотримуватися бойового слова, ідучи в такі далекі військові найми. Жартуючи, кажуть, що даємо те вояцьке слово не панотцеві на сповіді... Молодий граф Конде є вже відомим у Європі полководцем. Такому скажеш правду вояка. Тож прошу підігнати інтендантів і з платнею козакам, щоб не гаялись. Козак уміє і любить повоювати! Але й хоче ще живим бачити платню за те, хоч би й ідучи в смертельні бої! В які далі вирвались, давши те слово гонору. Полки

вже ступили на цю землю, яка горить пожежами війни.

Передній загін вершників Золотаренка як з-під землі вискочив назустріч Хмельницькому. Зрадівши зустрічі з козаками, першим помчав привітати Богдана з прибуттям його війська Сірко. Зустрічало козаків і сонце, розганяючи марудну ніч у лісових хащах. Чутнішим ставав і гомін хвиль морських, ніби ось тут, за перелісками, пробивали вони прослаблу нічну тужавість повітря. Підспівуючи хвилям моря, наче віщуючи затяжну криваву битву, квилили стривожені чайки.

26

Але кінноту не довелося ставити полк за полком. З наближенням до ворога події розгорнулися інакше, аніж передбачав Богдан. Іспанці першими розпочали навальний бій. Ні французькі офіцери, то більше й Хмельницький, не мали ще сталих відомостей про стан оборони Дюнкерка. Від моря в глиб побережжя іспанці будували лінію укріплень. З прибуттям козаків спинили працю, взялися до зброї. Дюнкерк із заходу був майже неприступний. Два широкі рови пощастило їм якось-то заповнити водою з моря, вони перекривали підступи до земляного валу. А з-за нього не лише відчайдушні кабальєрос, а й кілька гармат мали відбивати ворога. Довелося стримати підготований навальний напад Золотаренка з кіннотою.

Раптом земля задвигтіла від злагодженого пострілу гармат з морської військової каравели. Чавунні кулі загрозливо гупали в перелісках, розривалися, й шмаття чавуну трощило верхів'я дерев. За кожним таким вибухом зривався схвальний галас у передових загонах іспанців. Це були намуштровані ще в Іспанії вояки. Тільки гучна слава українського козацтва насторожувала їхніх командирів.

Полковник Пшиємський очолював найбільший козачий полк піших переяславців та подолян. Мав би вже рушити понад морем, щоб десь зав'язати перший бій, заволодіти увагою ворога, приспати його пильність.

— Чого ж він не рушає? — дивувався Богдан, ледве стримуючи гнів. Перейшов з лівого краю на середину, бо сподівався, що досвідчений полковник виконає настанову ради старшин, що відбулася вночі перед боєм.

— Напевне, от-от рушить,— заспокоював Вешняк. Він зустрів Богдана в лісі й показав йому найзручніший пагорб для спостереження.— Звідси легше буде кермувати нами. Мої полтавці й лубенці ледве стримуються, наджидаючи першого удару Пшиємського,— запевняв Богдана.

— Тож рушай, Федоре! Пшиємський побачить, підтримає. Як-не-як — перший бій!.. А я з черкасцями...— несподівано озвався Сірко.

— Не годиться, Іване! — спинив його Богдан.— Перекажи корсунцям, хай ідуть вслід Вешнякові. Та довідайся через посланця, що сталося у Пшиємського...

І саме там раптово знявся гамір бою. Спочатку порвали тишу постріли, рідкі, не знати, з чийого боку. Нещасливо розпочинався день першого бою для козаків. Сталося й тут непередбачене. Іспанці розраховували на переляк козаків від гарматної стрілянини. Сподівались, що гарматними пострілами вже й налякали козаків як слід, що саме тепер туди треба кинути основні сили. Своїми ж найбільшими загонами вдалися до моря, щоб з одного удару розгромити правий край, а збоку вдарити на решту козачих військ. Задум був дуже простий, Богдан з перших же пострілів гармат, як з писаного, прочитав про той намір ворога.

— Сірка до мене! — звелів зв'язковому.— Золотаренко, бачиш, як мудрують іспанці? Тож маєш з копита рвонути з своїми просто на Дюнкерк, тепер уже з цього боку ровів!

— Діло кажеш, рвону! Треба б лише зібрати козаків, щоб не розпорошуватись.

— Рушай розпорошено, Іване! Я піджену й твоїх, та ще від Пушкаренка візьму частину...

— Мені дозволь, отамане! — як вихор, вихопився Юхим Біда з чигиринцями.

— Гони, Юхиме!.. А ти, Сірко, лишаєшся тут за мене, стримуй панство комісарів при собі. Бо я мушу рятувати Пшиємського!

Лише оглянувся на своїх козаків та й зірвався вскач просто на правий край. Там гримів бій, Пшиємський потребував допомоги.

Полк Пшиємського мав добре навчених козаків і не розгубився від несподіванки. Саме в час нападу іспанців козаки проскочили в закопи. Закопи їх і врятували від навального удару кінноти, а може, і від ганебного

розгрому. Встигли ще й заготувати перші постріли з рушниць. Злагоджений удар вогнепальної зброї, як купіль, протверезив найгарячіших кабальєрос. З десяток їх упали з коней, інші вмить повернули назад. А вони ж були найпершими. За ними повернули й задні, двох поранених перехопили в сідлі. Спинилась решта вершників у моторошному ваганні, хто перший піде на ту смерть від влучних козачих стрільців...

Та іспанці швидко поцінували тяжке становище кінноти. Негайно ж висунули піших вояків, які окаряч посунули сараною на козачі закопи. Це вже була затримка, якою й скористались козаки. Одна за одною сотні викинулися з закопів назустріч ворогові...

Не побачили козаки, що їхній полковник при першій же появі кабальєрос вискочив із закопу назад. Може, Пшиємський шукав зручнішого місця для кермування боєм через зв'язкових? Але їх у нього не було... Козаки тим часом багнетами, шаблями перейняли іспанську піхоту. Це був справжній, не на життя, а на смерть козачий бій! Кололи рогатинами, рубалися шаблями. Чули вигуки та стогін своїх, але дослухалися до смертельних зойків ворога. Іспанська кіннота кілька разів поривалась допомагати своїм кабальєрос. Та що можна було добрати в такому відчайдушному бедламі? Тільки на своїх неостережних наскакували кіньми, навіть кінь з конем стикалися...

Козачі сотники нарешті спохватились, що немає з ними їхнього полковника. Але думка, що чинити далі, вже й не виникала. Тривав смертельний герць, в ньому гинули не лише козаки, знесилювався й ворог! І рубались, переставляючи десятки на підтримку найбільш знесилених. Найгірше було те, що козаки захоплювались боєм. Чи їм було помітити, що кіннота кабальєрос обходила полк від моря...

— Забирай ліворуч, козаки! На з'єднання з полком Вешняка!..— наказав хтось із сотників, узявши на себе кермування замість полковника. І хоч тут же й поліг під копитами коня іспанського вершника, наказ його почули і рубались тепер у напрямку на те спасенне з'єднання з сусіднім полком.

Богдан ще з півгін до ворога зрозумів становище полку. Огинаючи, проскочив своїх, щоб захищати піших козаків від моря. І зустрілись тепер уже інші дві сили: іспанські, розгуляні на легких нападах, упевнені в своїй

непереможності, кабальєрос і кінні чигиринці Хмельницького з французькими кіннотниками. Кабальєрос захопилися пішими козаками, готувалися несподівано вдарити на них нищівним ударом і на якусь мить прогавили кінноту Хмельницького. Та й сам він не лишився позаду, порвав з розгону вперед, вискочивши з приярка і замашним першим ударом скинув іспанця з коня. Кінь ворога круто повернув, перетявши шлях Богданові, і він, як і годилося командирові, опинився позаду своєї розбурканої кінноти. Вояцький запал його загону розпалювався ще в гвалтовному бігові, козаки й карабінери з розгону несамовито врубалися між ворога. Іспанці втратили свій запал. Забувши про звитягу, раптом вдалися в розгубу. Несподіваний удар від моря немов і руки їм відібрав, годі було й думати їм якось випереджати супротивника. Сатанинська заповзятість козаків, про яку наслухалися ще з весни, дощенту збила їм войовничий запал. Кабальєрос рушили на втечу! Хтось з козаків погнався за ними, та Хмельницький у ту ж мить і спинив своїх.

— За мною, на поміч полковникові Пшиємському! — гукнув так голосно, що його почули й козаки рятованого ним полку.

— А його немає, полковнику! — озвався сотник подолян Антін Лимар.

— То спиняйте полк, сотнику, спиняйте хоч моїм ім'ям, ворог відступає. Он Вешняк уже вдарив ліворуч! Та і його мусимо спинити...

Саме на ці останні слова Хмельницького й нагодився полковник Пшиємський. Зашвидкував давати якісь вказівки, не знаючи достоту, кому й що наказує. Він натрапив на старшого в такім бою, мусив виправдуватись, будь-що випередити страшне запитання про причину відсутності під час бою в полку. Спинялись його козаки, гуртуючись, підраховували, кого ж не стало між ними. Крайня сотня, виявилось, найвідчутніше послабшала, майже третину сотні було не стільки поранено, як побито. Якою чудною здалась після такого бою глуха тиша. Гомін моря, натужно перемігши клекіт бою, ледь долинав сюди. Перша, наче опритомніла, чайка знов кигикнула на узбережжі. Окремі постріли з рушниць та віддалений галас аж ген з того краю, як і кигикання чайки, зливалися з гомоном моря. Тільки Богдана не приспав той морський гомін.

— Гей, Макаре, ти наймолодший. Мчи до Золотаренка, наказую припинити бій! — кинув одному з чигиринців.

...Іспанці першими послали гурт вояків з білими прапорами, з ношами та з лопатами. Богдан ще здалеку помітив їх, наказав:

— Не чіпати! Розумно чинять. Виділити й наших стільки ж для похорону загиблих, прибрати поранених. Та ганчірку ж, як і в них, не забудьте вчепити!.. Ага, оце добре, Іване, доречно нагодився,— мовив до Сірка.— Похазяйнуй тут з убитими, спровадьте до возів поранених. Пане Пшиємський! — гукнув полковника.— Маєте скочити до нашої кінноти. Негайно спиніть обидва полки й повертайтеся з полковниками на раду. Маємо вчитись у ворога й краще за нього повести надалі ці бої. Та й наші втрати полічити, щоб хоч порівняти їх з ворожими. Іспанцям трохи краще — козаки майже не лишали їм поранених! Це вже тішить нас. Та спитайте, чи не прибули гінці від нових посилок війська з України?..

27

Давно вже ротмістр Самойлович повернувся в Лубни зі своїми гайдуками. І досі ще не був певний, що на тій зустрічі з козаками повівся, як годилось ротмістрові лубенського господаря. Чи картати себе, а чи тверезо поцінувати все те?..

...На прощання Самойлович побажав козакам щасливої дороги. Та коли вже рушив від них, раптом обернувся й спитав:

— Чи ж Данило Чаплінський навідувався вже на хутір до суботівського господаря?..

Найшвидше обернувся Карпо Півторалиха. Товариші його з козаками теж спинилися.

— Щось він там забув, чи як? — відгукнувся Карпо, раптом відчувши неспокій на душі.

— Адже знаєш Чаплінського! — вирішив сказати все ротмістр.— Багатіти підстарості надходить час. Сидір Пешта якось хвалився, що й одружитись заміряється розбитний удівець, шляхтяночку з добрим посагом напитує. А багатіти з чого, хіба що з заїздів на козачі хутори?.. Не заборонені ж вони тепер, коли всі на ту французьку виправу подались...

І поїхав собі ротмістр лубенського магната, посіявши в душі козака зерно тривоги. Карпо не рушив далі. Багатіти кожному кортить, хіба що скажеш проти цього. Та беручкий підстароста в Чигирині, певне, шукатиме найбільш принадних засобів до того збагачення. Вихрест-шинкар у Чигирині, Захарія, якось розходився ганити суботівського господаря за те, що корчми не має, а так заздрісно розживається. І сіножаті, мовляв, йому не оборані межею, й став хоч щороку новий загачуй у ярах, а риби тієї солить діжками... Ці розмови шинкаря пригадались Карпові зараз, підігріли й повідомлення Самойловича.

— Чули, що пророк ротмістр з переляку? — мовив до товаришів.— На ще одне одруження потягло підстаросту...

— Чи не в бояри ти йому покликаний? Нехай одружується на свою голову, біда нам велика. Якусь засиділу шляхтянку з посагом візьме, хоч для друзів...— ніби й заспокоюючи Карпа, але й сам у задумі мовив Филон Джеджалій.

Неначе й коні відчули ту тривогу козаків, занепокоїлись. Рудий Джеджаліїв круто повернувся, затупав і гребонув ногами. Тоді й заговорив Назрулла:

— Вірно застерігаєш, Карпо-ага, правильно! Чи не мав і Богдан забрати тебе з собою в ту виправу, побратимами ж лічитесь... Та він лишив тебе на хуторі, дружина заслабла в нього.

— Вірно, Карпе, не поїдеш з козаками, не поїду і я! Пані Ганна тяжко хворі, а господарство яке... Чи сам Дорошенко справиться, щоб і Тимоша наставляти й лад господарству давати? — неначе аж докоряв Джеджалій Карпові.

— Думаєш, чи не в бояри підстарості мощуся? Я б його одружив... Нашої рябої сучки не дав би цьому кротові підсліпуватому! Чуєш, я б його одружив! Правтесь, хлопці, без мене. Кортіло навідатись і до Богдана, світу побачити, та не судилось,— завершив Карпо з сумом.

— А самого тебе я й не пущу тепер, по тих пророчих словах ротмістра! — рішуче навернув Джеджалій свого коня до Карпового.

Узяли з собою своїх найближчих напарників-козаків, попрощались і з копита порвали до Дніпра. Якщо знайдуть і перевіз, добре буде. А ні, то вплав при конях

переберуться на правий берег. Слова, сказані ротмістром, підбурювали їх, квапили в Суботів. Попрощавшись із Назруллою, побажали й козакам з перемогою та славою повертатись і по-дружньому привітати від них Богдана. Та й погнали луговими шелюгами до Дніпра. Дніпро повнився дощовими водами, надходила пора останнього перед літом повноводдя. Де-не-де й заплава траплялась з несполісканим шумовинням. Замовклі було в опівденнім спокої пташки галасливо втікали від несподіваних гостей.

— Чи шукати перевозу, а чи повернути...— вже хвилювався Карпо. В думці він ще кілька разів перебирав усю розмову з Самойловичем. І заздрісне зазіхання крамаря Захарії на суботівське добро, і підстаростівські непевні натяки на незмолочені стіжки збіжжя в Хмельницького — все це свідчило про пожадливі наміри, за якими вже й важко було приховати загрозу спокоєві суботівських господарів.

— Попливли, браття,— наважився-таки Карпо. Швидко й сам ліг на спину коня, пов'язав тороками на сідлі зібганий одяг, озвався до Филона: — Навідаєшся, Филоне, в Суботів. Стригуна Богданового вперше засідлаємо. Спробую виїжджувати, доки Богдан повернеться.

— А чого ж, подивлюся й на стригуна...— Филон теж роздягався.— Піду і я з вами. Гайда, козаки!

З розгону вскочив у хвилі, потягнув коня за повід. За козачою звичкою любив при коні того берега діставатися. Спрямовував коня, запливаючи наперед, або, тримаючись рукою сідла, відпочивав на каламутних хвилях. Швидка течія понесла їх, розділила, як решето ділить збіжжя. Декого з козаків таки й крутнула в коловертах. Карпо озирнувся, навіть порахував, чи всі в Дніпрі. Течія допомагала їм, дратуючи на змагання в силі. А яким далеким став крутий чигиринський берег. З нього давно вже стежили за переправою козаків. На крутій обвалистій кручі стояв Роман Гейчура, прихований кущами терну та глоду. Ще на тому шелюговому березі козаків помітив і Кривоніс. Призвичаєний завжди остерігатись, усе бачити навколо себе, він помітив їх, ще коли під'їздили до берега.

— А піди-но глянь, Романе, що воно за вояки ото прокрадаються шелюгами до Дніпра. Чи не Вишневецький полює за нами? — звелів Гейчурі.

Загін Кривоноса ще зрання заїхав у густий чагарник при березі. Козак-гонець проїздив від чигиринського старостваа, попередив, що з Чигирина за ним готувались виїздити коронні гусари при старшині.

— Все ще Кривоноса ловлять ті «пшепрашам» пани шляхта,— щиро й без лукавства попередив чигиринець.— А й самі озираються в нас, як злодюжки. Не знати, чи шукають-таки його, а чи лише пильнують, щоб самим не вловитись тому козакові!

Кривоніс у цій схованці лісовій згадав про те. Порадив ще одному козакові:

— Піди, хай гукне тим дурням на Дніпрі, щоб таїлися. Чого такий галас зняли!..

Роман лишив козака при конях, побіг уздовж берега, то виринаючи, то знов ховаючись у тернищах. Зрештою, стрибнув з кручі, посунувся по піску саме в тому місці, де Карпо вибродживав з конем на берег.

— Тю на тебе, чи не здурів, Карпе! Чого тебе носить ради білого дня на Дніпрі, коли тут гусари, як гончаки, нишпорять за нами? Та тихше ж бо ви, чорти нашого ж бога!

Гейчура подав руку Карпові, притримав коня, доки козак вдягався наскуруч. Кінь струшував з себе воду, поривався геть від Дніпра. Одіж у Карпа підмокла на сідлі, довелося викручувати.

— Чи я б не тюкнув, як і ти, Гейчуро. Дивись, принесло тебе. Звідки ти, що сталось там у вас із батьком Максимом? Давай тихенько ж, коли кажеш, що ганяються ті хорти за тобою.

Максим Кривоніс по-справжньому зрадів цим хорошим друзям.

— На Січ правимося, браття. Хотілось би за години кудись-то й під оселю втрапити. Бачиш, он заходять хмари. А тут хорти, прокляття б на їхній собачий слід! Це ж і в Чигирині попередили жовнірів у старостві, як тепер проїхати на той Низ,— забідкався ватажок.

— Стривайте, батьку, не все зразу,— заспокоював Карпо.— Чи шукають вони нас, а чи ми їх пантруємо, все їдно нашому братові заказано вештатися при повнім наряді на побережжі. Та ще й цілим гуртом! А ми зробимо інакше: проскочимо лісовими хащами аж у Холодний Яр, а звідти, може, й під дощем просто до Суботова. Там і кочерги з нами будуть! Трохи роздивимось, що то за гусари тут шастають. А далі...

— Чи буде й далі, козаче? Адже нам на Січ. Та й не самі ж ми, а з матір'ю он до сина правимось, а в ваших краях пан Кричевський саме панків пацифікує, удаючи, що хоче схопити Кривоноса,— мовив Максим.

— Ого, не по святі ж ви, паніматко, вирядились гостювати в сина. Та ці гусари ліпше хортів натрапляють на слід. Напевне, повернуться, наздоженуть,— попередив Карпо.

— Стривайте, браття, бачите, он дощ заходить? — обізвався котрийсь із чигиринських козаків.— Якщо й справді пані Кривоносиха з вами, то чого ж марнуємо час! Еж той козак, кажуть, теж пішов з Богданом...

— Про кого це ви? Коли мовиться про Миколу Підгірського, то він разом з Пушкаренком таки пішов сотником якоїсь збірної сотні ірклііївчан,— озвався ще один чигиринець.

Впали перші краплі дощу, їм услід загримів приглушений грім. Козаки тепер уже об'єднаним загоном вирушили за Карпом від Дніпра просто в лісові хащі. Позаду всіх, притримавши з собою двох козаків, правився Роман Гейчура. Дощова негода приховувала їх від пошуків гайдуцького загону.

28

З того першого невдалого бою не тільки наказний отаман, а й козаки зрозуміли, що на цім краю світу воювати доводиться важче. Чужа земля, чужа й війна за цапову душу. Інакше воюють іспанці, аніж турки чи кримчаки. Вони звикли панувати в цих краях. Як грабіжники, огризатимуться, зубами втримуватимуть завойоване, загарбане. Та найістотніше те, що в цих далеких краях воюють уже новітнішою вогнепальною зброєю!

— Додумалися ж, кляті цигани, з човна палити гарматами!..— говорив на раді старшин полковник Вешняк.

Ті гармати з човна і не були особливо небезпечні, бо стріляли через лісові пагорби навмання. Але зброя ця такою несподіваною була для козаків, що внесла переполох, вгасила войовничий запал навіть запорожців. Особливо ж кількох сотень піших полків. Галера з гарматами не стояла на одному місці. Вона плавала, клята, попід берегом в залежності від потреб бою. Поки що ті гармати досить ризиковано наблизились аж до крайнього північного крила оборони дюнкерківського рубежу.

Хмельницький навмисне більше мовчав на раді, щоб дати виговоритись усім старшинам. Пушкаренко теж гаряче говорив про гармати на галері, що були так близько від козачого правого крила.

— Та коли б наші мали такі в Кумейках, могли би й не допустити Потоцького до того побоїща... Як на турків напав, клятий. Таких треба тільки по-нашому бити, як січовики турків!

— Отож я й раджу,— озвався й Золотаренко.— Маємо ще раз, але з усього розгону й натуги, вдарити кінною! Помічено ж бо, що нас вони таки бояться, а це теж зброя за нас. Може, чи не страшніша за ті галери з гарматами! Раджу прорватись моїм полком і пройтися, матері його ковганка, як козаки проходять. Щоб аж зашпори позаходили в їхніх керманичів. Саме вони є головною небезпекою нам, бо не дістають до них ні наші бідненькі кулі, ані рубанина Юхима Біди... Найбільше б нашої козачої несподіванки та проречистого глаголу з оцих обох руч. Звичайно ж, ніяких жалів! А то позавчора той же рубака Юхим понабирав полонених, «парля», «парля» до них. Вони ж, кляті, бач — рушниці свої псують перед тим, як підняти руки на пробі. Я велю таких рубати без жалю, милувати лише тих, які здаються із справною зброєю!

— Та й живий циган, то таки зброя,— як огризнувся Біда.— Три сотні їх здали мої хлопці французам. Ці вже не воюватимуть проти нас! Не кожен і вспгигає зіпсувати рушницю при доброму нападі,— душу б урятувати. В моїй сотні вже мало не всі вправніші козаки володіють тим чудом. Треба сказати всім нашим, щоб пістонів до рушниць не обминали з поспіху!

— Оце вірно, брате Юхиме! — підтримав Богдан, нарешті озвавшись першим словом на старшинській раді.— Добра й наша козача зброя — навальний напад. Але рушниця, та разом з наскоком, який оце замислюємо...

Раптовий віддалений гамір бою, рушнична стрілянина десь здаля, немов аж зі спини ворога, стривожила старшин. Надбережжя застогнало лунами не лише з пострілів. Богдан запитливо оглянув своїх полковників, сотників.

— Чия сотня там на чатах, панове сотники?

— Здається ж, той... молодий запорожець з ірклііївчанами та з січовими гармашами...

— Микола Підгірський? Пане Пшиємський, ви були в нього, як я наказував?

— До нього не встиг, проше пана наказного, рада ця заходила... Переказав, проше, козаком зв'язковим ось від пана Біди. Помчав козак. Підгірський надто заглибився в учорашнім бою, певне, за самопалами гонитву затіяв у приярках...

Гамір бою швидко віддалявся до моря. Вряди-годи між стріляниною й неясним людським галасом прорівалось відчайдушне волання, наче комусь закручували цурку.

— Рука січовиків!

— Ірклiївчани теж уміють намацати горло ворога! — із стримуваним тремтінням у голосі вигукнув Юхим Біда.— Микола радився зі мною вночі. Збирався йти кулі до рушниць позичати в циган. Хіба ж дурно і я послав до Підгурського того зв'язкового козака?

А бій віддалявся, то притихаючи, то знов гарячими спалахами лунаючи по узбережжі. Раптом до суцільного галасу приєднався гомін шабельного близького бою, почулися нелюдські зойки.

— Раду перериваємо! — наказав Богдан.— Полковнику Біда, негайно ж рушай з сотнею розшукувати свого посланця, допоможи Підгірському! Молодий, гарячий запорожець, так і загинути може. А вам, полковники, сотники, теж по конях і... навальний бій, по-козачому!..

Три громохких постріли розляглося на морі, аж струснулось повітря. Кулі озвалися, як протягаючи луни пострілів, кудись чи не на передмістя Дюнкерка полетіли, чи, може, й у море. Хмельницький махнув рукою джурі, щоб давав коня. Отамани рушали якнайшвидше до своїх сотень. Тільки густий перелісок відділяв це місце ради від самих козаків. Богдан лишив за себе полковника Пшиємського наказним отаманом, а сам помчав туди, де щось накоїв молодий сотник Кривоносенко. Сірко зрозумів, що Богдан лишає його на полку подолян, бо Пшиємського бере тепер до себе.

29

З першої ж сутички з ворогом козакам не сподобалась ця війна. Молодий сотник Микола Підгірський хоч і не встиг побувати в великих виправах запорожців на Чорне море, але вже не один раз брав участь у сутич-

ках з кримчаками. Ця війна в далекій Фландрії здалася зовсім іншою. Та козаки її потроху розкуштували. Козак із сотні Юхима Біди, що прибув для зв'язку до Підгірського, згодився піти з його козаком у глибоку розвідку. Цікаво ж і їм дізнатись, з ким воюють, чого стерегтися мають. Та й самострільні пістонові рушниці не давали покою. Чули, що й козака-облуду вислали сотники з двох суміжних полків. Сам Хмельницький був на споряджанні того сміливця...

Ярком-улоговиною проскочили, а то й проплазували в прибережних кущах. Іспанські вояки досі ще безпечно спали, заколисані спокоєм свіжого ранку. Бо ще з минулого дня, після перемир'я для збирання полеглих у бою, стало відомо їм від козака-«втікача», що українці не хотять цієї війни, вередують. Розвідники від козаків і не порушили цього затишку перемир'я. У сонних викрадали рушниці і тихо поверталися до ранку. Хизувались не лише швидкострільними рушницями, а й достотно взнавши оборону ворога.

— Лахва, брате Миколо! Та вони ж досі сонні, їй же богу, можна би забрати в них не лише рушниці, а й гармати з галер,— доповідав козак Сидір Білокінь при мовчазній підтримці Юхимового козака.

— Що б же ти робив з нею? — здивовано спитав Підгірський.— Гармата стріляє, коли вона зручно поставлена, та ще й з управних рук пушкарів.

— Часом, Миколо, ліпше, коли вона й зовсім не стріляє. А нам би це дуже згодилось.

— Це правда, хлопці, ліпше би, щоб не стріляла. Хоч ми ж маємо й гармашів!.. Багато тих циган на шляху до гармати?

— Є вони, звичайно, на те війна. Але й нас немало під твоєю орудою? Стежку вже знаємо. Коли зненацька проскочити оцим ярком і вдарити одним з лівої руки, а другим до моря... Сонні іспанці муситимуть тікати, бодай би ті, що від моря. Бо в них не буде збройної підпори. Саме їх би й добивати, доки розшолопають у Дюнкірхені...

Як горіли очі, яким запалом пломеніло все єство! Козак то потрясав «позиченим» у ворога мушкетом, то пошепки говорив про доцільність негайного нападу.

— Годі! Поведеш, Сидоре! А я з ірклііївчанами стримуватиму цих, з кінnотою ліворуч,— вирішив Підгірський.

— Та, господи, боже мій, чи не поведу! З самим Гунею он який куліш заварили під Кременчуком. Поведу! — го́дився козак, хоч і не доспав ночі, щойно з розвідки повернувся.

Світанок не барився, з моря потягло на переліски свіжиною та чайчиним гомоном. Лишивши десяток козаків, сотня подерлась яругою в спину іспанському загонові пішої збираниці з моряків та пиховитих кондотьєрів. Їх підкріпили-таки двома десятками кіннотників. Вони й наглядали саме за оцією ділянкою оборони біля висхлого ручаю. Коні ходили на випасах при кількох пастухах, а самі вояки безпечно досинали ранкові сни. Чудові тут, у примор'ї, ті ранкові сни! Чайки навіть колисаночку прикигикують воякам. Звечора іспанцям стало достотно відомо від «необережного «язика», що українці пудьгують вдалині від батьківщини, збираються міняти свої бойові лади, піших пересаджуватимуть на коней, а спішених посилатимуть услід кінноті...

«Можна й поспати, ворог відвоювався»,— сміючись, заспокоювали своїх іспанські командири.

— Там коні! — прошепотів Білокінь, видершись першим з яру.

— Береш січовиків...

— Усіх?

— Хоч би й усіх. Ірклиївчан мені вистачить. Гайда! А море, дивись, кляте, як і в нас, гомонить! Та глядіть же!

— Скажеш таке. Тож і море... Чи не бували й на заморських берегах у турків...

Перший постріл почувся від сідланих коней на випасі. Хто стріляв, хто ойкнув смертельним зойком, Підгірський намагався не вслухатись. Своїх ірклиївчан, як сівач із жмені, сіяв з яру, вміть відрізавши іспанців від їхніх коней. Зрідка ще спалахували постріли, долинав стогін вмираючих. Ірклиївчани діяли тут шаблями, багнетами, лише куля якась і могла їх вразити.

Розвиднялось, коли стрілянина дотяглася вже й до моря. Сотник дослухався до неї, дослухався й до людського галасу з того краю.

— Чи не крикнув таки й наш?..— махнув рукою.— Їхніх більше волає, кат його матері. Ірклиївчани! Битись, як за свою землю, чули! Тут ми і її рятуємо. Бий до ноги клятих, доки не розшолопали, рубай і навтікача!

І сам перший, як косар, урубався в стривожений мурашник вибитого з рівноваги ворога. Мав здорову, міцну кістку, молоду завзятість і якийсь особливий смак у доборі своїх жертв. Вибирати їх не було часу, та коли ворог відкидав геть зброю, падав ниць — Микола переступав його й настигав іншого, що не кидав зброї. Завертав усякого, хто намагався порвати праворуч, до коней а чи й до галер на морі.

Січовики Білоконя за кілька хвилин майже всі були на конях. Пастухи неохоче віддавали їм коней, деяких і зі зброєю при сідлі. Доводилося з шаблею в руці пориватись уже на конях до моря. Ні надбережна сторожа, ані залишені кілька гармашів на галері не сподівались тут козаків. Адже мали спереду в себе таких кабальєрос! Тільки коли почули тупіт коней, а потім і побачили вже, як летіли голови в надбережної охорони, кинулись рубати швартови: море їм порятунок!

Та Сидір і тут виявився спритнішим. На бігу зіскочив з коня й єдиним пострілом поклав гармаша з сокирою біля кодоли. Решта гармашів кинули гармати, одного козака з неї не встрілиш. Стрімголов кидалися в море, ледве здираючи з себе одяг на бігу.

Ото й пролунали перші, заготовлені іспанськими гармашами, три постріли. Пролунали не враз, а один по одному. Козаки лиш навертали їх хоч би десь понад морем, а не в ліс, де розгорявся справжній козачий бій. Потім рубали недорубані гармашами припони, відпихалися від берега в море. І дослухались до гомону тамтого бою.

— Таки пішли вже й золотаренківці, чуєш, Сидоре!

— Чую, розпатякуєш, як у тещі, пали гноти, що ото на кулях у купі. Нехай їм грець, цим гарматам. І гайда в човен, на берег! — наказував Білокінь. Сам останнім стрибнув з галери в човен.

Ледве встигли вибрести з човна на берег — мерщій би до коноводів у приярку. На галері ж горіли гноти на пушкарських кулях.

— Падай хоч у вибалок, хлопці! — гукнув востаннє.

Хаотичні вибухи куль на човні злилися в загальний страшний грім. З ревінням, з колючим посвистом шугнули черепки чавуну, гупали на березі, знімали снопи бризок у морі.

Галера перевернулась, обертаючись, як жук на нитці, немов шукала найзручнішого місця на дні. Зашкварча-

ла вода й парою закужелила на тому місці, де поринала на дно палаюча галера з чотирма бортовими гарматами.

— Гайда, браття гармаші, на поміч нашим! Ти, Грицьку, кидай зайвого коня й гони до сотника. Скажеш: зроблено. Байдак не стрілятиме! — радо вигукнув Білокінь.

А кому скажеш те, кого знайдеш тепер у розпаленому побоїщі! Козаки рвонули в першім справжнім козачім ударі на обдуреного козачим «язиком» іспанця. Хмельницький метався на очах у них, неначе й кулі вклонялись перед цим нестримним завзяттям.

30

Сказати б, отак минав і день. Але він не минав, а здавався у тому безжальному побоїщі безкраїм. Іспанці кидались то в один, то в інший бік. Не те, щоб вони шукали слабшого місця в козачих лавах. Сам бій, несподівано нав'язаний їм козаками, змушував меткіше ворушитись, вивертатися з бою. Та й знов потрапляли вони з несподіванки ще в гіршу рубанину. Цієї ночі козаки встали на свою войовничу ногу, а відомо, що справжню козачу рубанину ще не витримував ніхто! Кінний полк Золотаренка, як буря, змітав утікачів. Та й знову клав, з'являвся вже зі спини в хизовитої іспанської вояччини.

Натужно вдарив і Пушкаренко. Застояні козаки розмахували шаблями з обох рук. Вони не змовлялися з Золотаренком, невдачі перших боїв у цих далеких краях набридли їм, безсонні ночі жалів і дум надоумили.

У кожного з них ще вдосвіта побував Богдан. На гарячий бій сотника Підгірського показував не лише отаманам, а й козакам. Двоє коней під Богданом змінили джури в цей день, кілька разів мало не силоміць витягали його з небезпечної рубанини. Бо він же наказний отаман закинутих на край світу заповзятих українців!

Десь у полудень послав джуру, щоб перевів сюди полковника Пшиємського та французів при ньому. На півтора десятка миль просунулось козаче військо, наблизилось до Дюнкерка, понад тисячу бранців ворога оточували на галявині всюдисущі козаки Юхима Біди. Перелякані, знечещені іспанці падали на коліна, в молитовному розпачі благали свого вояцького хранителя: «Спаси і помилуй!» Бодай би хоч «спаси» ту душу!

У кожного з них була своя родина, була якась і хата. Кляті війни як не в Італії з партизанами Мазаньєло, то аж на цьому північному белебні відбирають цілі роки життя...

Серед полонених командирів, щойно таких пихатих, і розшукав Богдана посланець від полковника Пшиємського.

— Пане отамане,— звернувся посланець.— Полковник Пшиємський наказав...

— Кому наказав полковник? Може, посланець від нової посилки козаків з України? — перебив Богдан.

— Наказали...— поправився посланець,— що кулієри з Парижа прибули, Конду того чекати звеліли!

— Конду, Конду... Граф Конде полководець могутньої Франції,— зовсім миролюбно вже поправив Богдан посланця.— Не сказали кур'єри, коли чекати маємо самого графа?

— Цього не сказали, прошу. А пан полковник Пшиємський веліли сказати, що той Конда гнівається, аж з Парижа й кулієрів погнав. Сам за ними правиться.

Богдан підкликав полковника Біду:

— Сам Конде наважився навідатись до нас! Лишаєшся тут зв'язковим полковником. Сотню припоручи моторному хлопцеві, полонених треба довести живими.

— Але ж як довести, пане Богдане?

— Як годиться! Сам маєш обскочити всіх полковників. Івану Сіркові бути наказним при війську, тямущий полковник. Бою не спиняти, якщо ворог опирається, зброю свою скоропальну ощирює. Але не гнатись за ними, коли втікають. Вечір надходить! Полонених нехай твої козаки правлять назустріч нам. Та й бувай здоровий, Юхиме! Щось мені як не при хаті віники оце раптове прибуття до нас графа Конде.

З коня нагнувся, подаючи руку на прощання.

— Та полковникам, Юхиме, кожному від мене товариське тепле слово! І перекажи, що цілий полк із Назруллою правиться ще з України. Чекаю з ними й суботівського козака від Карпа, тривожиться душа й за них...

І рушив із своїм численним супроводом. Та до свого штабу з полковниками й джурами прибув таки запізнившись. Принц Конде Луї де Бурбон прибув раніш. Гадалося, що він прибуде, обтяжений величезною свитою з генералітету французьких армій, з сотнями ад'ю-

тантів, джур, з полками добірного охоронного війська. А граф прибув лише при одному полковникові-ад'ютантові й при двох десятках похватної гусарії. Її ледве вистачило по-військовому оточити звичайну похідну карету графа, запряжену четвериком засідланих гусарських коней. Коні ще парували, падало з удил на землю пінясте шумовиння, вони неспокійно жували залізо нерозгнузданих уздечок.

Головнокомандуючий французьких збройних сил, граф Конде, перший помітив наближення Хмельницького, коли той вирвався з лісу на галявину. В ту ж мить підніс руку, попереджаючи полковника Пшиємського, щоб зачекав. І таки рушив назустріч Богданові.

Хмельницький зіскочив з коня.

— Щире наше повітання пану великому гетьманові збройної моці французького народу! — так незвично для вуха укоханця французів прозвучало те трохи запишне, але й щире повітання козачого наказного.

Дружньо посміхнувся молодий, упевнений в собі граф, вигукнув на відповідь:

— Салют мсье Хмельницькому! Чудово воюєте, пановe!.. До Парижа дійшла вістка про поразку козаків у перших боях з іспанцями. Мусив відкласти все й вирушити в ці прерії, щоб з'ясувати, може, й допомогу дати належить. Та тут, бачу...

— Вікторія, мій пане!

— Волів би чути не пане, а... Чи є на мові запорожців щось ще м'якше, аніж «друже»? Хоч чув з уст ваших підручних, мсьє Сірко та Золтенко, здається ж, так?..

— Золотаренко, прошу...

— Так, так, Золотаренко. На тій мові слово «друже» звучить як надія в лихові! — ледве пояснив граф, обома руками стискаючи правицю Хмельницького.

— За «друже» і я радий буду. Це повне розуміння один одного, це надія й певність, пане графе. Та, мабуть, так величати годиться лише за гостинним столом приятеля. При келиху того бургундського, що було в пана, я з радістю назву вас другом. На жаль, поки що ми тут лиш командири-вояки!

— Згода. Незабаром буде й келих бургундського.— Конде повернувся до свого полковника з супроводу, щось звелів.

Саме в цю мить з лісу долинув безладний гомін, а згодом вийшли перші полонені. З обох боків у них

виладнались один за одним кінні козаки Біди з оголеними шаблями.

— Прошу пана графа дати старшого для прийняття від нас цього живого трофея,— задоволено мовив Богдан.— Іншого поки що мої козаки не беруть. Маємо гінців з відомостями, що з України правляться сюди свіжі козачі сили...

Затяглася в наметі полковника Пшиємського довга вояцька розмова. Говорили не лише граф та Хмельницький. Говорили полковники, говорив і полонений іспанський «гідальго капітан», говорили молодші старшини Франції й України.

— Війна в цім краї ще не завершена, мій пане графе. Але з прибуттям нового козачого полку вона буде завершена саме так, як ми домовилися з вами ще в Парижі,— як крапку ставив Богдан цій важливій офіційній розмові з командуючим французьких військ на всіх її кордонах. З натяків графа він відчував, та й жадав того,— має розпочатись інша розмова. На підході новий полк козачого війська, от-от настигнуть гінці від полковника Назрулли. З графом має розпочатись розмова уже про іншу війну, і не лише в Європі!..

31

Тож і припізнилась та вечеря, влаштована графом по-вояцькому. Ні віддаль, ані намет у лісі замість широких двірцевих залів, ні випадковий посуд не завадили цій вечері бути приємною. Кілька старшин при наказному на чолі з полковником Пшиємським, полковник супроводу графа, навіть старший офіцер полонених кабальєрос товаришили графу Конде й Хмельницькому на цій лісовій вечері. Конде знов зажадав розповідей про бій, в якому взято стільки полонених. Іспанський полонений старшина запопадливо згодився розповісти про той бій, як його розумів подоланий силою вояк. Переляканий іспанець не скупився на барви в змалюванні жахів бою:

— Зовсім не відома в Європі вихрова тактика бою козаків відразу ж відняла руки в наших загартованих кабальєрос! — говорив іспанець.

Чи розповідь, а чи якісь зальотні мрії захоплювали графа. Він перебивав, допитувався про іспанських вояків, про генералів... Випите вино збуджувало уяву, надавало експансивній розповіді іспанця ще яскравіших

барв. Аж десь опівночі граф таки зажадав розмови з Богданом наодинці.

— У двох вояків, сподіваюсь, мусять бути на полі війни свої розмови без свідків! — мовив наче на виправдання перед полковниками, сотниками, яким доводилось залишати гостинний намет.

— Упшеймнє прохам пана Пшиємського подбати зокола про бажані його світлості умови для військової розмови. Та посланця, якого чекаємо з України, маєте впустити в намет негайно! — звернувся Богдан до полковника Пшиємського.

Граф Конде навіть звівся й пройшов за Пшиємським до виходу з намету. Від того потаємність розмови стала ще більшою, але й розпалювала цікавість не лише в самих керманичів. Конде визирнув із намету й повернувся, лише пересвідчившись, що справді лишається наодинці з Хмельницьким.

Всі ці заходи для потаємної співрозмови двох вояків трохи гнітили Богдана. Про що мають ще розмовляти? Адже все сказано про ведення війни, мовилося й про платню козакам, про терміни їхнього перебування на цих землях. Навіть і про очікувані посилки козаків з П'єром Шевальє розмовляв, бо прибув посланець ще з Гданська.

— З варшавських донесень...— розпочав Конде, ніби аж по-змовницькому поглянувши в очі співбесідникові. Немов викликав і його на слово згоди до цієї потаємної розмови, напевне ж, не лише про війну тут, у Фландрії. Богданові на мить здалося, чи не говоритиме граф і про військові невдачі козаків у Польщі, на Україні.

— Коли ті донесення йдуть від їмосці пані королеви...— починав догадуватись Богдан.

— О ні! Марія-Людовіка — це не той бойовий кінь, на якому гідального здобуває славу звитяжця!

І засміявся молодечим упевненим сміхом. Дістав карафку і знов налив Богданові й собі.

— Королева, щоправда, таки здатна до найгостріших інтриг. Ні імені, ані коштів не шкодує для того!.. Її одруження з королем промовляє розумному панові Богдану лише за те. Але ж прелат Мазаріні не зовсім покладається на ту ветху руку Парижа. Нам відомо від неї лише те, що козацтво українське незадоволене своєю долею, жорстоко пацифікованою від воєччини Потоцького.

— Невже й це відомо керманичам державної політики Франції? — щиро здивувався Богдан.— Не приховаю, коли дійшлося до слова. Не лише козацтво, а й цілий український народ не подарують шляхті, не забудуть цієї неправди, людської та вояцької ганьби.

— От саме це я й мав на увазі, розпочинаючи розмову! У нас не так багато часу та й не блискучі умови для того... Пан Хмельницький, певне ж, бачить і розуміє, що війна в Західній Європі завершується на нашу користь. Завершуємо її ми, французи, як переможці. Майже три десятки літ тривала. Яких тяжких літ! Чи тільки для того Франція виснажувалася за ці роки, щоб лише підписати ще один мир з чорною коаліцією єзуїтів?..

З яким запалом і зненавистю те говорилось! Богдан відчув, як і в його грудях запалало почуття образи і бажання звитяги над давнім і грізним ворогом його народу.

— Єзуїти ж лишаються, прошу пана графа! Лишаються з піднесеним мечем, може, ще й з більшою певністю своєї сили, з прагненням реваншу...

— Так, так. І меч, і та досі не зламана певність, пане Хмельницький, що право інтердикта [1] досі належить їм, сліпим послідовникам Ігноція Лойоли!

— Ігноцій Лойола!.. А Лютер, прошу ласки пана графа! Чи не закликав і він бити, душити, убивати, як скажених псів, людей, тобто народ, який домагався людських прав?

— Свята правда,— в ту ж мить згодився граф.— І Лютер був духівник, як і всі вони... Мовлю про те, що цим чудовим ударом по єзуїтах українське козацтво збило пиху ще й іспанському королеві!

— Ще не повнотою збили ту пиху королів... Але йдеться до того!

— Жодних сумнівів не маємо, що буде саме так. А чи не цікавить пана наказного й доля цілої коаліції єзуїтів після повної нашої перемоги в Європі? Щоправда, є ще й Туреччина, безпосередній сусід майбутньої антиєзуїтської коаліції Європи!

— Про яку коаліцію мовиться, дозвольте, пане графе? Адже Франція має досить міцне дипломатичне спілкування з турками. Зрозуміло, що єзуїтська Польща

---

[1] Заборони *(латин.)*.

своїм пануванням на всьому папському крилі Європи складає відчутну перепону експансії протестантського Заходу.

— Дуже мене тішить співрозмовник, який так чудово розуміється на політиці в Європі! Королівська Польща — це пень старого, підгнилого вже, трухлявого дерева. Облуда традицій, і то застарілих, консервативних! Вона впаде перед силами козацтва, розумно підтриманого Заходом та, цілком можливо, й Москвою. Це ви, напевне, розумієте й самі, пане Хмельницький. Та зрозумійте і те, що настав час і шляхті Польщі від застарілого наслідуванння престолу династією перейти до обирання королів з середовища сильної західноєвропейської коаліції. Це кінцевий процес єднання сильних держав континенту.

— Обирати королів з інших країн, тобто варягів, як у нас мовиться! А кого з принців вибере польська шляхта, очевидячки ж, принців Європи? Хіба що...

— Пан Хмельницький вірно оцінює і нашу політичну ситуацію. Справді, лічусь і я принцом крові, але на престол Франції, як відомо, жодних шансів немає... З Польщі можна б зробити другу Францію, може, ще й могутнішу при наявності такої сили козацтва...

— О-о, розумію, пане Конде. Звичайно ж, цілком розумію, та й не тільки я один. Розуміє цілий наш народ, але ж і розумно чекає...— Богдан наче схаменувся.— Стривайте ж бо... Може, нам лише здається, що розмовляємо без свідків... О, чули?.. Чи не втікає вже й підслухувач, мерзотна пика...

Граф Конде навіть келих не поставив, а кинув геть. Навколо зчинився вояцький гамір.

— Що тут? — гукнув Конде.

До намету кинулись козаки й французи з охорони графа. Та їх випередили кілька забрьоханих далекою дорогою вершників. Один з них зіскочив з коня перед наметом.

— Де Богдан Хмельницький? — вигукнув молодим, ледь захриплим на вітрах голосом.

— Я тут... Ба, чи не марю я? Петро Дорошенко!.. Щось трапилось удома?..

— Та ні, пані Ганна ще не померла, пане Богдане, хоч і дні її життя вже полічені. Там таке в нашому Суботові... Але ж і тут: полковник Пшиємський тільки-но

в шаблі зустрів нас у лісі. Як на турецьких напасників кинувся. З трьома жовнірами порвав геть до шведських кордонів. Горлає: «Зрада, гунцвоти, зрада!..»

Частина третя

МЕЖА СУМНІВІВ, РОЗДВОЄННЯ, ТЕРЗАНЬ

1

Не в такому б настрої Богданові повертатися в рідні краї!.. Майже рік довелось, як вигнанцеві, витрачатись життям на далекій французькій війні. Та не переробиш минулого, не створиш і настрою лише з нагоди прибуття знов у знайомі ще з юності околиці Варшави.

І втома тіла, а особливо зомореність душі, лягла тавром на Богдановім обличчі. Навально, як проклятий, мчав від берегів Північного моря, випереджаючи дні і ночі. Безмірне прагнення гнати, коли не випередити, донощика Пшиємського, запобігти його наклепам піддавало сили.

Як і затемнення сонця, раптово почалася ця нагальна подорож. Видивлявся на захопливе явище природи, неначе грізне віщування своєї долі вичитав у тому раптовому затьмаренні сонця. Тяжка дума, мов ота чорна завіса на сонці, насунута Дорошенковими вістями про хмари над Суботовом, перевертала йому душу. Що ж сталося в світі, куди поділися звичні норми порядності, чесність у людських взаєминах? Помер Конецпольський, померло і його гетьманське слово, обіцянки, запевнення. Гріш ціна тому слову навіть для сина-гетьманенка! Захмарилось на домовині коронного, а з хмарами приходять бурі!

Підлий, заповзятий донощик! Чи ж випередиш його, як ото сонце випереджає свою запону? Випередити б, нехай не плямиться його вояцька честь ворожими наклепами!

Ці думи не знаходили бодай би якоїсь розради. Щоправда, повідомлення Дорошенка звучали скорше як здогади. Адже виїздив із Суботова, знавши тільки про нахваляння Чаплінського повернути староство захопле-

ні нібито покійним Михайлом Хмельницьким земельні угіддя староства. А це означало загрозу спокоєві Богданової родини, загарбання нажитого ним майна.

Збройні жовніри старости чекали дії з того нахвалян-ня. Якої-небудь, аби дії в Чигирині. Чи диво, що так легко піддались нацьковуванням вихреста-шинкаря Захарії на захопленого їздою сина Хмельницького — Тимоша, що мчав вулицею Чигирина до Тясмину. Допомогли підстарості спинити хлопця, з сідла його стягли. Сам підстароста Чаплінський не був відважний у військовому ділі. А тут не стримував руки, шмагаючи нагаєм Тимоша. Зневага Хмельницького аж у душу коростою в'їдалась. Її він не забуде і не прощатиме, доки й живий!

Тож прагнув допекти полковникові, пускаючи кривавицю його хлопцеві надсадним шмаганням канчуками. Що йому тепер заподіє Хмельницький, банітований улюбленець короля!

Сама сварка сталась давно, ще до кумейківської скрухи. Свербіли Чаплінському руки бодай би синові Богдана віддячити. А тут і настигло роковане гасло: «Палити гніздо зрадника Речі Посполитої!» До Чигирина примчали гінці від коронного гетьмана. Прибуття з Франції запопадливого полковника Пшиємського прискорило здійснення мстивих намірів чигиринського підстарости. На жаль, воно таки випередило прибуття Богдана під Варшаву. В його родині жили під грізним залякуванням Чаплінського — напасти, вигнати з Суботова, тривожились без господаря. Стара Мелашка настійно радила, а Карпо споряджав Дорошенка мчати з тою вісткою аж на край світу — до Богдана.

Ганна лежала тяжко нездужою. Відібрало їй руку й нога одерев'яніла. Та Мелашці не веліла сповіщати Богдана саме про це. Збагнула в недузі страшну загрозу лиха від підстарости, про нього й радила мужу розповісти. Лише світ у тяжкій недузі ставав немилий. А до хвороби ще й таке лихо, в неї ж діти! Куди подінуться, чим житимуть? Мерщій би батька їм!..

Аж дійшлося і до найтривожнішої розмови з Мелашкою. Таки напав Чаплінський на токи з немолоченим збіжжям. З тої вістки хвора знепритомніла, так у нестямі й померла...

2

Мордований думами, не знаючи ще про найстрашнішу вість, про смерть дружини, доїздив Богдан до Варшави. Невеликий козацький супровід з надійних рубак-чигиринців при молодому Петрові Дорошенкові з підставними кіньми не викликав будь-якої цікавості на шляхах Корони польської. Скільки того вояка никає з заходу і зі сходу в цю вояцьку пору! Приваршавські шляхи особливо рясніли вояком.

З голосного поговору пам'ятав корчму Радзієвського на околиці Варшави, начувся всякого про неї. Прихильність молодого її господаря (гучної слави державного діяча!) Геронима Радзієвського згадалась, як голос рятівної поради! Пригадались гостинні наїзди Радзієвського до Суботова, його нестримна жадоба дії, та й... здається ж, прихильний він до короля, а не до шляхти.

Саме до нього першого й удався зі своїми скаргами. Та чи ж пощастить Богданові випередити полковника Пшиємського, чи зможе запобігти його ганебним намовлянням королеві? Цей клопіт найбільше терзав Богдана.

— Будеш, Петре, при козаках з кіньми. Але до мене в корчму теж навідуйся,— востаннє наказав, перериваючи ті тяжкі думки. Тривожився з невідомості а чи відчув і острах. Непривітною й чужою здалась йому столиця мордованої війнами країни.

Та до корчми зайшов уже з піднесеною головою воїна, як ходять сильні духом. На слабого-бо пса й свої суки, як на ворога, зуби вищиряють! Рукою поправив шапку на голові, нехай впаде в очі та старшинська ознака в сивому смушкові, з довгим малиновим денцем. Не хвойда якийсь, а полковник! У найбільшій світлиці корчми обирав собі місце за столом при чотирьох вільних дубових стільцях. Аж зрадів, що й козаків своїх зможе навперемінки погодувати при собі.

— На чотирьох подати печеню й горілку! — господарював, неначе це в Корсуні або хоч би і в чигиринській корчмі.

І здивувався, вздрівши заклопотаного його появою пана Янчі-Грегора Горуховського. Той раптом спинився, наче злякався появи в корчмі полковника Хмельницького. Як того слабуючого пса, розглядав Богдана цеповий пана Радзієвського. Стримав і служку, що мав подавати Богданові на стіл.

— Пану полковникові ліпше би в моєму покої пообідати...— заговорив притишеним голосом.

— Чи не гостем своїм хоче пан Янчі-Грегор приймати мене, а чи... застерігає? — дивувався Хмельницький, не виказуючи неспокою. І теж стримував голос, ледь захриплий на європейських вітрах, вибачливо окинув оком свій забруднений у подорожі одяг.

— Лише дружні застереження, прошу пана Богдана. Зайдімо до мого службового покою, там усе й з'ясуємо.

Навіть під ліктя підштовхнув чи то з гостинної поваги, а чи квапив пройти повз підпилих жовнірів, купців, гуляще панство.

— Майже два тижні вже засилають гінців коронного війська з наказом хапати пана Хмельницького як баніту, як зрадника...— прошепотів Янчі-Грегор, щільно причиняючи за собою двері.— Хапати веленo пана і в залізо надійно кувати. Тож не певен єстем, що і в нашій корчмі не знайдеться кількох таких гінців.

— Виходить, пан Грегор і на самого себе те лихо накликає, приховуючи тут баніту! Чи, може, це вже й ув'язнення? — Хмельницький торкнувся руків'я шаблі.— Банітований... За віщо ж, диявольська ти доле, за віщо? На поклик самої королеви в ту виправу повів я вояків... Не в той бік, виходить, повів їх зі щирості вірнопідданства? Що ж, напрямок можна й змінити!

Схаменувся, дав спокій зброї. Кому скаржишся?

— До речі прибули-сте, пане полковнику! Ось-ось чекаємо сюди самого пана Геронима, ще з учора домовлено. Коронний гетьман зняв таку веремію по країні! А при королі ні канцлера Оссолінського немає, ані хорунжого Конецпольського. На Дніпрі десь обидва. Пан Героним потерпає з своєї прихильності до ображеного йогомосці пана короля та за королівську політику. Шляхта в цій країні не лишень на сеймах може ображати навіть і короля... Таке пішло в самій Короні, на сеймах...

— То король ще не давав наказу хапати мене?

— Сила короля зараз вимірюється в нас силою оскаженілої шляхти. Король, певне, й сам остерігається, щоб не бути схопленим змовниками. Гірко жалкує за Оссолінським, заслав його невчасно. А королева ж споряджала з паном Хмельницьким і того полковника Пшиємського... Хіба знаєш їхні думки поза тим, що

наочно чинять... Та ось і сам пан Героним! — вигукнув служка, глянувши у вікно.

«Хіба знаєш, хіба знаєш думки поза тим, що наочно чинять? Одне чинять, а інше мислять, засилаючи за тобою шпига Пшиємського!..»

Щоб струсити геть тяжкий гніт з голови, Богдан різко підвівся з-за столу й ступив до вікна. З нього видно було широкий двір корчми. Розгорялась тепла літня днина, ранковий туман підносився вже над лісовим обрієм під Варшавою.

У дворі стояла гербована карета, троє коней в упряжі ще тупцювали, стримувані машталірами, парували, як після швидких перегонів. Моложавий, хоч і повний, Радзієвський хвацько вихопився з карети, немов хотів покрасуватись перед вікнами свого багатолюдного закладу. Він щось наказав вершникам супроводу й пружно вибіг на шість сходинок просторого ганку корчми.

Богдан відійшов від вікна, над силу тамуючи дратованість від натяків Горуховського. Різко обернувся на двері, куди прожогом кинувся служка, зустрічаючи господаря. І ще раз осмикнув зім'ятий в дорозі одяг, за шаблю й пістолі лапнувся. Зараз його доля щільно тулилася зброї.

3

Найкоротшими шляхами й манівцями мчав полковник Пшиємський, розшукуючи коронного не в Варшаві, а в його військовій резиденції десь аж у Барі. Майже на два тижні раніш за Хмельницького доскочив на слід Потоцького. Не лише пінились під ним підставні коні, а й палала під копитами земля воєводств. Ні сіл, ані шляхів не пильнував. Доскочивши Бара, не відпочинку зажадав, а просто з сідла й пішов до гетьмана. Як вояка з поля вальки привели його двірські гусари перед очі коронного.

— Зрада, проше вашмосць!..— заволав з порога, замість привітань та побажання здоров'я господареві.

— Найсвентша матка боска! Пан полковник Пшиємський? Про яку зраду волає він у покоях коронного гетьмана! Що за трагедія і, проше пана, який вигляд має полковник Пшиємський, ганьба гонору!

— Хмельницький!.. Тен самий Хмельницький з графом Конде, з ріднею королеви змову правлять!..

— Чи пан при розумі? З французами, з ріднею королеви — хлопська зрада! Міг би пан Пшиємський спокійніше, при розумі себе мавши, докладно, без істерики, не притаманної воякові, доповісти? Пан, бачу, просто з сідла?

— Так, проше вашмосць, ледве живий. Та справа вимагає поспіху. Кардинал Мазаріні, вашмосць, певне, знає цього відомого італійця, ренегата й інтригана військової опінії... Зараз цей голова французького уряду прибрав до рук такого ж, як і сам, але вже зовсім молодого інтригана — головнокомандуючого збройними силами Франції графа Конде.

— Це все відомо й нам, рідня ж бо їмосці пані королеви! А до чого тут зрада Хмельницького? Його послано з козацтвом в інтересах короля!

— Хмельницький стає зброєю інтриг молодого політика, він у руках Конде. А той замислює всеєвропейську коаліцію проти Речі Посполитої, намовляє до того й Хмельницького з козацтвом. Таж ясно, що все гультяйство українське візьметься за зброю на поклик Хмельницького!..

Звістка звучала в устах Пшиємського як страшне попередження про війну домову. Слава Конде Луї де Бурбона, молодого полководця Європи, туманила голови європейським владарям, німецьким курфюрстам. Намова великої козацької сили в спільники до протестантської коаліції справді являла несподівану й грізну небезпеку спокоєві шляхти. Тож, напевне, й сам король перебуває в тій змові! Чого раптом заслано канцлера Оссолінського на Україну? Чи не з цих же міркувань король так наполягав саме на імені Хмельницького для очолювання козацької виправи в допомозі французам? Козача сила — то сухий порох, якому лише іскри не вистачає, щоб спалахнути страшним полум'ям на східних кресах Корони. Чи не повіз ту іскру пан Оссолінський від Владислава до козацьких екстремістів? Військо Речі Посполитої деморалізоване, геть виснажене в затятих європейських війнах під прапорами єзуїтизму. Тож полк найкращої гусарії, не для війни, а більше для пихи, як яничари в турецького султана, вирощуваний, злочинно поділили між собою гетьмани та коронний хорунжий Олександр Конецпольський. Навіть кращі полки реєстрового козацтва прихопив хорунжий з собою, вирушаючи ніби на відбій загрозливого нападу кримчаків.

— Чи пан Пшиємський достатньо усвідомлює собі, що він приніс шляхетській Польщі цими, з дозволу сказати, новинами! — грізно наступав коронний гетьман.

— О, цілком! Сам перший маю класти голову від меча здрайці. Наші голови а чи голови бунтівливого хлопства,— адже така постає альтернатива панству шляхті!

З тої хвилини знов заворушились керманичі шляхетської Речі Посполитої, керовані Миколою Потоцьким. Помчали гінці до Дніпра, брались перехопити Хмельницького на поверненні з Франції. Заслано гінців до гусарських і жовнірських полків, що перебували на Україні під орудою Конецпольського. Рідного сина коронний гетьман, як хорта, натаскував на Подніпров'ї, готуючи з нього ще одного усмирителя козацького «гультяйства».

Лише вивільнивши пружини війни домової, коронний гетьман кинувся до Варшави. Не благословення від короля волів мати на ту війну, а лише похизуватись хотів перед ним на сеймі своєю державною завбачливістю. Та саме тим міг нагадати королеві про його монаршу сліпоту в марних сподіваннях від козаків вирішальної допомоги в боротьбі з провідною шляхтою біля керма держави. Сваволю українського хлопства він вгасить такою ж бурею спущеного з постоїв королівського воячтва, яким гасились Кумейки, пацифікувались села Лівобережжя!..

4

Ще за дверима попереджений корчмарем Горуховським, укоханець королеви зайшов до покою з усмішкою на устах. Усмішку його треба було тримати як ознаку, що владі його в короні ця зустріч з банітою зашкодить не більше, аніж зашкоджено вже самою прихильністю до потаємної політики короля! Чи тільки з Хмельницьким він має ті потаємні зустрічі, захоплений інтриганством у допомозі королеви проти черствоти уродзоної шляхти! Як на сватання зодягнений, рожевощокий, наче той херувим на лаврських кіотах, Радзієвський бавився модним англійським стеком.

— Що тут сталось, прошу пана Геронима з'ясувати мені! Напевне ж, якийсь наговір...— запитав Богдан, приховуючи хвилювання.

Радзієвський грайливо підніс руку зі стеком — до спокою! Її ж без вагання подав гостеві, переклавши стек до лівої. У потисканні не чув Богдан колишньої щирості, це його ще більше насторожило. Тож як піднісся молодик у порівнянні з тим Геронимом, що був у Мартина Каліновського на весіллі воєводича.

— Не можу втішити пана полковника добрими вістями. Король, як відомо, безсилий заперечити наговір Пшиємського. А наговір страшний, коли звучить він в устах донощика. Нібито пан Хмельницький пішов на зрадливу змову з графом Конде...

— Клятий шпиг!.. Невже й король повірив? Та не було змови, звідки їй узятись, на бога, прошу! Той сп'янілий від слави фаворит Франції справді розповідав про воєцькі задуми щодо східноєвропейської політики. Але ж нехай він сам і відповідає за те. Я, підлеглий йому на той час, мусив слухати. Лише слухав, на дябла той поговір!..

— Лише слухав... А розмова, виходить, варта того захвалюваного в Європі полководця! — не то з іронією а чи і в захваті похопився Радзієвський. В його очах заблищали вогники чи то захоплення, чи скрайнього осуду. Невже там, на північному узбережжі Франції, все те діялось так невиразно?

— Тільки ж те, прошу пана Геронима! Чи варто й принижуватись було мені, щоб зараз виправдуватись! Не приховаю — цілком виразно воно звучало в устах графа Конде, як гасло й українському люду на якесь-то спільництво з протестантською лігою. Чи важко було й мені те відчути? А ще легше, бачу, стлумачити його підлій душі підслухувача... Не виправдуватись жадую, а волію мати в оцих руках те падло, шпигуна в полковничому званні!

— Стривай-но, пане полковнику! — зовсім іншим тоном заговорив Радзієвський. Йому навіть важко вже було приховувати цілком виразний інтерес до розмови, навіть задоволення нею. Та то була лиш мить. В наступну хвилину знов заговорив коронний дипломат:

— Поки що пан Хмельницький має клопіт о власній долі. Вона вже на лезі сокири ката, прошу... Присядьмо за цим столом у пана Горуховського. Пане Янчі, вина хоч би й угорського нам і добру закуску,— кинув корчмареві.— З самого ранку голоден естем. Та про козаків пана Богдана також мусимо поклопотатись. О, вони

зараз дуже придадуться полковникові Хмельницькому!..

Які думки керують цим державним мужем з холодним серцем і цинічною душею! Чи вірить він і сам у ту жахну перспективу з сокирою ката, а чи лише молодеча екзальтація заводить його аж до тих страшних припущень?..

Янчі-Грегор не шкодував вина, добираючи найміцніших гатунків. Сам правив у корчмі здебільшого не як підлеглий, а як господар. Закуски теж вистачало їм, бо з обідом доведеться заждати, очевидячки, вже вечерею надолужувати. За дня Богданові краще і не з'являтись на людях. Бо долею його з лукавих наговорів Пшиємського володіє сам коронний гетьман.

Богдан тримався надлюдською силою волі. Життя ще з дитинства до того привчало, єзуїтська колегія гартувала, складні життєві випробування зробили з нього людину з лев'ячим серцем. Не виказував, як ті страшні слова господаря його бунтують. Спочатку пив, як з голоду, добре заїдаючи кожен келих вина. З такої нагальної подорожі прибув! Але швидко став заливати вином свою душевну пожежу. Розповідь Радзієвського розпалювала ту незагасну ватру.

— ...Не знаю, не скажу,— вів далі Радзієвський свою страшну розповідь.— Померла пані Ганна, це відомо. А від чого саме, від хвороби чи від журби, а може, й від жаху перед нападниками? Легке хіба діло — життя зжила в цілковитій певності, що на своєму робить! А тут приходить офіціаліст, за зраду мужа виганяє як злодійку, каже — на панському живеш... Підстаростівська садиба й господарство до підстарости ж має переходити! Як з чужого виганяють, прошу, топчуть її працю, багаторічний клопіт. Молодою прийшла на голе, дбала, здоров'я не шкодуючи... Ніби ж слабувала й раніш, цілий рік, мовлять, слабувала. А вмерла за два дні, в час нападу підстарости на господу пана Хмельницького. Переказують і про загрозу знущання вже над померлою. Але друзі пана Хмельницького і слуга його чи побратим, якийсь Півторалиха, відбились шаблями, як справжні воїни. Розповідають — який же то лицарський відбій був, мати божа!.. Таки поховали господиню за своїм звичаєм, оточені кривоносівцями при рушницях. Ледве й сам підстароста не впав від шаблі. Та лише шкрябнув його козак, з коня дістаючи...

— Діти! — простогнав Богдан і мусив заливати вином жагучу спрагу в грудях.

— Черниці лісового кляштору дали притулок їм з старою паніматкою. Той лицар Півторалиха, певне, теж при дітях з старою служкою лишився. Козаки ж подалися байраками, лісами, певне, на Запорожжя. Туди втікає ваш брат при лихій годині. Такі мав я для короля відомості, такими їх і переказую пану Богданові.

— Братня дяка за відвертість. Віддячило мені шляхетне панство. Гадючим жалом ужалило! Та не підставимо другої щоки під удар. Тепер-то вже й ми спробуємо, дарма що сокиру ката піднесли над нашими головами. Ще побачимо, в чиїх руках вона першою рубатиме!..— вигукнув Богдан, вдаривши кулаком по дубовому столу.

Вечоріло за вікном. Янчі-Грегор запалив трійник свічок на столі, ще один жбан вина поставив. З господарем перезирнулись кілька разів, як змовники. Радзієвського цікавив спокій у корчмі, Янчі-Грегор його запевнив у тому.

— Пан Богдан мусить заспокоїтись задля власної справи. Вона складна, пшепрашам бардзо, та й на його боці не так уже порожньо, навіть і в Варшаві... Дуже шкода, звісно, що Оссолінський відсутній. Не змовою ми вважаємо ті ділові вояцькі розмови з графом Конде. Короні польській і не такі прожекти вже навряд чи допоможуть вирівняти бодай престиж коронованого монарха...— п'яніючи, втішав Радзієвський.— Трагедії на зразок тієї, що сталася з Гамлетом, не поодинокі на цім дратованім світі, пане Хмельницький.

— Га, що пан мовить? Гамлет, ха-ха-ха! Чи повіриш і в Гамлета, не зрозумівши трагедії людського роду нашої доби! Боже праведний, куди ж спрямоване твоє всевидящее око?.. Хочу, мушу, диявол би його взяв, мушу бачити короля. Бачити й видерти від коронного уряду своє слово відданого слуги. Коли потрібні для війни, тоді жалують нас, на смерть такою ніжною рукою королеви аж на край світу посилають. А коли йдеться й про наш інтерес, тоді ми стаємо непотребом!.. Годі, дослужились! Гамлет, прошу пана Геронима, надаремно вишукував якоїсь особливої помсти і тим марно хвилював серце. Чи марудитись у пошуках тої помсти й козакові, якому від народження, замість зав'язати пупа, шаблю на пуповині вчеплено!

5

Радзієвський розповів Богданові лише про нещастя, яке через його відсутність настигло родину, наче грізна буря в степових безмежжях. Богдан і не намагався добирати, як те все сталось. А палало ж у тих пожежах його життя, його дитячі радощі, юнацькі мрії, його пристань на доживання віку.

...Коли пролунали перші постріли на околиці Суботова, біля вмираючої господині клопоталась лише стара Мелашка. В кімнаті поруч лежав побитий підстаростою в Чигирині Тиміш. Старша його сестра Степанида раптово заскочила до світлиці, як стіна, біла, з переляканими очима, а з уст — ні слова. Мов захлинулася з ляку. А треба ж так багато сказати братові!

Раптом замахала руками, як підганяючи:

— Мерщій, Тимку! Там Чаплінський!..

Перемагаючи біль, хлопець підвівся. Разом з сестрою кинулись до дверей, та в світлицю, обливаючись сльозами, вскочив семирічний Юрко:

— Мама вмерли-и!..— заволав, звертаючи благальний погляд на брата й сестру.

Степанида пригорнула хлопця до себе. А хто кого втішав у цю першу мить сирітства — важко було сказати. Тиміш як стій підбіг до ліжка матері. Страшна мить розлуки з ненькою. Єдина ж була йому в домі надія й підпора! На колінах біля небіжчиці стояла Гелена, немов молилась, склавши під бороду повні білі руки. Вперше побачила господиню такою, якої не бачила за всі десять років, що прожила приймачкою в цім домі. Лиш мертва здалася рідною, згадались і теплі материнські слова Ганни: «Коли не відчуєш, Геленко, дитинства, не зазнаєш і жаги материнства...»

А на подвір'ї заволали люди. Не була то сварка за майно у господі, за коня в стайні. Там теж ішлося про життя людське! Одні напали, інші боронились чи боронили господарство, не дбаючи про своє життя.

Мелашка з дівчатами готували небіжчицю, щоразу схоплюючись від пострілів. Але ж там були дворові люди, кілька козаків, залишених ще господарем при виїзді в далеку виправу. Почувся галас уже й біля хати, вдарив постріл. Та над усім, як порятунок долі, пролунав Карпів голос, обігрів їх душі. Неначе й не виїздив Карпо з Назруллою, лише порався по господарству.

У дворі тривав бій, як під час нападу кримчаків. Загін Кривоноса нагодився з лісу просто на токи, де вже порались нападники підстарости. Зав'язав бій з ними, не лічивши ворога. Довелось відходити з боєм аж до садиби. Та в ній уже заходжувався господарювати сам підстароста Данило Чаплінський.

— Ану в шаблі, козаки! — наказав Кривоніс, збагнувши, що тут коїться. Дубова брама з огорожі лежала потрощена, у дворі гайдуки підстарости ганялись за стайничим, за дівчатами, бились із дворовими. Карпо першим вскочив у двір. Зрозумів усе і не чекав наказів чи порад. Він тут господарем залишений, самим Богданом, сам і лад мусить давати!

— Рубайся, хлопці! — гукнув навпопад.

Джеджалій зі своїми кількома козаками похопився допомагати Карпові. Десь з вулиці пролунав і дужий голос Максима Кривоноса:

— Гони, Романе, з хлопцями на допомогу Карпові, а ми з пані Василиною до дітей мусимо...

Удар кривоносівців стався так несподівано й нагально, що Чаплінський одразу ж дав наказ на відхід. Але рука шляхтича свербіла рубати хлопа, він кинувся назустріч Гейчурі. Однак того, що це був Гейчура, не врахував запальний підстароста. Ніщо б його не врятувало від шаблі відчайдушного рубаки-козака. Нарешті впізнав його підстароста, впізнав і схаменувся, круто звернув геть, порвав конем у ворота. Тільки в плече ледве дістав ушкрябнути його шаблею розгарячілий Роман Гейчура.

Аж вигнавши з двору напасників, кривоносівці довідались про лихо в домі Богдана. Поранений гайдук розповів про «зраду» полковника Хмельницького десь там у далекій європейській виправі.

— Коронний гетьман наказав відібрати обійстя в сотника Богдана. Наказано виганяти й родину геть, а самого банітованого хапати та в залізо брати,— признавався поранений гайдук.

— Рятуймо, хлопці, родину Богдана! Сам він, доки живий, не дасться зганьбити себе. Рятуймо дітей!..— наказав Кривоніс.

Так і ніч надходила. Постерунки поставили козаки навколо садиби, готуючись віддати останню шану покійниці-небозі, поховати її. Козаки в дворі при смолоскипі труну майстрували. Гейчура з двома товаришами

зганяв у лісові яри до Мотронівського монастиря. Останкуватого попа в сідлі привезли вночі ледве живого від переляку. Серед ночі й поховали господиню біля воріт дворища, під розлогим дубом. Богданова мати садовила його ще в першу суботу осади цього обійстя. З того й Суботовом виселок названо. Казали, що на честь народження сина садовила Михайлиха того дуба. Поговір ходив, що й сама пані Мотрона, сміючись, часом плутала, чи в Переяславі Богдана зродила на возі перед виїздом у ці дикі степи, а чи тут, у Суботові.

— А що, браття, порадимо живим, схоронивши небіжчицю господиню? — запитав Максим після сумних похоронів.

— Дітей би пану Богданові зберегти від тих недолюдків! — несміливо порадив панотець.

— Вивезти треба дітей з цього клятого гнізда. Може би, на Січ, під нагляд запорожців? — радила Василина Кривоносиха.

— Чи й вивезеш теперки, пані Василино. Діти ж, їх тепер хіба що мечем паленим устережеш! А чи й вистачить нас?

— Вистачить! — гукнув Роман.— Сам беру козаків, відбиватимусь, а тобі б, батьку Максиме, з Богдановими дітьми прориватись...

— Не годиться,— заперечив Карпо.— Якщо Роман з батьком Максимом беруться стримувати гайдуків, то я з кількома хлопцями порву з родиною Богдана хоч і на край світу. До коша запорожців, у всякім разі, прорвемось.

— Я теж з тобою, Карпе,— озвався Филон Джеджалій.

Голосніше загомоніли на березі Тясмину підсилені новими загонами гайдуки Чаплінського. Світання забриніло зі сходу. Заворушились козаки. Вже не стримували жінки й діти свого сполоханого плачу, горнучись до козаків з вузлами сякого-такого збіжжя.

— Діти мої! — урочисто, з тремтінням у голосі озвався монастирський священик, що досі мовчав, дослухаючись більше до гомону війни, аніж до ради старшин.— Перевезім дітей пана Богдана до нашої обителі, фундованої в ім'я його матері Мотрони. Десницею бога захистимо онуків за високими кам'яними стінами в лісі. Маємо й деяку зброю... А до господаря раджу вирядити сміливців, хоч би й кількох про всяк випадок. І да

расточатся вразі брата нашого во Христі Зіновія-Богдана...

Карпа Півторалиха з кількома козаками вирядили в супровід дітей Хмельницького при старій Мелашці. Отця пароха теж посадовили на коня, озброїли рогатиною, випровадили з дітьми.

Ледве встигли кривоносівці й собі лад дати, як Чаплінський ударив з трьох боків. Піші гайдуки йшли знизу від річки. Відбиватися від них кінним загоном було не з руки. А зсаджувати козаків з коней в такій завірюсі Максим не наважувався.

— Полишаймо дворище, козаки! — наказав Кривоніс.— Нехай за плечима в нас будуть оці переліски. І рубатись, як з нападниками! А найбільше пильнуймо дістати самого призвідцю цього беззаконня.

— Чи впізнаєш його за ночі?

— Рубай, Романе, всякого, не розминешся й з підстаростою! — порадив Филон Джеджалій.

— Та й не захоплюватися ж, козаки! Нас-бо жменя. Маємо зволікати, щоб дати Карпові змогу врятувати дітей з пані Мелашкою. А далі й самим теж у ліс і на Кам'янець, до своїх подолян,— ледве встигав Максим розпорядитись.

Коли на вулиці почався бій, гайдуки палили Богданове обійстя. Завили пси на прив'язі, заревла в загороді худоба.

— Піду поспускаю худобу,— порвав Филон Джеджалій.

— Якщо встигнеш! Он же бій, шукатимеш сам стежок! — наказав Максим, видобуваючи з піхов шаблю.

...Чаплінський знав, що десь на Україні перебуває канцлер Оссолінський. Треба квапитись, бо ж відомі симпатії канцлера до королівських задумів турецької війни, в якій неабияку роль мав відіграти Хмельницький. Підстарості треба встигнути. Наказав палити всю оселю.

— Не лишати й сліду від того виводка бунтарського крука-зрадника! — вигукував, шаленіючи, з смолоскипом у руці.

А з «виводка» в домі лишилась лише сама Гелена. Чи жаль було залишати хату, в якій виростала, як своя. А чи в розгубу впала з раптового другого сирітства. «Не піду,— думала в розпачі,— не залишу в домовині самотньою паніматку Ганну! Мене не посміє чіпати пан

підстароста, шляхтянкою-бо єстем. Та й залицявся ж у Чигирині на торзі не як до власної цуречки [1]...»

Коли ж гайдуки з трьох боків підпалили солому й сухий хмиз, щоб палити хату, Гелена вихопилась, заклинаючи шляхетством своїм, благала не чіпати. Гайдук безсоромно вхопив неостережну дівчину за рукав. Рвучко крутнулася, вириваючись, і ледве не головою потрапила до рук самого підстарости.

— Що чините, гунцвоти!.. Шляхтянка ж! — нагримав Чаплінський, підхопивши дівчину. Вмить зірвав керею з себе й накинув на оголені плечі Гелени. Взявши дівчину під руку, повів геть униз до річки, до човнів. Скорилась а чи й сама зрозуміла, що є справді дорослою шляхтянкою й має шукати собі інших стежок у житті, в'язати свою долю з іншими людьми на цьому клопітному світі.

Хата Хмельницького запалала в вогнищі лютої помсти чваньковитого шляхтича.

6

Влаштовуючи побачення Хмельницького з королем, Радзієвський намагався тверезо оцінити несприятливі для полковника обставини в цілій країні. Варшава ж — її столиця! Саме в ній плететься плетиво підступних політичних інтриг ополячення українського народу. Тож вирішується і його, Богданова, доля.

— Може би, в якомусь критому візку їхати пану наказному отаману на це побачення з йогомосцю паном Владиславом,— радив завбачливий у подібних обставинах дипломат Героним Радзієвський.

— Не буду я ховатись по каретах, ховаються лише злодюжки. Я єсть наказний його величності короля Речі Посполитої! — заперечив Богдан.— А будуть нападати, відбиватимусь! Нехай і Варшава побачить, як ушановує шляхта вояків на королівській службі! Мені все одно доводиться відстоювати честь народу. Тож разом і своє життя боронитиму...

На свіжому, здаля помітному сивою мастю коневі з стаєнь Радзієвського Богдан їхав поруч карети урядовця. П'ятеро козаків супроводу на чолі з молодим старшиною Петром Дорошенком ні на крок не відставали

[1] Дочки *(пол.)*.

від карети, складаючи своєрідний кортеж. Для Варшави було це звичним. Ще тривав бурхливий сейм, вулицями столиці щоразу проїздили сенатори провінцій неосяжної Речі Посполитої. Супровід сенаторів був значно бучніший.

Зарані попереджений, король не приховував свого хвилювання, готуючись до цієї зустрічі. Не багато лишилося в нього визначних полковників, яких міг би прийняти як своїх доброзичців. Його неприховувані симпатії до козацтва накликали загрозливі хмари підступів і змов, що не лише нервували, а й серйозно насторожували Владислава, змушували підбирати собі спільників. Маршалкові наказав нікого, крім Хмельницького, не приймати — король слабує!

Було від чого бентежитись і Богданові. Розмови з Радзієвським поновлювались кілька разів у покоях корчми. Трагедію свого становища, небезпеку родини й ганебну бездомність сприйняв як хрест, живосилом покладений ворогами на його рамена. Та чи нести його — не квапився вирішувати, доки не побачиться з королем. Сенатори на варшавських вулицях ніскільки не привертали його уваги. Він весь був у тяжких роздумах, як полководець з оточеною ворогом армією.

Король нетерпляче очікував його. Коли доповіли про прибуття Радзієвського з козачим полковником, поквапно хитнув головою. Відразу ж підвівся з крісла, рушив назустріч, хоч двері ще не розчинялись і кроків за ними не було чути. «Чи не в полковничім строї, а чи остроги вояка заржавіли в далеких виправах?..» — подумав Владислав.

Та в цю мить двері, як і завжди на прийомах, рвучко відчинились, задзвеніли й остроги. Героним Радзієвський чемно пропустив Богдана Хмельницького до короля, наджидаючи королівського запрошення й собі на ту честь.

Запрошення не сталось. Можливо, король у клопоті забувся про Радзієвського. Він-бо приймав свого наказного на французькій виправі! Двері зачинились, відлучивши Радзієвського. А зустріч короля з підлеглим обернулась від того на зустріч оточеного ворогом полководця з одним із небагатьох вірних йому вояків.

— Не треба так, проше пана!..— спинив король намір Хмельницького з колін вітати монарха.— Владислав Четвертий волів прийняти в себе не так слугу, як

спільника, поплічника й друга, коли хоче пан знати! Так, так, проше пана полковника!

— Але ж мені відомо стало...— поривався Богдан.

— Все відомо й мені. Королеві повинно бути все відомо, проше пана Хмельницького! Можу лише співчувати панові з родинного нещастя. Але там десь обертається пан Оссолінський. Будемо сподіватись, закличе до закону бешкетників!.. На сеймі щойно дебатувала шляхта о десятках таких же справ. Напади на Ольбріхта Арцішевського, на підсудка Мартина Скжіцького, напади й розправи князя Вишневецького... Така реальність польської держави, тим повниться недобра слава панування уродзоної шляхти Речі Посполитої. Розгляне сейм і ганебну справу нападу на полковника Хмельницького! Аякже, сам королівською владою домагатимусь того!

— То це ж не держава, проше вашмосць, а...

— А країна анархії шляхти та єзуїтизму... Присядьмо, полковнику, й поговорімо про це як державні мужі, а волів би і... як друзі в цьому земному бутті.

Такий прийом і тон короля вразили Богдана. Ішов-бо сюди зі скаргами й з наміром домагатись якоїсь сатисфакції. А доводиться вислухувати такі ж дошкульні скарги самого короля. В них звучала тривога за країну, вчувалось і побоювання за власне життя.

— Король мав би говорити: моє життя — це життя країни, її народу! А чи можу сказати це я, Владислав Четвертий, правлячи ось який уже рік? Країна, її народ з року в рік іде, як під укісся гірське, ледве спромагаючись обслуговувати надмірні пожадування шляхти. Не король, а шляхта правує, підпорядковуючи інтереси краю інтересам власного панування. Віру взято на повне озброєння шляхти. Єзуїти втягують у свої тенета найвпливовіших магнатів, навіть брата королевого, спадкоємця престолу втягли!

— Що я чую, ваша величність? Таж король має під своєю владою урядовців, сенаторів, зрештою, має армію, гетьманів, полковників.

— Фікція те все, прошу пана полковника. Фікція в умовах розбещення уродзоної шляхти! Ця країна має короля, але має й зловісне ліберум вето! Саме на ньому й тримається найстрашніше право шляхти позбавляти короля будь-якої можливості проводити закони на сеймі, уникати виплати султанам щорічної ганебної данини... Королеві Речі Посполитої немає з ким державну

раду радити, розмовляти як оце з паном Хмельницьким. Шкодую, що своєчасно, вшановуючи пана полковничим званням, не настановив його чоловим на збройних силах країни. Так-то жалкую...

— Тож на цілий би десяток літ наблизив, ваша величність, сьогоднішній стан банітованого. Навіть саме існування на землі покірного слуги вашої величності давно стало б таким же проблематичним, яким воно є зараз. Адже через прихильність вашмосці до мене, моїх дітей вигнано геть у безвість, мов щенят, мене самого приречено на смерть з якогось наклепу.

— Знаю. Але ж я ще король і маю хоч якусь-то владу...

Розчинились двері, увійшла королева Марія в супроводі Геронима Радзієвського. Високо піднесена голова свідчила про неповагу жони до свого мужа, короля Речі Посполитої. Притримуючи задовгу для цієї не святкової візити сукню, вона пройшла вперед, немов засвідчуючи відому вже не лише в столиці зневагу до Владислава.

— Нехай пробачить ваша величність цю настирність королеви, таж сам коронний гетьман пан Потоцький мав увійти в покої короля замість мене. Мусила рятувати становище, принаймні попередити. Маю ж право відвідувати короля яко мужа в будь-який час. Пан коронний хвилюється, неблагополуччя в країні віщує...

Король кинув розпачливий погляд на Радзієвського, глянув на Богдана. Вимагав а чи благав якоїсь розради.

— Що маю радити вашмосці? Пан коронний за конституцією...— розігнався говорити Радзієвський, вишукуючи слова, аби не розгнівати ні короля, ні королеву.

— До дябла вашу конституцію, знаю! У мене на прийомі полковник, якого ми з ласкавої поради їмосці пані королеви аж до Франції споряджали, щоби... Виходить, щоби в його відсутність зганьбити підступними наклепами як ворога Вітчизни й тим часом спаплюжити його родину!.. Конституція!..

— Але ж пан коронний гетьман наполягає, в його руках армія!

— Міг би паради влаштовувати з армією на честь і хвалу шляхти... Покличте пана коронного! — гукнув Владислав до маршалка в дверях, ледве стримуючи себе.

7

Коли маршалок повернувся і з поклоном відчинив двері, король вже сидів у кріслі. Втома заклопотаного керманича робила сірим і непроникним його дочасно зістаріле обличчя. Хусткою з золотавими гербами Корони Владислав утирав чоло.

Увійшов Потоцький, дзенькнувши гетьманськими острогами. Золото й коштовні камені виблискували на шаблі та на гетьманському поясі. Пишні вуса уродзоного шляхтича надавали його обличчю якоїсь особливої гонорovитості.

Потоцький пильно глянув на присутніх, по Богданові лише сковзнув грізним поглядом всевладдя.

— Щось у війську нагальне трапилось, прошу пана коронного? — квапив, намагаючись бути твердим, король. Але голос його тремтів.

— Сталось, вашмосць... Сталось те, чого не повинно бути у цивілізованій державі!..— Потоцький кинув злий погляд на Хмельницького.— Сталася зрада й ганьба честі Корони Речі Посполитої! Про це я вже мав честь доповідати йогомосці пану королю, доповідав і сейму!

— Що ж саме? — король підвівся в кріслі.

— А те... Та що ж я, коронний гетьман країни, зневолений королем говорити все це в присутності зрадника й баніти нашої держави.

— Ім'я! — глухо мовив король.

— Полковник Хмельницький!..— далеко не голосом переможця таки виголосив Потоцький.

— Брехня! — вигукнув Хмельницький.— Зраджує державу ваша політика зневажання українського народу. Оце є кричуща зрада державі! Не миру й спокою прагнете ви, а війни домової! — Хмельницький визивно ступив крок назустріч Потоцькому.

Коронний не чекав такої сміливості банітованого, такої незалежної, гідної ліпшого шляхтича поведінки у відстоюванні своєї честі. І стояв, як заворожений. Ганьба! Коронний гетьман на прийомі у короля не має сили піднести свій авторитет над силою логіки банітованого. Тож варто лише гукнути маршалкові, гукнути своєму збройному супроводу, і Хмельницького схоплять, у пута візьмуть...

Чи ж устигнуть? Закони подібних двобоїв по-своєму розподіляють секунди. Козак при зброї! Щоб настигну-

ти сюди людям коронного, потрібно значно більше часу, аніж для того, щоб Хмельницькому вихопити шаблю. А слава про цього козака все голоснішою стає в краї!

— Чи має право запідозрений у зраді вояк заходити на прийоми до короля при зброї й так голосно, проше, апелювати до короля з ганебними наклепами на цілу Корону Речі Посполитої? Нехай пан полковник доводить своє алібі перед сеймом,— дещо присмирів Потоцький.

— І оскаржу! Та чи перед сеймом, яким безроздільно кермують лише пани сенатори і йогомосць пан Потоцький, а не справжні державного розуму посланці народу!

Потоцький намірявся відповідати, але король, стоячи біля крісла, підніс руку:

— Так і нєх бендзе! Справу полковника з Чигирина, наказного нашого у французькій виправі Богдана Хмельницького ще раз винесемо на розгляд сейму. І неодмінно в його присутності!.. Пан коронний гетьман подбає о безпеці полковника й безсторонності розгляду справи його честі... Пан Потоцький ще щось має до короля?

— Маю, ваша величність. Але волів би...— Потоцький глянув на Богдана.

— Звичайно ж, без сторонніх, як і завжди,— згодився Владислав, утихомирений перемогою

8

У Варшаві знедоленого Богдана в чеканні рішень сейму застала й осінь. Сенатори зажадали слухати й другу сторону оскаржуваної справи, послали гінця за Чаплінським. А Богданові сам Потоцький наказував:

— Пан полковник ліпше себе матиме, коли зачекає рішень сенаторів у корчмі пана Радзієвського.

Чи треба збитому з життєвого кроку Богданові ще якихось уточнень! Долею його вже господарює чигиринський підстароста Чаплінський. Чи слід і заперечувати рішення коронного? Заплуталась його доля, як рибина в ятері. Чекав правосуддя сейму, а бачив, що сам має вишукати шляхи, на яких би здибатися йому з кращою долею.

З того ж двору при корчмі Радзієвського ще за літа виряджав своїх друзів козаків. Замало їх у нього, а скільки-бо гінців треба розіслати по цьому клопітному світу!

— Про мене, Петре, нехай тобі не болить голова,— заспокоював Дорошенка,— сам король наказав супроводжувати й пристерігати мене надійними вояками. Тож в дорозі до Чигирина не буду самотнім. Оберігають же он як...

— У панів шляхти свій лад. Король велить одне, а коронний гетьман, мовлять люди, переінакшує на своє. Боюсь я за тебе, пане Богдане,— непокоївся Дорошенко.

— Знав би хоч ти, Петре, як настобісіло мені оте «пане», та ще й від своїх людей! Не видумуй про небезпеку. Не в лісі ж лишаюсь серед розбійників. Потоцький і без короля давав такий же наказ гусарам. Та боронитимусь і сам, доки рука моя не схибить. Все одно вже мені. Їдьте, на велику справу споряджаю! Та не забувай, що «втікаєш у полк», лишаєш банітованого. А в Москві...

— Знаю, що в Москві, Богдане! Потрапити б до неї під цю завірюху... І що ж: таки чекати на тебе в приказі а чи здибались би десь?

— У путивльського воєводи зачекаєш, але вже з вістями від царя.

Дорошенко взяв з собою двох козаків, а ще двох з розбитніших довелось повернути аж до Сірка й Золотаренка. Нічого не радив розповідати друзям полковникам, лише наказував повертати з полками на Україну.

Лише з одним суботівським козаком Гаркушею Богдан очікував вирішального слова сейму. Роз'їхались козаки від нього, як виривались з-під набридлого ярма. Про чуже око навіть полаялися в стайні між собою. Вночі й вирушали, наче тікали від полковника.

А дочекався Богдан ще більшої ганьби. Сенатори десь-інде в своїх шляхетських колах вирішували його долю. На сеймі звели, мов двох півнів, Хмельницького й підстаросту Чаплінського з його «шляхетськими претензіями». І осміяли, зганьбили привселюдно.

— А справу з донесення полковника Пшиємського раджу, панове, передати на суд Чигиринського полку, як про зраду їхнього сотника...— востаннє запропонував коронний гетьман сенаторам.

Коротке, хоч і запальне слово якогось сенатора-провінціала про те, що такими постановами шляхта рубає гілку, на якій сама сидить, викликало злісний осуд Потоцького.

Ніхто більше не заперечував проти пропозиції коронного. Навіть король не висловив своєї думки. Вважалось аж надто безстороннім і справедливим покластись на вирішення полкового суду.

Зовні все було таким правильним, що й сам Богдан жодним словом, ба навіть виразом очей не піддав бодай якомусь сумніву, не висловив незадоволення з тих соломонових рішень. Виходив з палацу в натовпі сеймуючої шляти. Ні людей, ні світу божого не бачив. Ішов, заточувався, наче п'яний, марудно вишукував і своїх вирішень власної долі. А біля коней чекав його не один Гаркуша. Та й коней було троє. Назустріч ступив від них Станіслав Хмелевський.

— Чи не марю я, Стасю! Боже мій, як же й потрібен мені саме ти в цю мить зі своїми порадами! — зрадів Богдан.— Що маю чинити, на яку ногу ступати мені в шуканні вже й не самої правди, а порятунку?..

— Стривай же, стривай-но, Богдане! Затим і стою тут, чекаю. Бо цеї ж хвилини мушу щезнути, доки ніхто не помітив нас разом. Сеймуюче панство, як Іуду за срібняки, схилило коронного на свій бік. Тебе ошукано й приречено вже на смерть... Мусиш рятуватись! Як друг попереджаю: зрада! Занаряджено вже загони гусарів. Серед них є й такі, що не доведуть до Чигирина, стережись. Наказано: або взяти тебе в залізо, або голову стяту привезти коронному!

В розпачі Хмелевський похапцем потис Богданову руку й вихопився в сідло. Як вітром його здуло з місця.

— На коли накаже пан полковник готувати йому супровід? Та до Чигирина а чи лише до Києва правитись пану Хмельницькому? — не зморгнувши, запитував Богдана молодий ротмістр вже біля корчми Радзієвського.

— Гадаю, що не варто затримуватись, пане ротмістре. Осінні негоди заходять, важчими стають шляхи. Коли б можна, волів би вже завтра по сніданні й вирушати. І звичайно, до Чигирина, до полку, бо ж і сам пан ротмістр бачить, лишився при одному лише козакові-слузі! — з непідробленою гіркотою поскаржився Богдан.

Чи повірив, лукавий? Здавалось, ніби повірив. Та зараз Богдан уже не довіряв і власним враженням.

...В пізній сніданок, як умовились, споряджений загін гусарів прибув з ротмістром до корчми Радзієвського.

— Ще до півночі Хмельницький на виклик короля вирушив з козаком,— повідомили в заїзді.

І кинулись, наче хорти, гусари, коронного гетьмана сповістили. Довідувались і в короля. Король попервах здивувався, а про себе зрадів. Довго й марудно, наче спільник, допитувався при дворі. Нарешті сповістив через маршалка:

— Полковник Хмельницький цілу ніч аж до сніданку чекав королівського прийому. Король не зміг прийняти банітованого.

Потоцький догадувався про спритне ошукання його пильності. Сам засилав гінців до Києва й до Чигирина, наказував:

— Наздогнати! В залізі допровадити на суд до коронного! А сперечатиметься — рубати голову! Лайдак, висунутий нерозумним королем аж на полковника!

— Як же то се стало, проше? — втрутився полковник Скшетуський, намагаючись показати своєму грізному гетьманові, що не зрозумів тої неповаги до короля.

— Отже, сталось, проше пана полковника! З цієї хвилини долю того здрайці Корона передає до рук збройної гусарії. Споряджаю й свій загін при пану Скшетускому, синові пана полковника. Нех пан мчить за тим банітою,— востанне підкреслив Потоцький.

9

Та ще за дня Богдан статечно радився з Горуховським про неодмінне побачення з королем:

— Аж дивуюсь, пане Янчі-Грегор. На пізній вечір призначив йогомосць пан Владислав це побачення. А вранці ж виїздимо з гусарами до Чигирина. Полковий суд має остаточно розібратися в моїй ганьбі. Спасибі пану за гостинність і притулок.

— Чи варто й подяки. Самі під тим же законом ходимо, проше пана полковника. Пан Героним нещодавно натякнув про незадоволення коронного тим, що дали притулок пану Хмельницькому. На мене звернуто паном Геронимом, певне ж, мені й доведеться зазнавати кари за той чин. І правду кажучи, начуваюсь, тремчу в передчутті грізної нсласки пана коронного. Вояки-гетьмани по-своєму відмірюють вік корчемних слуг. На дзигармайстра виростав при батькові, а чим закінчу, не знаю...

Богдан стривожився, коли, збираючись виїздити, побачив у дворі двох вояків на осідланих конях і при добрій зброї, навіть із самопалами. Запитав у Гаркуші:

— Що за вояки, куди зібрались?

— Признаюсь, пане Богдане: я підговорив,— винувато мовив чигиринець.— Клопочуться хлопці, ремствують...

— Наслужилися в пана Геронима, в козакування потягло з лихої долі,— під'їхавши до Богдана, проказав один з вояків.— Пан Гаркуша згоджується при собі й нас мати. В далекій виправі один козак пану полковникові мала допомога...

— Так відразу й погодився? — здивувався Богдан.

— Чи й відразу, проше пана полковника! Про волю в козакуванні розмовляли-сьмо з Гаркушею ще з перших днів знайомства на цім постої. З кріпаків нас озброєно паном коронним, навоювались йому. Та повертати знов у кріпаки не хочемо, проше пана полковника. Хоч і гірка доля десь-то на Дніпрі в козакуванні, та все ж — сам собі пан!

Повірив чи лише вдавав те, але як не згоджуватись? Прийняв і цих двох, йому так багато треба їх добирати після тої вістки Стася Хмелевського!

— Будемо вважати вас, браття, жовнірами супроводу з волі самого коронного.

«Жовніри» засміялись, але не заперечили такої мудрої завбачливості. Богдан не заїздив, звісно, ні на яке побачення з королем. Втікачі добре знали шляхи на Смоленськ, але радили обминати їх:

— Ціла збройна сила коронного тримає Смоленськ на оці, бо не певен пан Потоцький, не вірить ніяким писаним угодам з руськими. Ліпше би обминути його поліськими манівцями й лише з Чернігова вдаватись на Москву, коли справді те рятує пана полковника.

Мусив годитись, бо сам ніколи не ходив тими шляхами. А зі словом «Чернігів» ніби всміхнувся йому якийсь просвіток на порятунок. Свої краї, свої й люди там, а як вони йому потрібні! Як шкода, що немає з ним Стася Хмелевського. Тільки з одним би Стасем, з другом — хоч і на край світу!

По черзі посилав з Гаркушею наперед то Юзефа Шкрабу, то Лукаша Матулінського. Обидва втікачі розуміли цю неприховану пересторогу полковника. Самі в його становищі чинили б саме так. Скоро й Богдан

переконався в цілковитій щирості цих польських друзів. Вередувати йому не випадало, радив Гаркуші й ще намовляти хороших вояків.

Потоцький погнав навздогін утікачеві не лише полковника Скшетуського з його загоном гусарії. Сказав, що до помочі йому посилає просто на Україну й молодого його сина Єжи Скшетуського, на якого надіється, як на самого себе. Це допоможе полковникові не дрібнити загони, перехоплюючи шляхи на кордонах з Москвою, щоб за всяку ціну схопити бапітованого полковника.

— Пан полковник розуміє, як важливо для безпеки Корони вловити того здрайцю. Хлопи на Подніпров'ї давно чекають ватажка. Тож мусимо не дати його тим бунтарським головам. А Хмельницький з його зальотними настроями дуже би їм згодився!..

І вже за кілька днів гусарські загони полковника Скшетуського розбрелись уздовж московського кордону. Молодший Скшетуський пильнував ліси в околицях Чигирина та Суботова.

Тож Матулінський з Гаркушею й натрапили на один з таких загонів гусарії старшого Скшетуського.

— Стривай, пане козаче,— тихо стримав жовнір Гаркушу.— Чи не голос самого полковника Скшетуського чути?

Зіскочили з сідла, до землі припали. Матулінський обережно видерся на пагорб між березами. Справді, попереду в них на перехресті піщаних шляшків метушились столичні гусари. Чи Матулінському не знати цих хизовитих вояків!

— Що ж накаже тепер пан полковник? — для годиться питався Матулінський, повернувшись до Богдана, бо сам він уже знав, що робити.— Там полковник Скшетуський. Маю певність, що він женеться за нами. Щоправда, женеться якось непевно, видно, часто збивається з сліду. Це зовсім не схоже на доскіпливого Скшетуського. Наше щастя, що заповзятий його син Єжи не пішов по сліду пана Хмельницького.

— А не проб'ємося збройно? — запитав Богдан, за звичкою перевіряючи розвідника.

— Звісно, можна вдарити. Та, гадаю, ліпше би обійти. Вдарити можна тільки на слабшого супротивника. А це відомий рубака. Пану ж цікавіше до Дніпра живим дістатись! Раджу лишити одного для нагляду, щоб

назирці їхав якийсь час. А пану з рештою порвати праворуч, аж лоза Мозирськими багнами.

— Згода! Кого ж лишимо для нагляду?

— Можу й я. Пана Гаркушу слід пану полковникові неодмінно мати під рукою. Доля втікача-полковника на лезі його шаблі тримається,— радив Матулінський.

— До правди, бо як же Гаркуша мав би знати про нові задуми полковника,— додав Шкраба.

— Гаразд. Бачу, ви, хлопці, досвідчені вояки! — згодився Богдан.— Котрого ж з вас пошлемо замість Гаркуші?

— Хоч би й двох разом,— осміхнувся Матулінський на ту щирість Хмельницького.— Доведеться мені, бо ж я й місце вже знаю. А пан Юзеф стежки оці в Мозирських багнах знає краще за мене.

— І що ж далі чинитиме сам пан Лукаш? — цілком довірившись жовнірам, спитав Богдан.

— Доведеться наздоганяти вас, коли не дійдеться до сутички з панством гусарами!

Аж до ночі поквапно продиралися крізь хащі. Ще за дня чули якісь зовсім не лісові звуки, неначе виляски батожані лунами пронеслися. Невже постріли? То хто ж стріляв — Матулінський а чи гусари?

Натрапили на закинутий хутір. Богдан згадав, що Матулінський радив Шкрабі праворуч обходити цей хутір, не їхати шляшком біля нього. Шкраба щоразу спинявся, робив якусь позначку на дубові, їх рідше тут було, і вони мчали далі. Лише опівночі нарешті спинились перепочити, коней підпасти понад річкою. Богдан звелів обом передрімати на знятих з коней сідлах, а сам відійшов геть на пагорб, дослухався нічних голосів. Чи вперше йому шукати порятунку в лісових хащах! Невже то були таки постріли, як вістка про небезпеку чи й про смерть Лукаша Матулінського?

В тривозі проведена ніч та заворожливий світанок у лісі таки здужали й Богдана. Присівши на плямистому, в печерицях камені, він задрімав. Та й дрімаючи, насторожено вслухався. В тому просинанні й учулось йому гупання копит. Вухом припав до землі, виразніше вчувалося гупання. Чудне щось: чи не Скшетуського веде Матулінський?

Оглянувся з пагорба на своїх вояків. Один з них теж поляк...

— Кат його бери, що ж це таке? Якого дідька тобі ще треба для доказу щирості, як не оці небезпечні мандри! — вголос докоряв собі, стаючи на ноги.

Скоро в світанковому мерехтінні між дерев побачив Матулінського. Він тяг за собою на поводі мореного коня, не даючи йому вхопити бодай якусь лозину з чагарника.

— Ну, слава Єзусу, натрапив я на вас. Так і гадав, що мусять підночовувати. А наш безглуздий Юзеф так завзято рубав позначки, що їх неважко впізнати й погоні...

— Хіба є й погоня?

— Небезпечнішого за сина Скшетуського хорта важко й вигадати. Розумний і догадливий хорт, у батька вдався. Та з батьком, проше пана, щось дивне сталось, чи, може, й справді мені пощастило збити його з сліду. Схоже на те, що самому полковникові королівської служби набридає хортом гасати за нами, на сина, певне, вже перекладає надії.

— А як чинив пан жовнір, чим збивав той слід? — не заспокоївся Хмельницький.

— Пострілами, звичайно. Першим, що там, за озерцем, хотілося й гусара котрогось зачепити. А другий пізніше давав їм напрямок своєї втечі. Через озерце знов назад побрели. Якийсь час шукатимуть там, кружляючи по моїх блудних слідах.

— Скшетуський може знайти ті сліди й по цьому боці озерця!

— Та ні, проше пана полковника. Озерце я перебродив по їхньому ж сліду і в той самий бік. Лише згодом на битій звіриній стежці тихесенько повернув у протилежний бік. За кілька гін вирядив гусарів аж ген поза озерцем. Мого сліду пан Скшетуський не втрапив. Та я добре знаю цих служак Корони, раджу не затримуватися тут. Тільки ж берімося ще правіше на схід, пане полковнику. Потоцький доміркував, що пан полковник втікатиме до Москви, й погнав пильнувати всі найближчі шляхи. Гадаю, що Московський шлях перехоплено гусарами аж до Путивля.

10

Ледве відірвались кривоносівці від жовнірів підстарости. Обминаючи Холодноярський ліс, де могла бути засідка жовнірського загону підстарости, вони шукали

манівців, щоб обійти й Білу Церкву, на Кам'янець прорватись.

— Найменше галасу! — наказував Максим уночі, пильнуючи за тим, щоб зовсім заплутати сліди свого здрібнілого загону.— А тобі, Карпе, раджу потай повернутись до Богданової родини в монастирі. Крім тебе, немає кому наглядати й боронити дітей у небезпеці. До Чигирина б навідався...

— До Чигирина й носа нам показувати не можна. Який загін жовнірів, легко сказати! Та наші люди, рятуючи родину, вже й самих себе цураються, не те що козаків...

— То десь би в оцих лісах гуртувались, набирали б свої полки, як у нас на Поділлі. Людей треба ворушити! Ненависті до шляхти в них вистачає, а сміливості треба щоб ви їм на перший раз своєї додавали. Бач, ховаються... Хоча до нас он скільки чигиринців прилучилось...

Ніч розлучила їх, лісові хащі сховали Карпа з двома десятками козаків. Але які вояки в цих двох десятках! Та й коні в них з якоюсь диявольською кмітливістю самі добирали шляхів. Перед світом, коли вщухли сичі, хлопці продирались за камінну огорожу монастиря. Самі черниці й показали їм цей потаємний лаз у кручах. Це були вже й не козаки, а сама лють людська. Зрідка хто з них не мав якоїсь кривавої позначки, добутої в боях. Черниці білими, випраними в гречаних лугах ганчірками пов'язували ті рани, промиті кип'яченою водою та свіжим смальцем мащені. Відпустив Карпо до Филона Джеджалія Тимоша Хмельниченка, що був тепер найстаршим у посиротілій родині. Спробував умовляти, переконувати:

— Війна, Тимошу, не для хлопчаків, як оце ти. Думаєш, як погнало тебе в ріст, так відразу вже й козак... Та й біля сестер з Юрасем потрібні свої. Кому, як не тобі, рятівною надією біля них бути?..

Тиміш нітився, не хотілося йому заперечувати Карпові, надто захоплювався його вояцьким хистом, самому давно хотілось бути таким же. Та й побратимом батькові лічився. Але в характері хлопця вже зламалось усе дитяче. З тим гінким зростом забурувала і юнацька завзятість. І все ж — заперечував у думці, а ще не міг переконливо захищати словами свої наміри. Спідлоба дивився на Карпа, а на відповідь лише буркнув, що не

буде наджидати ще одного нападу підстарости. Карпо і не зачинав дальшої розмови, тільки радив:

— Нікому ж не кажи, до кого йдеш. Не кожен і старець зізнається, куди на прощу прямує, Тимошу. Може, у Київ до святих отців у науку вибрався. Чому б і ні, чи не повірять синові полковника, який і сам має духовну освіту?.. Словом, дивись, Тимошу, одбріхуйся сам, ти вже не дитина. А Филонові скажи так: Карпо, мовляв, збирає надійних людей зі зброєю. Нехай і він так робить серед лубенців, навіть і в полку. Коли що, то підемо в запорожці, а то — і на Дон. Карпо й серед донців як у себе вдома. Коли б тільки батька твого діждатись. Перекажеш Филонові, що козаки тепер не будуть стримувати навалу кримчаків. Нехай потрошать шляхту. Он сам коронний хорунжий, синок Конецпольського, та пани шляхта йдуть випробовувати свої сили. Нехай випробовують, хоч і з самими турками. Годі нам, навоювались, боронячи шляхту від голомозих. Нехай сама воює, про мене — то я б і нацькував орду на те бундючне й ненажерливе панство.

Тиміш мовчки кивав головою, лише наприкінці розмови таки запитав:

— А якщо нападатимуть, відбиватись?

Карпо діловито, як старшина, мовив:

— Хіба ж можна все передбачити?.. Я в твої роки відбивався...

— То і я відбиватимусь!

За монастирські угіддя в яру виводили Тимоша двоє відчайдушних козаків. Найбільше стереглися посторунків підстарости. А чигиринський підстароста волів лише б закріпити свою перемогу в Суботові. Вона дісталась йому як шляхтичеві, що перший пішов на допомогу коронному гетьманові в подоланні хлопського свавілля на кресах. Не поквапився захопити, інші нагодяться, як круки на падло кинуться. Перемога повинна закріплюватись повним знищенням і духу Хмельницького та того баніти Кривоноса! Щоправда, заслані в Холодноярські ліси розвідники не принесли нічого втішного.

— Немає козаків у тому лісі,— доповідав чигиринець Лигір.— Вони дочувалися, що на зустріч із кримчаками правиться сам синок Конецпольського. Чи подніпрянам до бунтів теперки. А монастир нас не впускає за браму.

— З ким говорили?

— З ким же? З Карпом Півторалихом, що дітей Хмельницького стереже в монастирі. Мовить, що тільки через його кістки пройде реєстровець, хоч би й помолитися йшов до монастирських матушок.

— Не помолились, то й диявол з ним. Виходить, що неправда, буцімто Півторалиха допомагає Кривоносові?

— Чи виходить, чи й не виходить,— знизав плечима розвідник, чигиринський реєстровець. Сам Пешта його надіслав для помочі підстарості.— Карпо ж у Хмельницького за побратима лічиться, старої Мелашки родак. Певне, як родич і стереже сиріт. Та чи немає інших, замість Карпа, чого це ви: Карпо, Карпо... То ламаймо стіни єдиної у нас тут святині, яка борониться від уніатства. Тільки ж ламати доведеться хіба що жовнірам. А пан Пешта наказував монастиря не чіпати...

Замислився підстароста і саме про монастир думав. Таке сусідство йому під Суботовом псуватиме не лише настрій. Посполиті, якими має він ці землі порати, горою стоятимуть за «святу Мотрону». То чи не краще й самому прикинутись таким же богобоязненим?

— Не чіпати монастиря! — рішуче наказав.— Той Півторалиха справді-таки небезпечний козак. Та коли йому припало дітей Хмельницького стерегти, нехай стереже.

— Старший син полковника, Тиміш, якого пан підстароста на розум настановляв у Чигирині, майнув уже до Києва, в бурсі Могилянській навчатиметься,— повідомив другий чигиринець-розвідник.

І вся справа з родиною Хмельницького в Мотронівському монастирі стала для підстарости зовсім ясною. Не особливо кмітливий був підстароста на здогади, а козаків йому сам Пешта посилав, чому ж мав не вірити їм. На хмарки над головою поглянув, як молотник біля розісланого збіжжя на гармані. Чи не застане негода в цім лісовім клопоті?

— А коли з'явиться до Чигирина цей Півторалиха, велю хапати і в мотуз брати! Нехай тоді молиться, лайдак...

Ледве не засміявся чигиринець, якого посилано на розвідку під монастирську фортецю. Насправді з ним таки сам Карпо розмовляв, повертаючись від Кривоноса за той монастирський мур.

— Дякую, Лигоре, коли правду кажеш,— щиро промовив Карпо, вислухавши розповідь козака.— Звичайно ж,

за браму ми його не впустимо, а вже з брами, коли б прокрався, живим не вийде! Людям так і кажи: спалили ляхи Хмельницького, отак палитимуть і кожного нашого гречкосія, не кажучи вже про козаків. Всю землю панською роблять, гарбають майно, а нас на бидло! На бидло, та й годі, будь вони коростою з'їдені. Так і переказуйте людям. Та замість вил і граблів нехай би рушниці здобували й порох у засіках під збіжжям хсвали, Так і перекажи...

11

По Кумейківській битві іменем Потоцького козаки Придніпров'я дітей у колисці лякали:

— Цить же й спи! Чуеш, он за шибкою: ж-ж, гр-грр!.. То Потоцький упирем гасає попід хатами. Спи, ж-ж...

І раптом почули, що й син Потоцького, Стефан, правиться понад Дніпром, правою рукою в коронного хорунжого Олександра Конецпольського йде з кварцянами жовнірами. Понад Дніпром ідуть на Низ, як хорти, скрадаються, бо оружну зустріч з кримською ордою приховують від людей.

— Не знаю, як і розуміти пана хорунжого,— дивувався Адам Кисіль в розмові з коронним гетьманом Миколою Потоцьким.— Одна рука Речі Посполитої на сеймі забороняє королеві розпочинати війну з ордою, а друга, в особі коронного хорунжого,— збройну виправу чинить на голомозих!

— Пану б сенатору не в цей державний клопіт свою гідність уродзоного плутати...— помірковано відповів коронний гетьман.

Син покійного Конецпольського тим часом відчув себе чоловим такої виправи, першої в його самостійному урядуванні на військових силах покордоння. Запально піднімав козачі полки реєстровців. А вони не в повному складі перебували о цю пору в староствах. Майже половину їх забрав Хмельницький на французьку виправу. Кращі сили реєстрових полків були на той час у Франції. Кварцяного ж війська під орудою Стефана Потоцького була жменя. Конецпольський настирно домагався підняти під свою оруду якомога більше козацтва. Називалось їх заспіль реєстровцями, а приймали всякого, не допитуючись про реєстр. Найбільший полк черкасців хорунжий ставив у чолове військо, піднімав гінцями кор-

сунців, чигиринців з полковниками та з сотниками, які були в полку. Генеральних осаулів Барабаша з Іллящем ставив над козацтвом. Лубенський господар прочув про скруту з вояком у хорунжого, підкинув зо дві сотні збираниці з лубенських козаків.

— Для зустрічі з кримчаками й мої згодяться панові хорунжому! — як завжди, чваньковито сповіщав Вишневецький. Ротмістра Самойловича не зажалів поставити на чолі сотень, знаючи його козацькі настрої.

З деякого часу було заведено, що вереміївські реєстровці лічились за сотнею Мартина Пушкаренка. Чимало їх пішло з ним, на цілий полк набралось у виправі аж до Франції. Тепер довелось Филонові приставати до ротмістра Самойловича. З двома десятками хуторян приставав, молоду дружину з малим Семенком лишав заплаканою. В хатині прощався з обома:

— На роду нам так написано, Явдошко,— по-козацькому втішав, припасовуючи пістоля за китайковим поясом.— Ходили діди, воював батько, доводиться й нам ходити, жінко моя мила. Може, аж Семенко лишатиметься вже при дому на господарюванні, якщо клята шляхта не вижене й нас із землі.

— Коли повернешся, Филонку? Нехай пречиста мати божа хранить тебе, рідний наш. Може би, не виривався поперед інших у вальці?..

Джеджалій весело засміявся, рукою ніжно пригорнув і голубив свіжу материнством свою первістку молодицю.

— Озиратимусь, Вівдонько моя, аякже. Інших посилатиму, а сам... Та, може, й вальки ніякої не буде, лишень пройдуться хорунжі, розпустивши знамена, наче індики хвости. То ти й не споряджай, не годиться молодій споряджати на війну, як мовить мудра пані Мелашка. Чи, може, й справді не йти мені?..

— Отакої,— втрутилась Богуниха.— Треба йти, синашу. Все одно дочуються кляті, як ти допомагав Карпові разом з кривоносівцями боронити родину Хмельницького. Чуєш он, узялись вони за Хмельницького! Не напала б та халепа й на його друзів... Хоч між своїми людьми будете. Чи ми тут на безлюдді з Вівдею лишаємось, хвалити бога? Якось доберемо ладу, не потерпай за нас.

— Доберемося й ми до клятого підстарости! Чули, годованку Хмельницьких, Гелену, як татарин, у ясир забрав.

— Гелену? Може, сама набилась, дуже-бо непосидюща, кажуть. А він же шляхтич.

— Хоч і шляхтич, та стариган! Чи їй і в Хмельницьких не по-шляхетському жилось, матінко моя? Мовлять чигиринці, що вже в покої забрав дівчину.

— Тьфу, навіжений. Чи й ти при розумі, Филоне, таке говориш при Явдосі. Та онукою ж Гелена йому годиться. Клята шляхта!..

— Так люди гомонять, я ж там не був. Та від панів шляхти й не такого чекай,— скінчив Филон цю неприємну розмову.— То я пішов, паніматко. Може, з Івасем десь-то здибаємось на вояцьких перехрестях.

Споряджала Лукія Богунова Джеджалієвого сина, на невістку з немовлям у хатині озиралась, аби не затужити. Спробувала й себе відчути ще тою молодою Лукією, яка мужа свого наставляла. Не рюмсала, виряджаючи на відробітки панам, а згодом і на козачі виправи. Козакові жінка на те й дана, щоб порадницею, а не розрадницею йому бути в козацькому неспокійному житті. Чи козак, а чи одвічний наймит у пожадливого осадника на своїх же землях. Світу божого не бачить, не то жінки!

Такий край, стільки того збіжжя надбати можна, та й треба ж! А ти животій, не відаєш, з якого краю й нанесено те панське лихо на тебе. Ні, Лукія не намовляла коритись панському наглядачеві, сльозою не приливала тяжку путь у козакування. Своїми руками ту довбню ще б раз уклала в руки мужа, щоб наглядачів панських з двору нею гнати...

І збадьорилась на якусь мить від згадок. Ту довбню тепер уже вклала б до рук синам, щоб нею гнали панську погань. Було всього, нехай і гіркого, та ж свого. Невидющому чоловікові скільки літ поводатарем правила, Івася йому, невидющому, привела! Гай, гай!..

Аж хитнула головою, геть би, геть ці спогади й печаль. На світ з ганку поглянула, змахнула долонею гарячу та важку сльозу з очей, про долю синів у виправі заклопоталась:

— Не розлучайтеся з Івасем, коли в доброму здоров'ї зустрінетесь на вояцьких стежках. Душею не розлучайтесь, діти, еднайтеся докупи! Вам ще жить та жить на цьому світі. А в гурті, самі знаєте, один за трьох важить. Про нас, жінок, душею не болійте, ми вдома.

І справді, затишним райком мусив здаватись той дім. Година тішила господиню, дитя мале десь заплакало, голубило жіноцтво тим одвічним родинним клопотом і затишком...

...Син Конецпольського не чув цих розмов, не знав, чим живуть його вояки, прощаючись з молодими дружинами та матерями. Йому одна спрага — поскромити кримчаків чи й турків, нагадати їм про гонор шляхти і змусити відмовитись від данини. Як вояки супроти орди подніпряни були таки незамінимі. Те сприймала шляхта як дар божий уродзоним. Особливо потрібні козаки у виправі на орду. З кварцяним військом, навіть і з більшою кількістю, ліпше й не потикайся в ці виправи. Коронний гетьман і спорядив жовнірів синові Стефану скорше для гучного супроводу.

Джеджалій пристояв на ганку, щоб здаля оглянути сідланого коня й чотирьох козаків-вереміївчан з товариства. Аж почув навальну їзду кількох вершників у придніпрових шелюгах. Певне, хутірські хлопці відпросилися в батьків, у першу виправу вирушають. Коронний хорунжий оголосив, що в цю виправу бере й молодь, вона-бо не набридає коронному панству пожадуванням рівності, як старші, буваліші, а завзяттям переважає їх. Троє мокрих коней з вершниками прямували просто до його двору.

— Чи не Тиміш, мамо? Таки ж він!..

Поспішив до дубових воріт. Першим заїхав Тиміш Хмельниченко. Лиш перед порогом спинив коня. Двоє козаків спинили своїх коней за ворітьми. Що правились плавом через Дніпро, видно було з усього. Тільки пояси з шаблями перезали голих козаків. Одяг був пов'язаний жмутами на сідлах. Жінки-козачки звикли до цих життєвих обходин, як при дітях у купелі, мали себе при нагих козаках.

— Оце й ми,— озвався Тиміш, зіскакуючи з коня.— Прогрівали коней після Дніпра, зимнуватий уже стає. Здорові були, паніматко Лукіе! То я зараз накину штани... Кузьмо, лови коня та порозсідлуйте і витріть віхтями соломи. Як же то добре, мамо, що ви є в Івася та в Филона! А я...

Лукія підійшла і прихилила хлопцеві голову до своїх грудей. Тяжко було і їй звикати до того, що Ганни вже немає, тужила за нею, як за рідною. На цю розмову вийшла на ганок і молода Джеджаліїха. Розчервонілі

щоки молодої матері палали, як квітування рожі, гостинно усміхалася. Тимоша вона вже знала, вперше бачила його на своїм весіллі. Аж здивувалась, як вигнало хлопця в ріст лише за один рік.

— Мерщій би надів суху одежину, Тимку, бо ще застудишся, боронь боже,— озвалась.

— Мені, Явдошко, вже однаково. Батька досі немає, мати померли... А й не знаємо, чи повернуться батько живим. Полюють на нього кляті Потоцькі.

Лукія повела юнака до хати, дбала, щоб не молодиця бідкалась про вдягання козаків. Синову одіж юнацьку зі скрині дістала, дала, щоб перевдягся.

— Зачекай-но, Филоне, заохотиш хлопців попоїсти, порозмовляєте з Тимошем, і поїдеш собі,— мовила до Джеджалія.

Тиміш похапцем одягався, розмови про виправу Филона з козаками ніби й не чув. Свої думи напосідали, своє лихо на розум хлопця наставляло. Чи дослухався до порад жіноцтва, а чи зважувався, мовчазний. Нарешті, вже за столом, таки зажадав прилучитись у виправу до Филона:

— Куди мені, до кого ще тулитись, як не до своїх? Піду козакувати, як батько колись у такі ж роки розпочинав свою вояцьку путь. Піду! Хіба не візьмеш, Филоне?

Джеджалій поглянув на господинь, наче зважувався, у кого з них поради просити, в дружини, а чи в мачухи. Та й Хмельниченка розглядав, хоч знав же його з пелюшок. Молодий, ще зеленкуватий. В Іванковій одежі ніби побільшав, на козака став схожий. Помітив, що вус таким же чорним шовком густо засіявся по губі, як і в батька. Горіли в захваті очі, шабельку батьківську святкову на китайковім поясі голубив лівою рукою.

— Кажуть, Тимошу, що перед Чаплінським тебе аж четверо гайдуків тримали? — не то запитав Джеджалій, а чи просто під'юджував на втіху. Годиться вже Тиміш на доброго, надійного джуру.

— Не знаю, з люті на них і не роздивився. Хіба живий не буду, я його не так відшмагаю! Не поможуть ні смальці, ні гарячі припарки,— ніяковіючи, відповідав.— Коли не візьмеш з собою, все одно піду назирці. Бодай би до Запорожжя втрапити з вами. Мушу підбивати січовиків правитись на порятунок батькові!

В таких розмовах і за сонцем не стежили. Воно мчало, скорочуючи день, скорочувало й палкі розмови козаків. Филон згодився взяти Хмельниченка з собою в цю виправу. Чи здужає юнак умовити запорожців вибратися з порогів, не був певний. Не та пора, надто-бо пильний нагляд мають ляхи з Кодацької фортеці! До того ж і сам коронний хорунжий виправу затіяв на кримчаків, тут вештається.

— Трохи невчасно, Тимошу. Після виправи Конецпольського я й сам допоможу умовити січовиків, своїх людей згуртуємо, Мартина, Івана Богуна розшукаємо.„ А тебе зватимемо Чигиринцем, щоб приховати Богданового сина від зайвих очей. Тиміш Чигиринець! Та й друзів попередь, не розшолопали б пани шляхта, що й син Хмельницького перебуває з ними у виправі!

— Приховаюсь, чи я маленький. Тільки надійних наших людей і у виправі таки підбиватиму потай, щоб рятувати батька. Коли що, на Москву подамося. Батько там ще більше своїх людей має, до самого царя, похвалявся, наб'ємося на спілку!..

Ледве надвечір вирядились наздоганяти лубенську сотню, щоб десь під Кременчуком приєднатись до козачих полків.

12

Біблійна мудрість твердить, що Іуда Іскаріотський повісився, коли збагнув підлоту свого поцілунку Ісуса Христа. Полковник Христофор Пшиємський був ревним католиком, засуджував у молитвах той підлий вчинок зради пророка. Та в цей час він був надто переповнений почуттям патріотичності свого вчинку з видачею Хмельницького. Тому не без підстав вважав себе першим шляхтичем-патріотом. Ні їсти, ні спати, як і той біблейний Іуда, не міг спокійно. Все здавалось полковникові, що знята ним державна веремія так і скінчиться лише вогнистим заїздом Чаплінського на осаду Хмельницького. Не вішатися ж мав через це, а конче мусив нагадати Потоцькому про ті «тридцять срібняків», які мав одержати за свій вчинок. Хмельницького він віддав на певну смерть, а де ж поцінна платня за те?

— Проше, вашмосць пана коронного, повнотою зрозуміти й мене,— майже волав полковник, заставши Потоцького на виїзді з Варшави.— Якими страшними

манівцями мчу аж від Франції, попереджаю державних мужів, сейм. А такий собі литовський недолюдок, циган, а не шляхтич, Данило Чаплінський споживає...

— Пан полковник уболіває за тим гніздом здрайці? — нервово перебив коронний гетьман. Нога його нетерпляче ставала вже на приступок карети. Лаштувались аж до воріт муштровані гетьманські гайдуки, знімали батоги два машталіри карети коронного.

— Не уболіваю ж, проше вашмосць, а й про себе мушу...

Потоцький гнівно припинив розмову, велів рушати з двору. Може, в цю мить і він не згадав ту Іудину зраду?

Це сталося ще в Варшаві в перші дні пилипівських приморозків наприкінці 1647 року. Року небачених віщих комет на небі, спаду затяжної Тридцятилітньої війни, погрозливих прикмет трагічного безкоролів'я...

Коронний гетьман не на новорічну прогулянку виїздив у такому дратованому стані. В гербованій кареті він доїхав лише до Бродів. Звідти вже яко воїн в сідлі вояцькім очолив збірний регімент кінної вояччини. Це були не лише гусари з гетьманського вояцького почту. Половина регіменту складалася з кількох сотень найманців, випробуваних у боях з бунтівниками, німецьких рейтарів. Добірні гніді коні з підстриженими хвостами та гривами, важкі німецькі шаблі хрестоносців у чорних піхвах, пістолі за поясами й старовинні рицарські бердиші — як на парад історії вивів їх у степи, де знов запломеніли перші заграви.

В придушенні народних повстань Потоцький саме на рейтарів покладав найбільші надії. Але й козацтво українське вже пройшло найвищу школу сучасної війни в Європі, добуло самопалів не гірших, ніж німецькі...

Самійла Лаща підібрав на сеймі, як той біблійний Христос прокаженого, і поставив чоловим на гусарії з гайдуками в цій далеко не прогулянковій виправі. Ніхто краще за Самійла Лаща не знає козацької поведенції в бою! А хто, як не Лащ, і йому, Потоцькому, здобув останню переконливу перемогу над козацтвом у кумейківським погромі. Щось фатальне відчув гетьман у тому імені Лаща і глибоко вірив у його силу. Тож наперекір сеймуючим крикунам взяв з собою Лаща в похід на Кривоноса. Понад сотню разів банітований Лащ визив-

по нашив ті баніції на свій вояцький кунтуш, демонструючи перед шляхтою на сеймі жахну несправедливість короля до його вояцьких заслуг.

13

З донесень розвідки Потоцький дізнався, що Кривоніс лише уночі пройшов через Білу Церкву, не зачепивши жодного шляхтича, ані орендаря чи шинкаря. Це аж стривожило коронного: боїться а чи лукавить?

Максим справді підняв своїх людей, заздалегідь підібраних Іваном Богуном, і ген аж у лісах Погребища по обох берегах Росі отаборився.

— Маємо ж застерегтися, друзі,— пильнував ватажок у колі своїх старшин.— Тобі, Іване Карповичу, доведеться уважно наглядати за Білою Церквою. Якщо й справді ті чутки про виправу Потоцького не є лякливий поговір шляхти, маємо про зустріч того пана подбати. Кому доручимо?

— Берусь зустрінути, як коронного! — досить сміливо і, як здалось Кривоносові, трохи легковажно пообіцяв Богун.

— Зустрічають, Іване, лише з хлібом-сіллю. А пана коронного з його рейтарами треба перехоплювати, як злого нападника! Бачиш, виправився з гусарами й рейтарами. Знов Лаща при бокові тримає, як і під Кумейками, на Білу Церкву править.

— Виходить, що Потоцький саме нас і зустрічає, а не ми його.

— Виходить, так! Тож будьмо напоготові, браття. Велю виділити похватних хлопців на кілька загонів розвідки. Особливо тобі, Іване, треба не прогавити коронного на шляхах з Білої Церкви.

«Треба не прогавити...» — про себе повторив Богун. Недовго і в своїм загоні білоцерківців радився, заслав кілька розвідників аж у Білу, а загоном розгорнувся в густім сосняку. Чи знав він, що, виконуючи поради Кривоноса, не лише збирав загін повстанців, але й набував ім'я грізного бунтаря, гідного імені самого Максима! Білоцерківська шляхта попередила Потоцького про гурти повстанців, яких набирав Богун. Майже половину з них було вилучено з реєстру за «козакувальні настрої».

— Замість лякати жовнірів, проше панство, мали б і самі братися за зброю, челядь двірську озброювали б. Чого ж,— докоряв Потоцький,— сидите, як щурі в норах, а Богуни під носом у вас бунтарів ладують.

І не затримувався в Білій, погнав понад Россю на Погребище. Отут і знадобився йому досвід і вправність Самійла Лаща.

— Пан Самійло мусить скористатись рештками ночі й напасти з гусарами на сонних богунців. А з Кривоносом мої рейтари впораються,— вирішив коронний.

— Може би, послати пильнішу розвідку, вашмосць? — вагався Лащ.

Потоцький скривився, показавши тим, як не любить невдалих порад. На додачу ще й знущально засміявся:

— Про це ж і домовлялись ми, пане полковнику, з білоцерківським поспільством. Лише вчора вночі пройшли ребелізанти через Білу. Сам тен страченець Кривоніс попереду своїх розбишак погнав утікати до схованок на Поділля. Мусимо перехопити, пане Самійле!

— А Богун? Адже мовлять ті ж білоцерківці й про Богуна. Кілька тижнів алярмував тут, набрав сотні таких же, як сам...

— То пан Самійло вже перелякався Богуном? Велю рейтарам взяти на себе тен клопіт захисту гонору шляхти, а пан Самійло лишиться під моїм гетьманським захистом!

— Рейтарам, вашмосць, вистачить і самого Кривоноса. Прошу лишити Богуна за мною! — рішуче заперечив Лащ.

— Гаразд, пан Самійло вже має тего здрайцю. Нех гонить пан полковник, щоб не задалеко втік Богун. А Кривоноса лишім на моїх рейтарів.

Коронному аж самому подобався власний вояцький хист. Так-то жадував поглянути на себе збоку в хвилини мудрих настанов полководця. Якусь мить прислухався до тупоту копит вояччини, що рвонула за своїм випробуваним у боях отаманом Самійлом Лащем. Глибока певність у тому, що Лащ наздожене хіба що якусь сотню ребелізантів і на тому й скінчиться, остаточно заспокоїла гетьмана.

Інша справа сам Кривоніс! Коли вірити шляхті, він теж не в великому гонорі пройшов містом. Та в його лавах є гартовані рубаки, а його вояцька хитрість та винахідливість відома всім. Та й вояків у Кривоноса

білоцерківці нарахували на кілька сотень. Пройшли з ним і гармати на кінських, а не на волячих возах. Ті похватні гармати споряджав для ребелізантів сам богобоязнений львівський владика Арсен.

І коли зникли за обрієм гусари Лаща, коронний наказав своїм рейтарам вирушати навздогін Кривоносові. Велів пильнувати вози з гарматами, щоб їх негайно ж відрізати від кінноти. Оточений лише двома десятками своїх двірських гусарів, вирушив швидким вояцьким маршем.

Розкололась Рось на два рукави. Правим берегом погнав Самійло Лащ наздоганяти ворухку збираницю Богуна. Потоцький, не розмірковуючи, пішов ліворуч, найбільш вірогідним напрямком утечі Кривоноса, маючи намір оточити його ребелізантів у межиріччі і знищити.

«Саме тільки знищити, не лишаючи й сліду! Цей Кривоніс уже на гасло ребелії вибивається з нашого недогляду. З кількома десятками зухвалих страченців відбився від двох сотень Чаплінського...» — міркував, дослухаючись навколишніх звуків, Потоцький.

Біла Церква давно лишилась позаду. Зайшли перелiски й сосняк понад скелястим берегом Росі. Густі сосняки приховували світанкові спалахи на обрії, зберігали нічну дрімоту й несподіванку удару на сонного Кривоноса. Якусь мить Потоцький думав, що можна би й не посилати майже тисячний загін такої відбірної вояччини на цю нічну прогіцку. Мав Кривоніс під Чигирином кілька десятків гультіпак, на нездару Чаплінського їх і вистачило. Має їх він тут нехай і сотню, та ж лаштується тікати...

Саме під цю солодку мить самовтіхи й почалася сутичка. Та не спереду, де рейтари мали наздоганяти Кривоноса, а біля самого гетьмана.

Щось дивне сталося в першу мить. Кілька десятків нещасних кривоносівців нападають на сотні меченосців-рейтарів!..

— Проше пана гетьмана! Там...— лячно вигукнув сотник Трутовський.

— Що там, пане сотнику? Не так голосно лякати гетьмана мав би пан Трутовський. Пан мусить кинути вояків ось сюди й злапати ребелізанта Кривоноса!

— Але ж, на бога, проше, це не Кривоніс...

Та щось неймовірне завихрило збоку. З лісу в цілком безпечному, здавалось би, місці, під самою ж Білою,

вихоплюються козаки з пострілами, з посвистом шабель. В сірому світанні гетьман упізнав ватажка.

— Богун?! — як на пробі вирвалось разом із посвистом карабелі з піхов.

— Агов, проше пана, Богун, Богун!..— ледве не розчахнув Іван шаблею гетьмана.

Потоцький умить зіскочив з сідла. Шабля врубалася в спину коня, гетьман поплазував у кущі.

Та щастя вояка і тут не лишало Потоцького. Бій прошумів обабіч, а в чагарнику лише плуталися в поводах рейтарські коні без вояків, стогнали й хрипіли посічені богунцями рейтари. Як стій, коронний вихопився з кущів, випростав поводи коня з-під зарубаного рейтара й за мить уже був у сідлі. Куди ж гнати коня, де свої, де слава, а не ганьба втечі? Хіба добереш?

Бій то пригасав, то спалахував десь спереду. Чувся стогін рубаних та заповзята лайка Богуна.

— Назад! На відворот! — що було сили гукнув Потоцький, ледве стримуючи розпач. Чи бачать його, чи ні — круто повернув коня й помчав до Білої.

Позад нього затихала страшна рубанина. Рейтари майже по всій довжині розтягнутих загонів були захоплені зненацька. За що хапатись — за шаблі чи за бердиші,— не збагнули в такім блискавичнім бою. Про Богуна вони щось чули, і то презирливе. Тож і не знали його несподіваних, справді вояцьких ударів. Відбивались важкими палашами, чіпляючись ними за гілля у лісовій гущавині.

Наказ коронного гетьмана хоч і був найбільш розумним маневром у такій веремії, але не викликав у рейтарів ні схвалення, ані засудження. Відбиваючись від несподіваної навали Богуна, рейтари падали, рубані богунцями, або зривались і сліпма мчали навздогін гетьманові.

14

Що ніч, то й новий шлях доводилось обирати Богданові. За дня вишукували ті шляхи, оглядно допитували людей. В тім маруднім клопоті часом губив певність, помилявся. Відчувалась втома душі, ледве стримував себе від якого-небудь нерозважного вчинку. Вже й зима зайшла, доводилось для перепочинку шукати не кущі в лісах, а людські оселі. Попередні наміри вдатись до

Москви довелось залишити до кращих часів. Українська земля вже повнилась чутками про чигиринські події. Від того ще більше дратувався. На натуру бунтаря мінилась його натура мудрості, а часом і єзуїтської настирності.

— Хто ж будеш, вояче? — цікавились господарі хатнього нічлігу, де Богдан зупинявся з побратимами.

— З війни віденського цісаря повертаємось. Козаки ми подніпрянські, третій рік, як з дому,— вигадував Богдан щоразу іншу версію про свої мандри. Охоче розповідав про ті європейські війни.

— Вередують ті протестанти, чи як? — доскіпувався цікавий господар.

— Ого, ще як вередують. Ми ж їм несемо наші порядки, своїх єзуїтів у їхні костьоли насаджуємо, своєю шляхтою господарства людські опановуємо. А людям воно ж клопіт. Чи самому ту батьківську землю порати, а чи нас, чужинських вояків, пригощати. Це ж не лише прийняти якогось нашого ксьондза-єзуїта. Треба й стацію на військо, а воно ж чуже їм. У кожного своя родина, діти, свій господарський клопіт і прадідівські звичаї. Ну і наш брат вояк усякий буває... Словом, нав'язали ми їм цю війну, нав'язуємо свого цісаря, своїх єзуїтів...

— Таке, дивись ти! То як же ви, вояки? Воно ж і в нас оце...— натякав господар.

— Дослуха́ємось. Болить душа й за наших людей. Чого ж і повертаємо домів з тої цісарської служби. Навоювались, нехай пропаде їм та війна. Свої землі, свою віру боронити б якось. Не йти ж усім на прощу, полишаючи дідівські землі й нехрещених дітей на вічні наймити...

В таких розмовах і самому ставав яснішим день насущний. Краєм проходило чимало тих втікачів з цісарської війни в Європі. Це давало Богданові можливість змішувати свої сліди з їхніми слідами.

Та загони батька й сина Скшетуських добирали ключів до цієї плутанини Хмельницького. Полковник Скшетуський неначе захопився змаганням з утікачем, розгадуючи винахідливу його плутанину. Те, що Хмельницький обростав новими повстанцями, розкривало гусарам наміри втікача. Чи тільки для оборони збирає їх, а чи оберне й для нападу в якомусь зручному місці? Хмельницький у сорочці звитяжця народився!

Зі здивованням дізнавався полковник Скшетуський і про те, що Хмельницький декого вигонить з свого загону.

— Як то вигонить? — цікавились гусари, допитуючись у людей.

— «Ідіть собі,— мовить,— чи я вам ватажок! Он землі не порані яловіють, ідіть...» — розповідали ті, хто побував у нього.

Полковник дослухався, розуміючи мудрість тих слів. Спробував розшукати бодай би одного з таких вигнанців Хмельницького. Уже й не саме прагнення вловити, а цікавість людська дедалі дошкульніше ятрила душу полковникові коронної служби. Невже йому ціле життя отак дошукуватись і карати найвизначніших проводирів українського народу? Чи саме це облагороджує душу шляхтича, чи тішить воно полковника збройної сили Речі Посполитої?

На Черкащині наскочив у хуторі на гурт підозрілих чоловіків у дворі. З шістьох затриманих молодиків у чотирьох виявилася зброя.

— Хіба ж ми не з тої цісарської війни повернулися ось цими днями! — сміливо боронились затримані.

Знов про цісарську війну торочать, виправдовуючись. В котрий уже раз чують, чи не схоже це на змову?! Полковник Скшетуський дедалі більше схилявся до думки, що це все робота Хмельницького.

Заслав гінців наперед на побережанські шляхи, де мав бути його син Єжи з гусарами. Гінці давали надійним людям прикмети втікача, щоразу збільшували й нагороду за виказування.

Прочув про цю гонитву й Петро Дорошенко. Чекав, чекав Богдана в Путивлі, не дочекався й пішов йому назустріч. І, мабуть, чи не більшість тих допитуваних гусарами козаків саме й були намовлені Дорошенком. В усіх селах він винахідливо плутав «сліди Хмельницького» і в той же час підмовляв вояків у спільники. Слід Богдана ставав дедалі заплутанішим. Дорошенко збагнув, як важко було ховатись втікачеві, що прагне дістатися рідної хати. Вночі він натрапив на слід загону, що в подніпрянських лісах та в ярах вибродив на стежки до Чигирина. «Чи не з глузду вони з'їхали? — дивувався молодий козак.— Замість обходити пастку, просто йдуть у руки своїм ворогам! Треба наздогнати й будь-що попередити їх».

Ледве наздогнав козака, що їхав одним з останніх.

— Ти хто, чого никаєш? Чи не з гультяїв того... Хмельницького? — насторожено спитав козак.

Дорошенко нестримно зареготав. Було від чого реготати. Бо здибав самого Тодося Гаркушу, Богданового козака, одягнутого під коронного гайдука.

— Тю, бий вас сила божа, Тодосю!.. Чи не впізнаєш уже мене, Дорошенка?

— Та впізнаю, цить, розреготався, хай тобі грець. Оце-то розвідник з мене, тьфу! Так і на самого поручника Скшетуського міг би наскочити, нехай йому всячина! Чого гасаєш тут, Петре, адже ти мав бути в Москві? Полковник наміряється до Путивля правитись по тебе.

— Був, сидів і в Путивлі. А крамар один проїздив на Москву і про полювання гусарії на полковника Хмельницького всяких страхів розповідав. То й мусив мчати на допомогу, сліди плутати!

Гаркуша признався, що їхав шукати якогось хатнього затишку на перепочинок.

— Полковник Хмельницький може й занедужати, як струна на кобзі бринить, от-от обірветься! Коронні хорти вже кілька разів околювали нас. Ледве вирвемося — й знов у пеклі... Полковник, мов іскра, так і дивись, запалить самого себе. Всюди людей попереджено, налякано гусарами. А є ж і куплені.

— Десь би в своїх, цілком надійних можна ризикувати з тим постоєм,— радив Дорошенко.

— Коли б же то знав їх, надійних! Полковник тут був давно, а син Скшетуського заполонив ці краї своїми гончаками. До того ж сніги, слідів не затопчеш. Та чи тільки Скшетуські? Підстароста чигиринський послав на шляхи загони жовнірів і реєстровців. Щур не пролізе, винюхають, кляті! Прибились у хутір, де Золотаренкова сестра живе, вдовуючи. Цілу ніч не спить жінка, гайдуків молодого Скшетуського дурить, бо сидять же в неї, чигають на Богдана.

— Бог з тобою, Гаркушо! Невже в старого Золотаренка теж засідки поставлено? — жахався Дорошенко.

— В Золотаренка ж. Може, щось недобре й про нього знаєш?

— Не знаю,— замислився Дорошенко.— Та ліпше би обминати їх усіх. Особливо тих, що в обличчя полковника знають.

В хащах лісових і зустрівся Петро Дорошенко з Богданом. Як на кладці розминаючись, перекинулись кількома словами. Аж жахнувся Петро, ледве по зросту й поведінці впізнавши заросłого бородою, схудлого й стомленого втечею Хмельницького.

— Що ліпшого можна придумати, Петре, як тепла хата й ложка якоїсь щерби! — виправдував Богдан пошуки хатнього притулку. І тут же немов спохватився: — Ось що, друзі, в хатах, де я міг би приховатись, уже сидять вороги й чекають на мене. Бери, Петре, моїх хлопців, і мчіть до Чигирина! Як на алярм чи від смерті втікаєте, мчіть. Відбивайтесь від гусарів та гайдуків, удавайте, що й Хмельницький з вами. А сам я ховатимусь там, де мене й не чекають...

Прощаючись з молодиком, Богдан поклав важку голову на плече Дорошенкові. Онук того Дорошенка, який загинув героєм у битві з кримчаками, заслуговував не лише на побратимство. Як синові рідному звіряв йому Богдан свою долю й життя.

...А лишившись самотнім, Богдан знов згадав хутір і Ганну Золотаренківну. Хто, як не вона, з такою щирістю в душі може допомогти! Напевне ж, на хуторі могла догледжувати віку старому батькові... Страшні думки, бо вони присипляють його пильність. Може, на хуторі нікого вже й немає... Може не бути, бо старий міг умерти, а Ганна... Коли то ще бачив її, коли й чув слова брата її Івана... Життя, як вихор, метляє, кого знайдеш тут серед ночі?

«Козак із запорожців... На прощу до київських святителів ходив від січовиків. А це в Боровицю, коня обміняти правлюсь...» — нав'язалась на язик брехня, якою приховував себе серед людей. Чи казатиме це Золотаренкові, батькові Івановому, коли живий?

Всміхався, згадуючи селян, що лякались його, як прокаженого. Кожен з них боявся за себе, це й зрозуміло. А в Золотаренка? Чи теж злякаються, побачивши його? «На прощу до київських святителів...» — І знов думка круто завертала: — Може, й живих нікого немає в Золотаренковім хуторі...»

— Пане Богдане! — як шепіт листя в чагарниці, почув серед ночі в гущавині дерези.— Це я, Ганна, пильную, бо стережу!

Ганна! Скільки в цьому імені вкладено життя і як

зрадливо чигає за ним його смерть! Ухопився шаблі, а з місця не зрушив. Ганна!

— Стережу ж я, пане Богдане! В хаті-бо смерть твоя, втікай...

Яке гаряче її дихання, яка самовіддана засторога! Аж до коня прокрадалася з ним, виводячи найбезпечнішими стежками. На Київ радила, може би, й без коня втікати...

15

Хмельницькому товаришили вже не троє друзів, з якими вирушав з Варшави. Його теперішній загін складався з дев'яти смертників козаків. Смертниками себе взивали не з молодечого хизування.

— Самі загинемо,— казали в запалі вояцької щирості,— а полковника Хмельницького не дамо шляхті на ту ганебну смерть!

Молоді, заповзяті, дратовані панськими гайдуками на хуторах і шляхах Подніпров'я! Та не тільки вони одні вишукують якогось почину, щоб гуртуватись, а коли до чого дійде, то й умирати в смертельній помсті настирній шляхті. До цієї когорти заповзятих тепер прилучився й Петро Дорошенко. Отаманом бодай якоїсь козацької виправи він ще не був. Але товариші Хмельницького відразу розпізнали в ньому молодого отамана. Тож як розквітнув, спалахнувши першим пориванням вояка, оточений довірою дружби та бойового побратимства! Самі й задум цієї ризикованої акції радили Богданові. Чи міг і заперечувати, втручатись? Лише попередив, що успіх такого задуму забезпечується блискавичністю та добрим ладом товариської довіри. Коней з яру виводили за поводи. Давши умовний знак двом козакам, що стояли вже напоготові осторонь, Дорошенко першим сів у сідло. В ту ж мить і пролунали на його знак безладних кілька пострілів, як у бою. І весь загін учвал погнав спочилих коней геть на схід.

Гусари пильнували в кожнім закутку побіля хуторів. Полковник Скшетуський підсвідомо відчував, що Хмельницького мусить приманити цей хутір. Там-бо жила в батька сестра полковника Золотаренка. Прихований поговір про вподобання Хмельницького тої молодиці чув і Скшетуський. Постріли сприйняв як сутичку з супро-

тивником. Усіма загонами, що були навколо хутора, погнав погоню на ті постріли.

Вслухався й Богдан у завмираючий гамір сполоханої Дорошенком веремії. А сам, як прип'ятий, стояв, тримав поводи стривоженого коня. Має якось діяти, стояти тут — наджидати сокири ката!

Вряди-годи лунали постріли, віддалялись ген аж до Дніпра. А чи віддалялась і та смертна небезпека, не міг добрати.

Часом наставала тиша, глуха мертвотна тиша. Та не того бажала стривожена Богданова душа. Хотілось галасу бою, щоб по його рухові знати в кожну мить про ворога... Згори сипав лапатий сніг, чи то з хмар, а чи лише з гілля дерев стривоженого вітром лісу. Відчув потребу діяти, квапитись, щоб тим боєм рятуватись, адже заходив світанок.

Пішов далі з конем, як вибродив після тяжкої переправи у хвилях моря. Може, знав Босфор, а може, й стрімкохвильний Дунай... Над силу вдивлявся, з гущавини лісу марились якісь хати, невідомі, чужі хати. Отот і пси завалують, якщо є вони на господарстві, як мали їх... батьки ясночолої Ганни. Та ще на мить відчув, як пішла голова обертом. Майже непритомніючи, зіперся на сосну, посунувся вниз і сів під стовбуром. ...Ганна чи не Ганна? Таки ж вона, як і в згадці! Помітила козака в скруті, від воріт побачила його з конем на поводі. А їй саме треба розмовляти з гусарами, з гайдуками, забивати їм баки, щоб приховати козака з конем. Незапнута голова з кладеними в кісниках косами, квітки в рукавах лляної сорочки. Ганна розуміє його скруту, лагідно заговорює гусарів:

— Кажу ж не було нікого за ці дні. А Хмельницький, чи й справді не знаєте, загинув же десь у тій Франції... Хата наша на битому шляху, може би, зайшли, ласкаві будьте. Обідом пригощу, доки батько на ярмарку...

Нова сорочка ледве не репається від здоров'я й дівочої снаги. Підуть а чи відмовляться обачні гусари?..

...Чи лише сон з перевтоми, а чи й хоробливе марення в забутті? Сніжок перестав сипати, ранковим морозом кувалась погрозлива й зрадлива тиша. Тільки півні її порушували у якомусь хуторі та пси розпочинали свій ранковий перегук. Кінь не рвався на поводі, не іржав. Гріб копитом сніг, вигризав з листям, а може, й з землею замерзлу під снігом траву. І знов налягав сон...

Ще за ночі полковник Скшетуський останнім виїздив з хутора. Не бачив він тих утікачів з Хмельницьким, неохоче вірив і гарячковим розповідям. Чи міг досвідчений вояк, якому заздрять навіть гетьмани, піти на той спрощений засіб утечі від гусарії?

Аж осміхнувся, намалювавши собі в уяві картину, як Хмельницький повчає своїх козаків обдурювати гусарів, відводячи погоню. А сам тим часом якщо не переховується в якій-небудь селянській хаті, то мчить до Києва на схованку в православного духівника.

Полковник Скшетуський був сином убитого наливайківцями дипломата старого гетьмана Жолкевського. Дізнавшись від матері про трагічну смерть батька, Тобіаш Скшетуський ще десятирічним хлопчиком поклявся помститись. Кому ж тепер і міг мстити, досконало володіючи зброєю, як не Хмельницькому, прямому спадкоємцеві наливайківських починань у цих краях. Пізніше й сина свого Єжи навчав не забувати тої покревної помсти.

«Поганська кривава помста, смерть за смерть...— збігло на думку полковникові.— Наливайко помер, катований. Та що ж, замало тої помсти? Я дістав таку ж освіту, як і Богдан Хмельницький, володію зброєю принаймні так само, як і він. Невже мені, полковникові Скшетуському, не досить усвідомлення рівності з Хмельницьким, що я мушу до свого державного обов'язку прилучити ще й почуття покревної помсти, як дикун?»

В тих аж страшних для шляхтича думках Скшетуський уперше зачепив приховані досі почуття справжнього гонору не тільки шляхтича, а й людини. Рішуче спрямував своїх гусарів на побережанські шляхи, куди заслано коронним і його сина, гусарського поручника. Чи пішов ними Хмельницький, а чи обминє їх,— його полковницька совість буде чиста.

«Український люд не безпідставно ненавидить нас!» — востаннє зробив полковник висновок. І жахнувся від того шляхтич. Аж коли побачив свого дозорного, який шукав його, петляючи між лавами гусарії, відчув якесь полегшення.

— Проше пана полковника, там пан хорунжий коронний повертає з виправи!

— Конецпольський?

Несподівана поява чигиринського старости не порадувала, а стривожила полковника, який з наказу коронного гетьмана мав схопити Хмельницького. Може, й не сама раптовість появи Конецпольського на Подніпров'ї так стривожила. Адже коронний хорунжий був володарем Чигиринського староства! Скшетуський відчув себе в незручному стані людини, яка мало не приховує від своїх гусарів утікача Хмельницького. Аж тепер згадав і про сина, сподіваючись на підтримку від нього.

Приострожив коня, щоб хоч зігрітись від зимового холоду. Погнав за гусаром назустріч синові великого Конецпольського, якому сам щиро служив.

Зустрілись як давні друзі. Конецпольський був у доброму гуморі, задоволений виправою. Чи переміг кримчаків, чи лише налякав — слава одна. Налякані армією Конецпольського татари відійшли за Дунай. Вони таки бояться його армії, як і самого імені Конецпольського! Та йому однаково, ворог злякався його появи з козаками!

— Проше пана старосту, там козаків ребелізантів схоплено! — сповістив вершник, розшукавши Конецпольського.

— Знов ребелізанти? Хто такі, гунцвот, яку ребелію вчинили?

— Нє вем! Від віденського цісаря, мовлять, повертають домів.

— То що ж то за ребелізанти, пшепрашам бардзо. Відібрати зброю і відпустити домів! — наказав, хизуючись перед Скшетуським. Він-бо староста в цих людей!

Вершник з копита помчав виконувати наказ: староста мав не лише право, а й волю карати чи милувати людей свого кресового. староства!

Доїздили до побережанського хутора, з якого лише вранці вирушив Скшетуський, поглинутий ваганнями та докорами совісті. Як передчуття внутрішньої ганьби, тяжіло те йому на душі. Нітився, часом невпопад відповідав Конецпольському.

Та знов прискочив джура на змиленім коні. Тепер уже від гусарського загону з побережжя, який продирався наддніпрянськими хащами.

— До чого тен алярм, проше пана дозорного? — перехопив Конецпольський джуру.

— Полковника Хмельницького схоплено в хаті хутірського хлопа! На Боровицю правився, коня мав обміня-

ти на торговиці. В хуторі ж за столом у хлопа застали гусари поручника Скшетуського...— сповістив джура, захлинаючись од радості.

16

Завихрило все вітрами-вихровіями, клалися зимові негоди в природі, зростали й незгоди між людьми. Навіть на середньому Дніпрі заходила справжня зима. Поля й ліси вкривалися снігом, лише ожвавлені шляхи в обідню пору досі ще ставали непроїжджими. До снігів на дніпровому побережжі не вистачало сталих морозів.

Потоцький засидівся в кам'яницях Білої Церкви при пильній охороні своїх військ, і то не з доброї волі. На щастя, ніхто й не загрожував його спокоєві в місті. Кривоносівці, як сон, розтанули, навіть у розмовах при коронному їх ніхто вже не згадував.

Та самому гетьманові те не забувалось. Радів, що ніхто його не бачив у тому скрутному стані вояцької ганьби. Але ж сам то він, напевне, ніколи вже не забуде її, як безталання його вояцької долі на цих кресових неспокійних землях!

Пробував на самоті дати лад своїй поведінці там. Дожився, доправував країною, тримаючи меча замість скіпетра влади. Тільки на міцні стіни ось покладає надії, щоб самому рятуватись від людей, які за інших умов мали би з хлібом-сіллю його зустрічати.

З хлібом-сіллю! Аж осміхнувся. Не веселощі, а гіркоту відчув у тому сміхові. Сам відчув, що й усмішка та була скорше докором Потоцького-людини Потоцькому-шляхтичеві й коронному гетьманові. Саме під той настрій і писав листа з Білої Церкви до канцлера Оссолінського: «...Мало не щодня маю від цих людей прохачів. На які тільки кривди не скаржаться вони, зазнаючи їх від панів підстарост і слуг державців наших!.. Поля, сіножаті, пасіки, збіжжя та й усе, що в хлопа сподобається державцеві, відбирають, а самих так б'ють, що часом і на смерть забивають... Ледве не доходить до того, що загине й сама та міліція або гірше щось станеться з ойчизною з причини буремної війни домової, яка може бурею навалитись на панство шляхту...»

Листа писалося в Варшаву з далекоглядним наміром не таїти його змісту і на Україні! Другого дня, після

того як помчали кур'єри з листом, його зміст уже знали в усій Білій Церкві, списки з листа читалися й поза нею. Згодом ті списки опинились аж у Кагарлиці, у Трахтемирові. Донесли їх і до Чигирина. Чи з ляку, а чи з мудрих поміркувань коронний так голосно вивертався з своєї погромної акції на Україні.

Коронний хорунжий Олександр Конецпольський тим часом забрав з собою Скшетуських з гусарами, пішов до Києва, лишивши більшу частину свого війська на владу Стефана Потоцького. В допомогу йому лишив надміру активного зараз Самійла Лаща. Так волів сам коронний гетьман!

Богдана тим часом тримали в'язнем у Боровиці. За нею вже Дніпро, напружена жи́ла України, шерехтів кришеними льодами. Богдан сподівався на сталу кригу, щоб вирватись за Дніпро, втекти з жовнірського оточення. Не гостинне це оточення українському козакові! Жовніри лише чекали наказу від самого коронного, коли і якою карою скарати засудженого на смерть генерального писаря козачого війська.

Та його щастя, здавалось йому і хотілося вірити в те, його щастя лише хиталось, хоч доля стискалась у жменях каратслів. І розум аж закипав у пошуках порятунку. Хмельницький не знав, що ще дехто, крім нього, в тому ж марудному клопоті шукає шляхів до врятування його життя. А таких було немало, навіть і в полках реєстрових козаків, якими зараз повновладно правував полковник Барабаш. Дочулась про смертельну скруту Богдана і Гелена. Підстароста досі тримав її в своїх чигиринських покоях, поставивши умовою її волі шлюб з ним.

Богдан про те ще не знав. Про свою давню дружбу з Станіславом Кричевським, другом і кумом, боявся й згадувати. Кричевський зараз полковник реєстровців, а не з усіма ними пив би Богдан чару дружби. Чим вимірюються тепер почуття дружби, коли над головою в тебе той дамоклів меч чигає крові?

Думав, розмірковував, та ні про що не міг дізнатись, хоч і допитувався в сторожі. Напосідали думки, ревізувалося в них власне життя, молоді роки, друзі. І в пісню стару, як у мрію бурхливої молодості, вслухався з якимсь каяттям. Не вміли шанувати молодості, розтринькували її, як нетруджені набутки, не дбали про достойну зустріч зрілості...

Не знав Богдан і про розмову Кричевського з наказним військ Конецпольського Стефаном Потоцьким.

— На мій домисел, проше пана Кричевського, Хмельницький повинен би вважатись в'язнем самого полковника чигиринців,— помірковано доводив Стефан Потоцький.

— Чи в полковника, а чи в підстарости. Зізнаюсь, проше пана, як приятель в'язневі, ніяк я не збагну ні самої зради Хмельницького, ані правдивого розсуду в його долі. Якийсь переполошений дурень приніс ті вісті про зраду...

— А інші дурні повірили,— засміявся молодий Потоцький.

— Я цього ще не сказав, проше пана Стефана. Але закон логіки диктує й мені такий висновок. Хапати людину в дорозі до своїх скривджених дітей, хапати лише з непевного наговору і попри королівському охоронному листі супроводу!.. Нічого не розумію я в такій політиці коронного.

— Коронний як коронний, проше пана полковника. Що мав чинити мій отець, діставши той виказ полковника з французької виправи? Була там, певне, не зовсім толераційна честі вітчизни розмова наказного з ворожим нашій вірі полководцем Франції... Але ж коронний он якого листа засилає до пана Оссолінського, бідкається за того ж українського хлопа! Певне, були в батька підстави саме так повестися з Хмельницьким під гарячу руку. А зараз тен лист коронного... Власне, пан полковник на часі посідає тут військову владу самого коронного.

Кричевський глянув просто в очі синові Потоцького. Як у дзеркалі, в тих очах уздрів відображення своєї стурбованості й запалу. Палкою іскрою спалахнула в уяві перша зустріч з Богданом у Києві, саме з неї й зародились священні почуття побратимства!

Немов вічність стояв, палаючи, як на огнищі аутодафе. Ворухнув плечима, наче випробовував міцність кістки для цього вирішального іспиту.

Значно молодший за нього Потоцький аж замилувався тими болісними ваганнями вояка. Кричевський пройшовся по кімнаті й знов повернувся до молодого наказного.

— Пан Стефан вважає?..— неначе видихнув з душі.

— Так,— не розмірковуючи, відповів Потоцький, розуміючи, що йдеться про неабияку загрозу життю полковницького друга.

17

Доля перестала всміхатись Богданові. Чадів від натужних думок, угадуючи грізне своє, нерадісне завтра. Карати будуть уночі а чи за дня? Адже його вороги дбають і про широкий розголос покарання бунтарів. Чи наджидатимуть останнього слова всевладного Потоцького, тим часом вишукуючи досвідченого ката?

Що німіли руки й ноги від міцних мотузів, якими скручено його, намагався не думати. Були вже такі мотузи в нього на руках, та він був тоді полоняником дикунів, і смерть тільки кружляла в обіймах з долею, дратівно заграючи, а не пожадливо чекаючи світанку. Напосідала втома, німіла душа, клепились очі на сон. Тоді знов кричав свою страшну лайку на катів, тим бадьорив себе, зганяв сон. Бо жодна жива душа не відгукувалась на те надлюдське його волання. В одну з таких хвилин серед ночі торгнули засуви в коморі, куди його вкинули жовніри. Смолоскип шкварчав у руках гайдука, вояцька лайка розривала тишу, пересилюючи Богданові волання.

— Не спиш, лайдачий полковнику? — почувся голос Самійла Лаща.

— Може би, пан Самійло спробував заснути замість мене, отак безжально вмотузований катами? — відразу ж озвався Богдан. Голос Лаща, його перші слова не обіцяли добра. Невже спробує ще ремесла ката ця дивовижна людина?

А коронний стражник лише засміявся з слів приреченого. Замість огризатись, як чинив би те сам Лащ у заперті, страченець апелює до людяності своїх катів. То він ще сподівається на милості від коронного гетьмана, який уже кілька років мріє знищити загрозу його можновладству!

— Втікати не спробує пан ребелізант, то розв'яжемо ноги...

В'язень голосно, хоч і зовсім не весело засміявся:

— Не високої ж, бачу, думки пан полковник про пильність своїх вояків. Та правду скажу, як старому своєму випробуваному суперникові: втікатиму з першої

можливості! А коли б посадив на коня, та ще й шаблю дав до рук, згоден і відбиватись хоч би й від цілої сотні напасників!

— Пан смертник втеряв і глузд у своєму хлопському бунтарстві. Гаразд, посадовимо на коня, дамо й шаблю, дябел забирай!..— зі злістю проказав Лащ.

— Що пан полковник намислив!..— жахнувся старший у загоні гайдук.— Адже маємо живого здати на суд.

— Живим і здамо тего лайдака. Пан жовнір нікчема, проше пана, за ніщо вважає себе й своїх вояків зі зброєю... А може, пан Хмельницький дасть слово гонору, що не буде чинити ніяких неподобств? — запитав Лащ, як заграючи на герці.

Запитання Лаща здалось Богданові благородною порадою вояка, до рук якому потрапила його доля. Чи він не знає Лаща? Дружину свою небогу з чотирма дітьми облишив на волю провидіння та жалісливих людей, бо сам живе лише війною. Будь-яка, аби війна, кров і здобич!

— Даси зброю, то яке ж тут слово мав би дотримувати? Хотів би я побачити на своєму місці головного мерзотника, який так не по-вояцькому знущається з невинного козака,— мовив Богдан.

— Бачу, не матимеш зброї від мене. Та, власне, й рук розв'язувати не слід.

— Розв'яжи руки, благаю. Даю слово гонору!

— Гаразд, на слово гонору розв'яжемо. Але зброї не дамо! А чи знає пан ребелізант, куди має переїздити з волі свого підстарости пана Чаплінського? Та гаразд, сам пан дізнається. Певне, випив би оце жбан горілки корсунського шинкаря з рук його дочки?.. Розв'яжіть його та допоможіть і в сідло сісти, бовдури! Пан слово гонору дав. А слово Хмельницького знає й шляхта! — владно наказував Лащ гайдукам своєї української сотні. Богдан аж тепер добрав, що Лащ, видно, добряче випив і хміль дедалі помітніше діяв на полковника.

— Заграй йому, Вано, халяндри! — раптом гукнув Лащ до скрипаля-цигана, що завжди був при ньому.

Нічна тиша як розкололась від циганського запального танка, який полюбляв полковник. Сполохались пси на хуторі, завили, як на згарищі. Гайдуки вивели в'язня з комори, посадовили в кілька рук на коня. Скрипка

цигана ридала, наче супроводжувала небіжчика на цвинтар.

Богдан ще у Корсуні чув, що Лащ ніде й ніколи, навіть у військових виправах, не розлучається з цим скрипалем. Одного разу подарував життя молодому циганчукові, і якою дивовижною вірністю сплачує неборак за ту милость, слугуючи йому рабом-музикою!

— Перевеземо пана в надійніше місце... З Боровиці й викрасти можуть...

Богдан розумів, що Лащеві кортить подражнити в'язня, аби допитувався, просив.

— Хто викраде, друзі? — не витримав.

— Дябел їх розбере, друзі чи вороги королівського ладу. Всякі Півлихи чи аж Півторалихи ворушаться в Холодноярських лісах. Доберемося й до них!

Богдан заплющив очі. Голова розвалювалась від болю чи й від надсильних вагань. Самійло Лащ повірив у його слово гонору. Тож мусив і сам повірити в нього! Огорнутий всесильним лоном зимової ночі, захлинався животворним повітрям волі. Куди ж його повезуть серед ночі? Обізвалися півні, розбуджені псиним виттям. Ніч темна, як і в коморі, обіймала тугими обіймами небуття. Слово гонору Хмельницького діяло на Лаща, мусив йому вірити! Здавалось би, що саме тут Лащ і згадає свою зустріч з Хмельницьким у корсунській корчмі. Та слово діяло, ніби сам він, полковник Лащ, давав те слово! З обох боків у два ряди їхали гайдуки, оточивши в'язня увагою двох десятків оголених шабель. Його ганьбу доповнювало ще й те, що два гайдуки вели коня під ним на довгих поводах.

«Рубонути шаблею одного й другого з боків, приострожити...» — думалось мовби поза його волею, поза тим словом гонору, яким заприсягся, щоб мати право їхати як воїн, а не баніта, в'язаний на возі.

Їхав назустріч невідомому. Отак і ціле життя людина квапиться назустріч невідомому, часом і грізному, але й манливому, як завтрашній день...

Лащ більше не обзивався. Накази гайдукам було дано ще звечора. Лише поспіх відчув Богдан і зрозумів, що Лащ мусить переправити його ще за ночі, наче викрадає його від одних катів, щоб видати іншим. Чи не сам Самійло Лащ і викрадає жертву в коронного гетьмана для нового торгу, аби нею відкупитись і таки зняти з себе численні свої баніції та інфамії.

Їхали на схід сонця, мчали без перепочинку неїждженими зимовими шляхами. Що правляться до Чигирина, Богдан був уже певний. Шалені перегони почали набридати, хотілось відпочити. А може, вони й справді-таки втікають від сокири ката?..

18

З часів першої облоги Чигирина осілися черниці в Холодноярському лісі. Богданова мати фундувала монастир, козаки допомагали в будівництві, високу стіну кам'яну будували навколо садиби, щоб черниці тим боронились від нападників з Криму. На честь фундаторки монастир освячено ім'ям Мотрони-великомучениці. Були в тої Мотрони якісь-то муки, за які її великомученицею названо, та вже на першому десятку літ існування монастиря не лише прочани, а й самі черниці забули про них. Більше згадувалась доброта Богданової матері Мотрони.

Тож козацтво й не забувало про цю холодноярську обитель, яка завжди давала спасенний притулок скривдженому шляхтою козакові. Саме тепер обитель рятувала родину Хмельницького, принаймні тих, хто лишився з неї, як з видертого варварами виводка в гнізді. Монастир у ці дні був єдиним осерсдком на Чигиринщині, де по-справжньому вишукували, як урятувати Богдана.

Кермував усім тим Карпо Півторалиха. Він порадив монастирським матушкам послати наймолодшу з черниць, Агафію, до полковника Кричевського. Матушка ігуменя напучувала її:

— Знай, молись, отроковице! Пан полковник у чигиринців хоч і уніат чи навіть латинець, та душу людську має. Коли б що, нагадай, що й кумом Хмельницькому став, на приятелювання з ним ще з юнацтва не скупився...

Черниця Агафія здибала полковника Кричевського, коли той проїздив повз браму монастиря.

— Чого тобі, сестро Христова? — запитав полковник не без уваги до вродливого дівочого обличчя.

— Христом-богом просити маємо пана полковника врятувати дітям-сиротам батька,— прорекла Агафія.

— Про кого ти, сестро? — спитав Кричевський, хоч умить здогадався, про кого мовиться.— Чи не про полковника Хмельницького?

— Сам усеблагий умудрив вас, пане полковнику. Про нього ж...

Нічого не відповівши, Кричевський помчав геть. Але того ж вечора біля воріт монастиря зупинився чужий чоловік, на цей раз моложавий чигиринець. Старі, порвані чоботи, з чужих плечей одяг — жебрак чи якийсь неборака з козаків.

— Чого тобі, смиренний прохачу? — запитала його черниця.

— З прощі я, блаженна матушко, з київської прощі йду. Поклонитись святій Мотроні пустили би-сте,— поволі промовив прохач.

Черниця озирнулась на вартового козака з загону Півторалиха. Той кивнув головою. Коли ж черниця відімкнула й прохилила хвіртку, богомолець швидко пройшов повз неї.

— Негайно мені козака Півторалиха треба, матушко! — заговорив уже твердо.

— Карпа тобі? — запитав козак.— Може, я міг би замінити його. Хто ти, признавайся, ким підісланий?

— Що підісланий, угадав, козаче. Та ким, про те скажу тільки старшому,— відказав прибулий.

— В'язати б тебе та очі запинати, а чи тут заждеш? Матушко, гукніть, ласкава будьте! — козак заступив дорогу прибулому, не зовсім по-приятельському говорив далі: — Коли обдуриш і жовнірів наведеш, то читай молитву за упокій душі, відразу ж і читай ще тут, біля хвіртки!

— Ми вже лякані, козаче, та й не такими, як ти,— сміливо мовив незнайомець.

— Тож і хламиду таку зодяг, прочанином прикидаєшся... Не личить це воякові, від сміливості на таке не йдуть.

— Тебе ж, розумовича, й стеріг. Чи не розумієш, що за кожним збройним, який іде до вас, стежать хорти Чаплінського?

— Оце вже розмова. А то — прочанин... Та ось і сам Карпо. Прочанин тут якийсь, брате Карпе,— сповістив козак Півторалихові.

— Зброю перевірили?

— Отож я й кажу йому, брате Карпе,— мовив прочанин.— Пан полковник чигиринців послав мене. Велів пан Кричевський, щоб сам Півторалиха завітав до нього. Звільняти, мовить полковник, сотника нашого, пана

Хмельницького, буде він своєю владою. Бранець у Боровиці, а як йому сховатись по звільненні від ув'язнення? Віддаль не близька, жовнірів скрізь повно, та й осаул Барабаш не прихильний до Хмельницького. А в'язня пильнують гайдуки Самійла Лаща. Про це й велів полковник нагадати, щоб пан Карпо знав, про що йтиме мова.

Справді, далеченько до Боровиці від Чигирина! Жовнірством Потоцького повняться хутори навколо, можуть напасти на Богдана і вбити, як утікача. Козаків небагато зібралось біля Карпа, чи й на сотню набереться. Та це вже саме ті козаки, які по-справжньому вірять в силу шаблі, як в єдиний вимір справедливості! Такі думки Хмельницького вони чули від молодого сотника козачого Петра Дорошенка, коли той прибув сюди на нагальне козаче коло.

— Наш Богдан досі ще сподівався на порятунок у Московщині,— повідав Дорошенко козакам.— Мене туди засилав на допомогу. Та де та допомога, а він закований, рідні мої. Після Кумейок шляхта кинулась гарбати українські землі, маєтки собі лаштувати. А московський цар і сам досі ще переживає смоленську недолю в війні з Короною польською, допомогти нам не може. Знесилене військо царя, може би, й на нашу допомогу сперлося. Та не знайдено досі ним стежок до люду руського в самих московських землях. Щойно оце я від них повернувся, з наказу Хмеля їздив.

— Що радиш, молодче? — гукали козаки.

— Самим рятувати Богдана раджу. Полковник Кричевський хіба що з затвору вирвати свого кума зможе. Далі що йому: не буде ж ставати на зраду Речі Посполитій!

— То й погоню, коли б що, посилатиме потім, чи як?

— Чи знаєш, як воно буде. Побережжя повниться коронним вояком,— намагався хтось із старіших козаків розважно міркувати.

— Іуда поцілунком виказав Христа, то чи не срібняки матиме пан Кричевський від коронного?

— Не говоріть дурниць,— нагримав Карпо.— Допомога полковника нам найпотрібніша. Беруся з кількома хлопцями вивезти Богдана з Боровиці, кожен закуток її знаю. Коли б тільки полковник його з-за грат якось вирвав.

— Кого з хлопців береш до себе?

— Чи не однаково. Тодося Гаркушу візьму та Лукаша Матуліпського. Для першого разу нас трьох і вистачить. А Дорошенкові довсдеться очолити решту та йти назирці десь понад Дніпром. Має на себе лащівців брати. Бо ми, може, й за Дніпро порвемо з Богданом...

— Потонете, крига ще не надійна.

— Не вперше й по кризі правитись. Отож так зробимо, козаки. Чи, може, не все зрозуміло?

Козаки озирались, шукаючи тих, кому могло бути щось незрозумілим. Все було так просто в Карпових словах! А вже й ранок заходив, гостро щипав морозець.

— Гадаю, що загонові треба вже й вирушати,— озвався Дорошенко.

І поглянули вгору на небо, заволочене зимовими хмарами. Загін — це не один чи два козаки, з ним не похопишся манівцями. Вирушити б ще до світання.

— Зачекай, Петре, посланця від нас і вирушай манівцями, обминаючи мордований підстаростою Чигирин,— порадив Карпо.

19

В той же ранній досвіток підстароста Данило Чаплінський умовляв Гелену, стоячи перед зачиненими дверима спочивальні.

— Коли ж, Гелснко, на коберці з тобою станемо? Еж цю твою умову сприймаю, жеби стала мені малжонкою.

— Ой проше пана Данила, чи тільки б ця умова, лихо моє...

Підстароста дослухався. Ніби плаче, а чого, ніяк не доберс. Глянув на себе в люстро, збадьорився. Єдине в нього не зовсім до ладу — це лисина та, може, ще вік... Але що той вік, чи він перший серед литовської шляхти в такім віці має одружитися з вісімнадцятилітньою дівчиною? Он княжна Корецька в дванадцять літ уже стала матір'ю, а Радзівіллівна в п'ятнадцять віддалась за Яна Замойського.

— То, проше, як же, Геленко? На сьогодні я вже наджидаю пана ксьондза, передшлюбну присягу до оголошення в костьолі братиме. Та весь Чигирин уже знає про це. На свято народження Єзусове й шлюбну месу відправимо!

— Нехай би вже хоч з Києва покликав пан Данило того ксьондза.

— Гей, де ж той Київ, Геленко?..

А надворі розвиднялось, ранок заходив, зимовою свіжістю дихав. Підстароста чекав уже й гостей на цей день. Невже він не здатний умовити оце дівча! А не умовить, то... Чи не так чинили й поважні сенатори, навіть пан Сапега, мавши лише згоду батьків нареченої! Поспільству чигиринському вже кілька днів тому він дав знати, що одружується з Геленою.

— Чи довго ще мав би чекати твоєї відповіді, Гелено, нерозумне дівчисько? — раптом увірвався до спочивальні, негречно розчинивши двері.

Але на порозі таки зупинився. Дівчина зайшлася плачем, уткнувши лице в подушку. І хотілось підійти, може би, поспівчувати, а може й... арапником «приголубити» непокірну. Іч, взяла собі в голову вередувати. Пізно! Цілий Чигирин, жовніри гомонять про те!

Гелена підвела голову, заплаканими очима дивилась на свого ката-нареченого. Що може вона вдіяти, одинока сирота? Скільки може дурити? Чи не бачила, як миша пробує обдурити кота, коли він відвернеться чи лапу полиже? Мишці ж невтямки, що кіт лише удає, ніби не бачить і не знає її мишачих намірів. Весь Чигирин уже знає...

— Пан обіцяв вволити будь-яке моє бажання, найбільше, чого захочу, коли б дала згоду на тен шлюб,— обізвалась плачучи.

Мишка хапається бодай би за щось. А Чаплінський дочув у тому все: Гелена вже не заперечує проти шлюбу!

— Яке ж бажання, моя люба наречена? Кажи, буду знати й дотримаю обіцянки.

— На світ би вільно поглянути, по двору б пройтися й бажання те обмислити. Зима яка гарна, а я в хаті. Не взаперті ж пану брати собі малжонку турецьким звичаєм.

— Гаразд, моя люба наречена. Виходь хоч і на вулицю, аби-м тільки це не було вигадкою до втечі...

— То вже було би самогубство, чи я не знаю! Жити хочеться, пане Даниле, хотілось би себе на волі переконати, що до малжонства цего вільно йду. Тож на ціле життя стаю дружиною, певне, й... господинею.

Аж світ йому прояснився. Вона говорить, як засватана!

— Так-то єсть, моя люба, стаєш дружиною й господинею! То маєш виходити, прошу! Тільки ж, слово гонору, моя люба, еж сторожа моя поза двором буде попереджена. Та власне... і в дворі!

— Даю слово гонору, мій пане... наречений! Нехай сторожа панська стереже, аби мені того не бачити й не знати.

— Може, Геленка наміряється руки накласти?..

Гелена гірко й так щиро засміялась, що Чаплінський аж пожалкував, що сказав те. Яких ще доказів йому потрібно? Молода дівчина кохається в житті, а воно не таке вже й гірке для неї, бодай би й з цим дивовижним шлюбним освідченням. Вона ще встигне своє мати від життя. Встигне!

20

Збадьорений повертався підстароста в свої покої. Здибав покоївку й навіть заклопотаності її не помітив.

— Нічого не змінилось, проше, Дарино. Гостьовий обід на двадцять-тридцять персон. Буде й пан ксьондз, буде панство шляхта з Корсуня, зі Сміли. Певне, й полковник Кричевський. Та про це потім...

— Там полковник Самійло Лащ!..— сповістила покоївка.

Чаплінський рвучко пройшов у двері, куди показала рукою дівчина. Саме Лаща він і забув назвати серед своїх гостей. Як до речі нагодився!

У дворі староства тирлувався цілий загін вершників. Полковник Лащ тільки-но зіскочив з сідла уже в його, Чаплінського, дворищі, що було поруч зі старостівським.

— Кого я бачу! — по-дружньому озвався Чаплінський, хоч і не зміг приховати свого заклопотання.— А як же з ним, з в'язнем?

— Привіз, як умовлено! Куди накажеш, пане підстаросто, здати Хмельницького?

Чаплінський аж руки потер, як крамар, задоволений доброю комерцією.

— В будинку староства є холодна з гратами й надійними засувами знадвору. Два дні морочились чигиринські майстри. А своїх козаків, прошу пана Самійла, десь би приховав. Сьогодні у мене аж двічі радісний день!

— Чи не одруження таки справляєш на старість?

— Прикусив би пан язика саме на цьому слові. Яка старість, коли маю якихось там сорок та п'ять чи й шість років...

— Хто їх рахуватиме, мій боже, хоч би й цілих півсотні, проше пана Данила! Аби-м здоров'я та наречена їх не дорахувалась... Гаразд нагодилися й ми. Піду ж я, давай ключі від тої холодної. Чи зняти в'язневі кайдани з рук?

— Знімай! Лобом не проб'є дубових стін. Скажи йому, що й Гелену його пан підстароста пошлюбив, нехай радіє. Сьогодні змовини в ксьондза!

— Коли ж скараєш, підстаросто? Бо Чигирин не Боровиця...

— Це вже не минеться, прошу пана Самійла! Живим не вийде від мене, слово гонору шляхтича! Сьогодні й засилаю гінців до коронного.

— Не треба засилати. Гінця я вже з Боровиці заслав, за кілька днів матимемо відповідь.

Чаплінський зайшов до своїх покоїв, давав лад покойовій службі. Адже гостей скликає, такі події, такий тріумф!

А в дворі староства гайдуки зсаджували Хмельницького з сідла, в'язали за спиною руки, щоб завести в старостівську холодну.

Богдан озирнувся на Чигирин, на засніжену, як до свята прибрану, гору. На захмареному темному тлі неба вимальовувалась вона такою ж, як і давно, закликаючи на свої круті схили. Яких думок породжено за одну мить скрадливого погляду на своє дитинство! Мати в сльозах, каренький коник, перші друзі, Іван Сулима...

Завели його до темної комори. Вікно загратоване, та ще й віконниці зачинено. Гайдуки квапились, мабуть, тому, що вже набридло їм морочитися з Хмельницьким майже цілу ніч. Старший звелів:

— Розв'яжіть йому руки, велів полковник, тут надійні засуви!

— А вікно? Чи й світла мені пожаліли, не козачого ви роду, бузувіри! — вилаявся Хмельницький.

— Відкриємо, не репетуй, страченцю. Чи ба, сам козачого роду! Ще невідомо, чи не шляхетського роду й батько твій був,— огризнувся старший гайдук.

Грюкнули двері, грізно торгнув важкий залізний засув. «Страченцю!» — тільки й лишилося в голові з мови його катів. Його облишили, як зарані приреченого на

смерть. Хоча розчинили віконницю, впустили живодайне світло до в'язниці!

Богдан рвучко підійшов до вікна. За ним була заморожена й сніжком присипана воля.

21

Коли зайшов до покою старший з гайдуків Лаща, полковник і господар сиділи за гостинним столом. Який спокій, скільки самовпевненості і влади! Гайдук відчув себе нікчемно маленьким перед ними й зовсім чужим для них. Кортіло швидше вийти геть.

— Замкнули? — запитав Лащ.

— Замкнули. А чи маємо йти сторожити, не знаю.

— Забирайтесь геть з двору! — наказав Чаплінський, обернувшись на стільці з високою спинкою й визираючи з-за неї.— Годі вас, мої служки достережуть.— І до Лаща: — Сьогодні ж маю оголошувати про шлюб зі своєю файною бранкою!

— Про це вже чули мої вояки. Чудова нагода нам погуляти. Велю своєму циганові грати під вікном весільні серенади!

— Божевілля! Щоб і нога твого цигана не ступала ближче, як на гони від цього двору! Даю волю дівчині на самоті обмислити майбутнє своє малжонство з підстаростою. А тут би циган твій набридав...

— Пан чигиринський полковник! — аж злякав дворовий гайдук, увірвавшись до покою.

Чаплінський не встиг і слова вимовити, схоплюючись з стільця, а Кричевський уже ступив ногою. Він знав, що за обіднім столом підстарости сидить і Самійло Лащ. Але те, що вони вже й горілки перехопили, здивувало полковника. То, виходить, Лащ привіз Хмельницького до Чигирина, заздалегідь домовившись з Чаплінським? Тепер же розпивають могоричі...

Про те, що Хмельницького замкнено в старостівській холодній, полковникові сповістив Карпо Півторалиха.

— На світанку привезли й до холодної староства вкинули,— доповідав Карпо.

— Сам бачив а чи тільки з чиїхось слів те переказує пан козак? — перепитував Кричевський.

— Мої хлопці стежили. Є в нас жовнір Лукаш Матулінський, він бачив.

Як видно, з Хмельницьким справді квапились. Те, що його віддали в руки підстарості, найлютішому ворогові Хмельницького, стривожило Кричевського. Тепер же він бачить за гостинним столом і самого Лаща!

На південних кресах Речі Посполитої починається загрозлива прелюдія до трагічного акту. Чи тільки ці двоє «друзів Корони», а чи й вище їх є сили, які прискорюють той акт? Ні порадитись немає з ким, ані скаргу коронному відіслати немає коли. І як відчайдушний плавець, не озирнувшись на берег, Кричевський рвонувся наперeріз хвилям!..

— Вояцька шана пану полковнику! — чемно привітався до Лаща.— Чи не виправа знов на кримчаків? Здається ж, пан Самійло повертався разом з паном старостою? — чемно поцікавився. У очах застигла холодна байдужість, а в серці гасив вогонь.

Підстароста знав, як обурюється полковник за напад і пограбування суботівського хутора. Не сподівався, що Кричевський привітається, як до господаря. А той, ніби нічого й не було між ними, мовив:

— О, день добрий, пане господарю! Чи не новорічні зустрічі так зарані влаштовує пан з друзями?

Не лише здивувався, а й зніяковів господар. Радість засперечалась у душі підстарости з сумнівами та переляком.

— У нас із полковником Самійлом ще з часів його урядування на стражництві короннім були чудові взаємини. Тож і завітав...— намагався якомога лагідніше відповідати Чаплінський.

— Бачу, бачу... Та чи не з в'язнем Хмельницьким завітав, пане Самійле? Ви ж бо старі друзі з суботівським полковником?..

І як громом вразив! З несподіванки Лащ аж перезирнувся з підстаростою. Але Кричевський удав, що не помітив того. На гостинне запрошення господаря пройшов до столу й сів. На налитий келих вина вдячно кивнув головою й лівою рукою підсунув той келих ближче до себе. А вся увага — в чеканні відповіді!

— Тен здрайця, проше пана полковника, зараз уже є в'язнем староства,— відповів Чаплінський замість Лаща.

— В'язень староства а чи полку? Адже Хмельницький за своїми злочинами підлягає криміналу полкового суду. Тож і прибув оце я, дочувшись про старання пана

Чаплінського. Надто голосно старається пан підстароста. А доведеться зняти охоронців пана Чаплінського й поставити біля здрайця наших полкових жовнірів...

— В'язниця поки що охороняється моїми охоронцями, проше пана полковника. Бачу, що мушу поставити бодай і цілу сотню. Хмельницького я, яко підстароста в пана Конецпольського, нікому не віддам, доки не дістану наказу пана коронного гетьмана!

Кричевський неначе заспокоївся з такої чіткої відповіді. Підніс келих, без вагання черкнув ним спочатку об келих Лаща, а потім і господаря. Та це лише попереджало господаря, що розмова набере гострішого характеру. Хоч би ж той посланець Лаща мерщій прибув від коронного гетьмана.

22

Двір господаря й сусідній двір староства жили своїм і досить складним життям. Сталася така подія, все вщухло в чеканні. Неначе чути важке дихання навколо, стримуване биття сердець. Наче кожна щілинка проглядається невидимим оком. А зовні — все мовчить.

Гелена дістала волю вийти на присніжений і заморожений білий світ і в його тиші вслухатись у биття свого дівочого серця. Пройшла двором підстарости, як сновида, ступила на дворище староства. В голові вихрили бурі. Адже знала зі слів підстарости, що в Чигирині кожному відома вже її дівоча доля. Чигиринці чекають шлюбу підстарости з нею, чекають голосного панського весілля з годованкою Хмельницького.

А що, коли б спробувати втекти?

Та чи далеко втечеш, до кого притулиш свою знедолену в дівоцтві голову. Суботова немає, немає і його господарів. Кожен уже знає і в Суботові про твою долю, знає й те, що сама ж і набилась панові підстарості. Чому закомизилась, не пішла з дітьми Хмельницького? Дурна, дурна!.. Та не шукатиме вже старої Мелашки, не буде вона, як завжди, по-старечому докоряти, повчати. А сталося все через її хизування своїм шляхетством. Та куди тепер з ним?

— А все ж не люблю ту стару хлопку! — вголос переконувала себе. І спинилась, бо саме в цю мить почула, що її кличуть з будинку староства.

— Геленко! Геленочко, чи я не марю?..

Голос Хмельницького, як уві сні! Де б же йому, як не ві сні, ввижатись їй? Єдина людина у світі, яка своїм розумом та батьківським словом утішала її в сирітстві.

— Матка боска, кого я чую! Пан Богдан є вже тутка в старостві? А казали, він у арешт узятий, закований десь-то...

— Не в арешті, Геленко, а в неволі, як у турків... Мене тут за в'язня мають, замкненого... Може б, якось розшукала Карпа, Геленко! — майже благально заговорив, стримуючи себе, аби не виказувати вартовим за дверима.

А в голові Гелени, мов блискавка, промайнула вранішня розмова з підстаростою. Вона має сказати їому останні свої побажання перед шлюбом. Тож є вони, ті сирітські бажання. Останні!..

Як сарна гірська скочила. Озирнулась навкруги. Біля вхідних дверей на ганку сторожі немає. Підстароста не урядує в неділю, спорожніло й старостівство. Певне, й урядовці горілку по домівках п'ють, як Чаплінський.

На ганок скочити молодій, що іграшку перехопити. Пройшла в сіни і ще здаля побачила великий залізний засув. Наче з землі виросли перед нею і вартові гайдуки.

— Негайно мушу Хмельницького привести в покої пана підстарости! Там і полковник Кричевський!..— владно наказала. Навіть голос їй не зрадив.— Пани жовніри мають тут зачекати!

«А раптом не вистачить їй сили відсунути залізо...» — подумала в цю мить. За дверима мертвотна тиша. Хмельницький міг чекати її досі біля вікна. Мабуть, сподівається, що приведе Карпа.

Засув лунко торгнув, відчинилися двері. За ними стояв блідий, як після хвороби, але той самий, з добрими очима її вітчим Зіновій-Богдан Хмельницький!

— Проше пана ойця, вольно пану йти за мною до підстарости! Там і полковник Кричевський...— і, притишивши голос до шепоту, додала: — Нехай буде цей чин моїм весільним дарунком пану. На себе сприймаю неволю цю. Пан підстароста сьогодні ж оголошує в ксьондза, а після свята різдва весілля справляємо...— останні слова так швидко промимрила, ледве второпав Богдан.

— Мерщій же, проше пана! Нас чекають панство полковники!..— прожогом кинулась по сходах.

Доки Богдан вибіг за нею, Гелена вже була в дворі Чаплінського. Ще раз озирнулась, як пересвідчилася.

З-за тину їм назустріч вискочив з німецьким самопалом у руках зраділий Карпо!

— Брате мій! — гукнув Карпо.

Часу було замало, потисли один одному руки й пірнули в чагарник двору колишньої корчми.

Вартовим аж дух перехопило: втікав їхній в'язень! Чи наздоженеш з шаблею, коли в того Карпа французький а чи німецький самопал! Їх ошукано, на палю, як є, потраплять. Один їм шлях на білому світі...

— Нехай же подавляться самі тою палею, кляті! Наздожену Карпа Півторалиха, він таких приймає. Лучитимусь до своїх людей! — вигукнув найрішучіший з охоронців і в ту ж мить з ганку скочив у чагарники. За ним побігли й інші.

23

В снігову хуртовину добирався полковник Скшетуський до Бродів. Надходили різдвяні свята, а він мчав, не спинившись за світла на хуторах перед Бродами. Загін гусарів уже не оточував свого старшого, а ледве тягся за ним разком зморених перемерзлих вершників. За кілька гін перед хуторами Бродівського замку повставали з коней і вели їх за поводи, бодай би до якоїсь оселі придибати.

Сторожа на воротях і баштах в чотирьох кутках занехаяної фортеці пильно стерегла спокій коронного гетьмана, як і при покійному Станіславі Конецпольському.

Коронний прибув з Білої Церкви, як з турецького полону. По мовчазній увазі служби, по перезираннях гінців відчував, що всі вже знають про ганьбу його втечі від Богуна.

В покоях готувались до зустрічі свята народження Єзусового. Микола Потоцький перевдягся на цей вечір у новий кунтуш, лише сьогодні привезений службою з Кракова. Ні пістолів за оксамитовим поясом, ба навіть шаблі не вчепив, щоб не виказувати свого страху перед повстанськими виступами поблизу Бара. Свято! Лише настирні холоди стримували коронного від розпочатих акцій на Подніпров'ї. Тепер то вже розумів, що всі ті Богуни та Кривоноси — це кільця одного й того ж подніпрянського бунтівничого ланцюга. І не каявся за свій наказ узяти Хмельницького в залізо.

На свята чекав коли й не самого сина Олександра з України, то хоч гінців з докладними відомостями про справи на Подніпров'ї. За Кривоносом встало ім'я Хмельницького. А той же Богун, а якийсь Півторалиха в Чигиринських лісах...

Гуде наріканнями та земля й коронного на всякі думки наводить. Коли покойові сповістили про прибуття полковника Скшетуського, ніби аж розгубився. Чому сам полковник прибув, а не посланець від нього. Та поява Скшетуського, обпаленого морозними вітрами, заклопотаного, але й по-вояцькому енергійного, збадьорила гетьмана. Відчув і себе вояком поруч полковника, а не лише господарем святкової вечері.

— Матка боска, радість а чи клопіт приносиш, пане полковнику! — перебив привітання прибулого своїм гостинним вигуком.

Під руку, як гостя, взяв, ведучи через приймальний покій до святково прибраної зали з накритими столами. Остроги Скшетуського своїм нестримним дзенькотом бадьорили старого воїна. Яка шкода, що не Скшетуський, а Лащ супроводжував його під Білою Церквою!

— Певне ж, пан Тобіаш з добрими вістями ся приніс,— як підганяв коронний гетьман, порухом руки запрошуючи гостя сісти на канапу.

— Вісті, як завжди, проше пана коронного, хороші, коли йдеться про добрі справи.

— Пан Скшетуський, здається, мав від коронного шляхетні доручення о спокої панства?..

— Благородні доручення, мовить йогомосць... А йдеться про долю людини.

— Пан має на увазі...

— Полковника Хмельницького, проше вашмосць пана.

— Сподіваюсь, його схопив мій пан полковник?

— Схопив поручник Скшетуський, мій син, і передав козакам пана Лаща... Пан екс-коронний стражник мав задоволення. Наче татарина, мотузовано полковника королівської служби, наказного у французькій виправі, і в мотузах засаджено.

— Нічого не розумію! Пан полковник заздрить синові чи пану Лащу а чи... співчуває тему ворогові шляхти?

Скшетуський лиш махнув рукою й, вставши з канапи, зовсім не гречно відійшов від коронного гетьмана. Його остроги дзенькнули далеко не тим приємним дзвоном.

Потоцький аж здригнувся. Це що — неповага а чи щось справді непоправне сталося при тій акції?

— Пан полковник нервує й забуває, що він гість у коронного гетьмана. Боже народзене[1] зайшло, проше пана полковника!

— Звичайно, так, зайшло, нехай мені пробачить ласкавий пан коронний. Є з чого нервувати синові загиблого від Наливайка пана Скшетуського! За віщо так ганебно наклав життям мій отець, проше пана Миколая? За свій нерозумний чин з людьми, за недостойний гонору людини чин, проше пана коронного!.. Було колись, що шляхетськими вольностями тішилось польське панство. Таж он як бурхають народні хвилі в цілій Європі! Чого хотів граф Конде від Хмельницького, ми не знаємо, але певні, що Хмельницький не хоче чогось поганого для подніпрянської людності... Час би й нам оглядніше повестися з людьми. За віщо так нелюдяно різнимося з українцями?

Потоцький все ширше розплющував очі, намагаючись розуміти слова полковника як розмову шляхтича з шляхтичем. Хмельницький же не є шляхтичем, і його знешкодження гідне звитяги над ворогом шляхти. Невже цього не розуміє полковник з кращого роду поляків? Чи не розуміє, що Хмельницький переростає в грізну силу, тепер це вже ясно не лише провідній шляхті, на силу якої, на превеликий жаль, хоче спертись і король у боротьбі за самовластя! А це страшно. Такий Хмельницький стає небезпечною зброєю Владислава в боротьбі проти шляхти!

— Хмельницький же не шляхтич, проше пана Скшетуського! Лайдак, лише з ласки великого гетьмана Жолкевського піднесений навчанням у єзуїтському колегіумі. А чи не знає пан Тобіаш, що навченого хлопа бійся у власному домі більше, аніж скаженіючого пса! Хмельницький тепер у залізі, хвала Єзусу,— аж підніс догори руку коронний, мов хотів торкнутись того найвищого для нього судді.

24

У запалі розмови, в раптових вихровіях думок, заперечень, навіть якогось лячного каяття коронний гетьман

[1] Різдво *(пол.)*.

не помітив, що в дверях стоїть по-дорожньому зодягнений стурбований вояк.

— Що там ще? Бачу, знов посланець і знов нагальний? — стурбовано запитав Потоцький.

— Хмельницький утік з-під заліза! — тихо озвався посланець, немов пробачення просив у господаря так святково прибраної гостинної зали.

— Прокляття, гунцвоти... Велю на палю!..— несамовито вигукнув коронний.

— Але ж немає кого на ту палю, проше пана коронного! Хмельницького випустили самі гайдуки, які його стерегли за кованими дверима! — доводив посланець, припускаючи, що коронний не второпав його сповіщення.

Потоцький розгублено перекидав погляд з посланця на Скшетуського, притиснув кулаки до грудей, аж синів зі змішаного почуття гніву й переляку!

— Як те стало, доповідай, хлопе! — нарешті вимовив гетьман.— Де був мій син, пан Олександр, де його армада була, чому і як тен здрайця, прокляття гонору, гунцвот зумів ся видерти з кованої в'язниці? Адже доповідалося, що ковано нові засуви, сам підстароста дбав про те...

— Таж мовлю, проше пана коронного, покування ті нові, а людей на сторожі Хмельницького поставлено тих самих. Четверо їх найсправніших поставлено самим підстаростою. Всі четверо чигиринці, ну вони й зникли з в'язнем. Під орудою Карпа Півторалиха опинились усі, проше... Переказують, Хмельницький був оце на могилі малжонки своєї, плакав, мовлять. І ніби поклявся перед своїми козаками, що зі смертю малжонки зовсім відкрились йому очі. «Не Данило Чаплінський,— мовив,— а ціла зграя шляхти велькопольської сиротить дітей українських. Ми ж їм,— мовить,— цього ніколи не подаруємо...» А тут і ще новини, прошу вашмосць пана коронного.

— Які? Нехай пан каже все, бачу, добрі гостинці заготували вірнопіддані Корони її гетьманові напередодні божого народзеня!..

— Повертаються з війська віденського цісаря наші жовніри й козаки. Адже мир укладено в Європі...

— То й що ж нового, прокляття гонору!

— Таж новина! З тим військом повернувся з-під Дюнкірхена якийся син Кривоноса з цілим полком козаків,

озброєних французькими самопалами. А полковник Мартин Пушкаренко прибув звідти до Лубен із такою ж зброєю. Іван Золотаренко їхав з Чернігова на французьку війну, а коли повернувся, був нерозумно скривджений паном Адамом Киселем. То він отаборився з цілим полком у Ніжині, звідти озвався вже ніжинським полковником козачого полку...

Коронний махнув рукою. Годі, годі! Підійшов до столу, налив келих вина і, не відриваючись, випив. Потім обернувся до Скшетуського, зіпершись обома руками на стіл, майже прошепотів:

— То що тепер скаже пан полковник? Еж бурхають ті «народні хвилі», виходить, не лише в Європі?

— Поки що те саме скажу, проше пана коронного. Відомо вже й мені було про повернення війська наказного Хмельницького з Європи, цього й слід було сподіватись по такій неславі їхнього ватажка. Але козачих полків і без них нараховується в реєстрі понад шість тисяч!

— Не всі повернулись, проше панство,— мовив посланець.— Якийсь полковник Іван Сірко лишився під орудою французького гетьмана...

— Де Хмельницький? — перебив його Потоцький, ледве стримуючись від гніву.

— Де зараз, не вем, проше панство. Пушкаренко привів з Європи і його сотню чигиринців з полку пана Кричевського.

— Сотня теж пішла до тего здрайці?

— Так кажуть. Де б же їй діватись у такій скруті отамана. Тепер щось до трьох сотень збройних козаків оточують його в тому лихові на гробку жони.

— А полки коронного стражника?

Посланець уже й не пильнував запитання, в якому вчулось більше відчаю, аніж гетьманської сили. Все, що мав сказати, він сказав. Полковник Скшетуський махнув йому рукою. Вклонившись гетьманові, мусив зникнути за дверима.

— Признаюсь пану Тобіашу, гірко мені доводиться, що полковник Скшетуський мудріше поцінував стан Речі Посполитої,— стиха проказав коронний.— Тож пан має негайно мчати на Дніпро і мудро гасити цю не доглянуту шляхтою пожежу. Еж це вже бунт якого хлопа, біля трьох сотень гевалів під рукою має! Хмель-

ницького маємо обеззброїти, хіба що відновивши в тому ж званні, може б, і на полк десь у Білій Церкві його поставити?

Скшетуський розумів стан коронного при такій раптовій зміні становища в Чигирині. Хмельницького оточують лише три сотні козаків, але на погамування їх чи вистачить і цілого полку Барабаша?

— Чи не запізно беремось за розум, вашмосць. Надто різкою зміною політики щодо козацтва лише викажемо свій переляк. Чи є з чого лякатись? Що міняти її треба, пан коронний має цілковиту рацію, міняти мусимо! Схоже на те, що й без нашого втручання політика східних кресів скине з себе пожухлий лист і новим зазеленіє. Не губім розуму, в посліхові збиваючи той пожухлий, змертвілий лист... Звичайно, я мушу бути там, як рука пана коронного гетьмана. Мусив би встигнути умовити, заспокоїти Хмельницького, а може, й стримати його від нерозважної акції. Не шляхтич він, та гадаю, що цього лиха можна би давно вже позбутись. Треба лише забути про його родовід, не акцентувати на ньому в наших взаєминах з полковником. А вже коли й згадати, то конче визнавши його шляхетський стан. Мали би встигнути, щоб не вирушив він на Січ у такому настрої. Бо якщо вирушить, то нам, проше пана Миколая, важко вже буде його доганяти. Стежки на Січ нам назавжди припинила та нерозумно збудована Кодацька фортеця. Козаки обходять її в обох напрямках, а нам... Тепер то вже буде заказано і в одному. І на останнє: настійно раджу пану гетьману мати мого сина при боці в себе. Тут він напевне пригодиться...

Дзенькнули остроги, розбудивши маршалка дому, який мав урочисто сповіщати про прибуття перших гостей, запрошених на свято.

25

Чорної ночі різдвяних свят зібрались козаки в лісі за Суботовом, чекали Богдана. Саме чорною була вона, мовчазна й морозна різдвяна ніч у лісі. Козаки переказували один одному чутку, що реєстрові полки, очолені Барабашем, вирушають з Черкас, мають іти лісами на Смілу. Комісар реєстру Станіслав Потоцький з жовнірськими загонами поспішає до Чигирина. Повернувся до війська і син Потоцького Стефан з Києва...

На пожарищі суботівської господи, як сновида, никав Хмельницький. Карпо повідомив йому й цю гірку новину про похід коронних військ понад Дніпром.

— Чи встигнуть наші хлопці порозмовляти з ними в полках? — як прокинувшись од задуми, запитав Богдан.

— Кількох я заслав ще позавчора, а Лукаш за дня сьогодні втік од мене...

— Гадаєш, що повірять цьому втіканню?

— Мали б повірити...

Вірні друзі Богданові стоять з осідланими кіньми там, біля дуба, де могила його дружини. Карпо помчав на Чигиринський шлях, може, й останнє бажання Богдана виконував. Саме цього шляху й пильнував Богдан. Примарою никав на згарищі, дослухаючись до власного серця та хіба ще до тупоту копит. І ось долинув кінський тупіт на мерзлім шляху. Богдан похватно сів на поданого козаком коня. Чий він, не допитувався, козакам завдячуватиме й за цього, коли своїх немає.

Рушив мовчазний на Чигиринський шлях. Вершники наближались. Коні їхні форкали з навального бігу.

— Агов, на конях! — гукнув, як було умовлено.

— І в сідлах! — відгукнувся Карпо.

Спинились коні, відсапувались. Разом з Карпом з сідла зіскочив Станіслав Кричевський. По нього ж і посилав Карпа до Чигирина. Схарапудилися коні од такої непильної нічної зустрічі.

— Чи полковника чигиринського, а чи друга-побратима зустрічаю? — першим озвався Богдан.

— Обох заразом, полковнику й друже мій Богдане! — відгукнувся Кричевський.— Зустрічаються друзі з природи, а полковники, може, й з лихої долі. Та геть їх, ці розмови, в таку морочливу ніч! У нас мало часу.

— Часу й саме пекло в нас не відбере, куме-брате!

Не розмірковували, коли без слів клали руки на плечі один одному, обнімались. Тільки по міцних обіймах можна було пізнати, що зустрічаються щирі друзі, приховані лиховісною ніччю.

— Яка проклята доля розвела нас, Богдане, на різні береги! Скрадайся й на сумному згарищі, на цвинтарі небіжчиці, приховуй людські почуття!

— Не мені б чути, полковнику, мій друже Стасю! Доля чи знедолення одного з нас, як кров близнюків, болюче стікає в обох... Єдине щастя, що нам немає про що говорити, все вже сказано моїми лютими ворогами. Хо-

тів лише обняти тебе на прощання. Воно віщується болюче довгим, а може, й кривавим...

— Не віщуй хоч ти, Богдане. Що надовго розлучимось, може, й на краще, бо вірю, що час перемеле всю оцю гидоту навколо нас. Вирушай же, бо маю виступати з полком тобі навздогін. Наказ отримав.

— Виступатимеш? — Богдан ще раз поклав обидві руки на плечі Кричевському.

— Виступатиму, Богдане, мушу виступати! Але не раніш світанку, і то без полковника Пешти. Тож розумно міркуй, друже, і найкраще буде, коли зникнеш геть. Що зрадив уже я їх, знаєш і сам. Та зраджувати побратимство ой як тяжко! А що вимудруєш краще, коли саме такий я не лише тобі, а й своєму сумлінню ще здамся.

Богдан уже не стримував своїх почуттів:

— Битись ще й з тобою, Стасю,— нехай рука мені відсохне. Навіть коли й нападатимеш, хіба що хлопців пошлю. І то накажу обминати! Найкраще буде, справді, коли щезну геть з очей.

— Щезай, друже, поки не пізно. Бо наздоженуть, а від полковника Пешти на такій шкапині тобі не втекти, це напевне.

Обидва вмовкли, ще раз обнялись, прощаючись.

— Якщо хочеш смерті Пешти, пускай його мені навздогін... Братерська тобі дяка, Стасю, за ці кілька щасливих хвилин зустрічі! Я таки завітаю до дітей, доки твій Пешта виладнуватиме погоню.

І розігнався до Карпа, який тримав його коня.

— Стривай, Богдане,— зупинив його Кричевський.— Сідай на мого коня, то не тільки Пешта, а й сам нечистий тебе не наздожене. Так велить мені наше щире приятелювання. Куди тобі з такою шкапою. Залиш її мені. Скажу, напали козаки Хмельницького і, коли б не добрість пана Карпа Півторалиха, може б, живий і не повернувся... А тобі по-братньому раджу, негайно ж зникай! З дітьми ще побачишся, Карпо їх догляне.

Богдан вихопився на Стасевого коня. Огир захрипів, на задні ноги присів, як для розгону. В наступну мить затанцював, наче вибирав, з якої ноги зірватись.

— Втікаю, щоб дружба наша міцніла. Краще б нам не зустрічатись у бою! — гукнув Богдан, навертаючи коня до лісу. Не чув, як вирядив Карпо його друга і ратного суперника.

26

Коронний гетьман відклав поїздку в Краків на традиційні поворічні свята. Не святкувальна пора зайшла, тужавіла голова, терзали вагання, посіяні словами Скшетуського. Чи, може, й хвороба яка причепилась до зниділого в злості коронного гетьмана. З Подніпров'я прибував гонець за гінцем, тривогою розпочинався рік. І знов два черкаські полковники прислали йому здрайцю. На цей раз жовніра Лукаша Матулінського. Жовнір запевняє, що він утік від зрадливого козацтва з Чигирина. Один з тих полковників, саме Барабаш, начебто вірить такому каяттю жовніра, та другий, Ілляш Караїмович, тепер уже нікому з вояків, що торкнулись Хмельницького, не довіряє.

Так доповів Потоцькому посланець при арештантові Матулінському. Коронний пожалкував, що саме в цю мить не мав під рукою Скшетуського. Для нього підійшла б і ця марудна справа.

— Коли жовнір Корони польської зраджує їй, такого жовніра закон карає смертю. Пан жовнір знає про це? — запитав коронний, пильно вдивляючись у очі арештантові.

— Відомо, же то є найсправедливіша кара зрадникові, проше вашмосць ласкавого пана коронного,— відповів спокійно Матулінський.— Таж не зраджував я, коли мав з наказу вашмосці йти в супровід полковника Хмельницького...

— З мого наказу? — здивувався гетьман.

— Авжеж, проше... Пан Радзієвський наказував з ока не спускати, так велів йогомосць пан коронний гетьман. То так і чинили-сьмо, аж доки...

— Чому ж пан жовнір опинився аж під орудою зрадливого Дорошенка чи якогось там... Карпа?

— Бо не так і легко нам, жовнірам, відразу видертися з тих лабет. Кожен з них вогнепальну зброю приніс від німців чи французів. Мусив розумно повестись, вишукуючи стежок до повороту. Тож і потрапив до тих черкаських полковників. Сподівався на захист, а маю...

— Добре пан розповідає, та нех те перевіряють самі черкаські полковники,— перебив Потоцький виправдування жовніра.— Поверніть його полковникові Ілляшеві, нехай своїми суддями допитує і карає... Або...— рап-

том згадав свою розмову з полковником Скшетуським.— Розшукати пана Скшетуського й здати йому жовніра. Сам полковник буде йому суддею й каратиме...

— Скшетуський виїхав з Бара, проше вашмосць,— тільки й спромоглися повідомити джури. Та гетьман махнув рукою, наказ дано.

Старшина з гетьманського почту лише руками розводила. Де того Скшетуського тепер знайдеш, коли так нагально порвав з Бара. Напевне, найкоротшими шляхами через Умань подався на Чигирин. Та може й не спинятися в Умані, полковник не полюбляє сліпма пертись на небезпеку. Таки вирядили жовнірів з Матулінським вишукувати найкоротших шляхів на Умань. Жовніри поспішали, вечір заставав їх у дорозі. Зимові шляхи о цю пору та й сам небезпечний в'язень непокоїли гусарського старшого, що очолював загін літніх жовнірів.

— Тобі б, пане Лукашу, ліпше вмерти в нас або-що...— прорік гусар, під'їхавши конем до воза з в'язнем.— Ну куди нам з тобою теліпатись в отакім зимовім бездоріжжі?

— Вмерти, кажеш, братку! Добра рада, страшно й слухати. За що вмирати мушу, пане гусаре? Чи я не міг би отак, як і панство жовніри, водитися з якимось здрайцею? Все ж таки служба, а вдома діти чекають на свята.

— Про дітей би вже й забувся пан жовнір, холера б брала таке життя. Зарубаємо тебе десь у лісі, хто нас перевірятиме. Кожен здрайця втечею пробує рятуватись...

Матулінському здалося спочатку, що гусар жартує. Четверо жовнірів їхали попереду, не дослухаючись до розмови, не озираючись на воза, бо знали певне, що їхній старший сам добре пильнує. На кого ж міг би покластися, кому звіритись, в кого просити помочі, коли цей кровожерця спробує виконати свій намір.

— То так святково жартує пан старший? — запитав, дошукуючись стежки до душі гусара.

— Авжеж, припало оце мені до жартів. Пучки ось примерзають до зброї. Де в диявола ті Лубни?..— В словах гусара бриніла загрозлива рішучість.

— Хоч до костьолу би зводили, душу покаянням очистити б перед смертю. Що я вам зашкодив, браття жовніри, що пан гусар на життя мені важить? Таким

же невільним попихачем був у них, та не вбивав невинних...

— Ти мені не печи тим своїм жовнірством! Вловився на зраді, то й умирай, розпатякався...— старший рвучко вихопив шаблю.

Давно вже в'їхали в густий ліс. Спинилась валька. Спинились вершники-жовніри.

— Стривай, пане гусаре, куди квапитись, он же сліди, наздоганяємо пана Скшетуського, здамо йому в'язня. Може, чоловік і справді має діток...— Жовніри підступали на конях до воза з в'язнем, руки мовчки клали на руків'я шабель. Мовчазні, похмурі й нерозгадані.

Гусар лячно озирнувся. Опустив карабелю, заклав її в піхви.

— Диви, повірили!.. Гусари жарти полюбляють...— зареготав надміру голосно, аж луни відгукнулись лісом.

— Повірили чи й не повірили, пане старший, а полковникові Скшетуському я мушу доповісти про це свавілля. Чи так, панство жолнєжи? — звернувся до всіх дебелий жовнір.

— Або вже відпускай, пане гусаре, нехай оці чагарники рятують ребелізанта від вовків. Скажемо, втік, та й по тому,— порадив хтось.

На шляху завиднів слід одного, а далі й цілого гурту вершників. Чи полковника Скшетуського наздоганяють, а може бути, й когось іншого... Жовніри перезирнулись між собою, на старшого поглядали. Та не спинились, коли виїхали на шлях, вщерть витоптаний цілим загоном вершників.

— Що тепер скаже пан старший? — звернулись до гусара.

— Певне ж, пан Скшетуський те саме вчинить...

І не доказав. З лісової гущавини хтось гукнув:

— Мир а чи війна, панове жовніри?

— Яка ж війна, проше панство козаки! При службі ми коронній,— мусив озватись гусар.

— При службі? Гінці якісь а чи... Та, бачу, в'язаного везете. Хто той нещасний?

Жовніри купились біля воза, щоб затулити собою в'язня. Не хотіли давати його не знати кому. Та Матулінський зрозумів, що йому немає чого критись.

— Карати мене вивезено в ліс. Коли б не чесні жовніри, може би, й скарав уже пан гусар! — гукнув з воза, вчувши козачу мову.

— Це вони вміють, наче тварину січуть, де стануть! Агов, пане Назрулла, тут халепа якась! — гукнув козак кудись уперед.

З чагарників виїхав полковник, кілька козаків посунули за ним до воза.

— Хто будеш? — запитав з коня, та, не дослухавшись відповіді, вихопив ножа з-за пояса й розрізав пута.

— Матулінським я звусь. В'язень оцього бузувіра гусарського з гетьманської стражі коронного,— відповів, не розмірковуючи, Лукаш.

— Го-го,— зареготали козаки,— коронного... Виходить, смертник, брате, як і ми з милості того ж короного ката!

— Ану, хлопці, навчім бузувірів брудних! — гукнув один з козаків.

— Йок, не треба навчім! Сам шайтан та гірке життя навчить дурня жовніра. Забрати зброю, коня, а гусара пустити живим під захист жовнірів,— наказав Назрулла.

Лукаш Матулінський чув про Назруллу не один раз. Хмельницький розповідав і про те, яка нещаслива доля привела його на українські землі. Чи признаватись йому про завдання, з яким потрапив до старшини Черкаського полку, а чи змовчати? Ламав собі голову, та лише повідомив:

— Полковник Хмельницький, на Січ утікаючи, розіслав нас до вояків українського люду. Та скрізь же шастають загони коронного. Ото й зловили мене ці бузувіри...

27

Кваплячи Дорошенка та Карпа, заскочив Богдан у монастир. Як вітром його внесло до келії, де жили діти з Мелашкою. Розбуджені, оторопіло зустріли батька, горнулись до Мелашки. Бачили, він квапиться, розбігаються очі, неначе винувато всміхається. Найменший, Юрко, першим притулився до батька.

— Немає в нас мами...— заплакав хлопець.

— Немає, Юрку, немає! Мами немає, а батько у вас ще є!.. Ось тільки мушу розшукати нашого Тимоша за порогами...

— Втікайте й ви, татусю! — аж застогнала старша дочка, по-дорослому розуміючи, як батькові ніколи.

— Атож, а ми якось-то переживемо,— заспокоїла постаріла в цьому лихові Мелашка.— Хати нашої все одно вже немає, а з цієї не виженуть святобні люди.

Ішов сюди, щоб говорити, щось порадити і заспокоїти. Стискалося серце від погрозливої невідомості, від напруженого чекання. А як хотілось по-батьківському поговорити з дітьми, багато чого сказати й паніматці Мелашці, подякувати черницям. Юркову голівку гладив рукою, ковтаючи гіркоту, бо й батьківську усмішку дарував сонним дітям, як позичену. Самого б утішати треба! Минала вже ніч, світанок от-от засіріє. Чи слід йому полковника Кричевського зраджувати цією затримкою?

— Мусив же я побачитися з дітьми,— наче виправдувався перед Карпом.

— То краще би негайно тобі зникнути з цих місць, Богдане,— наполягав Карпо.— Адже світанок таки заходить, а Кричевський дотримає свого слова... Коли щось важливе переказуватимеш полковникові, переказуй тільки через мене. Так радив Кричевський, бо словам з інших уст віри не йнятиме. Та чи й довго мушу лишатись тут при дітях?

— Не лише при моїх дітях, Карпе, а маєш і свою родину. З дітьми вони нічого не вчинять, не зачеплять.

— Авжеж, надійся на Чаплінського,— не вгомонявся Карпо.

— Кажу ж, не зачеплять! Міркуй, Карпе, що й своїх рідних мають. З вогнем, з димом усе пущу, до десятого коліна винищу, коли хоч пальцем зачеплять! Так і переказуй людям. Кричевського сторонися, без потреби не виказуй його. Та Гелену всіляко відгороджуй від моєї втечі, може би, якось і нагримав за зраду.

— Не варто гримати на неї, хороша дівчина...— зовсім несподівано заступився Петро Дорошенко й зашарівся... Хмельницький озирнувся на нього, та ніч приховала ті барви першого кохання.

— Справді, Карпе, не чіпай дівчини, доки ще нікому не відомо, як випускала мене. Козакам, що стерегли мене, перекажеш те саме. А Кричевський нам іще придасться в найтяжчі хвилини, якщо б вони трапилися... До дітей повернусь, і власну хату матимемо, заспокой усіх. Гадаю, що з моїх коней забереш якогось у підстарости й повернеш Кричевському. Та не кажи чогось гіркого Чаплінському, не лякай заздалегідь, сам налякається. Не дам і йому життя, мертвого з-під землі діста-

ну! Гай-гай, коли б тільки на Чаплінському окошилось усе лихо нашого знедоленого люду!..

Прощалися біля брами монастиря. Богдан сів на підведеного козаком коня і пірнув у лісову гущавину. За нею десь мерехтить світанок, назустріч світанкові й поривався. За ярком, при битих шляхах на Низ, його чекали козаки. Мало їх для повної безпеки, але й досить, щоб виборювати путь на волю.

Тільки б до січовиків! Тимоше, сину мій, чи знайду тебе серед тих нуждённих друзів нашого люду? Наче жебраки в порваних недоносках, але з шаблями, з самопалами... Низ, острови дніпрові і... крадена козача воля!

28

Зима втішала короля Владислава здоров'ям. Святковий шал різдва Єзусового перебрав на себе увагу шляхти, печаль посполитих. Роз'їхались сенатори в свої провінційні маєтки, принишкла й королева з некоролівською, мовити б, вередою жінки.

Варшава сприйняла новорічні свята як напій, шляхта втішалась зимовим спокоєм на кресах та новорічними надіями.

В доброму гуморі відчув себе й король. На рандеву святкове закликав до себе Ельжбету Казановську та найближчого радника при ній, свого хатнього міністра Геронима Радзієвського. В королівських покоях мав зустрітися з нею, як з приятелькою Радзієвського. На цей день — жодного радника з проїдисвітів та прихвостнів!..

На венеціанських вікнах малювались морозні візерунки, наче в казці. Велика порожня зала затишнішою здавалась у тій природній окрасі. На робочому столі, де король часом розбирав найважливіші папери до папи римського, до державців європейських, сьогодні зранку служки приготували королівський сніданок на три персони. Благословляючи уподобання Владислава, Героним Радзієвський люб'язно згодився прийти на цей сніданок з Ельжбетою Казановською, аби втішена була королем у малжонському лихові після паралічу мужа...

Король милувався візерунками на вікнах і дослухався до кроків за дверима. В належний час і відчинив їх маршалок. Владислав навіть не глянув у його бік, сідаючи за сніданковий стіл.

— Їх мосці пани Оссолінський та Миколай Потоцький! — зовсім незвично й не по-святковому сухо виголосив маршалок.

Здригнувся Владислав, не тих гостей чекав. Не на той лад і серце, натруджене державними незгодами з цими мужами, ладував. Така рання пора і немилі гості! Чи в цім покої він приймає державних мужів? До того ж вони з'явились незвичним для короля дуетом. Ні канцлер, ані коронний гетьман ніколи не приходили до короля разом.

Кожен з них мав щось сказати про другого на ауді-єнціях у короля, і то не завжди приємне. Коронний гетьман вважав Єжи Оссолінського нестійким на слові і не завжди твердим у політиці Речі Посполитої щодо українських кресових справ. А канцлер зі своєю європейською школою державного кермування вважав Потоцького пожадливим і надто обмеженим владолюбцем. Маючи при собі такого сенатора, як молодий Радзієвський, король знав усе про запеклу ворожнечу між ними і не намагався мирити сановників.

Їхній прихід у такий ранок обурив, а не лише здивував Владислава. Один догідливо вгинався в своїм парижькім сурдуті, підбитім коштовним хутром, другий надсадно дзвенів гетьманськими острогами, ховаючи погляд у надто мудрій задумі.

— Щось недобре сталося в Європі, якась загроза, мої панове державці? — запитав король, вставши з-за столу. Не дослухався до вітань державних мужів, ледве перечекавши їх спочатку від запопадливого Потоцького, а потім і Оссолінського.

Канцлер лише озирнувся на коронного гетьмана. Королю здалося, що державці на цей раз зарані домовились між собою.

— Сталось те, проше вашмосць пана короля, про що не раз я мав нагоду попереджати вашу світлість. Українські хлопи можуть зняти бунт проти Корони і її короля!..

Потоцький розігнався сказати значно більше. Адже він заготував чимало неприємних для Владислава докорів за його м'якість у стосунках з козаками, за виношувану королем ідею виправи козаків на турків. Але в цю мить, на таких же, як і в нього, правах сенатора, а може, ще й більших, до покою без оголошення зайшов Героним Радзієвський.

З багатозначної усмішки короля Потоцький зрозумів, що Владислав саме його й чекав на сніданок.

— Уже й бунт? Про який бунт мовить його світлості королю пан коронний? — на ходу перехопив Радзієвський розмову.

— Про той самий, проше пана сенатора, який ширився в корчмі пана Радзієвського...

— Якісь бленди в словах корчемного слуги так переполошили гетьмана коронної зброї? До відома пана Миколая мушу сповістити, що того невдячного корчмаря Горуховського я витурив з корчми, як тільки дочувся ганебних для честі закладу мого ойця розмов.

— Це ще не бунт, проше пана Геронима,— статечно приєднався до розмови Оссолінський.— Не бунт, але й далеко не святкова ситуація складається в новім році на Подніпров'ї, проше вашмосць пана короля.

— Пан канцлер має якісь острашливі донесення з України?

— Мені, коронному гетьману, ідуть ті донесення, проше вашмосць пана короля, я маю їх! — похопився Потоцький.— Тен укоханець пана Владислава...

— Король вважає своїми укоханцями цілий народ держави Польської, проше пана коронного! Радив би й пану Миколаю дбати про те... На що натякають панове сенатори? — Король підійшов ближче до Радзієвського.

— Як коронний гетьман, я мав нагоду попереджати йогомосць пана короля про зраду полковника Хмельницького...

— Королеві ті попередження відомі. Але ж зради ніякої не було, пане Миколаю. Не було зради, це вже відомо й не лише королеві. Полковник Пшиємський надто поквапився обвинуватити в зраді нашого наказного у Франції. Йдеться о пропозиції державних заходів безпеки від мусульманського світу. Маємо про те листи самого кардинала Мазаріні! Пропозиції дружні й розумні. Про них ішлося і в розмовах пана Конде з нашим наказним у Франції.

— Та ж...— Потоцький озирнувся на Оссолінського, як за підмогою.— Утік він уже на Запорожжя! Видерся, як справжній здрайця, і втік.

— Звідки видерся, проше пана коронного? Адже не було згоди короля замикати нашого наказного. Сам пан коронний пообіцяв спровадити Хмельницького в полк,

як подобає законності корони та посаді Хмельницького в державі. Чи не скаже пан коронний, чому наш наказний всупереч волі короля опинився під замком у того богопротивного литвина Чаплінського?

— Хмельницький мав намір порвати до Москви. Це погіршило б наші й без того не блискучі взаємини з царем.

— І я, король, мушу дізнаватись про це останнім, прокляття гонору!..— Владислав сів на підставлений Радзієвським стілець, на серце руку поклав, болісно поглянув на Оссолінського.

— Справа, звичайно, велася досить плутано, але... але і не достойно гонору Речі Посполитої,— мовив Оссолінський.— Наглі сповіщення Пшиємського викликали не лише застереження пана коронного, але і запопадливі вчинки підстарости чигиринського. Обійстя Хмельницького зазнало безпардонного нападу. Родина, діти полковника Речі Посполитої були зневажені, як від ворожого нападу.

— Як діти ворога, зрадника, проше, ваша королівська милость,— не поступався Потоцький.

— Боже мій, де ж зрада, за яку вже й караємо? — знов схопився Владислав.

— Її передбачено й малося знешкодити. Маю незаперечні факти, проше пана Владислава! Хмельницький розсилав уже бунтарів у полки реєстровців. Навіть жовнір коронних військ провадив бунтарські розмови з черкаськими реєстровцями.

— Таж Хмельницький був закутий паном коронним, на бога проше панство! Як він міг розсилати, бувши сам зневолений, під залізом? Про що пан мовить!

— Видерся ж, обкрутивши навколо пальця навіть чигиринського полковника Кричевського...

Коронного мусив зупинити Єжи Оссолінський:

— Цим розмовам краю не видно, проше панство! Тепер уже справді важко добрати, хто перший узяв камінь, щоб зчинити цей розбрат. Як канцлер, я волаю до свідомості короля: маємо гасити затлілу суху скалку, щоб не розгорілася з неї велика пожежа. Хмельницький утік за пороги в супроводі лише якихось трьох сотень поплічників. Утік, шукаючи сина, що мусить десь-то ховатись від глупських переслідувань Чаплінського. Тим, певне ж, рятував і своє життя з нерозумних нахвалок підстарости й пана Лаща.

— Що пропонує пан канцлер?

Король, утихомирений розсудливістю Оссолінського, знов сів за стіл і нетерпляче очікував кінця цієї несподіваної аудієнції. Голову бунтувала думка: побачити б оце самого Хмельницького! Така нагода і йому, королеві...

— Пропоную посольство до Хмельницького!..

Король здивовано підвів голову. То ці державні мужі домовились уже й про це! Потоцький лише прагнув похизуватись перед ним своєю передбачливістю.

— Кого посилати пропонують панство керманичі держави? — запитав.

— Полковника Краківського гусарського полку пана Станіслава Хмелевського, проше вашмосць. Разом навчались із Хмельницьким у єзуїтів львівських, друзями лічились. Полковник Хмелевський до того ж має й розсудливу голову на плечах.

Владислав ледь кивнув головою. Сенатори зрозуміли з того, що втомливу для короля аудієнцію закінчено.

— Пана Радзієвського прошу залишитись,— ледве вимовив Владислав, стримуючи тремтіння в голосі. Палали жаром гнівні, а може, й стривожені очі можновладця. І раптом уклякла голова, розпачливо впала на руки, простягнені на столі.

Відчувши наближення неминучої і невблаганної смерті, король Владислав мирився вже й з нею.

Частина четверта

НЕ ТРЕБА СМЕРТІ БОЯТИСЬ!

1

Від матері в дитинстві чув Богдан, що під гаслом «Не треба смерті боятись» збирались козаки в похід на турка. Тож, ступивши на дніпровські острови, згадав і матір, і ті слова. Ними заклинав друзів та й себе. Неначе життю назустріч, поспішав на спасенні низові острови.

Зима не прикрашала їх навіть і на цім отепленім півдні. Похмуро шуміли, немов аж стогнали від зимових вітрів столітні осокори та верби острівні. Пробував роз-

гадувати той стогін. Дослухався його, як і завжди, коли потрапляв у це пристанище необмеженої людської волі. Голі, приспані вітрами, припорошені сніжком острови не бадьорили зараз купку Богданових вояків. Та все ж принишклі в паморозі знайомі шелюги нагадували, що на цих острівних белебнях його люди перечекають навіть смерть, боятись її козакові вже не слід.

Нудився кошовий січового коша Григорій Лутай, ледве терпів ганебний нагляд реєстрової старшини.

— На сторожа при баштані зводять кошового, клятi,— обурювався полковник, бо справжнім господарем коша домагався бути черговий полк реєстровців.

В ці дні чергував на Січі тримісячною залогою Черкаський полк. Саме цей полк найважче було витримувати січовикам. Старшина його аж до сотників призначалася з шляхти, а самі реєстровці запопадливо догоджали їй. В жодному іншому полку так не догоджали козаки, аби втриматися в реєстрі.

— Гадалось, що на Січ прибудемо, як у гості до рідних, а тут кримського татарина гостинніше приймають, аніж свого брата полковника з товариством,— злегка докоряв Богдан кошовому, навідавшись до нього з Томаківського Рогу з надійним супроводом. Сотня його козаків на добрих конях та при новій зброї викликала заздрість січовиків. Очолював її Іван Ганжа.

— Чому б і не родичатися нам,— помірковано виправдувався кошовий. Зачерствіле в острівному житті обличчя його трохи пом'якшало, ворухнувся вус, виказуючи усмішку.— А кримчаки сусіди ж наші, в спільники до січовиків набиваються. На острові в нас козачої сили зараз вистачає. Он цілий полк черкаського реєстру тирлується. Стоять ніби на Кодаці, а внадились на кіш, наглядають на ганебну догоду шляхті. Самі дивуємось. Та й зима навіть і в нас зайшла он яка. Десь під весну ми радніше би приймали... Багато ж вас на Томаківському Розі чи лише ці, що при тобі оце? Добрячих хлопців при собі маєш. Переказують, ніби й на чотири сотні набереться всіх? Не мале й лихо — прохарчувати чотири сотні при такім бездоріжжі. Чи дарма й вовки-сіроманці унадились на острови, щоночі такі колядки заводять. А черкасяни та й ціла кодацька залога рейтарів по одному дораховуються нашого брата. Дозирають, де промишляють наші здобутчики, скільки лисичників, ухідників... Тьфу, прости, боже!

— Плюєшся, пане-брате, а місця на островах таки вистачить і нам, як і всякому страченцеві. Чи слід і плюватись при слові до бога. Сьогодні терпите черкасців, лисиць їм від кожного козака, як туркам данину, виплачуєте. За черкасцями, здається, корсунці готуються, їм теж треба, на рибу зазіхають. Бо січові козаки, як невільники, на них працювати мають, на своїх же козаків... Та нічого, на товариство те все зведемо, своїми й черкасці стануть! А от чи варто січовикам тих сусідів кримських так настирно принаджувати? Що замирились, то добрé, а що приятелюєте, це вже щось нове для січовика...

— Яке там приятелювання, схаменувся би, полковнику!

— Ну, не приятелювання, а все ж спілкуєтесь, бач. А ми що: сьогодні перечасуємо на Томаківці, не сподобаємось, то завтра далі, на Бучки, посунемось, коша свого утворимо, якщо заверeдуєте нами. Коли ж на те пішло, то до кримчаків звідти поближчає й нам.

— Чи не глузуєш?

— Авжеж, тільки б ще глузувати й мені! Кажу, ми не горді. І до себе вільного козака з радістю беремо, та й своїм гуртом пристали би... Низовому товариству тим часом чолом і шану виказуємо.

— Тим часом, кажеш? Та й то добре. Але ж харч для них мусиш мати, та й лад січовий же! Як би там не совався ти, полковнику, з острова на острів, а вже коли тебе до нас погнало, доведеться лучитися з нами. Кримчаки, чужі вірою, і ті горнуться в сусіди. Бачиш, черкасців поставлено над нами, коронний пильнує за вояцьким духом на Низу, глумитись починають отим стяганням данини, наче з бусурменів.

— Про харч мої хлопці дбатимуть, як і в дорозі сюди дбали. Не безлюддям і острови ці оточені, а рибка в Дніпрі й для нас наплодилась. Трохи з одягом сутужно, дехто з молодиків навіть і в маминих свитах вириваються. Та ж на островах підсоння і взимку весняне...— І засміявся.— Просимо й січовиків засилати до нас зайвого вояка! Лучитись мали би для діла вояцького, а яке тепер діло, коли з кримчаками миритесь? Тож на безділлі шкода й мови. Може, в допомозі січовикам станемо... Оті наглядачі з Черкаського полку, бачу, набридають, чи не відвадити б їх?

— Схаменись, полковнику, таке й скажеш...

— Дивись, пане кошовий, тобі видніше... Звісно, ми всіх охочих приймаємо до себе, як яким, то й зброю дамо, свиту якусь чи й турецький бешмет знайдемо. Просимо й вас, засилайте до нас всякого зайвого, коли, кажеш, на харч сутужно на коші. А заїхав оце з хлопцями в родинній справі...

— Це що, для слова в'яжеш? — не вірив Лутай, досі ще вслухаючись у задерикуваті слова полковника.

— Таки ж і родинна... Чи й справді не пізнаєш мене, Григорію?

Кошовий нарешті-таки не витримав узятого тону. «Дивись, пане кошовий...» — бриніло досі йому у вухах не то як співчуття, а може, й як погроза. Хто їх знає, цих полковників, зсунутих з королівської служби. До коша он з якими вояками заскакує!

— Та кат його візьме, Богдане! Боїмось по-людському слово мовити до свого ж брата-козака. Не зважай, полковнику. Не від солодкого життя й нас погнала лиха година в ці белебні. Я одразу зміркував, що синка шукаєш. А синок десь таки в нас, на курені в чигиринців ховається. Не признається, що син чигиринського полковника. Якось татарчука чи молодого турчиненка подарували йому козаки після виправи. Ніби син знакомитого мурзи, письменний по-своєму. Синок твій його має за вчителя татарської мови, та, кажуть, потоваришили вже, як рідні. На птицю з луками ходять, приносять. Заповзятого синка маєш, полковнику, допомагає мовою вже й нам з кримчаками домовлятись, сусіди ж... Може, й занадто в панібратство до них тулиться. Тож не дорікай і нам за примирення з кримчаками... Та зачекай, гукну когось, нехай розшукають.

А встав з-за столу нерішуче. Чи вразливі слова Хмельницького, а чи й власні думки пригальмовували рухи кошового. Спинився, не дійшовши до дверей:

— Таки ж пораджу тобі... Чи не задуже голосно людей до себе закликаєш з городів та хуторів? Кобзарів, кажуть, хтось підмовив, закличні пісні співають по хуторах... А тут очей і вух коронного вистачає не лише в Черкаському полку... А при черкасцях і дихати важко стає. Хіба тільки з кримчаками — з самим люципером пекельним получишся!..

Кошовий на плече Богданові руку поклав, аж душу обігрів її теплом. Чи справді коронні гетьмани спробують діставати його й звідси?.. Може би, не гаючись,

спускатись далі на Низ а чи вириватись геть на Дон? З самим люципером... Замлоїло в грудях, завихрила клопітна думка: «Тимоше, сину! Чи на добре розшукаємось, доки ще не схопили мене гетьмани. Бо вже коли нападуть, не даватимусь, хоч і загину у тому герці правди й волі!»

Підійшов до столу, обома руками зіперся на дубову дошку, а голова на груди схилилась. На яку ногу ступити перше? І то не гаючись! Черкаські старшини полку не надійні сусіди йому навіть тут, на островах у січовиків. Недарма ж і кошовий скаржиться. А що, коли прийняти цю скаргу та й на свої плечі взяти частину того клопоту січовиків? В гурті ж і батька...

Раптом обернувся на двері. Надворі жвавіше загомоніли козаки. Напевне, розшукався Тиміш, приблудний син коша! Гай, гай! Докозакувався й сам, що родини збувся, один як палець скнітимеш тут, на островах... Рушив від столу, пішов назустріч голосам за дверима. Вслухався, щоб вирізнити голос сина. «Тимошу, синку! Посиротились ми, вигнанцями стали на рідній землі...»

Нарешті розчинились двері. Богдан аж оступився, здивований: гурт козачої старшини Черкаського полку з полковником Яном Вадовським на чолі протовплювався в тісні двері куреня.

— По мене квапляться! — мимоволі вигукнув.— Не дамся ж!..— і за руків'я шаблі вхопився.

— Надаремне хапаєшся, куме, до тебе лише гості! — озвався десь позаду з гурту полковник Кричевський, поступаючись у дверях Янові Вадовському.

— Агов, гість за гостем у господі, мир і злагода в народі! Прошу, панове старшини! — забідкався кошовий, запрошуючи прибулих.

— А це вже я справжній гість до тебе! Поздоров, боже, в доброму здоров'ї зустрівся й тут! Не лякайся, що й полковника Скшетуського тобі привіз. Тепер уже привіз його за гостя...— загомонів Станіслав Хмелевський, виходячи з гурту.

— Тю ти, халепа така!.. Оце кого не чекав, то не чекав, Стасю. Тепер вірю, що мир, а не війна й на цьому світі! — облишив Богдан шаблю в піхвах.

Як друга сердечного повітав Богдан Хмелевського, аж п'яніючи від баламутства думок і спогадів: Хмелевський, Кричевський і... Скшетуський!

Реєстрова старшина черкасців потіснилась, щоб пропустити наперед полковника коронної гусарії з особистого полку самого коронного гетьмана. Тобіаш Скшетуський знав собі ціну, саме це й стримувало його, щоб за прикладом обох полковників з того ж посольства, що й він, не кинутися в обійми з утікачем полковником Хмельницьким.

— З приємністю мушу і я розчарувати пана Хмельницького, бо єстем також єго гостем, проше пана. І прибулем при тих же добрих вістях,— стримано всміхався полковник Скшетуський, намагаючись не виказувати, як йому важко переборювати минуле.

Хмелевський просто подав Богданові руку, ніби намагався відокремитись для серйозної розмови після таких бурхливих привітань. Він також, як і Богдан, добре знав реєстрову старшину, особливо черкасців, і не приховував нехіті говорити при них про свої справи. Отакий же щирий він був і в тій останній зустрічі біля королівського заїзду в Варшаві.

2

— А все ж ніяк не збагну розумом, що воно за свята тройця полковників раптом як з неба впала сюди. Чекав побачення з сином, а побачився з братом,— наче аж розгубився Богдан.

— А сина твого я теж повітав,— заспокоїв його Хмелевський.— На доброго козака вибивається! Його там гукнули на поміч з якимсь посланцем-кримчаком порозмовляти. Мовлять козаки, на дружбу до полоняника набивається, готує хлопець схованки в них, коли б що...

— Ото спасибі за вістку. То давайте, панове полковники, порозуміємось не в гостювальному, а в діловому слові. Бачу, вас у таку далеко не єдиносущну трійцю могла єднати тільки серйозна справа. Якби не полковник Скшетуський тут, міг би я сприймати вас двох і за гостей. Таж прибули, певне, щоби забрати втікача добрим словом?..

— Час би вже й опам'ятатись, проше пана полковника. Запевняю, що і я мав би пишатись, коли б був залічений третім до тієї іпостасі друзів, як говорять панство попи,— мовив Скшетуський, стомлено сідаючи за стіл.

— Чи довго ще у вас до порозуміння, панове полковники? — озвався з нетерплячки Вадовський.— Живеш отут, на белебні, від самих чуток голова макітриться.

— Як бачить пан полковник, ще й не розпочинали,— відповів йому Хмелевський.

— Ну що ж,— зітхнув черкаський полковник.— Можна, звісно, й вийти, та й знов навідатись, коли б що... Дочулись і ми, полковнику, що з кількома сотнями на перечасунок прибув на острови. На зимівлю, чи як розуміти? Адже й ми тут для порядку тирлуємось. Бо всякими брехнями ці хащі повняться, а тут же чуємо, що козака набираєш до себе, моїх черкасців на сваволю спокушаєш. Лічишся ж банітованим, то вже причаївся би десь і сидів, як щур у норі. Ради їм не дамо, ідуть, ідуть...

— Не такою б мовою говорив зі мною, полковнику! — обурився Богдан.— Острови не воєводські, не має рації тут галасувати до осокорів та верб. Йшов би, пане шляхтичу, своєю стежкою геть, щоб вільніше розминутися з тобою. А люди нехай купляться, чи я знаю, куди приткне їх доля, топтана сап'яновим чоботом шляхти. Певне ж, розумієш, душа жити хоче, тож поки що, як і я, порятунку шукають ті мандрівні козаки. А щодо мене — зарані радіти не раджу, коли не правда, то шабля моя очистить ті ганебні наклепи бридкого вашого шляхтича. Про мене, сідай, пане Вадовський, дослухайся. Таємниць у моїй справі немає, а правда свята хіба що заоскомить і твою шляхетську душу. Про тих приблудних на острови не турбуйся, полковнику! Ідуть вони, правда, йдуть. Та чи це новина, коли не йшли наші люди з домів на втечу в цю безвість. Втікають же від жовнірських лежів на селах, від здирства й ганьби, тікають з очей таких, як сам пан Вадовський...

— Прошу пана Вадовського, воліли би ми без зайвих свідків переказати пану Хмельницькому королівське слово,— нетерпляче наполягав Хмелевський, неначе й не слухав дратівливої розмови Богдана з черкаським полковником.

— Не розумію, Стасю, чому маємо критись від людей з тим привезеним від короля словом. Та на арешт і умовляння не дамся нізащо. Черкасці таки ж наші люди, скорше самого пана Вадовського в мотузи візьмуть, аніж мене. Чи так, браття черкасці? — звернувся до козаків, що товпились у дверях.

— А як же ще, мат-тері його!.. До тебе переходимо, полковнику Богдане, годі на шиї сидіти в свого ж брата чи тут, чи й на Подніпров'ї! — кинув хтось із них.

— То це що, на бунт підбиваєш і черкасців? — заволав полковник Вадовський, оступаючись до дверей.

Хмельницький у грізному мовчанні рушив на нього, тримаючи руку на шаблі. Рушили на полковника й кілька черкаських козаків.

— Сам підеш чи вивести? Можемо й за ноги витягти...— пригрозив черкаський козак.

Вадовський рвучко вискочив за двері куреня.

— Банітою вони мене зробили, кляті! — ледве переводив подих Богдан.— Гаразд, нехай баніта, всі наші люди вже банітовані. Боже праведний, та де ж твоя правда й мир на землі, коли таке здирство твориться клятою шляхтою!..— І раптом схаменувся, на гостей глянув.— Признаюсь, друзі, шаленію вже, дратують вони мене, прошу не зважати... Найбільше мене здивував серед королівських посланців пан Скшетуський. Що шляхтич, прошу пробачення, пане полковнику, не всіх шляхтичів пхаю в купу наших ворогів. Та його син...

— Він теж вояк Корони, проше пана Хмельницького, виконував наказ,— твердо мовив Скшетуський.

— Розумію, проше пана, адже наказ той самий мав і пан полковник. Та душею людини він розумів безглуздість обвинувачення, коли, заскочивши мене біля Дніпра, не так старанно дошукувався... Благородний вчинок, скажу тобі, пане полковнику, до смерті не забуду! На жаль, синові ще не прищепив того ж благородства душі вояка. До оцих брудних приймаків-полковників і він горнеться... Але це нехай уже буде лише останнє жевріння моєї душі на вогнищі дратованої людини. Давай, брате Стасю, говори ти. Хоч, певне, пан Скшетуський має старшувати між вами?..— таки взяв себе до рук Богдан, ледь охолонувши.

— В цім посланні короля старшую я,— сміючись, підкреслив Станіслав Хмелевський.— Саме тільки мені з поради короля наказано паном коронним повернути Хмельницького, віднині полковника Білоцерківського полку реєстровців, до своєї нової служби на полку...

— Що-о?! — аж підхопився з лави Хмельницький.

Заперечення а чи недовіра стривожили Станіслава Кричевського, який досі мовчки слухав розмову. Розумів: Хмельницького роздратувала та перепалка з чер-

каським полковником. Чути було знадвору, як черкасці довершують її, виказуючи полковникові, часом і погрожуючи. Там розгорявся бунт. Треба було втримати Хмельницького при діловій розмові, щоб не порвав і він на бунт черкасців. Де в біса взявся той Вадовський! Треба за всяку ціну запобігти вибухові!

— Оте, що чуєш, полковнику,— лагідно мовив Кричевський.— На розмові в короля пану коронному довелося згодитись на розумний компроміс, запропонований королем. До речі, пан Миколай Потоцький просив переказати його співчуття зі смерті пані Ганни. Обіцяв полагодити справу з господою в Суботові або й нову побудувати на Росі в Білій Церкві...

— Це схоже на настирне сватання, добрі мої друзі полковники,— засміявся Богдан, щоб пригасити полум'я в душі, яке лише нелюдським зусиллям стримував.— Кожна дівка комин колупає на очах у сватів, коли до вподоби їй те сватання. А тут же й комина путнього катма...

— Коли цей жарт полковника Хмельницького сприйняти за згоду, то, здавалось би, й розмові кінець,— статечно увімкнувся в розмову полковник Скшетуський.— Та мені спадає на думку, що не лише такою згодою вінчається вся незлагода, проше панство, якої зазнав гонор пана Хмельницького. Певне, пан полковник поставить ще якісь умови. Цілком природно припускаю і розумію, же залагодження скандалу, зчиненого Чаплінським, на цьому не скінчиться...

— Стривайте, панове полковники! Які ж умови маю ставити, коли на умови пана коронного гетьмана он чуєте, як відповідає навіть черкаське козацтво!.. Та як же маємо розуміти все, що виходить з цієї поради мені? Адже йдеться про мир, а не про війну, якою так нерозумно замахнувся чигиринський підстароста, певне, з наказу самого Потоцького. Спасибі за добру вістку й за те, що радите порозмовляти з урядом. Та ж чи тільки на Чаплінського мушу зважати в розмовах з паном коронним? Адже це Миколай Потоцький обложив українські міста і села коронним військом! Чи й надалі урядуватимуть реєстровим козацтвом отакі, як Вадовський, приймаки-шляхтичі, призначені старшувати тут з наказів Варшави чи Кракова? А ті загрозливі ухвали сейму; що то за державні ухвали, коли вони ображають цілий народ України? Невже так мусить лишатись надаль! Чи

скажете, що все це тільки вередування самого Хмельницького через його незлагоди з паном краківським воєводою Потоцьким, а не ганебний чин уродзоної шляхти проти всього православного люду? Як бачимо, ось які розмови на часі. Розмовляти є про що й поза образами самого Хмельницького. Якщо мають мої шановні друзі полковники повноваження говорити про все, якось гарантувати відновлення прав і волі України, то чого ж вигонити людей за двері? Закликайте, говоріть, а при них і я згоден ставати на такі розмови. На цих дніпрових просторах наш голос вільніше звучатиме. Тому наполягаю закликати й наших людей, як і я, викинутих на ці обніжки краю. Нехай січове товариство, а не пан Вадовський, послухає вас. Січовики розкажуть, чому втікають сюди з теплих домашніх кутків, від родини, від дітей. Козацтво січове допоможе нам згадати претензії цілого народу до Речі Посполитої! Правду скажу вам, друзі, навряд чи в такому вузькому колі особистих приятелів можна розпочинати нам такі серйозні ділові розмови. Певне, про це мусив би згадати й коронний гетьман, споряджаючи вас у таку далечінь при морозах.

Слухаючи Богдана, Хмелевський не міг всидіти за столом. Як замовлений, стояв, видивляючись на свого розчервонілого в запальній розмові друга. А то ступив до дверей і розчинив їх, запросивши козаків заходити до куреня.

— Цілком розумію брата Богдана,— згодився з Хмельницьким.— Та на такі широкі розмови й потрактування мені повноважень не давано. Прибули-бо ми лишень спростувати безглузді обвинувачення полковника Хмельницького в зраді Корони й залатвити неприємну сварку його з чигиринським підстаростою. Це теж немало, Білоцерківський полк ангажуємо під оруду полковника...

— Дрібниці ж бо, мій друже! — махнув рукою Богдан.— Обвинувачення ті якось я сам спростую, бодай би ось шаблею козацькою. Та вони й спростовані вже тим, що я живий, стою на власних ногах і не даюсь на поталу! Білоцерківський полк, сатисфакції... Повірте, друзі мої, найпоцінніші сатисфакції я візьму з душами самих отих мерзотників цісаря небесного, нехай там вони зватимуться Пшиємськими та Чаплінськими а чи стоятимуть і на вищих щаблях державного життя. Але це лише мої звади, нікому, крім мене, немає до них діла.

Та звади ті виникли із загального становища цілого краю, поневоленого панством. Мусимо дати волю нашим людям, щоб самі поставили перед урядом шляхти й короля свої умови співжиття двох сусідніх народів. Чи так я говорю, друзі мої, січові побратими? — раптом звернувся до старшини й січовиків, якими вщерть повнився курінь.

— Авжеж, правду мовиш, полковнику!

— Та ще й яку правду! Та боже мій, проклят буду...

— Спокій же, мої друзі! — гамував Богдан січовиків.— У нас гостюють повноважні полковники від коронного уряду.

— Не повноважні ми на такі розмови! — знов похопився Станіслав Хмелевський і озирнувся на своїх полковників.— Чи, може, полковник чигиринський або Тобіаш Скшетуський від імені коронного гетьмана візьмуть на себе таку відповідальність — давати посполитим слово шляхти на волю й працю?

— Заважко нам, та й клопоту наберешся після таких потрактувань,— озвався Скшетуський.— Кондиції домагань полковника від імені народу можуть пролунати не зовсім лояльно, якщо зважити на цілісність Речі Посполитої. Розумніше вчинимо, коли повернемось з ними яко з пропозиціями і доповімо у Варшаві про наші розмови. Нехай засилають повноважних сенаторів, а ні, то закличуть до Варшави таку ж депутацію з полковників козацтва...

— За депутацію дякуємо панові шляхтичу! Посилали їх не один раз. Та де дівались наші посланці, за віщо скарано Сулиму?..— вирвався котрийсь із січових старшин.

— Даваймо, товариство, заздалегідь не розпалювати сердець,— заспокійливо підняв руку Богдан.— Розмови ці з Короною, бачу, ми вже матимемо. А полковникам подякуємо за людські наміри та... пригостити б їх щербою. Шкода, що і сам я тут лише непрошений гість. Люди мої на іншому острові. Тож прошу і січовиків до мене в гості на Томаківку!

3

Приховувала шляхта вістку про втечу Хмельницького на Січ. Не багато було й таких, що знали про депутацію полковників, очолених Станіславом Хмелевським. Але

Варшава повнилась тривожними чутками про бунт черкаських реєстровців, про визрівання бунту й на цілій Україні.

Зимового ранку полковник Станіслав Хмелевський нарешті повернувся з України. Карета коронного гетьмана забрала його з гусарського полку, навіть перепочинку не дали. Коронний не висидів у Кракові, святкуючи. Надто тривожні чутки пробивалися з Півдня. Спокійно очікувати посланця з України він уже не міг. А гетьман першим має дізнаватись від посланців, що діється на дніпрових островах з прибуттям туди втікача Богдана Хмельницького. Потоцький знав, що той бувалий вояк, навчений на багатолітнім українськім бунтарстві, гостро відчуває тепер загрозу не лише для власного життя.

Стояли останні зимові морози. Та до Кракова ще не навідувались животворні провісники весни. Міг би й пересидіти в родинному краківському палаці, коли б не тривога в серці з невтішних вістей від полковника Скшетуського. Ціле життя складається з тої безперестанної тривоги в серці від кур'єрських сповіщень та з незадоволення шляхетської душі можновладця.

«Спокій на кресах треба та ще й можна творити нам самим,— повідомляв Скшетуський цидулою при нагальнім кур'єрі.— Спізнились ми з великодушним призначенням Хмельницького на Білу Церкву. Ніхто з нас, крім хіба йогомосці пана короля, на превеликий жаль, своєчасно не поцінували всебічного і владного вояцького хисту чигиринського полковника Хмельницького. Наразі, коли маю писати ці сповіщення вашмосці, на порожньому ще з місяць тому острові завирувало тривожне для гідності держави життя. Та яке, проше пана, життя, якого розмаху набирає воно у вправних руках воїна! При нас, при урядових повноважних полковниках, забунтував Черкаський полк реєстровців. До Хмельницького шляхами, а де й кригою йдуть і їдуть вояки. На битих шляхах трапляються поодинокі чи по кількоро, а поза шляхами у переліскаx і в лісах гуртуються цілі загони з міст і хуторів України, ба навіть і з корінної Польщі! Виявляється, є й поляки, незадоволені владою уродзоної шляхти. Вони теж шукають якогось опертя, щоб повалити ту владу, ідуть до Хмельницького. Все це голота, хлопи, скривджені нами вояки, як ті ж черкасці, запальні ненависники коронної влади. Стало відомо, що на той час, коли ми в посольстві полковника Хмелевсь-

кого потрапили на острови, Хмельницький встиг уже заслати на Україну своїх посланців. Збільшилось прохачів на хуторах, заворушились бандуристи й лірники в містах. Всі вони вояків на Низ до Хмельницького намовляють! Навіть у Києві серед молящих по церквах вештаються посланці Хмельницького. Здається, й той страченець Кривоніс підвів голову на Поділлі. Ходять чутки, що й полк якогось Підгірського, повернувшися з-під Дюнкірхена, поповнився вояками з австрійських наших посилок. Тепер об'єднуються з загонами відомого пану коронному зірвиголови Івана Богуна. Той Кривоніс уже й не криється, галасує на Поділлі. Подільське панство шляхта в тривозі замикається в своїх замечках. А в кривоносівців добрана європейська вогнепальна зброя, кілька іспанських гармат, гаківниці, порох, кулі...»

Потоцький кинув на стіл листа Скшетуського, гукнув козачкові:

— Чи пильнують там прибуття гусарського полковника Хмелевського?

— Певне, же так, проше пана. Адже маршалкові дано наказ вашмосці... Та, здається, прибув полковник Станіслав Мрозовіцький, за яким ганяли-сте, вашмосць, швидких курієрів.

Коронний гетьман відразу відчув, як стає міцнішим на грішній землі. З його наказів таки складається активне життя боєздатної державності Речі Посполитої! Діють посланці, на їхні заклики мчать до коронного такі енергійні й винахідливі полковники... І різко обірвав ті мрійні захоплення. Рука за звичкою крутнула посивілий вус, друга осмикнула шаблю на кованім поясі. Надто ворухкий і винахідливий полковник пішов у війську Польському! Ніби в догоді дзвенять остроги на їхніх сап'янових чоботях, а за догідливою усмішкою ховається бунт...

Вередливіше оглянув у думці своїх найдовіреніших полковників. Скшетуський апелює до європейської гідності, сповіщаючи про бунт Черкаського полку на Запорожжі, Кричевський не воліє переступити грань кумівства з бунтарем, як фатум родинного прокляття. А Мрозовіцький весь час обертається на козачих обріях... Знов на козачих, гунцвот! Навіть у мові його вчувається якесь підроблення під жаргон козачого плебса.

В розпачі руками розвів. Такий час настав! Саме ж полковники Мрозовіцькі, Хмелевські лише й можуть пригальмувати ту страшну інерцію в розвої шкідливих настроїв на Україні!..

— Покликати до мене пана Мрозовіцького!

Нагально кликаний полковник недавно прибув десь аж із Мазовша. Лише кілька тижнів тому посилали його для інспекції війська місцевих магнатів. Кожен з них запроваджує свій лад у дворовому війську, вдягає його на запозичений у західних країнах смак. Магнати ворогують між собою, як чужинці. Державі тільки загрожують бунтом, замість стати опорою ладу.

— Щось файне виїздив пан полковник у Мазовшу? — запитав абищо, бо з писаної цидули Мрозовіцького вже знав усе.

— Згаяв час, проше вашмосць, хоча достеменно довідався про стан речей. З тих воєводських військ панство Речі Посполитої користі державної не матиме, мушу щиро доповісти. Якимсь дивом там раптом опинився ще й пан Самійло Лащ...

— Опинився не дивом, проше пана, а засланий мною. Мусив заслати після прикрої його невдачі з Хмельницьким у Чигирині. Пан Самійло, на жаль, переріс уже всі норми порядного в державній дисципліні полковника. Доки не дано йому справжнього вояцького діла, буде пиячити, з жіноцтвом бешкетувати, кинувши кобєту з дітьми, зароблятиме й надалі свої ганебні баніції та інфамії.

— Як прикро... Satyr z twarzem Rzeczy Pospolitej...

— На жаль, satyr ще знадобиться коронному війську. Та я покликав пана Мрозовіцького в надто невідкладній справі.

— Знов невідкладна, як ніби й справді війна з Європи пересувається на наші землі.

— Таки пересувається, проше пана полковника. На Україні саме зараз потрібне таке панство полковники, як пан Станіслав. Здається ж, і набивався туди, га? Доводиться корсунцями замінити Черкаський полк на Кодаку, полковник корсунців піде з частиною полку на ту заміну, а на другу половину реєстровців посилаю наказним пана Мрозовіцького. До Чигирина на підсилення жовнірських загонів пішов ротмістр Єжи Скшетуський. Пан Станіслав завтра ж мусить виїздити до Корсуня. Справа негайна! І проше пана полковника...

— Полковник Станіслав Хмелевський прибув! — знепацька доповів маршалок дому, аж коронний здригнувся з несподіванки.

4

Хмелевський встиг уже гаразд охолонути після тої важкої й нагальної подорожі на пороги. Під час подорожування, лишившись на самоті, обмірковував усю ту веремію, яку зняв Хмельницький своєю втечею. Хмелевський не лише поважав Богдана, як друга юності, але й добре знав його волелюбну та настирну вдачу. Чи тільки для самооборони він так охоче приймає до себе на острів вільного вояка з України? Повідав на дружне запитання Станіслава, що вже набралось їх «може, й на якийсь подвійний полк». Чому «подвійний», а не просто полк на п'ять чи й більше сотень? Подвійний — це вже щось на західноєвропейський зразок...

У великому кабінеті коронного Хмелевський застав замудрованого полковника Мрозовіцького. Знав, що ним снять не лише гусарські полки Корони. Посланці чотирьох полків відвідали коронного з проханням послати їм Мрозовіцького на полк. Серед них були й корсунці.

— Поважання чи віват рубаці-полковнику, як прозивають пана Мрозовіцького українські козаки,— дружньо привітався Хмелевський.— Морозом-морозенком уже охрестили пана подніпрянці...

Те, що коронний гетьман посміхнувся й схвально кивнув головою на таке повітання, ще більше піднесло настрій Хмелевському. Від цього тон вітання перевищував ділові рамки, для доповіді вистачало винахідливості й щирості.

— Пану Хмелевському доведеться сьогодні ж відвідати його величність пана короля й доповісти про розмови з Хмельницьким,— розпочав Потоцький.— Його величність квапиться з виїздом чи не в Білорусь. Пан полковник повинен ще застати його тут. На ту високу аудієнцію король може й не запросити коронного гетьмана. Тож мушу вислухати пана Станіслава, маємо віднайти найпоміркованіші, мовити б, межі, в які вкладатимемо ті загрозливі звідомлення. Кажу — загрозливі, бо вони таки, як сє мислю, не блискучі для гонору коронної шляхти.

— А чи слід і запепадати так, проше вашмосць пана коронного гетьмана? — немов аж здивовано знизав плечима Станіслав Хмелевський.

— Пан вважає їх блискучими?

— Не мислю так безвзгледне[1], проше вашмосць, еж всяка справа о спокої нашому на кресах несе в собі надмірний державний клопіт. Полковник Хмельницький, варто думати, надто дбайливо пильнує о власній безпеці.

— Пильнує о власній безпеці а чи й загрожує тим державній? Реєстрові полки підбиває до бунту...

— Військо в руках банітованого, звичайно ж, не є лише іграшкою. Про це нам, воякам, слід добре пам'ятати! Хмельницький, очевидячки, обіпреться на нього, коли б ми спробували дотриматись ухвал про його скарання. На щастя, поки що від нас залежить запобігти цьому кардинальному чинові... Мені також ясно, що Хмельницький не на жарт підбиває реєстровців зрікатися державної служби. А це ж так, підбиває. Він боронитиметься з усіх сил, коли б ми спробували діставати його на островах. Тож, певне, зрозуміло, що цю критичну акцію вашмосць всебічно обговорить з королем.

— А категоричніше?

— Не розумію, вашмосць...

— Волію мати думку полковника в питанні, чи піде Корона на розмови з банітою, а чи нехай зброя Речі Посполитої провадить ту принципову розмову із зрадником?

— Саме розмова зброєю, проше вашмосць, це і є найзгубніша розмова в цьому критичному стані сварки з полковником. Еж так звана зрада його, це, проше, булька на воді, вільний домисел пана Пшиємського. Хмельницький заперечує будь-який натяк на зраду, а значить, і беззастережно боронитиме свою честь. Та й король, здається, певний цілковитої безвинності свого протеже...

— Ого, та пан гусарський полковник, бачу, повернувся переляканим. То що ж, у короля ми спробуємо посперечатися з паном...

— Ні, проше пана коронного, єстем вояк Корони польської, в короля сперечатись не буду! Він верховний наглядач закону, королеві видніше.

---

[1] Категорично *(пол.)*.

— То пан полковник зводить роль коронного на дослухача думок короля?

— Вашмосць, проше, є теж жовнір Корони й короля...

— Чи дозволено й мені сказати свою думку з цієї хисткої, як здається, дискусії панства? — запитав Мрозовіцький, підхопившись з крісла. Хто ж, як не він, втрутиться в цю запальну розмову вояків при зброї в таку критичну хвилину! Йому подобалась принциповість Хмелевського й дивувала аж надто войовнича пиха гетьмана.

Потоцький озирнувся, ніби чекав удару. Жадав дати негайну і гідну відповідь. Але що скажеш? Полковник лише просить слова.

— Проше пана,— видушив крізь зуби.

— У воєводствах наростають чутки про повстання хлопів на подільських землях. До трьох тисяч збройного люду оточують Кривоноса. А син його повернувся з Франції, теж зібравши козаків по Європі цілий полк, і, мовлять, єднається з Іваном Богуном. В лісах по Росі поза Білою Церквою купляться вояки Вовгура. Поговір пішов і про черкасців на Запорожжі. Чи впорається з ними полковник Вадовський, маючи при боці лише якусь сотню поляків у полку?.. На все це не слід заплющувати очей при оцінці сил Хмельницького. Адже того сумнівного сина Кривоноса виростив на отамана сам Хмельницький. А Кривоноси й Богуни на Поділлі — його ж таки побратими! Здається мені, що на розмові в короля не треба нехтувати й цією обставиною. Оглядність для вояка — це та ж зброя, проше панство. В цій складній ситуації гребувати нею було б нерозумно...

6

Скупо стелились підстарості Чаплінському килими до особистого щастя. Та на шостому році безнадійного вдівства таку пташку вихопив із зруйнованого гнізда Хмельницького в Суботові. Сусіди заздрять!

— Чого ж маєш сидіти замкненою, моя пташко? — злегка докоряв Гелені.

— Чи велике й диво, замкнені двері! Пан Богдан розповідав, що молоді файні туркені цілий вік сидять у своїх сералях, не з'являються на безсоромні очі чоловікам, хи-хи...

— Дражнишся, Геленко? А сусіди вже гомонять, що живеш невінчана з підстаростою...

— Нехай звикають, проше пана Данила. Не дивуватимуться після вінця.

Гелена тепер не так радувала вдівця своєю згодою на шлюб з ним, як дивувала щоденним зволіканням вінчання. Втечу Хмельницького сприйняла як цікаву пригоду, на жарти зводила розмови про те.

— Тепер уже пану Данилові й справді немає чого квапитись. Який час живу в його домі, на вінчання згоду дала, сусіди ж про це знають...

— А двері кімнати тримала завжди замкненими, малжонські обов'язки відкладала на після.

Саме в час такої розмови з нареченою й застав Чаплінського молодий гусарський ротмістр Єжи Скшетуський. У просторому підстаростівському дворі поралась біля сідланих коней з десяток гусарів. Парували зігріті навальною їздою коні, розходжувались засиділі в сідлах гусари, збиваючи на холоді руки.

Молодий ротмістр здав свого коня на руки Дороша, постійного джури з черкаських козаків, і, також розминаючись, подався до будинку підстарости. Ледве випередив його дворовий козак, щоб попередити господаря.

— До двору пана прибув пан гусарський ротмістр!..— гукнув у двері.

Чаплінський мав би з ноги рвонути надвір, приймати не прошеного, але бажаного йому гостя. Єжи Скшетуський був йому спільником у справі з ув'язненням Хмельницького, обіцяв, як мовив коронний, всіляку підтримку в довершенні тої справи з негацією слави Хмельницького. Але такий ранній гість саме зараз, коли Чаплінський розмовляв крізь зачинені двері з своєю майбутньою малжонкою, заверединв йому, як той татарин. Тож, певне, чула й Гелена, що в домі гість!..

— Іду! — ніби аж огризнувся на сповіщення дворового козака.

— Радий застати пана в такий ранній час уже на господарюванні! — вигукнув жвавий ротмістр ще від дверей.

— Урядуємо! — в тому ж бадьорому тоні заговорив господар.— Матка боска, в таку зимну подорож пан ротмістр виривається в сідлі! Чи не татарський напад знов зустрічає пан Єжи?

— Майже татарський, проше пана! Недобрий поголос по втікачеві Хмельницькому збурив пана коронного поквапити й мене на розвідку та дослух у цих краях. Що чути у вас про того клятого втікача? Десь-то і мій отець обертається на Подніпров'ї яко посланець королівський до втікача. Дивуємось, пан підстароста, як се стало, де була сторожа?..

— Все то неузгодженість, проше пана ротмістра. Неузгодженість і багаторуччя, проше, в таких важливих державних справах. Як бачимо, наш полковник Кричевський теж у тому посольстві, хоч мав би бути пан Пешта при полковникові Хмелевському. Таке баламуття створилось, проше пана!.. Як добре вчинив пан ротмістр, завітавши. Мав би ся нести нагально до йогомосці пана Миколая...

— Пан коронний мало не в розпачі подався до Варшави. Має перехопити королівського посланця пана Хмелевського. Така дригва тут...

— Мовлять, нібито пан Владислав... йогомосць пан король так настирно захищає тего здрайцю Хмельницького? Не розумію, проше пана, який сенс викладати стільки державної енергії на одну непевну людину! Гультяйство на хуторах сподівається, що король і сам переберется на ці південні креси для кермування єдністю народу Речі Посполитої.

— Не дослухався би пан підстароста до всіляких брехень хлопства. Окрім короля, країна має ще й уродзону шляхту, має ліберум вето в сеймі і таке вояцтво на чолі з...

А в двері з тою ж гвалтовною нагальністю знов ускочив дворовий козак:

— На щастя йдеться, проше пана підстаросту! Прибув до двору цілий загін гусарії варшавської. Сам пан Кричевський супроводить аж до двору полковника Тобіаша Скшетуського!

— О, чудово настиг мій панотець!

Підстароста навіть слова не міг видушити з себе. Було від чого! Полковника Скшетуського коронний посилає лише в особливо важливих справах. Щоправда, Хмельницького він ледве не прогавив у подніпрянських лісах. Коли б не настирність сина полковникового, Хмельницький давно вже баламутив би голови московським боярам, а може, й цареві.

Захапався підстароста. Він мусить приймати гусарського ротмістра, свого безперечного й надійного спільника, а в дворі вже його батько — не менш настирний поборник якихось лояльніших дій у прибиранні до рук українського хлопства.

Слідом за сином полковника Чаплінський кинувся до двору.

6

До столу з такими гостями вийшла й Гелена. Досі на ній той же суботівський святковий одяг, цяцьковані сап'янці на ногах. Зблідла, як після хвороби, та, побачивши гостей, ледь зашарілась, заграли її далеко не дитячі наївно-радісні блакитні очі. Зайшла несподівано навіть для самого підстарости. Адже на його запрошення відмовилась із-за дверей. Дівочий несподіваний вибрик збентежив господаря.

— В доброму здоров'ї гостювати вшанованому панству! — підкреслено просто привіталась до гостей.

Обидва Скшетуські підвелись на лавах, підвівся й сам господар. Гелена побачила на його обличчі більше здивування, навіть розгуби, аніж задоволення з її вчинку. Та для гостинності видушив і він якусь усмішку, рушив з-за столу їй назустріч. Господаря випередив молодший гість. Що це і є та уславлена розмовами в Чигирині наречена, якою хизувався й господар, молодий ротмістр зрозумів відразу. Не сподівався він, що якесь сирітне дівчисько з годованок Хмельницького може виявитись такою файною дівчиною. Збалуваний жіноцтвом Варшави молодик на якусь мить аж отетерів. Юна краса дівчини вразила його, як удар блискавки. Лише слова дівчини протверезили його. Згадавши про обов'язки гостя й кавалера, ротмістр вишукано привітав її шляхетним уклоном. Гелена не поспішала подати руку на те повітання, але і не заперечила, коли її лікоть ніжно торкнулась рука ротмістра. Слухняно ступила до вільного крісла, що стояло поруч з кріслом Чаплінського. Весь цей церемоніал юності й молодецтва забрав усього якусь хвилину. Але в житті двох молодих людей це стало рокованим рубежем, наклавши відбиток на весь гостинний сніданок у підстарости.

Данило Чаплінський, як і у всякій справі, і тут не був далекоглядним. Світовицький жест ротмістра сприйняв

як шану його, господаря, смакам. Тому лише розплився в усмішці задоволення. Зате старший Скшетуський зрозумів, що дівчина відчула, якого ротмістра приймає її наречений. Зрозумів і стан сина, це й збентежило полковника. Якесь покозачене дівчисько, нехай і шляхетського роду, так збаламутило тертого в столичному фліртуванні молодика! Чи не відчувши це, й зашарілась Гелена, коли сідала поруч зі своїм нареченим.

— Пана Данила, здається, маємо повітати з нареченою! — озвався полковник, аби якось вгамувати тремтіння молодих душ.

І взяв келих, старанно наповнений господарем. Чаплінський думав, що від скромності дівчина не обдарувала його таким же палким поглядом, який пломенів у її очах, коли полохливо ганяла ними з полковника на його сина. «Погляд засватаної»,— переконував себе Чаплінський.

— Дзенькуємо бардзо, укохане панство. Мали би десь на святах і шлюб брати, коли б не цей страшний заколот у нас.

— Варто би й поспішити з тим, бо заколот лише розпочинається,— радив полковник.— Певне, пану підстарості ліпше би десь до Луцька чи й до Гродна виїхати для тої шлюбної меси. Така подія для молодої панянки діється один раз на життя.

— Не вбачаю я, проше панство, якогось сенсу в надмірній поквапливості,— заперечив молодий Скшетуський.— Шлюб для молодої панєнки треба би чинити в більш спокійні часи, ніж оце зараз маємо. До того ж і зима, морози, далека подорож...

Гелена раптом схопилася з-за столу й майже бігцем вийшла з віталыні. Лиш блискавичним поглядом подяки ще раз обпалила Єжи Скшетуського. Як і господар, він підхопився зі стільця. А за Геленою вже зачинились двері, завмирали її кроки. Мусили знов сісти за стіл, не глянувши один одному в очі. Сніданок тривав так само напружено, як і розпочинався.

— Така звичайна річ у настроях наречених,— виправдував Чаплінський несподіваний вчинок Гелени.

— Приймаю всю провину за її вчинок на своє трохи завідверте наполягання на шлюбі,— заспокійливо мовив полковник.— Молоді панєнки за давньою традицією не так і радіють з цього факту, на якому кінчається квіту-

вання юності. Скільки каяття, розчарувань і жалів відчуваємо й ми за неповноту спожитих дарів того квітування!.. Моя провина, проше пана Данила...

— Чи варто й зважати на всякі вибрики, поважне панство. Дівча виростало в козачій родині...

— В родині одного з найосвіченіших в наш час козачого полковника вона виростала, проше пана Чаплінського! — рішуче настояв Тобіаш Скшетуський.— До речі, повертаюсь оце від нього з посольства короля та коронного гетьмана. Постало питання не лише повної реабілітації Хмельницького від тих похапливих, будемо говорити, наклепів полковника Пшиємського. Хмельницькому запропоновано полковництво на Білоцерківському козачім полку!

Чаплінський лише голосно хапнув повітря, неначе раптом його не вистачило в покої. Нагадування полковника повернуло його до страшної дійсності: чи обігрітий королівською ласкою полковник подарує йому брутальний напад на оселю, в якій до того ж умерла господиня? Знаючи про те, він ще настирливіше підганяв своїх паліїв...

Лиш молодий Скшетуський палко заперечив:

— Ганьба гонору коронної шляхти! Одне діло реабілітація в зраді, а інше — нагорода хлопському полковникові за ті зрадницькі розмови.

— Стало ж відомо, що не було зрадницьких розмов, Єжи, схаменись,— спинив його батько.

— Були! Сам я розмовляв з полковником Пшиємським, який на власні вуха чув ту змову Хмельницького з графом Конде. Звичайно ж, рідня Франції в Короні польській буде пригальмовувати дійсний сенс тих змов. Король Владислав, мовлять, якогось вибачливого листа надіслав королеві Франції. Виростила шляхта собі короля, може пишатись ним...

— Це не розмови на гостюванні, Єжи!.. Соромлюсь за сина, не вихованого в політичній толерації, в повазі до авторитету Корони. Досить, Єжи, припинім цю розмову!.. Та коли ж запрошує пан Данило вшанувати свій шлюбний тріумф? — намагався перевести розмову на інше полковник.

Знітився Чаплінський. Адже сам він не був певен у тій бажаній події, коли вістка про реабілітацію Хмельницького холодом низала його з голови до ніг. Прахом підуть його зусилля в знеславленні Хмельницького.

Тож, треба сподіватись, жорстоко буде мстити знеславлений! Хто не знає того хлопського полковника в гніві...

— Не варто квапити пана Данила. Відомо ж бо, як запевняє хтось із мудреців, що шлюб для молодої паненки — це неспробувана глибінь прірви, до якої мало хто з них охоче стрибав. Перечекати б зиму, заквітують квіти, вкоренятся й малжонські настрої нареченої. Та й оцей штучний гвалт на той час пригасимо...— не зовсім гречно радив Єжи Скшетуський.

Чаплінський навіть не все й зрозумів зі слів ротмістра. Лише полковник вгадав у тій пораді Єжи якісь-то молодечі розрахунки й надії. Тож, певне, він мав потаємні наміри щодо молодої нареченої господаря.

7

Летить, спливає зимова пора, бадьоряться вояки. На дніпрові острови злітаються ранні птахи, сходяться козаки! «Чи бути виправі на море, а чи з моря? Хто поведе козаків?» — бринить невиголошене, але таке ясне запитання.

— Чи довго ще, тату, буде в нас оце острівне життя?..

— Уже й недовго, Тимошу. Бачиш, птах з вирію прилітає...

Знову, котрий уже раз, зранку виходить замислений Богдан із зимівника. «Хто поведе? На море а чи з моря?» — баламутять його сумніви. Тільки Тимошеві дозволяє блукати з ним по нетрях острівних, по талих заростях. Світлішає кора на осокорах, бруниться кашка на шелюгах та вербах, Дніпро шерхотить ламаною кригою.

— Бачу, оклигуєш трохи, Тимошу, недарма й сам радієш з того.

— Росту, тату. Казали баба Мелашка, що хлопці мого віку гінкі на ріст. От Мегмедка чомусь не росте.

— Тобі іграшки з ним, а хлопцеві неволя. Гіркота невільницька його гнобить, як же ростимеш?

Богдан оглядав стрункого й свіжого, як весняна паросль, молодика. Навіть віспинки на лиці згладжувались, лиш надаючи мужності обличчю. Шабля при боці на китайковім поясі, а за поясом найновітніший пістоль, з французьких воєн привезений козаками.

— Кресало й трут таки в кишені? — поцікавився Богдан; гасячи скорботну думку абиякою розмовою серед пробуджуваних передвесінням шелюгів.

— А де б же кресалові з трутом бути, відлига заходить! Тут, на островах, такі непевні ці весняні години. А я звик стерегтися кожного.

— То й добре було, зберігав себе до нашої зустрічі, Тимошу. Зараз, доки ми разом, жодна душа й пальцем тебе не зачепить...

— Тепер і я вже дужий став, нікого не боюсь. Ми з тим татарчуком заприятелювали. З ним же можна нам, православним, приятелювати?

— Чому ж не можна? Православіє приятелюванню не завада, Тимошу, як і мусульманство. Є значно гірші речі... Хлопець же допомагає їхню мову студіювати. Нею будемо з тобою при людях про своє розмовляти... Нічого, мовиш, не боїшся? А чого ж і боятись тобі, козаче, при батькові! Та воякові й сам люципер не страшний. От Юрко малий ще, нехай він боїться...

— Ми їх на весну сюди на острови заберемо! Баба Мелашка рибу нам смажитиме, а ми з Мегмедкою Юрка навчатимемо тої мови.

— Побачимо, як воно далі буде з Мегмедкою. Тебе не знаю, куди приткнути на випадок бою. Брати своїх сюди не будемо. Краще самі до них повернемось.

— А як же з тим богопротивним Чаплінським, та й Пешта ж там...

Богдан хотів пояснити щось, та лиш махнув рукою, бо почувся гомін із шелюгів острівних. З-за пагорба вийшли козаки, ледве втрапляючи за швидким Петром Дорошенком.

— Нарешті! Від самого досвітку виглядаємо,— зрадів Богдан.

8

Був лише ранній ранок. Морозяний, з досвітка навіть щипав за пучки. Коли ж на обрії з-за зламаної стіни хмар визирнуло затуманене памороззю сонце, морозець уклякнув.

— Ну, батьку, доки з ними перебрались аж ген тою затокою... Втікати треба й нам з тобою на берегові простори, до людей. Та ось вони,— показав Дорошенко на гурт вояків.

— А це вже я, Богдане! Неголений, правда, та ж не до тещі прибуваємо,— усміхаючись, мовив дебелий козак.

— Федір Якубович! Оце-то втнув, Вешняче! Та я ж тебе, як бога на Йордані, жду отут, на дніпрових белебнях. Давай, брате неголений, почоломкаємось, як на новорічному святі.

Вешняк знав з розповіді Дорошенка, що саме його найнетерплячіше очікує Хмельницький на островах. Йому вже не так отаманів-помічників не вистачає в добраному війську, як хорошого порадника-друга.

— Неначе й просторо на Низу, та в тебе тут тіснувато,— озирався Вешняк на шелюги та осокори. І скільки бачив оком, скрізь поміж деревами вештались вояки.

— Виходимо звідси в оті ліси.

— Бачив і там людей. Розумно чиниш, Богдане. Воякові треба простору. З поради Дорошенка лишили ми там і наших новаків.

— Чигиринці а чи збираниця? — поцікавився Богдан.

— Здебільшого наші ж, з якими й там, під Дюнкерком, воювались. А при них і нові чигиринці, іркліївчани, підкинуті Карпом.

— А це хто, чи не Демко з сотні Пушкаренка з-під Дюнкерка? — угадував Богдан, додивляючись до козака, що стояв поруч.

— Хто б же ще, пане отамане. Демко і є,— засміявся козак, втираючи чорного вуса.— Та нас тут чимало набереться в Федора Якубовича. А то охочі з Ірклієва пристали. Зараз на побережжі з обох боків Дніпра завирувала весняна гарячка. Чутки пішли від кобзарів, що виправу якусь лаштуємо, полковнику.

— Хоч якусь, аби виправу? — допитувався Богдан, осміхаючись до Вешняка.

— Таж як заведено. Без вояцької виправи козак черствіє,— підтримав Вешняк і озирнувся на своїх товаришів.

Аж регіт викликало те слово отамана. Засміявся й Тиміш, бо ж таки завирувало в юнака почуття вояцького гурту. Поруч нього батько, полковник козачий, а спереду сотні оцих Демків з усміхненими обличчями, з рішучими поглядами. Отамана якого прибрали собі, як дубовий окоренок, міцний. Випереджаючи весну, вони линуть у цей вирій незалежності від коронної шляхти.

В кожного мушкет, привезений аж з-під Дюнкерка, довга з мусянжевим руків'ям драгунська шабля на ремені. Та й одяг не сякий-такий, а добраний на багатьох один в один. Свіжопоголені потилиці виблискують з-під смушевих шапок, за праве вухо закладені оселедці. Козаки!

Вешняк заговорив, неначе давно вже розпочалася ця розмова в них з Богданом:

— Люди на Дніпрі й по степах чекають визволення. Бо ж таке вариво готують коронні...— В ці слова Вешняк намагався вкласти все своє нестримне жадання волі від панського ярма, від єзуїтських ксьондзів, ба навіть від самої Корони польської!..— Бо аж до Корсуня насунуло військо шляхти, ним повняться села.

— Дихати вже важко стає від них, пане Богдане! — розігнався й Демко доповнити Вешняка.

Діброви й шелюги острова повнились оружним людом. Від стриманого гомону гула перемерзла земля. Зі сходу піднялися хмари, запахло відлигою. Острів натужно дихав воєнним передгроззям.

— Чи всі на острів перебрались? Тіснувато стає осокорам та вербам,— озвався Богдан, по-господарському озираючи ворухке своє оточення.

— Чого б же таки всі? Бачиш по зброї, здебільшого лише дюнкерківці поспішали на побачення. А це ж...— розігнався щось іще сказати Федір Вешняк, глянувши на високого в шляхетському цивільному бурнусі чоловіка.

— Це я, Горуховський, проше панство, Янчі-Грегор Горуховський, нарешті-таки прибився сюди з подолянами. Чимало й жовнірів з поляків привів. Вони там,— навмання махнув через зарослий кількарічними очеретами рукав Дніпра.

Богдан здивувався:

— От кого не чекав! Поздоров, боже, пана дзигармайстра вояком здибати в цих нетрях! Та пан же й зброї ніякої не має,— ступив до корчемного слуги. «А може, підісланий шляхтою,— мимоволі подумав у ту ж мить.— Був корчемним наглядачем, чому б не стати ще й шпигуном?!» На Вешняка скинув погляд.

— Не по мені ж бо зброя, проше пана полковника. Дзигармайстром виростав, корчемним слугою думав вік доживати,— мовив розважливо Горуховський.

— А це ще й козаком-нетягою маєш стати? Чи, може, посольство якесь від пана Геронима?

— Приречено й мене... Треба ж було самому пану Героніму викручуватись, замітати сліди своїх потаємних послуг королеві. Якщо й посланець ваш підніжок-слуга, то від простого польського люду з-під Варшави. Дяка пану старшині, що таки не відігнав мене від загону.

Шинкар нагадав Богданові про вирування гнобленого шляхтою люду цілої Польщі. Тож і острови по-весняному, як повіддю, повняться людом з кожним днем. Ідуть люди, несуть свої душі в ці острівні закутки, на щось сподіваються. Невже вояцькими виправами на турків скрашатимуть свій сум вигнанців з насиджених дідівських осель? Як та бджола на перший взяток, лине вояцтво на дніпровські острови!

Богдан сам не знав, що більше зачепило його, змусило так замислитись: чи надмірна кількість вояка, що поривається під його оруду на острови, а чи те, що разом з українцем до загонів бунтарів пристає й польський міщанин. І то лише почувши, що й скривджений суботівський полковник королівської служби на острови вдався.

Давно вже, після Івана Сулими, не було в бунтарів проводиря, якому б так дошкульно, як і їм, роз'ятрила шляхта вояцьку душу. Неначе ще в лоні матері закладене їм те зерно вільного єднання. Томаківський острів, як тепло весняного сонця, вбирає їх. Ідуть старшини, сотники, курінні. Вешняка сама доля напоумила й пригнала йому до помочі. Кумейківська трагедія та неслава в житті їх єднала, а звитяги й нахвалки Потоцького гнали в ці вояцькі гурти.

— Бачу, Федоре Якубовичу, що зовсім оголили ви Корсунський полк...

Відповісти Богданові за Вешняка похопився котрийсь з гурту прибулих:

— А ми не корсунці, а черкасці. А ті онде аж з Умані, за ними, здається, білоцерківські. В полки забирали на волості, всіх заспіль. Хто з реєстрів уже випав, женуть до полків. Чутки йдуть, що коронні полковники поведуть на острови, бунтарів шукатимуть. То люди й заведували.

Годилося б замислитись, розраджувати. Людям потрібен харч, воякам зброя, порох. А в нього біля боку син-страченець, шаблю он, як і батько, смикає в піхвах.

Татаренком прикидався, приятелюючи з полоняником-татарчуком, аби б не викрили коронні, чий син.

— Не боїтесь коронних хортів? — гукнув Богдан. Не намагався вирізняти ірклiївчан від черкасців, уманців від подолян. Руку свою важко тримав на плечі Вешняка, аж уп'явся нею.

— Мовиш таке, полковнику! — озвався білоцерківець.— Самого біса з пекла вже не страшаться наші люди. Перетерпіли такі здирства й смерті від коронної шляхти! Хлопці радять гукнути на більший голос і тих, що на селах та в хуторах вичікують гожої години. Кращої вже й не діждеться українець! Бо кобзарі чи й зможуть всюди побувати, така земля, скільки людей наплодилось! А нічогісінько ж не знають досі про твої, полковнику, незлагоди з Короною...

9

Зима цього року не так морозами й снігами дошкуляла коронному гетьманові Потоцькому, як лиховісним ожвавленням простого люду. Навіть до Галичини дістались кобзарі. Коронний мусив засилати своїх урядників з грізним наказом старостинським охоронникам:

— Маєте виловити всіх отих злостивих кобзарів, призвідців бунту хлопського, й на палі безвзглєдно садовити!

Коронному випадало знов правитися оружною виправою на биті поля Придніпров'я. А дозорці сповіщали йому, що не меншає кобзарів у селах, знімаються бунтарські голоси по шляхах. Дедалі більшає тих співців із бунтарськими закликами та думами.

В самих Бродах раптом почули кобзарську думу про коронного гетьмана:

Та наверни ока, котрий з Потока[1], ідеш до Славути,
Невинної душі хапаєш за уші, вольності одіймаєш,
Короля не знаєш, ради не дбаєш, сам собі сеймуєш...
Булавою, як сам хочеш, керуєш!..

Та й поза цим щоденні вісті з дніпровського Низу не лише сіяли тривогу в душі гетьмана, вони вже лякали загрозливою беззастережністю.

...Вирує люд уже й поза Томаківським островом. Бо в ровах фортеці, будованої ще під Новий рік вояками

[1] Потоцький був родом з Потоків.

Хмельницького, в землянках вода почала з грунтів підступати. Дніпро повнився водою з тліючих на передвесняному підсонні снігів.

Наскоруруч спиналисъ у лісах Придніпров'я нові курені, намети на татарський зразок. Низ дніпровий заселявся людьми, як водою з талих снігів. Сонце підганяло весну, а вона будила чутки про знеможення суботівського полковника. На шляхах, у селах кобзарські думи закликали вояків на Низ:

Ой грає-грає море весняної,
Козак пить жадає води дніпрової!
Ой мати-мати!
Не шкодуй голосу синам, щоб весну оспівати,
Щоб хмелем-хмелиною в гаях їм прорастати!..

Від городів і сіл ті нові пісні лунали й по Дніпру. Аж і на острови, в Запорожжя, дісталися. Усмішкою молодості квітували не лише молодь, а й літні люди, збадьоривши собі голови хмелем козакування. Вже не Богдан дошукувався курінного отамана, а сама січова старшина з курінним знаходила його на Томаківці.

— Бачимо, тіснувато вже тобі, Хмелю, на Томаківськім,— відшукували принагідне слово для початку розмови з полковником.

— Чи не весна онде які шатра напинає й поза островами,— відповідав Богдан.— Люди шукають стежок до порятунку, а заходять аж до нас. Та скільки ж їх умістиш на острові? Бачу, не всидіти й самому в оцих суточках. Вояки вириваються в оружну виправу.

— Козакові самий раз і починати оце виправи на турка. Бо кримчаки, бачиш, у добрі сусіди горнуться до нас. Тугай-бей із збройною сараною стоїть на воротях Криму. Якщо справді готуєшся на турка, то ліпше би сушею братись в обхід, куди не є. Посланця знов засилав до нас Тугай-бей, наміряється й сам завітати на розмови. Миримося з ним, то він і в куми до нас набивається.

— Живеться, бачу, вам не з медом тут, коли вже й кримчаки на спілку підбивають. Краще би вже до Москви горнутись чи й на ті поселення...

— До Москви радиш? Були наші й на поселеннях. А як же свій край, так і полишати на гарбання шляхти? Не те радиш, полковнику,— гарячкував курінний.— Правда твоя, що задушать самих. Он сам бачиш, фольварки аж за Чигирином уже городять, як на наших

душах. Січовикам перетнули всі стежки на рідні землі, наглядачами за нами реєстровців, нашого ж брата, посилають. Чи так і легко нам лучитися з тим Тугай-беєм. А все ж радимо обминати зачіпок з кримчаками. Не випадає нам сваритися з Тугай-беєм, саме для спокою спілкуємось. Що він настирно домагається спілки з козаками, нехай. Бо до війни з шляхтою готується, тисячі вояк підняв, лише маслаками озброєних.

— Коронний же знає про це, чи запорожці допомагають приховувати таку військову негоду для ляхів?

— Потоцький би не знав!..— Лупій по-змовницькому посміхнувся.— Кажу ж, вартують черкасці, у нас випитують про Тугай-бея... Якщо морську виправу лаштуєш, полковнику, то човнів би готувати потай треба. Їх мало в нас на островах приховано. Може би, заходжуватись, майстрів гукнути. Люди, бачимо, йдуть і йдуть до тебе.

— Лиха година їх жене, браття козаки. А майстри на човни знайдуться. Мати Україна, гадаю, таки постачить їх!

— Як загадку якусь мудру загадуєш нам, полковнику,— багатозначно всміхались січовики.

— Що ж тут гадати, загадувати, немов боїмося когось. На турка, то й на турка підемо. І знов же таки по сухопуттю легше обійти, шляхи знаємо. Болгари підтримають нас, давно чекають. То послав оце Вешняка своїм наказним у побережанські ліси, бо тіснувато нам на островах стало, вибираємось...

Січова старшина вірила словам Хмельницького. Хто не знає королівської волі на те, дорученої суботівському полковникові! Та чому ж говорилося те все полковником ніби жартома? Чи не хильнув, бува, для жвавості в розмовах із наказним та з січовою старшиною. Знав же, що прибувають на пораду до нього. Січовики посвоєму цінували те гуртування полків Хмельницького в лісах Правобережжя.

— Що й казати, козака набирається на Низу, як і давно вже не бувало. Черкасці з кодацької залоги допитуються, для чого, мовляв, полковник Хмельницький збирає українську голоту на Низу?

— Чи тільки те їм очі коле?.. Кажіть, що й сам полковник голотою став від старання коронного гетьмана. Та в гурті нам не страшно не лише кодацької залоги, а й самого Потоцького. Не подобаються й мені ці непро-

хапі господарі на Низу. Чого лізуть реєстровці в січове життя? Ідуть люди на Низ, нехай ідуть, лиха година жене їх сюди.

— Давно відомо, що з лиха гуртуються люди, свою силу народну тим зміцнюють,— схвально додав полковник січовиків. І здалось Богданові, що недарма прибули таким великим човном на Томаківку запорожці.

— Тут, брате Богдане, таке діло,— нарешті розпочав серйозну розмову січовий отаман Григорій Лутай.— Вчора ми з козаками своє коло січове скликали. Козаки і старшина отамани згодились на такій думці: війська козачого в тебе під орудою підібралось, гадай, втричі більше, аніж у січовій залозі. Зброя погідна, полковники Вешняк, Ганжа Іван, Дорошенка при собі маєш, пороху підвезено. То чи не час би лад козачий заводити тобі на Низу? Ухвалило наше коло, щоб булаву тобі й клейноди старшинські взяти в низовій громаді війська. Старшина коронна з Кодака занадто вже цікавиться тобою.

— Що старшина шляхетська цікавиться нами, відомо й мені. Гадаю, що козаки з Черкаського та Корсунського реєстрових полків підтримають скорше нас, а не ляську старшину. Та ми йдемо з островів. Подалі від очей шляхти будемо, вона й заспокоїться. Що лад козацький на Низу треба голосніше лаштувати, щоб чули нас панство ляхи та розуму набирались, теж вірно вирішило ваше коло. Реєстровці з Кодака не підуть супроти січовиків. А ось щодо булави, то, може, й поспішили трохи. Про це ж довідається й кодацька старшина, коронному негайно донесуть. А те завдасть передчасного клопоту і нам. Про черкасців, що у вас тирлуються, турбуємось і ми, будьте певні, заберемо їх до себе... Тож булаву трохи притримаємо в низовиків. Вийдемо ось із островів, налагодимо справи з реєстровим козацтвом не лише з козацької залоги, а й з тими, що на волості. Отоді виладнаємось і на загальне коло, наказного оберемо. Не я ж один на білім світі. Гадаю, добре би отаманував на Низу Максим Кривоніс...

До куреня, де розмовляв Богдан із січовою старшиною, продерся Петро Дорошенко.

— Ну що там, Петре, в Чигирині, кажи, нехай і січова старшина чує. Та де ж ті молоді старшини твоїх охочекомонців? — запитав Богдан.

— Оце ж і веду їх, Вешняк трохи затримав. А про Чигирин багато чого треба розповідати. Там полковник... Та ось прибули...

— З дітьми нічого злого? Як там пані Мелашка поратеться?

— З пані Мелашкою й дівчатами все гаразд. Юрко поривається до тата. Але ж тут ось халепа...

— Яка ще халепа, давай її сюди, Петре. Бачили, браття запорожці, старшина мій на своїй же землі до Чигирина викрадався, наче злодій. Оце тільки повернувся знов, людей привів... То яка ж халепа сталася?

— Ледве й до збройної зачіпки не дійшло. Мурза тут кримський, сам перекопський бей, розшукує січову старшину. На двох човнах прибули до нас на острів. Мурза домагається побачення з наказним. Кажуть, цілим військом кримської землі під Перекоп підступив. Чигиринському старості Конецпольському наміряється віддячувати збройно за напад. Та січовиків застерігається.

Богдан запитливо оглянув січову старшину.

— Може, приймете його тут? Цікаво й нам послухати. А ти, Петре, попередь своїх гармашів, щоб пильнували тих човнів Тугай-бея. Та Вешняка сповісти в лісі, що кримці прибули.

Перезирнулись січовики, не сподівалися ще й на такий викрутас задерикуватого Тугай-бея.

— Звичайно ж, приймемо його тут. Кілька днів тому засилав він посланців, на побачення з курінним волає. Та вже приймай і ти, не гостем бувши. Все одно від булави тобі не відкрутитись. Приймай Тугай-бея. А клейноди старшинські та булава січового війська он у човні.

— Це ж як зветься? — Богдан підвівся, щоб прибрати з кілка на стіні хоругов з золотим орлом Корони, подаровану королем Владиславом.

— Як у пісні співається: «Та не жур мене, мати...» — засміялись січовики.

— Гаразд, нехай буде, як у пісні. Охочих до булави січовиків не багато зараз, це я знаю. Тож скличемо ще одне загальне коло, там вирішимо, кому булаву тримати. А зараз даю згоду прийняти разом з вами мурзу Тугай-бея. Давай, Петре, мурзу!

10

Певний своїх сил, відчайдушний мурза погордо заїшов до куреня Хмельницького. Цяцькований оксамитовий жупан, підбитий коштовним хутром, перезався кованим у золоті поясом. Мурза пишався тим і аж випинав живота, щоб таки помітили козацькі старшини войоване золото на ремені. Різьблений ріжок-тютюниця у золоті, як і перський пістоль, стриміли за поясом з лівого боку, на цяцькованих кільцях з ланцюжками висіла крива далматинська шабля. Колчан і пружний лук несли за мурзою два полонені перси. Між ними товпився й перекладач, наближений до мурзи турок, що колись перекидався до козаків. Переступивши поріг, мурза спинився. Присутніх старшин він знав майже всіх. Але не полковник Лутай ступив йому назустріч, хоч саме до нього й прибився мурза як до наказного.

— Вітаємо сусіду-гостя, брата нашого мурзу Тугай-бея! Аллах нехай благословить тебе на нашій землі! — звернувся до нього Хмельницький турецькою мовою. Аж здивував мурзу чудовою стамбульською вимовою, як і порухом руки від чола до пояса, начеб це було при турецькому дворі.

— Аллахове благословення дому! — розгублено відповів Тугай-бей, збитий вітанням Хмельницького з заготовлених слів і намірів. Махнув рукою своєму товмачеві, не потрібен, мовляв, коли отаман запорожців так чудово розмовляє по-турецькому. Відразу ж і зрозумів, що це і є той чигиринський вигнанець Богдан Хмельницький, який оточив себе на острові неабияким військом.

Мурза клопітно пильнував, аби не забути, чого прибув до січовиків у такій ризикованій виправі на збройних човнах. Таж чи будеш говорити про те з цим заповзятим полковником?

— З благословення аллаха маю велику справу до коша запорожців,— нарешті звернувся Тугай-бей.

— Мурза зробить честь мені, полковнику великого козачого війська на цім острові, коли ту справу викладе тут при всіх отаманах. Поважна кошова старшина доручила мені вести всі розмови з уславленим перекопським беєм,— поважно мовив Богдан.

З швидкого погляду Тугай-бея на отамана Лутая він зрозумів, що перекопський мурза досі ще не збагнув, що сталось на островах.

— Сам я теж маю деяку справу до нашого гостя мурзи Тугай-бея і дуже радий нагоді залатвити її тут,— доповнив Богдан, під'юджуючи кримчака.

— Яку саме, мій поважний господарю, нехай благословить аллах багатство твого розуму? — гаряче зацікавився мурза.

— Моєму синові козаки подарували полоненого юнака, сина якогось кримського бея. Волів би...

— Мегмед-бала? Знаємо, це ж син найхоробрішого з кримських беїв Солімана-кара! — похопився Тугай-бей.— Мурза Соліман-чорний наготував великий викуп за сина.

— Не треба викупу, мурза-ага! Козаки ясиром не торгують. До того Мугаммед-бала товаришить з моїм сином, який давно пообіцяв хлопцеві, що той повернеться до батьків.

Ця несподіванка й зовсім обеззброїла Тугай-бея, настрій йому змінився з войовничого на товариський. Аж тепер він охоче сів на стелені козаками серед куреня килими поруч з Хмельницьким. Знайшовся в козаків кальян для гостя, подали і якесь подіб'я до турецького чаю. Богдан звелів розшукати Тимоша й привести його з татарчуком.

— Мурза Тугай-бей натякнув тут на свої війни з королівським військом,— продовжив Богдан розмову.

Та мурза відразу ж і похопився:

— Не мої війни, полковнику, а розбишацький напад чигиринського старости Конецпольського на кримські землі. Наше військо воювало з персами, а бей Конецпольський напав на пастухів, погромив аули, побив і полонив людей, забрав нашу худобу. Чи знає полковник-бей, що́ важить для Криму наша худоба, вівці, коні, буйволи? Такий сухий рік на кримській землі, без'ясирні війни з персами...

— Чи я не знаю...— Богдан гостинно доливав мурзі гарячішого чаю.— Гаразд знаю, що й побито чимало зовсім не військових людей з перекопських аулів. Не так давно наші люди з обох боків переживали такі напади, терпіли вбивства, грабунки, лихо з того. Та ж домовились уже припинити їх, січовики свято дотримуються угоди, мурзу Тугай-бея приймають як гостя.

— Правду мовиш, благородний бею: два роки вже не воювали ми з козаками. А Конецпольський напав, реєстрове військо пустив на нас. Кримський люд аллахом заклинає нас, вояків, помститись, відібрати в Конецпольського ясир. І поки ця рука,— мурза грізно підніс правицю в золотих браслетах та перснях,— не поставить шляхту з Конецпольським на коліна, ми, правовірні мусульмани, не заспокоїмось... Тож і прибув оце з наказу хана кримського домовитися з низовими козаками, щоб не ставали орді на заваді в нашій покревній помсті ляхам.

Хмельницький поставив піалу на килим. Оглянув козачу старшину:

— Чули, браття старшини, козаки! Сама шляхта накликає оті страшні татарські напади на наші українські землі! — І до Тугай-бея: — Наша віра і наш козачий лад любить працю та справедливість. Але коронна шляхта робить з нашим людом що хоче, чинить ще більше кривди. По кумейківській поразці козацтво українське оголосило коронну шляхту своїм найлютішим ворогом. Отже, вороги татарського народу поробились і нашими ворогами! То чого б же нам заперечувати справедливу помсту скривджених ляхами людей? Тугай-бей може покластися на нас як на порядних сусідів, коли йдеться о справедливості. В теперішньому стані народні справи зводять нас на один шлях до волі!

Знадвору доповіли про прихід Тимоша з татаренком. Розступились козаки, пропустили двох юнаків, однаково зодягнених, при рівній зброї. Вищий на зріст Тиміш, як дорослий вояк, гостинно пропускав приятеля Мегмедку поперед себе. І козаки по-людському вбачали в тому природну хлоп'ячу приязнь однолітків. В ту мить ніхто не згадав ні про віру юнаків, ані про зброю.

Тугай-бей схопився з килима. Бундючності мурзи як не було, не стало хижого Тугая, сама подія хоч на мить робила й з нього батька, сусіду. По збабілому від жиру його обличчю потекли сльози.

— Мегмеджі-бала! — гукнув, простягши руки до хлопця.

Сполоханий татарчук обернувся до Тимоша. В щирості Хмельниченка він відчув людську теплоту. Тиміш погідливо хитнув головою, навіть злегка підштовхнув хлопця до Тугай-бея.

По одному виходили січовики з куреня. Вмикались у козачий гомін надворі. В осокоровім засвіжілім у передвесінні гаю й аж геть за ним у шелюгах товпились посланці охочих вояків з великої України.

— Ну що ж, брате Тугай-бею. Не збрехав я, що маю деяку справу до кримського вояцтва. А щоб зміцнити цю нашу дружню зустріч та й справді порозумітись, як сусіди, мій син охоче супроводить хлопця аж до його батька. Нехай ще й він погостює у свого кримського приятеля. Бо тут юнакам їхнього віку зараз жити заказано. Та поїде з Тугай-беєм і наш старшина Іван Ганжа. Гадаю, що по дорозі в Крим, а найпевніше там, у хлопцевого батька, ви з старшиною нашим і порозумієтесь. Цілком можливо, коли кримське вояцтво того зажадає, там і завершите вояцьку домовленість, якої прагнув ага Тугай-бей. Завтра й вирушайте на кримські землі. Доручаю свого сина вояцькій честі батира Тугай-бея...

11

Ротмістр Єжи Скшетуський не вперше правився до Чигирина за ці останні два роки. І кожен раз заїздив до міста як переможець, почував себе в Чигирині, як у завойованій цитаделі. В цю зиму побережанські села й хутори навколо та і саме місто повнились жовнірами, в повітрі пахло неминучою війною.

Раніш, прибуваючи до Чигирина, молодик неодмінно проїздив людною вулицею з краю в край, на нерозважних гуляк біля корчми гримав:

— Знайшли свято, ледарі! Тільки б кутю та масницю й вигадували собі ці подніпрянські хлопи!..

Зараз же він їхав мовчки. Потоцький саме його, а не батька, посилав аж до самого Чигирина. Полковник Скшетуський став незамінимим при особистому війську коронного гетьмана. «Син полковника похватніший, як годиться молодому»,— виправдував Потоцький свій чин навіть перед самим собою. Засилав ротмістра Скшетуського як свій авангард. Поспішав і сам вирушати, приймав найпотрібніших для справ коронного вояків. Як на полі бою, розмовляв короткими фразами, наказував.

В чудовому гуморі Єжи Скшетуський згадував той прощальний клопіт коронного гетьмана. Молодикові здалося, що лише з давньої звички гетьман доручив

старшому Скшетуському ладнувати свої полки для походу на Подніпрянську Україну. В ньому ж, Єжи Скшетуському, він відчув цілковите споріднення щодо вояцьких, а з ними й політичних ідеалів. Особливо в питаннях придушення українського сепаратизму, який сягав аж до спілкування з не розгаданою досі Москвою.

Лишившись на самоті з ротмістром, Потоцький наставляв:

— Пан ротмістр розуміє, же сам я з військом сьогодні а чи завтра теж вирушаю у ті краї. Та нам важить кожна хвилина, мусимо спинити загрозливу втечу українського хлопа на Низ. Пану належить стати з гусарами в Чигирині, пильнувати лад в цьому схмельниченому місті й перегородити стежки на Запорожжя. Як уже нагадувалось пану ротмістрові, не певний я, щоб так просто сама сторожа взяла та й випустила Хмельницького з-під запертя. Чигирин відомий зрадництвом, знешкодження нами Хмельницького вважає за національну образу. Пан Кричевський зайшов у надто родинні стосунки з бунтарем. Чи не його волею відмикались ті засуви?

— Розумію, проше пана коронного. Крім сторожі при холодній з Хмельницьким, у дворі самого пана підстарости, як пам'ятаю, завжди вештались якісь гулящі люди.

Гетьман сприймав таке глибоке розуміння його прагнень як добрий знак початку кардинальної акції. Схвально кивав головою, небагатослівно благословляв спритного ротмістра на розшуки справжніх винуватців утечі в'язня.

Маршалок щоразу сповіщав про прибуття полковників, воєвод з кварцяним військом, їм теж мусив давати наймудріші вказівки. Прибув навіть посланець від самого польного гетьмана Каліновського зі сповіщенням, що польний вирушає до Дніпра. Потоцький не мав чого заперечувати а чи згоджуватись, що звучало б як приниження гідності коронного. Погідливо кивав головою, не даючи приводу на будь-яку розмову.

Лише прибуття викликаного гетьманом в нагальній справі полковника Пшиємського не в міру збадьорило його. Прощально махнув рукою Скшетуському, як рідного сина благословляв ротмістра з гусарським загоном на погамування козаччини. Аж дивувався сам: на полковника Скшетуського покладав громіздкий клопіт

готувати полки жовнірів для виправи на Україну, але найделікатніші справи тепер міг доручати тільки його синові Єжи! Полковник є вихованцем Конецпольського, від нього й перейняв усякі ліберальні дурниці, як і фатальні ідеї короля підняти козаків на турка, щоб позбавитись залежності й давньої заборгованості в султанів. Єжи Скшетуський рубатиме голови спочатку в козачої гідри, щоб перестрашити й султанів...

— Покликати полковника Пшиємського! — гукнув з дверей, вирядивши з кабінету ротмістра. Саме Пшиємський зараз йому потрібен, як своя рука, яку коронний гетьман несхибно простягає аж до Владислава Четвертого. В такій політичній ситуації він стає вже на перешкоді здійсненню шляхтою кардинальних заходів. А в заходах, що сягають аж до знешкодження короля, потрібні саме такі невдахи-вояки, яким став полковник Пшиємський з неласки короля!

Мрійно замислився, як пересвідчувався, чи саме тому полковникові доручає він найпотаємніше у своїй великій несхибній кар'єрі. Король нервується, читаючи листи коронного гетьмана. Пшиємський теж поїде з листом, здається, вже з останнім...

12

У Чигирині ротмістр Скшетуський поселяв своїх гусарів у кращих хатах зі стаціями господарів на час постою.

— Мали би знати, хлопи, же гусари перебувають у військовій виправі в Чигирині! — гримав на чигиринців, обтяжених у ці дні надмірними постоями. Як переможець у завойованім краї, гасав по дворах.

А сам зумисне став на постій до підстарости, скориставшись допомогою Сидора Пешти, який і привів його до Чаплінського. Пешта настійно умовляв підстаросту мати цього ротмістра в себе під рукою:

— Чує моя душа, йдеться до військової зачіпки знов. Подніпров'я, пане Даниле, на жаль, не стало ще такою надійною волостю, як, скажімо, Волинь. Чи важко зрозуміти, що всяка ребелія в Чигирині починається з нападу на підстаросту.

Першого ж вечора ротмістр довго й доскіпливо розпитував підстаросту про чигиринців, які збирають у себе сусідів на розмови. Коли ж підстароста ледве спромігся

на відповідь, гість раптом зажадав ще й «відвертої розмови» про власний дім і дворових людей.

— Та, проше пана ротмістра, на макове зерно таїтись нічим не маю,— переконував Чаплінський.

— Макове зерно... Таж спромігся пан шляхтич на клятву гонорову, проше, перехопивши її в цего українського плебсу. Не обвинувачувати маю пана підстаросту, а лише застерігаю. Ради білого дня від чотирьох збройних гевалів утікав здрайця Хмельницький з ув'язнення. Чи думав пан Данило про це, чи не здавались йому дивними обставини тієї втечі. Вікно ціле, відімкнена колодка, проше пана. Мав би давно поцікавитись цим пан підстароста, еж жодного сумніву немає, що двері ті відмикав доброчинець в'язня. Хто він, чи не діє й досі в Чигирині, може, й під боком пана підстарости. Маю чоловічка, якого заслав порозмовляти з тими незугарними вартовими.

— Вони ж, либонь, у Хмельницького...

— Не слід пану підстарості так підпадати на бленд чуток хлопських. У Півторалиха вони були довгий час, проше, аж тераз уже могли перейти і до Хмельницького. Троє їх вартувало родину страченця Хмельницького, лише четвертий... Четвертий уже проситься на помилування в пана підстарости.

— Пан ротмістр гадає, же той признається?

— Мій то клопіт. Нех пан забуде й розмову цю. Чигирин, як бочка з порохом, не дай, матка боска, іскри.

13

Струпом глибоко в'їдався довірений коронного гетьмана в душу й без того вже наляканого Хмельницьким Данила Чаплінського. В тім тривожнім клопоті підстароста не дотямився, коли сам же й привів пана ротмістра до Гелени в кімнату.

— Наш коханий гість цілою гусарією боронить нам спокій у домі,— повідомив Гелені.

Дівчина вдячно усміхалась гостеві, охоче відповідала на його кавалерські обходини. Підстароста знав зі слів ротмістра, що коронний доручив йому розпитувати у всіх про злощасну втечу в'язня Хмельницького. Скшетуський нагадав між іншим, що й Гелена була у дворі в час утечі баніти.

Важко було Гелені за тим клопотом ротмістра розпізнавати щирість в його залицяннях, в його надмірній люб'язності. Не спостерегла, як відчула й сама щось більше, аніж вдячність ротмістрові. Про це багато думала, попрощавшись з ним. А вже другого побачення палко очікувала і зрозуміла, що чадіє від зовсім нового почуття. Нехай щирість людини захована від неї діловитістю, яку підкреслював заклопотаний у справах вояцький молодий шляхтич. Жвавий і витончений кавалер Єжи Скшетуський видавався їй надто файним, а настирність Чаплінського щодо вінчання тепер особливо лякала її. Підстароста ж уперто домагався свого.

— Минуло й свято народження Єзусового, минають і таїнства хрещення, Гелено. Доки ж будемо зволікати прийняття закону?

— Не я ж зволікаю,— вже по-жіночому викручувалась.— Адже я лише прошусь у пана. Який непевний час зайшов, чи до вінчання, а чи й до смерті готуватись... То прошу пана Данила, привіз би вже якогось знакомитішого ксьондза хоч би й з того ж Луцька. Бо яка наречена зараз виривалась би аж на край світу до костьолу?

Мала глузд, аж захоплювався дозрілістю своєї нареченої Чаплінський. Навколо Чигирина й геть за Черкаси така завірюха знімається, скрізь вояцькі постої, шляхи забиті. На погибель вириватись тепер, а не на вінчання. Пан староста чигиринський звелів Чаплінському тримати добру старостинську військову залогу в Чигирині. А Чигиринський полк реєстрового козацтва дістав наказ негайно виступати й перетнути подніпрянські шляхи з Низу.

Був радий, що в його домі зупинився на постій ротмістр з гусарами. Навіть прогулянки Гелені дозволив, і неодмінно в супроводі люб'язного ротмістра. Єжи Скшетуський охоче виводив її на світ божий, милувався розквітанням дівочої молодості. В цих закутках натрапив на таку квітку весняну! Гелена звеселіла, ярились змарнілі щічки в час тих прогулянок з молодим, надмірно уважним до неї ротмістром у хвацькому одязі бравого мазура. Часом забувалась у захопленні й налягала на дужу руку кавалера.

— Пан Єжи не боїться тої веремії на Низу? — грайливо питала ротмістра.

— Про що паненка мовить, проше? Наразі ще більше веремії в самому Чигирині. Паненка страхається?.. Таж я й прибув сюди саме для втримання спокою,— статечно відповідав Скшетуський.

— Про те й мовлю, проше пана Єжи,— щільніше горнулась до дужої й такої манливої чоловічої статури.— Ой, як коханку в танець веде пан чужу наречену,— аж рукою цнотливо прикрила очі, в які так запально пакинув ротмістр молодечим поглядом.

— Ще від першої зустрічі нашої, коли панна втекла з-за столу, я, проше, так і згадую... Геленку, як...

— Як же? Не добре, певне, згадує пан дикунку-сироту? — немов аж підганяла дівчина. Її молодеча наївність ще не вишукувала слів, не горнулася в машкару лукавства.

— Добре, бардзо добре згадую ці рум'яна щічок, цю ніжність уст і гнучкість талії, цей голос...

— О, проше пана, вперше чую таке про себе. Чому ж пан відразу не казав цього? Скільки згаяно...

— А що від того мало змінитись? Панну ж до вінця готує підстароста... А тут ще й справи такі складні. Не можу повірити, щоб тен полковник не відкупився з-під арешту.

Гелена злякано глянула просто в очі ротмістрові. Така несподівана згадка!.. Глянула й не витримала його закоханого а чи й допитливого погляду, відвернулась. Невже й він не байдужий, принаймні до її становища з тим невільним шлюбом? Сльоза поволі скотилась по її щоці. Скшетуський теж одвернув очі, міцніше руку дівчини затис.

— Прошу, мій добрий пане Єжи, дати мені рятунок від цього турецького шлюбу,— мовила тихо.

— Адже... той вітчим теж удівець, як і пан Данило,— вів своє ротмістр.

— Батьком його завжди звала, проше ласкавого пана, дарма що він не є шляхтич. Пан ротмістр не розуміє дівчини а чи кепкує з сироти...— звільнила руку, рушила до будинку.

— Нех паненка пробачить необачність у слові. Чи знає Гелена, що кохаю її ще від тої першої зустрічі?

— Пан коха?! Матка моя, чому ж я... коли б те знала...— І відійшла мовчки, як сліпма, вишукувала стежок долі.

Раптом обернулась рішуча й запальна:

— Тож не бути тему шлюбові з паном підстаростою, не бути! Втечу в ті вельконольські краї, серед шляхти чекатиму своєї долі...

— Звідки би ще могла чекати її моя кохана Геленка?

Збуджений хвацький мазур теж шаленів уже від раптової хвилі, яка вщерть заливала і йому свідомість.

— Нехай пан Єжи сам робить долю сироті. Бо також кохаю своїм першим дівочим коханням! А ні... то що лишається? Накласти руки на себе а чи вбити ката підстаросту, що ще можу? Та не бути мені його невільницею!

Втихомирилась і скорилась. На руку ротмістрові безвільно сперлась, тулячись до нього всім тілом. Слухняно йшла, намагаючись заспокоїтись. Мусила ж бо ще раз пройтись, адже наджидала крутішого смеркання. Їй легше буде приховати від Чаплінського свої бентежні сльози радості а чи відчаю.

14

Про що ж прагнув розповісти Богданові Петро Дорошенко по своїх відвідинах Чигирина й Мотронівського монастиря? Адже й сам вагався, чи слід усе розповідати Богданові. «Про дітей, власне, я все розповів»,— виправдувався перед собою. ...Чигирин знов просинався від непевного спокою. Що день, то тісніше ставало в місті, на валах фортеці жовніри замінили чигиринців. Цілий десяток літ минув по Кумейківській кривавій битві, а в серцях переможених козаків не вщухав біль ганебної поразки. Та і в переможців ятрились виразки від нелегкої кумейківської звитяги. Гетьмани, сенатори розуміли, що, навіть ставши тоді на коліна, переможені не дивилися в очі переможцям. З того ж дня козацтво плекало надію й з затаєною упертістю готувалось до відплати.

А з того часу, як з Чигирина утік Хмельницький при кількох сотнях найвідчайдушніших козаків, той військовий шал шляхти живився не лише злістю, а й згадками про тяжку перемогу під Кумейками.

Люди на Подніпров'ї відразу відчули розгорання великої ватри на межі між життям та смертю. Не лише перешіптувалися в закутках. За кілька тижнів перед приходом гусарських та піших жовнірських загонів ледве чи не в кожній хаті перегрівався зайшлий з далеких

сіл і хуторів озброєний козак. Іншому люди охоче допомагали навіть зброєю, сушили сухарі, товкли в ступах просо для кулешів.

Кому, як не спритному Дорошенкові, було з руки дізнаватись про те. Та занадто ретельно і неоглядно цікавився й старостівською оселею, прагнув побачитися з Геленою, аж і на очі гайдуків Чаплінського потрапив. Сам Комаровський, зять підстарости, наскочив на Дорошенка, впізнав його і зчинив галас:

— Це ж ти чого галайдою нишпориш у Чигирині, підстаросту видивляєшся, шпигуєш для того пройдисвіта? — зарепетував. Простяг руку, щоб ухопити козака, на здоров'я своє покладався, бо будь-якому волові роги крутив і клав його на землю. Попереджений підстаростою, Комаровський пильнував його дворище, своїми гайдуками наглядав. Та мусив відскочити геть від шаблі Дорошенка.

— Агей, сторожа! — алярмував Комаровський.

Дорошенко збагнув небезпеку: його вже оточували гайдуки, якийсь навіть кинувся з оголеною шаблею.

— Стривай, йолопе, живого берім, велів підстароста! — запобіг Комаровський.

Та в «йолопа» вже полетіла шабля з руки, спритно вибита втікачем.

— Брали б хоч мертвого, дурні, бо живий не дамся. Стережися ж, йолопе, розчахну! — відмахнувся від гайдука, що забігав перешкодити втечі. Той відскочив геть, а Дорошенко перескочив через тин і пірнув у темряву.

Двоє гайдуків таки дістали поранення від шаблі Дорошенка. Один перехопив собі руку лівицею, зубами дер рукав, щоб перев'язати, другий хапався за правий бік.

— Таж доженіть його! — наказував Комаровський.

— Хай би його погибель наздоганяла! Женися тепер за вітром у полі, коли живого брати зажадав...

Знав про появу Дорошенка і полковник Кричевський, що тільки-но прибув з побачення з сином коронного гетьмана. Сплітається й полковникові міцний вузол на службовім мотузі. Чаплінський ладен скласти всю провину за втечу Хмельницького на Кричевського, на противні гонору шляхтича кумування з козаком. Синові коронного скаржився, а самому коронному докладного листа послав про ту загадкову подію. «Не легко встерегти було ребелізанта, коли в місті вся влада перейшла

в руки найближчого його кума...» — скаржився підстароста.

Знали вже про Дорошенка і Пешта, і Чаплінський, якому Комаровський докладно розповів про того спритного вояка. На нього чатували вартові гайдуки в лісах при Мотронівському монастирі. Та Дорошенко хотів би, щоб довідалась про те і Гелена, бо ж саме з нею й намагався побачитись. Він настирно домагався зустрічі, щоб нарешті признатись сироті про свої почуття до неї і про наміри. А наміри були найвідчайдушніші: по козачому викрасти Гелену з дому підстарости і в Мотронівському монастирі обвінчатися.

— Тож заманулось беззубому сухаря вгризти! Чи так і просто обвінчатись, коли дівчина не захоче. Адже католичка вона, якому панотцеві припаде отакий гріх на душу брати? — розраджувала його Мелашка.

— А не захотіла б, то... Он і туркені не хотять під вінець ставати з козаками. Та якого козака спородила Нечаїха! І ні бог, ані люди не проклинали її.

Мелашка докірливо хитала головою. Чи не такий і її Мартин, завзятий і непосидючий... Хотіла би якось отверезити хоч цю буйну голову, сп'янілу від кохання. Та махнула рукою:

— На турків ростемо в цім несталім житті. Хоч поговорив би, парубче, з нею, як годиться для сватання. Дівчина, може, й не догадується.

— Чи ж досягнеш до неї для тих розмов та жениханя. Під замком дівчина, як у турецькому гаремі, сто бісів тому Чаплінському! Лише син полковника Скшетуського користається тепер довірою у підстарости. Переказують сусіди, що з тим ротмістром Чаплінський і у двір випускає Гелену, та й то, певне, лише на часинку.

...От саме про це й говорив Дорошенко з полковником Кричевським. А той поблажливо всміхався з такого не вояцького клопоту молодого підручного в полковника Хмельницького.

— Устоялися би води в сколоченому зараз чигиринському багні, козаче,— розраджував Кричевський.— Дівчина й сама не квапиться ставати під вінець з підстаростою. Боюсь, що пан Комаровський з надмірної догоди тестеві може й ребра поламати якомусь зацяльникові до засватаної. Та й ротмістр самого Потоцького унадився до Чигирина, зажився при панові підстарості. З цілою гусарською залогою прибув. Мусиш

попередити Богдана, що й сам коронний гетьман вийшов з військом на Україну. Чи не ліпше би вчинив Богдан, переховавшись хоч би в якійсь виправі на турецькі землі...

— На весну споряджаємось, пане Станіславе, таки в не абияку, а в гідну козаків виправу!.. Чи не довіряє пан коронний реєстровим полковникам, що вже й сам правиться з кварцяним військом на Україну?

— Реєстровці теж усякі бувають... Та й розпорошені вони по різних кутках. Уманцям велено Кривоноса та Богуна погамувати на Поділлі. Певне, що зачепляться ще й на тому вихрестові Назруллі. Десь із заходу повернувся в Уманські ліси отаман Підгірський, з добрий полк набереться в нього козака. Та й синок пані Мелашки Пушкаренко Мартин не самотужки полковникує десь у донців, чи що. А черкасці й половина корсунців на Запорожжі чатують якогось диявола під корчами в низовім Дніпрі. Отож про чигиринців нічого й не кажи Хмельницькому. З Потоцьким ідуть кілька тисяч кварцяного та все гусарство коронного війська. Вистачає там і кінноти, так і перекажи Хмельницькому. Воєводи Речі Посполитої виставляють і свою кінноту, виставили й важкі гарматні строї на возах. А при вояці Шемберкові коронний шле на Подніпров'я свого сина теж з гусарією й кіннотою з українського вояцтва. Шемберка посилається при війську як права рука начільного командира Стефана Потоцького для цілковитої певності. До речі: вчора ротмістр Єжи Скшетуський надто цікавився гуртованими в Чигиринських лісах гультяйськими загонами. Це ж, певне, і є та збираниця пана Дорошенка?

— Ну, не зовсім так,— нітився старшина, бо мусив на щирість полковника відповісти правдою.— Що збираниця, може, й вірно. А чи моя вона, не можу сказати. Люди гуртуються, відчувши недобре. Знов голгофою пахне, як під Кумейками...

— Ліпше би їм обрати собі деінші ліси для гуртування. Ішли б десь геть на Низ, чи що. Он Пушкаренко знайшов, де прикласти військову силу козацтва, з донцями турецьке Приазов'я патрають... Маю наказ допомагати ротмістрові Скшетуському, аби переловити лісовиків твоїх, пане Петре. Переловити й скарати! А синок колишнього ад'ютанта Станіслава Конецпольського не буде гратися з ними. Звісно, пан Дорошенко теж був

полковником у французькій виправі й розуміє, як має повестися з тою збираницею. Та й самому раджу бути обачнішим жонихом...

На сідлані коні сіли у дворі, супровід чигиринців тісно оточив Дорошенка. Передвесняна темна ніч приховала когорту вояків від вартових постерунків. Збадьорений нічним виїздом у неспокійні козачі ліси, полковник Кричевський у дружньому гуморі заговорив аж у лісі, нарочито відокремившись від збройного супроводу.

— А з Геленою радив би козакові попрощатись назавжди, як я собі мислю. Хороша дівчина, але ж який вітер в голові. До ротмістра того звикає, на прогулянки щоразу виводить він її. А чи живе з підстаростою як його дружина, в цьому я не певен. Не такої дружини прагне вояк, яким я звик бачити пана Петра.

— Полковник розраджує?

— Наберешся лиха з нею. Вбила собі в голову, що он якого вона роду, то який же з пана козака, хоч і старшини, чоловік шляхтянці? Он коронний гетьман яке військо розгортає. Та й без цього вже відомо, що шляхтич і козак стають непримиренними ворогами. Як же захищатимеш, пане Петре, дружину-шляхтянку від покревної ворожості козаків до шляхти? Про це мусиш розумно помислити перед тим, як ставати під вінець.

— Виходить, що шляхетство те стає гіршим за мусульманство. А як кохав полковник Нечай жону-туркеню!..

Кричевському й самому аж моторошно стало від такої розмови. Адже сам він також шляхтич герба власного з старовинного українського роду. Догоджав Станіславу Конецпольському, в чеснотах тої служби творив собі не затавроване ганьбою вояцьке ім'я. Справді, шляхетство в умовах жорстокої боротьби супроти українського люду перейшло вже межу станового поділу, стало кастою. Шляхетство, западись воно в безодню,— це символ кривавої ворожнечі!

— А втім, пане Петре, чини, як сам знаєш, самому тобі видніше. Бувай здоровий, вояче, та не забудь же, що від завтра почнуться пошуки коронних військ проти тої збройної збираниці в лісах.

— Дякую, пане полковнику. Збираниці козачої завтра вже не застануть коронні війська в цьому лісі. А спробують наздогнати — ні за цапову душу покладуть сотні жовніра. Козаки на смерть відбиватимуться від

напасті і зуміють це зробити. Згадаймо хоч би й ту нещасливу Кумейківську битву... Бо в нас єдиний вибір: хоч і смерть, та ж на трупах напасників!

Станіслав Кричевський замилувався щирістю тих нахвалок і вірив їм. Усміхнувся про себе: оце й вони, ті «чінчінато, від рала до влади покликані», згадався вислів свого друга Окольського про козаків. Усе в них так просто, а як переконливо і як трагічно!

— Гаразд,— коротко відповів.— То як же з Геленою?

— Буде з нею так, полковнику, як доля їй прирекла. Встигне Чаплінський до весни на коберці з нею стати своїм латинським законом, тоді матимемо справу з удовою.

— Ого! То попередити її, чи як?

— Ні, не треба й попереджати. Спасибі за ласку до нас, добрий наш полковнику-друже! Чи вітати Богдана, що переказувати?

— Аякже, неодмінно! Здоров'я зичу, здоров'я й розуму! Розумієш, вояче, я зичу кумові розуму в цім складнім суперництві з коронним гетьманом! Та стривай ще, ледве не забув. Сестра тут Золотаренкова навідувалась, про Богдана запитувала. Ледве й голову їй устерегли мої козаки.

Кричевський круто повернув коня. І таки не рушав, як щось остаїнє вирішував. А потім учвал зірвав коня, поринаючи в чорну безодню ночі.

15

Кодацька фортеця справді стала на козачій стежці до вільного життя. Січ мимоволі перетворювалась на своєрідний гузир рибальського начиння. З нього не вийдеш на Україну звичним дніпровим шляхом, хіба що виймуть козаки звідти, як необачного карася. А виймати є кому, про те дбають гетьмани коронної шляхти.

— Бачу, браття козаки, що й ви зрозуміли менс, хоч і не відразу. Та, певне, це й ліпше для справи,— розсудливо мовив Хмельницький на широкому козачому колі.— Справді, мислилося нами, що без обдурювання тих клятих псів-сторожів у Кодацькій фортеці не вийти нам живими з цих диких островів. На жаль, обдурювання — це давній, але не завжди певний засіб порятунку. Ми докладемо до цього ще й вояцького глузду та збройної сили, щоб повернутись до рідних хуторів.

— Давай, кажи, гетьмане, коли це станеться? — гукнув хтось з молодших старшин.— Куди зараз нам стеляться вояцькі стежки?

— А путь у нас одна, товариство. Доки вже й ховатися з цими тяжкими думками, годуючи лихих плавнянських комарів? Кажу ж — на волю, до рідних своїх на Україну, на широкі простори наших степів рушимо. У власній хаті й кочерги нам у допомозі стануть.

— До рідних! Слава-а! — вигукнули ближчі козаки. Хто стояв далі, дослухався, перепитував. Зрештою схвально загукав увесь натовп, стверджуючи слова новообраного гетьмана.

— Слава гетьманові українського козацтва! — підхопили й старшини з оточення Хмельницького.

— На волю, до рідних!..— спалахували вигуки, перекидались далі, в козачі строї, й розливались лунами над чотирьохтисячним козачим військом. Зрушили сотні, козаки наближались до возів, з яких промовляли старшини.

З високого воза, зручно поставленого на пагорку, Хмельницький оглянув полки, вишикувані у ворухке коло. Кінний полк чигиринців стояв найближче до воза. Малувато ще в полку кінних вояків як для провідного полку. Федір Вешняк назбирав його з вояків Дюнкерка та з недавньої збираниці, не лише з самих чигиринських втікачів. Поруч з ними товпилися піші й кінні черкасці. Бунт у полку неначе аж збадьорив козаків, хоч, може, й насторожив декотрих з молодших старшин.

Ще ніби вчора полковник Ян Вадовський, втікаючи з поляками, підбивав і козаків:

— Коронний обіцяв прибавку платні реєстровцям, а тут бунтарів, страченців з вас роблять...

Та з ним го́дилися втікати лише сотники-шляхтичі, яких сам і привів на вільне козакування з далекої Польщі. Прихопивши клейноди полку, вони злодіями викрадались геть. А тим, що лишалися в полку й скорились волі козаків та Хмельницькому, хотілось показати себе надійними старшинами, ненависниками коронної шляхти.

За черкасцями товпились корсунці, яким кортіло показати свою першість у бунті реєстровців. На поклик Хмельницького прийшли вони після короткої гарячої сутички з своїми старшинами-шляхтичами. Не всім ще ви-

стачає сідланих коней, більшості доводиться ставати в піші строї.

Богдан нічого ще не обіцяв їм, крім волі козацької та боротьби за визволення всього українського люду. Але кінь для козака в такому поході з Низу був першорядним клопотом, і про нього не забували ні старшини, ані козаки.

Вози з отаманами широкою стрічкою огортали козачі сотні з новими, недавно визначеними сотниками, хорунжими. Тільки гармаші з важкими возами досі ще не виходили з лісу. Біла хоругов, дарунок короля Владислава козакам, стриміла на возі Хмельницького. Поруч майоріли на вітрі хоругви й знаки слави кількох козачих поколінь, їх свято зберігали в Січі.

Під урочисто нахиленим білим прапором з орлом Владислава Богдан Хмельницький тільки-но урочисто прийняв гетьманську булаву з рук курінного отамана й полковників січового козацтва.

— Клянуся нею!..— підніс булаву над головою.— Та клянуся й вашими життями, браття козаки, що тільки смерть моя вирве її з цієї руки! Не для походу на турка, а для смертного бою за волю народу я прийняв її з ваших рук!

Поволі підніс булаву до уст і так застиг. Якесь невідоме досі почуття охопило його. Почуття влади а чи, може, й слави?! Аж чорно зробилося в очах, натужніше закалатало серце.

Ні! Це було почуття сили, тільки сили, а з нею й віри. Богдан Хмельницький у цю мить по-справжньому повірив у силу свого народу й п'янів від усвідомлення того.

Випростався, рвучко викинув руку з булавою догори, і в ту ж мить у небо понісся могутній тисячоголосий вигук: «Слава-а...»

Немов стихли подніпрянські вітри, як зітхання кількатисячних грудей, рвонули звуки сотні бандур і кобз. Вирвинули, як з надр земних, високі голоси кобзарів:

Слава, слава Хмельницькому,
Гетьманові козацькому!
Навік слава козакові,
Що люд єднає в цьому колі!..

На тисячі голосів знялось і залунало могутнє й пророче: «Люд єднає в цьому колі!..»

Богдан ще раз махнув булавою й заклав її за широкий пояс посеред двох французьких пістолів. Хвиля вигуків згасла. Тою ж владною рукою гетьман обірвав козачий гамір:

— Люди! Брати мої, друзі вояки! Скоряюсь вашій волі народній, приймаю на себе весь тягар проводирства тут і на Україні, готовий відповідати життям за ваші прагнення. Бо це прагнення катованих і четвертованих шляхтою героїв нашої визвольної боротьби. Ми не забули й не можемо забувати передсмертного голосу Северина Наливайка: «За людську справу, за волю народну ми просто й гордо дивимося смерті в очі!» Козаки, рідні брати! За це умирали сотні й тисячі нашого люду, вмирав Бородавка Яцько, четвертовано славного Івана Сулиму! Та не смерті я прагну, прийнявши цей клейнод всенародної довіри,— Хмельницький знов рвучко вихопив булаву з-за пояса, підніс її над головою й опустив.— І ось моє вам слово, слово вашого гетьмана: ми й надалі наполягатимемо в домаганні братнього єднання з Москвою, сьогодні знов засилаємо людей до царя! Наші життєві шляхи простягаються в тому ж напрямку, що й шляхи руського народу. Не почує нас цар московський, то почує цілий народ руський, пошле й своїх збройних братів нам до помочі. Бо самим нам під боком у єзуїтів життя не буде... Тож не покладу цього клейнода народної довіри, доки не поставимо свій народ з колін на міцні ноги!

— Слава гетьманові Хмельницькому! — загукали козаки.

— Веди, Богдане! Нехай і смерть, аби за людську справу, за волю народну!..

Хмельницький стояв, високо піднісши голову, й вітер голубив посивілі пасма. В голові вихрились думки. «Кривоноса б мені з подолянами, Івана Богуна, Хмелевського Стася під руку б! А Назрулла!..» — аж зітхнув.

Козаки в мовчанні чекали вирішального слова, над яким замислився їхній гетьман. В сивині його, як у клейноді бойової слави, вбачали повчальну путь, якою пройшов він зі своїм народом до цього вояцького воза. Саме такого проводиря їм не вистачало під Кумейками!

— А тепер, козаки, старшини, оголошую вашу й свою волю: з цієї хвилини ми вирушаємо з низових боліт і

лісів, ідемо до серця рідної землі, до Києва! Щоб не дражнить собак у Кодаці, обираємо простіший шлях — степами й лісами. Ідемо, щоб наші батьки та матері, брати і сестри відчули силу народну, міцно взяли б рало у власні руки на не скореній, не загарбаній паном своїй землі!

І рвучко озирнувся. До воза поквапно підійшов обвітрений у подорожуванні до Криму Іван Ганжа. Уста всміхались, а рука лежала на золотому руків'ї шаблі. Вискочивши на воза, полковник замість привітання зняв з пояса шаблю й подав гетьманові.

— Не подарунок тобі, гетьмане, а знак приязні й довіри від хана кримського! — прорік, подаючи Хмельницькому шаблю. На воза видерся й кримський вояк у старшинському татарському одязі. Проречисто, хоч і мовчазно, поклоном ствердив добросусідську вояцьку співдружність з кримським вояцтвом.

— А Тиміш мій? — запитав Богдан, не кваплячись до ханського подарунка.

— На кілька тижнів, мовив, затримається в гостях у Мегмедки...

16

Тривожна вістка про якийсь ганебний заколот у Черкаському полку реєстровців полковника Вадовського, як грім серед зими, вразила коронного гетьмана. Саме вона, ця вістка, й прискорила його марш з військом аж у Черкаси. Палав жадобою карати. Бунтар-бо тільки на палі безпечний...

Що діється там, за тим клятим дніпровим камінням? Як ніби познущалось провидіння, перегородивши таку ріку кількома страшними порогами!

Тиждень тому пройшли останні кришені шматки сала скреслого Дніпра. Широким плавом ішло воно до Низу. Весняні вітри сушили шляхи Наддніпров'я. Носились джури, посланці по селах, зв'язували багатотисячну армаду коронних військ польного гетьмана Мартина Калиновського з коронним гетьманом.

Вночі нагальним маршем пробився Потоцький з гусарією до Черкас. Гетьман не прикрадався в цих краях, бо владарем себе ще почував і тут, серед скореного кумейківською розправою українського люду. Адже кількатисячна армія коронного війська стирловапа тут його

наказами. Гусарія пильно супроводжувала свого коронного. В Корсуні його вже чекав Адам Кисіль з трьома сотнями своїх вояків. Десяток магнатів воєводств і країв спровадили й свої сотки під руку коронного.

Потоцький на цей раз зрадів зустрічі з українським шляхтичем. Саме такі, як він, і є його найбільшою надією в безжальному гасінні хлопської бунтарської пожежі.

— Бардзо добре чинив, пане Адаме, поквапившись пристати до цеї останньої моєї виправи на Україну,— в захопленні мовив, вітаючись з Киселем.

— То чому ж останньої, боже правий?! — злякано допитувався сенатор, вчувши в словах коронного не лише вояцьку погрозу, а й приголоски острашливого відчаю.

— Остання, проше пана Адама, бо годі вже панству Речі Посполитої гратися з українським хлопством у дитячу гру доброго панства. Ще під Кумейками визрівала в мене та раціональна ідея. Мусив лише пожаліти українську шляхту, поступився ліберальним почуттям гуманності. Тепер годі!..

І завирувала в Черкасах вояцька веремія! До полкової канцелярії спрямовувались биті шляхи гінців польових. Потоцький в'язав узли своїх задумів нагального удару по Запорожжю.

В старостівських залюднених тепер покоях його вже чекав полковник чигиринців Станіслав Кричевський.

— Сподіваюсь, тепер пан полковник розуміє, яку гідру вигрівав своїм кумуванням у Суботові? — докоряв полковникові збадьорений вояцькою метушнею коронний гетьман.

— Чи я її вигрівав, ту гідру, з дозволу мовити, проше пана гетьмана. Та навряд чи й Гераклом зможу стати, щоб рубати несмертні її голови. Не Хмельницький, то інший би хто очолив її. Пан коронний гетьман і сам мав нагоду ще з Варшави взяти до власних рук полковника... Гадаю, що наразі справа не в дошкульних докорах. З Низу приведено моїми людьми двох повстанців. Мовлять, же Хмельницький виходить з островів,— доповідав Кричевський, відбиваючи гетьманський натяк на особисті стосунки з Хмельницьким.

— Вийшов з островів? То де ж Чигиринський полк пана Кричевського, де ті захвалені паном Вадовським черкасці, на дябла ці заперечення пана полковника?

Що ж чинить тепер пан Вадовський з тими буптарями в своєму полку? Ціла понадтисячна армада гідно озброєного полку наполовину посаджена на добрі, в австрійських сідлах, коні!.. Чому пана Вадовського немає з паном Кричевським, адже гінців посилалось за обома панами полковниками?

— Полковник Вадовський, мовлять полонені, ледве вирвався з своїми двома сотнями поляків від того збунтованого козацтва, проше пана. А й поляки теж бунтують, на Велькопольщу шляхів напитують.

Немов уломилося щось у настроях коронного гетьмана від цієї останньої вістки. Ледве вирвався полковник-шляхтич від своїх же козаків, так з ними панькався. Жовнірів своїх окозачував з мудрої, здавалось би, настанови самого коронного. «То що ж там діється?» — намагався збагнути гетьман.

— Які поляки, проше, бунтують, еж половина їх з дрібної шляхти? — запитав, вражений такою вісткою. Як спійманий, озирався на вояків, на полковників. Очі блукали, напружувалися думки. Відчував, як не вистачає йому надійних полковників. «Геракл, несмертні голови...»

Між вояками, пробиваючи тісноту, до полкової канцелярії продирався й сам полковник Вадовський. Аж жахнувся коронний, уздрівши його в такому стані: без шапки, з пов'язаною скривавленим ганчір'ям головою, в подертому, як на старцеві, полковничому жупані. Тримав у руці оголену шаблю, бо піхов на поясі не було. Важко дихаючи, спинився перед гетьманом, на полковників скинув чи то страждальницький, а чи й докірливий погляд.

— Що то є, проше пана?! — аж заволав гетьман.— Еж пан Вадовський мав бути...

— Таж був, пех бендзе проклятий тен козачий Низ! — нестримно перебив мову гетьмана полковник Вадовський.— Тен клятий Хмельницький збаламутив своїми кобзарями не лише моїх черкасців. Навіть кілька десятків польського жовнірства, приписаного до полку з мудрої настанови вашмосці, підпали під те баламутство, проше пана гетьмана. Ці, вирвані мною з полку, здавалось би, мої вірні жовніри зустрілись по дорозі з чигиринцями пана Кричевського. Здибались і, проше, оце так порозумілись. Як вороги, проше пана! Між ними також знайшлися баламути, хоч і поляками лічаться.

Дізналися, що й чигиринці знехтували накази полковника, вбили двох сотників-шляхтичів, а пана Пешту, як турка, в'язаним вели до того Хмельницького. І оце, проше пана, ледве відбився з вірними жовнірами вже аж під Чигирином.

В канцелярії запала моторошна тиша. Тільки надворі не вщухав гамір вояцької метушні.

— Пана Шемберка до мне! — владно наказав коронний і підвівся з ослона, турнувши ногою так, щоб дзвін його гетьманських острог почули полковники, джури.

Та замість кликаного гетьманом полковника Шемберка з дверей похопився син коронного Стефан Потоцький. Батько завжди милувався укоханим сином. Зараз до нього зайшов струнký ротмістр в елегантній гусарській уніформі. Стефан поштиво зняв з голови пиховиту шапку з гусарською пір'їною чорного лебедя, провів нею у вишуканій манері пошанування. Ліва рука міцно тримала золоте руків'я шаблі, подарованої батьком.

— Пан Шемберк при війську, проше вашмосць пана коронного,— урочисто звернувся Стефан до батька, підкреслюючи підлеглість вояка.

— Так до речі прибув, ротмістре! Приємно й те, що не лише побачу сина, а й маю скоригувати дії загону війська, яким він кермує з полковником Шемберком,— задоволено мовив Потоцький.

— Скоригувати, проше пана ойця? Але ж те військо заслане вже мною на перехват збираниці Хмельницького! Дістали відомості ще звечора, же вийшов тен здрайця з плавнів острівних, пустивши поговір, що готується до виправи на турків через Дунай та Болгарію. Але пан Шемберк має інші відомості від катованих лірників. Обрано Хмельницького гетьманом не лише низового козацтва. На цілу Україну простягає руку тен улюбленець пана короля.

— Як те розуміти? Гетьман не лише низового козацтва, то значить — проводир бунтівливого хлопства цілої України?

— Так і зрозумів пан Шемберк.

— Лайдацтво!..— не стримався коронний.— Десь тут має обертатися пан Каліновський. Негайно його до мне!

Стефан відчув недбалий тон батька в ставленні до польного гетьмана. «Десь тут обертається», коли коронний, напевне ж, знає, де саме «обертається» його права рука в кермуванні військовою виправою.

— Пан польний перебуває в Корсуні, маємо його зв'язкових джур,— кинув Кричевський, нагадуючи про себе. Аж здивував чи навіть порадував коронного вояцькою похапливістю.

Потоцький не відразу знайшов слова, щоб живити напружену вояцьку розмову з кількома старшинами заразом. Надходив світанок, стомлений гетьман починав відчувати невтішне спадання вояцького запалу. Каліновський так-таки й не прибув на зустріч з коронним гетьманом, з начільним керманичем такої виправи проти бунтівничого хлопства. Це дошкульно ятрило рани гетьмана, які мав від щоразових суперечок з польним.

Таж прибули вони сюди, аж на Дніпро, не сперечатись про те, як повестися з козацтвом у реєстрах, як розподіляти військо і визначних полковників між провідними регіментами Речі Посполитої та військом воєводств і староств. Коронному гетьманові не подобалась надмірна підозріливість польного гетьмана до якихось там жінок-жебрачок, що вештаються по шляхах і селах на сліду коронного війська.

— Пану Кричевському наказую бути моїм оком і волею при гетьманові польному. Не жебрачок тих хлопських пильнував би пан Каліновський, а більше би корився волі коронного! За збірним військом реєстровців, очолюваним осаулами Барабашем та Ілляшем Караїмовичем, наглядатиме полковник Ян Вадовський при самому пану Барабашеві... Полковничий стрій і шаблю нехай пан візьме в чигиринського підстарости, що тут вештається, переляканий... Полки, проше пана Вадовського, маєте посадовити в човни і гнати Дніпром нарівні з просуванням ротмістра Потоцького та полковника Шемберка. Висадитись десь там, не допливши перших порогів на Дніпрі.

— Пан польний гетьман нібито має іншу стратегію й не замислює поділяти війська,— вкинув Кричевський.

— Знов пан мені про нього!.. Та нехай собі тен боягуз Каліновський замислює, як йому в голову збреде, а мусить дотримуватись стратегії загальної коронного кермування. На те ж і посилається полковник пан Кричевський, жеби координацію виправи міг вести коронний гетьман, а не польний, проше панство полковники! Таж, проше, проше... Генеральні осаули козачого реєстру! — раптом звернувся до Барабаша та Караїмовича.— Маєте не прогавити Кодацької фортеці на Дніпрі!

— Хто має пильнувати її, коли там розпочинається така повідь? — запитав Барабаш.

— Не треба пильнувати! Висадитись на правий берег заздалегідь, проше пана генерального осаула, тримавши кінний зв'язок з військом пана Шемберка. Приєднатись маєте до того війська, в разі коли б дійшло до серйозної зачіпки з лайдацтвом Хмельницького. Тож пан Кричевський мусить якнайхутчіш здибатися з паном польним гетьманом. Пан Каліновський має пильнувати, щоб його військо перегородило десь за Чигирином шляхи з Низу. І так перегородити, щоб і птах не пролетів звідти.

Потоцький повернувся до сина. Стефан ладнався вже виходити, одягав гусарську шапку. Обережно помацав пір'їну, пильнував, чи не заломилась, бува. Коронний теж погладив її бодай поглядом, замилувався вояцькою статурою єдиного сина. З потомства чорних лебедів самого великого Жолкевського мав син ту пір'їну, дарунок з Жолкви!

— Ну, благословляю пана старосту...— звернувся до сина.— Маєш попередити козачого комісара Шемберка, аби ротмістрові Чарнецькому давав більше волі. Таж стережись тої хлопської збираниці!

— Пан коронний дозволяє не шкодувати ребелізантів? — допитувався син.

— А то, проше, як водиться на війні: не шкодувати й на горло карати, не випускаючи й ноги їхньої з Низу! Сотню гусарії з ротмістром Скшетуським віддаю тобі. Надійний вояк, молодий пан Скшетуський! За голову Хмельницького матиме Стефан звання коронного стражника в цих краях...

Син готувався навхрест чоломкатися з батьком, як водилося між вояками. Та коронний лише махнув рукою, квапив сина до провідного в цій виправі війська.

— Проше, пан Кричевський може дещо затримати свій від'їзд,— гукнув роздобрілий на прощанні з сином.— Де ті двоє нещасних, що пан марудився з ними, як з козачими полоненими? Мушу допитати і... гідно, на очах своїх покарати ребелізантів!

Аж руки потер від майбутньої насолоди, яку завжди відчував при спостеріганні кари. Давненько вже не мав тої насолоди...

— Вішають пани шляхта нашого брата кобзаря, за жіноцтвом, жебрачками нещасними, ганяються. А за віщо, скажи ти? Ну, приспівуємо до бандури чи до кобзи. Але ж і зроду так було, з того й кобзарі повелися. Живе собі людина в своїм хуторі, панщину чи поволовщину в пана одробляє. Лише півнів і псів чуе навколо себе, якщо не наглядача панського бачить, то свистіння його пригінчого карбача чуе.

Козаки біля весел вслухалися в кожне слово кобзаря козака. Справді, що би знав чоловік про Київ, про Білу Церкву, коли б не ці всюдисущі кобзарі? На роду ж людині приречено знати, що робиться не лише у власному хуторі, а й поза ним. Мусить знати про врожаї в сусід чи про напади бусурменів. Та й не лише про лиху кару Северина Наливайка в розпеченому мідному бику чи про четвертування славного Івана Сулими... Живий хоче послухати про живе. Чи все ж і про королів та про їхніх гетьманів?..

— Та нехай прокляте буде таке наше знедолене життя! — лютився кобзар у човні.— Співаємо ж і про них — всі вони однакові — як про чужу свиту на плечах. То й заспіваеш про свого брата Максима Кривоноса. Скільки світу побачив, сердешний, а таки додому на рідну землю прибився. Гай, гай!.. Та добрий господар у державі ще й гроші платив би нашому братові кобзареві хоч за розвагу...

— То вже б заспівав і нам, кобзарю Пилипе,— перебив старший на човні.

— О, дивись, як у гостях на цьому човні, а вже й на ім'я обзивають. Пилипом же нарекли отці православні, брате наш Филоне Джаджаличе. Прочули ми й про тебе, славний козаче з Подніпров'я. На піспю й твоє ім'я проситься за моторність та любов до правди людської.

— А геть собі, розхвалився, й слухати не хочу! Давай хоч про Богуславку, коли іншого чогось не тямиш. Чи про того ж Кривоноса, або й про Київ,— порадив Джеджалій. Старшував він на своєму човні й за переднім, що з осаулом Караїмовичем ішов, пильно придивлявся: не відстати б від нього.

Хвилі могутнього Дніпра немов аж крекгали під вагою майже сотні великих байдаків з реєстровим козацтвом, спущених у Черкасах. За човном Джеджалія ішов

човен лубенців під старшуванням ротмістра Івана Самойловича з дворової драгунії лубенського владаря Яреми Вишневецького.

«Тільки б не відстати від цих тертих у західних війнах козачих отаманів!» — узяв собі як наказ сумління молодий ротмістр лубенців.

Ні козаки, ані старшини з багатьох човнів і не помислили про кобзарів, хапаючись мерщій сісти в човни, пливти на Низ. Не закликали їх старшини до весел, не приганяли і в полки по байдаках. Тільки ротмістр Самойлович сам здибався з якимось кобзарем іще в Лубнах і взяв з собою в човен. Вояки всієї цієї виправи ще на березі гомоніли поміж собою. Хто ж, як не кобзарі, розкаже їм докладніше про все.

Кобзарів неначе хто підбирав — якраз по одному на байдак, крім лубенського, вистачило...

Для генеральних осаулів козачого війська, для Івана Барабаша та спритного у вояцькому ділі Ілляша Караїмовича стільки того клопоту припало, щоб посадовити в човни цю чотирьохтисячну вояцьку силу. А в кожен байдак вантажили і вози з харчем та вояцьким припасом. На чотирьох по гарматі поставили, в інші звозили кулі, порох, кінську збрую, бо коней пожаліли морозити плавом у холодній воді. Погнали їх попад берегом при загоні їздових. Клопоту того, хіба й доглянеш якогось кобзаря уночі в натовпі козаків? Так і завжди вони при війську своїми вважались!

До світанку пройшли човни Дніпром уже й до диких полів, минаючи оселі сміливців-виселенців, утікачів від панів-загарбників цих родючих земель. Та сонце тут не ледаче, виткнулося, щоб першими розбудити кобзарів у човнах. Спочатку один бренькнув, як пробуючи струни, а далі залунали швидкі перебори, в танець закликали. Вирвались, загойдалися козачі пісні. Настав день.

Чи спочили козаки, пораючись на веслах, а чи й сумом зачіпали їх береги Дніпра. Пригадали й слова жінки-жебрачки, почуті ще на березі.

— Не на весілля ж бо пливете, люди України,— нашіптувала та дивна жебрачка, прибившись десь аж з Поділля, щоб сказати їм правду та й кривоносівцям переказати про їхні думи невеселі.— Адже на Низу сперечається банітований шляхтою козак з давнього роду старшинського Зіновій-Богдан Хмельницький...

Тільки старшини з нової козачої шляхти і досі спали на байдаках з дозвілля. Сама ріка спрямовувала путь козацтву, сама й присипляла його, як ненька в колисці. Вони-бо старші, їм не мінятись на веслах, у них і стелена солома в човні, й керея, щоб тепліше вкритись.

18

Третій день ішло Богданове військо старим і плутаним татарським шляхом. В лісах яри з водою, часом і з не розталим ще снігом, а в степах річки й озера. Ні хуторів, ані сіл. Весняні ручаї збігались у річки, заливали кінські сліди на стежках. Полки петляли за провідним татарським загоном. Ні пострілів, ба навіть зайвих згуків людського гомону. Так прокрадаються тільки втікачі!

Не диво, що німецькі найманці рейтари на Кодацькій фортеці не втрапили на слід Хмельницького. Дізналися лише, що вийшов він з плавнів, заглибився в дикі поля Причорномор'я. Рейтари вислали кінних дозорних, щоб розпізнати його шляхи й наміри.

Дозорних ганяли й понад Дніпром угору і вниз, аби роздивились, чи не прориваються запорожці водою на човнах. Дніпро реготав з тих гарячкових пошуків, гойдаючи на своїх грудях хіба що повесняне шумовиння поводі та заплавні тріски.

— Все зрозуміло: пішов-таки страченець за Дунай,— перекопувався комендант фортеці. З такою вісткою й заслав посланців до коронного гетьмана в Чигирин.

Хмельницький невтомно ганяв у сідлі від загону до загону, від Вешняка до гарматного писаря Дорошенка. Біля гармат його й розшукали джури.

— Там троє вояків, мовлять, з України прибились! — доповів козак.

Богдан повернув коня і ще здаля впізнав колишнього жовніра Лукаша Матулінського при двох стомлених далеким подорожуванням козаках. Биті постоли, латаний одяг у козаків, потертий лапсердак на Матулінському. Побачивши Хмельницького, козаки відразу ж посідали на землю. Матулінський ступив назустріч гетьману, простягши руку для повітання. Богдан зіскочив з коня.

— Звідки це, брате Лукашу? Нарешті діждались ми тебе, вояче. Давай же обніму, спочинь і ти на грудях

побратимських! Розумно чинив, коли потрапив до тих дурнів. Життя нам так годиться зараз!..

— Від полковника Назрулли я, проше...

— Мати моя рідная! Від побратима Назрулли?.. Живий же він, цілий? Де прощався з ним востаннє? Саме тепер так згадую того справжнього вояка, мало їх у мене, таких відданих побратимів...— примовляв Хмельницький, стискаючи в обіймах жовніра.

— Полковник так наказував, проше, щоби мали-сьмо втішити пана Богдана. Еж правиться й він з цілим полком зугарних бійців до Дніпра на допомогу.

— З цілим полком?.. Петре! Гей, козаче, джуро, негайно до мене Вешняка або Петра Дорошенка! Йдемо на Жовті Води, запались би вони. Годі блукати цими татарськими стежками! Тепер-то вже на Жовті Води, на козачі шляхи!

Підвелися козаки, що супроводили Лукаша.

— Маємо й ми дещо сказати, пане гетьмане. В нічнім заїзді до Чигирина здибали ми в лісах Карпа Півторалиха. Нудьгує козак, людей підбиває йти на Низ, та велів переказати, що, крім полків гетьманенка Потоцького, засланих побережанськими шляхами вам назустріч, коронний вирядив Дніпром аж цілу сотню великих байдаків з кількома тисячами реєстровців. Гармати на човнах, вози з порохом. Не закривати, мовлять, наказував гетьман шляхи з Низу, а винищити до ноги рід козачий на Низу. Мовлять, що сам генеральний осаул Іван Барабаш з Караїмовичем очолили ту виправу й заприсяглися коронному. Три сотні гусарів і жовнірів розсадовили по човнах.

Хмельницький озирнувся на старшин, що оточили його. І здалося, що нікого й не бачить за вихором думок, що напосіли відразу по тому грізному сповіщенні. Та це була лише мить задуми, може, й вагань. Побачивши Ганжу, що зіскочив з сідла, звернувся до нього:

— Ось що, Іване...— поглянув на підбите сонце.— Бери з півсотні своїх страченців і мчи навперейми тим реєстровцям по Дніпру.— Примовк і осміхнувся заспокійливою усмішкою скорше батька, ніж отамана.— Не воювати з ними посилаю, ні... За всяку ціну забав їх своїми улесливими розмовами, просись до них у збройні лави, прикидайся дурником чи й зрадником... Тільки затримай! Барабашеві переказуй мою кумівську шану. Не

бійся покривити душею, на війні й це зброя в досвідчених руках...

— Казати кумові, що ти повертаєш на Україну, чи потаїти? — перебив Ганжа, змусивши Хмельницького ще раз замислитись.

Справді, казати чи потаїтись? А може, краще було б таки повернути оце з Жовтих Вод на Дунай? Болгари он як чекають допомоги, щоб визволитись від турків. А тоді б уже разом з болгарами, з подунайськими слов'янами піти на панство шляхту... Іван Ганжа стояв з конем на поводі, чекав відповіді. Яку даси йому відповідь?

— Не я повертаюсь, Іване, а козаки, люди наші йдуть, кажи, на Україну рятувати рідних від шляхетської навали!..

19

Всякі пісні заводили кобзарі. На кожному човні різні, та все з того самого голосу. Тільки й розваги козакові при веслі та при тяжких думах. Розпочинали кобзарі й «Марусю Богуславку», для оглядності позираючи на сонних старшин. Особливо пильнували на передньому, в Ілляша Караїмовича, та на останньому, в Івана Барабаша.

Ге-е-ей, козаче-сіро-омо!..—

як вояцький клич понеслося по Дніпру.

Та не пий меду, горілочки,
Не бач брови в шинкарочки...
На світ білий роздивися,
До доленьки козачої,
Ге-е-гей, сіромашний, пригорнися!

Козаки всміхались, переглядались, немов голубили оком ту зрадливу брову шинкарочки. А білий світ... ось він, у дніпрових хвилях, у манливих просторах шелюгового безмежжя та в нерозгаданому завтрашньому дні.

«Ой куди пливеш, човне-дубе,
Де пристанеш, мій голубе?..»
«Там пристану, де гуляють
Запорожці, що про волю,
Ге-ей, гей, про людську волю дбають!..»

— А що це за пісні такі, пане кобзарю? Чи не замовкнув би ти з ними?

Отаманові Ілляшеві Караїмовичу кортіло багато чого сказати сміливому кобзареві, та руку мав, що й вдачу,— нетерплячу. В руці ж був і нагай, увосьмеро сплетений ремінний калач. З першим бренькотом струн кобзаря підвівся Ілляш на передньому байдаці. Кобзар про волю заспівує, а про яку волю? Яка воля потрібна їм на човні генерального осаула!

Розмахнувся нагаєм, може б, і вдарив. Та біля кобзаря, як з безодні дніпрової, виринув дивний козак — жінка в козачому жупані.

— А це ще й ти, Кривоносихо, таки вдерлася між козаків? — гримнув Караїмович.— Стара ж бо вже, на що сподіваешся?..

— На погибель вашу сподіваємось, бридкі підлабузники ляські! — відказала Василина Кривоносиха.

Ще в Черкасах чув Караїмович про появу серед козаків Кривоносихи. Не повірив тому, хлопськими брехнями назвав. Тому й зараз витріщив очі, як на мару. Та в піднесеній руці муляв отаманський нагай, рука й не стрималась. Удар не зовсім удався, чи схибила рука, а чи жінка відвихнулась головою,— дісталось лише по плечі.

Обурення козаків уже палало на човні загрозливою пожежею. Вихопили жінку з-під ударів, самі нарвались на них. І кинулись нападати, захищаючись.

Як сухі тріски від іскри блискавки, спалахнув бунт козаків. Вони на свою совість взялись довезти заповзяту Кривоносиху до Хмельницького. Сам Максим благословив її на ту сміливу путь. До одвертого бунту закликав Кривоніс, вирушаючи до Дніпра на допомогу Хмельницькому з трьома тисячами подолян. Данило Нечай, Іван Богун, Кривоносенко та Назрулла з Вовгуром ведуть ті полки на врятування свого побратима Богдана!..

Гамір на байдаку Караїмовича почули й на човні ротмістра Самойловича, на інших човнах. А на байдаку Джеджалія дочулися й виляків нагая, зрозуміли змову жовнірської охорони Караїмовича. Дослухався й Джеджалій, бо саме він допомагав садовити Кривоносиху в човен Караїмовича... Скермовуючи ближче свого байдака, він закликав інші човни поквапитись.

Самойлович зрозумів, що Караїмович розпочав ганебну для вояка суперечку в бойовій виправі. За борт човна полетіла спочатку кобза, а за нею й викинутий жов-

нірами козак-кобзар. На те ж в осаула при боці завжди тримались жовніри!

— Та, гей, браття козаки! Кермуймо до берега, бо жовніри Караїмовича топлять нашого брата! — вигукнув Филон Джеджалій, скермовуючи свого човна вперед. Тривога за долю Кривоносихи вже тріпала його, як лихоманка в низових очеретах.

Цей тривожний клич перехопив і переказав далі козак із човна Самойловича. «Значить, так і треба»,— переконався ротмістр і наказав веслярам теж пильнувати Караїмовичевого байдака. Заметушились навіть і на дальших човнах козаки, хоч ніхто достоту не знав, чому загальмували передні, чому пристають до берега. Але побачили, як козак Самойловича виловив з Дніпра мертве тіло вбитого генеральним осаулом козака. Знімався неймовірний галас, як полум'я в степу, перекидався на всі човни. Старшина намагалась перекричати козаків, дбаючи про якийсь-то лад у загоні.

— Він топить козаків, проклятий! — проривались непевні вістки по човнах.

— Хто такий, чи не той недохрещений?

— А всі вони ляським миром мазані! На те й жовнірами підпираються.

— Щоб зневажати козаків! Бити їх!..

— До берега! Кермуй до берега!

Осаул Барабаш лише на світанні ліг заснути, доручивши полковникові Вадовському пильнувати за човнами. А спати вмів генеральний, особливо після добрячої випивки з ночі. Свіжий росяний ранок на ріці змушував щільніше загортатись в отаманську керею. Полковник Вадовський слідом за Барабашем і сам ліг подрімати. Не з медом і йому — без полку в такі дні!

— Гей, що це? Пане отамане! — гукнув спросоння зляканий Вадовський, почувши гамір.

Якось таки прочумався, і його охопив жах. Ще дужчий гамір на човнах зовсім протверезив полковника. Він-то вже добре вміє розрізняти голоси бунтарів козачих. Підхопився, протер очі й нарешті збагнув усе. Більшість човнів уже пристала до берега. Човен Караїмовича, як неприкаяний, крутився серед Дніпра, немов у коловерті. Таж там іде бій між жовнірами й козаками!..

— Браття козаки! — знов залунав голос Джеджалія вже з берега.— Жовніри осаула Караїмовича вбивають

наших людей, топлять кобзарів. Гайда, хлопці, на порятунок! Там же ж і Кривоносиха!

— Гайда-а! Доки їх терпіти маємо, клятих!

Від берега відпливли в ту ж мить аж два човни. Байдак Самойловича теж повернув на середину Дніпра. А з Дніпра, мов збожеволілий, волав полковник Вадовський:

— Пробі, бунт! Панове жовнєжи,— холери на вас нема,— до мне!..

І раптово вмовк, зазнавши удару веслом. Хитнувся, шукаючи опертя, повалився на днище.

Аж тепер від надсадного крику полковника прочумався й осаул Барабаш. Слово «бунт» діяло на нього, як торба й ціпок старця на прив'язаного пса. Рвучко підвівся, зірвав вогку керею з себе. Рука вхопилась за руків'я шаблі.

— Агей, клята голото, забули вже про Кумейки? Матимете ж!..

Козаки знали важку руку Барабаша. На оскаженілого кинулися ззаду в кілька рук. Тяжкі удари зацінили розлюченого осаула. Та кремезний, натоптаний Барабаш пробував ще боронитись, відпихати козаків, щоб таки вихопити шаблю з піхов.

— Рубатимусь, ребелізанти бридкі!..— в нестямі волав.

А саме цього й не треба було виголошувати. Словом «рубатимусь» Барабаш нагадав, що і в кожного козака висить при боці вояцька шабля. Човен наближався до берега, козаки вже чули накази збунтованих сотників, особливо Филона Джеджалія:

— В'яжіть їх, запроданців шляхти, як ясир для голомозих! Давайте, браття козаки, Кривоносиху на берег!

— Даваймо чорну раду, доки ще сонце нам світить!

— Куди, на кого везуть нас оці бридкі запроданці шляхти? Не дамо гасити полум'я на Низу! То наше полум'я, нехай палає...

— Палає нехай і душі зігріє всьому християнському люду! Геть їх, запроданців! — пересилював усіх дужий голос Джеджалія.

З човна посеред ріки вже викинули мертвого Караїмовича. Вадовський та Барабаш були ще живі, хоч і побиті до нестями. Зв'язаних, їх виносили козаки з човна, припнутого до берега. Поклали поруч з кількома

старшинами перед схвильованим у запалі бунту козацтвом. Збиралась чорна рада на березі Дніпра.

Два байдаки з жовнірами спочатку повернули були навперейми заднім човнам, що теж завертали до берега. Та побачивши, що збунтовані козаки викидають з байдака у Дніпро вбитого Караїмовича, жовніри схаменулися. Почулись і серед них голоси:

— До берега приставаймо! До берега!

Кілька козачих човнів швидко наближались до жовнірських. Вояки в човнах поклали весла, вхопилися за зброю...

Лише кілька десятків розважніших жовнірів ледве врятували собі життя, склавши зброю. Їх невеликою купкою згуртували окремо, навіть зброю віддали.

— Домів підете, жовніри, а чи воюватимете з козаками? — запитав їх Филон Джеджалій.

— Ваша сила, маєте чинити з нами що хочете! — відповів літній жовнір.

— Хочемо, щоби ви не заважали нам у наших справах. Тож ідіть собі, хто згоден коритись на це. Ідіть, не озираючись на наших людей, хоч і до Варшави. Розумнішими станете, то добрими сусідами будемо. А ні, то виймайте шаблі, б'ємося!..— і сам перший вихопив шаблю з піхов.

Жовніри не ворухнулись. Здалось Филонові, що не вірили вони в потребу якоюсь-то бійкою шукати тої воякої згоди. Чи на те їм і шаблі повернено козаками?..

Заклав шаблю й Джеджалій. Тоді обернувся до козаків, оглянув отаманським поглядом і гукнув:

— Вояки короля Владислава не взяли тут шабель до рук, не стали на змагання з українцями на березі Дніпра. Тож на березі Вісли українські козаки теж ніколи не візьмуть до рук зброї супроти них. То відпускаємо їх, чи як?..

З полковником Вадовським садовили їх у човни. Під регіт і тюкання звеселілого козацтва відіпхнули човен від берега.

А біля берега давно вже стояв човен, в якому зважилась Василина Кривоносиха прориватись на Низ, до Хмельницького.

Ганжа був вояком. Пропахчений порохом стількох воєн, битий кількома поколіннями шляхти, навчений облесливості й гніву, та навчений і вірності побратимству козачому.

В лісах побережжя наскочив на посланців з Кодацької фортеці до коронного гетьмана. Посланці затято не признавались, чому мчать до Потоцького, якими вісткаміи дають знати коронному про події на козачих островах. В плутаній брехні посланців Ганжа відчув небезпеку своїй виправі. Не довго й міркував, наказав постинати їм голови.

— Не вірю я шляхті, а це ще й лукаві найманці німці. Ще з тих молодих літ перестав шляхті вірити, коли й сам робив добре діло для рідні Потоцького. Ледве на колоді ката голови своєї не позбувся за те. Не вірю! Рубайте їм голови, хлопці, доки вони вам їх не постинали! То більше, що лишилися шляхтичі, німці ж полягли в бою, як вояки.

Це сталося вдосвіта. Густий туман покотив з Дніпра, холодив голови козачі по тій несподіваній сутичці в переліску. З туманом надходив вередливий світанок. Нарешті вирвалися хмари туману з перелісків, розвиднився світ. Немов і сонце зраділо з тої перемоги, підскочило позаду в козаків, як русалка з купелі дніпрової. Аж спинився Ганжа, відчувши втому за цілу ніч їзди.

— Перепочиньмо, хлопці, й дослухаймось. По воді здалеку чути, а Дніпро ж он там, за шелюгами.

Триножили коней, наскоруруч збивали тараню об пеньки, згризали по сухарю. Зігріті теплом весняної днини, незчулися, коли й поснули. Раптовий постріл донесло десь аж з Дніпра. Може, й не один був, та лише його почув Іван Ганжа з відлуння, що покотилось по перелісках. Чутливо спить старший у виправі! Першим підкинувся, спросоння дослухався. За одним пострілом залунали й інші, почулися людські волання, як при відбою турецького нападу.

— На Дніпрі бій, полковнику! — обізвався хтось з козаків.

— Чую, Василю, та нічого добрати не можу. Хто з вас наймоторніший? Гайда на оглядини! Давай ти, Юзефе, а ми підемо назирці. Коней ведім на поводі, та не

забуваймо й про зброю! Не бійся, Юзефе, в лихові не залишимо.

— Чи я коли боявся, пане старший?..— виправдувався колишній жовнір Юзеф Шкраба.

...Козаче коло на березі Дніпра тільки-но обрало своїм старшим Филона Джеджалія. Осаулом всього загону названо в колі Івана Самойловича.

— Тепер, козаки, маємо допомогти дружині нашого славного Максима Кривоноса! — звернувся до козачого кола новообраний наказний.— Має жінка наказ полковника дістатись до Хмельницького.

— Так, до Хмельницького б мені, панове козаки,— озвалася Кривоносиха.— Кому ж, як не вам, шукати стежки до того нашого бунтаря? Якнайшвидше би розшукати десь на островах і вістку вояцьку переказати йому від Максима з трьома тисячами подолян.

— Про мене, то й усім би нам, браття, до нього треба прямувати,— вигукнув Іван Золотаренко, який теж був в загоні разом з ічнянцями. Джеджалій аж тепер по голосу впізнав його, бо заріс бородою і досі причаювався, нічим не нагадував про себе. Зраділий Филон кинувся до Золотаренка:

— Чого ж криєшся, полковнику? Ходи-но сюди, до старшинського гурту! Товариство козаки! — гукнув до кола.— Серед нас є знаменитий полковник кінноти Іван Золотаренко. Даваймо просити полковника, аби виладнав наше військо хоч на три полки. Кінний полк нехай буде Переяславський. Його набрати з наших кінних сотень і взяти під оруду самому полковникові Іванові Золотаренку.

— Вірно, Золотаренкові! — гукнули козаки згодою.

— А піших нехай розподілять на два полки. Одного доручимо нашому бойовому чигиринцеві Юхимові Біді... Та стриваймо, пані ж Кривоносиха проситься допомогти їй до Хмельницького якскорше дістатись, то козачому б полкові Юхима Біди й припоручити її, пустивши на розшуки Хмельницького з цілим полком охочих...

Козаки давно вже чекали на розповідь про цю сміливу жінку; чи ба, жінка по-козачому вивертається у виправу!

Василина зняла з голови козачу шапку. Жіночі коси з сивиною глибоко вразили кожного. Коли не жінку, то матір залишав, прощаючись за воротями. Усіх вона

нагадувала тут, від них і слово мовить, як наказ цілої України!..

— Наказ маю від полковника Максима Кривоноса, щоб живою дістатися до полковника Хмельницького! Чи правдою, а де й неправдою це робила, бо мусила. Оце й дісталась аж сюди, вашу приязнь козачу до рідної землі відчула. Тому й звертаюсь за допомогою, бо від побачення того з Хмельницьким залежатиме і ваша доля, козаки!..

Зчинився незвичний галас, козаки кожен по-своєму давали поради, оружну підтримку, згоду. Разом з вигуками полетіли вгору шапки, тютюнниці.

— Поведемо нашу сміливу сестру й матір!.. До самого Богдана доб'ємося, веди, Юхиме! — звертались уже до полковника Біди.

— До ладу, панове козацтво! Не все ще обговорено в колі.

Джеджалій дістав з-за пояса полковничий пернач і помахав ним, вимагаючи уваги.

— До нас, козаків, пристав, а не пішов з шляхтою білоцерківський полковник Кліша. Честь йому і шана від славного козацтва нашого! Гадаю, нехай полковник Кліша полковникує в нашому Білоцерківському полку піших козаків...

Саме в цю мить обізвався козачий дозорний, що супроводжував з лісу невеликий загін запорожців на чолі з Іваном Ганжею. Розступались козаки в колі, пропускали запорожців на середину. Сотники й бунчужні насилу стримували козаків, гамуючи галас повітання.

— О-о! Ганжа, полковник Іван Ганжа! — радісно обізвалась і Кривоносиха.

Джеджалій ступив назустріч Ганжі, притримав по-товариському коня, доки зіскакував з нього полковник.

— З якими новинами прибув, Іване? Чи не здибався де з Богданом Хмельницьким? Пані Кривоносиха ось правиться до нього з Максимовим словом побратимства.

Ганжа впізнавав знайомі усміхненні обличчя, намагався збагнути, що тут коїться. Коли почув повітання Кривоносихи, світ йому став такий ясний і теплий, як ця весняна днина. Він потрапив до друзів!

Уздрівши на пагорбі зв'язаних старшин і серед них осаула Барабаша, зрозумів без слів, що тут сталося.

— Гетьман усього козацтва й цілої України Богдан Хмельницький послав нас оце віншувати славне коза-

цтво з першою перемогою над зрадниками волі народної! Наш гетьман закликає славних вояків не лише не давати панству шляхті своєї збройної сили, а й підтримати нас і цілий народ...— озвався Ганжа, і слова його потонули в гаморі схвалення.

21

Весняна пора, пора відродження всього живого. Не оберешся річок, боліт і цілих озер у дикому степу. Шукаючи надійних шляхів, аби обминути, обійти кляту кодацьку залогу, козаки Богдана Хмельницького спинились. Натрапили на річку з скелястими берегами й каламутною водою, яку кримчаки назвали Сари-су, тобто Жовтою Водою. Скеллям камінним городжена, протікала вона лісами, що й оком їх не осягнеш. Пробували козаки підсаками ловити в ній рибу. Та навіть весняна повідь не заманила з плавнів путньої рибини в цю густу іржаву воду. Живились лише раками.

Шукаючи шляхів, якими татари скрадались у своїх нападах на Україну, Богданові дозорці зачули здалеку зустрічний гамір війська. Замислились отамани, стривожились і козаки. Богдан радився з старшиною. Воякький гук у лісах верхів'я Жовтої Води стверджував, що коронне військо намагається заступити шляхи на Україну, правиться навпереймн запорожцям. Справджуються застереження Матулінського!

— Агей-бо, моторніші! Розпізнати, хто там прокрадається нашими лісами! — звелів Богдан по тій вістці дозорних.

Який уже день в тривозі чекав зустрічі з коронним військом, пильнуючи шлях понад Дніпром та в степах. Назрулла застерігав про виправу великого загону гетьманенка Стефана Потоцького. Саме його й остерігався Хмельницький, часом і сам виїздив наперед із загонами пошукачів.

На журбу брало й тривале мовчання Ганжі. Чи спійманий дозорами коронних військ, а чи крадеться понад Дніпром, вистежуючи човни генеральних осаулів з реєстровцями? Ці здогади й міркування змушували тепер навертати з військом ближче до Дніпра. Може би, послати Дорошенка на пошуки?

Спинився цілим кошем у перелісках над Жовтою Водою. Сторожко озирнувся. Спочатку звелів Гаркуші

розшукати полковника Вешняка, а слідом за тим гукнув і сотників, осаулів на негайну раду.

Весна радувала життєдайним теплом, але й лякала. Заходила ж бо з весною й вояцька година. Недаремно ж настягувано на Подніпров'я коронного війська. Мусить же воно воювати, на те націлені! З весняними днями неодмінно розпочне свої криваві акції, якими так відверто погрожував, коронний гетьман Микола Потоцький.

Останнім нагодився на раду Петро Дорошенко. Йому доручав Богдан перевірити з козаками звідомлення розвідки. Ворухкий у діях Дорошенко, завжди готовий встряти в найзапеклішу бійку. Саме такого зараз найбільше потрібно у нагляданні безпеки.

— Військо шляхти табориться в перелісках при ручаї з джерельною водою,— сповістив Дорошенко.— Як на мене, то гусари з розвідки Скшетуського таки довідались про нас. Потоцький засідку лаштує в межиріччі.

— Багато ж їх, чи, може, це лише пошуковий заїзд Скшетуського? — міркував Богдан.— Ярчук молодий нишпорить, клятий, як пес винюхує нас. Та не будемо й ми далі приховуватись. Кодак уже обминули, степи й річки оці нас прийняли, як своїх. Тобі, полковнику Вешняче, гнати з кіннотою наперед, щоб з Дніпром не мали вони зв'язку. Певне ж, сподіваються на барабашівців... Нічого, мають на кутні сміятися, дочекавшись нас! Закриєш їм, Федоре, шлях на відворот.

— Певен, що це не пошуковий заїзд Скшетуського, а вся ота армада гетьманенка, про яку сповістили посланці полковника Назрулли! — домірковував Вешняк.

— І про це гадав я, Федоре Якубовичу. Чого ж посилаю тебе з усією кіннотою, а не якийсь сотенний заїзд. Десь тут наш мурза Тугай-бей з чамбулом кримчаків. Розшукай його, Петре, й пошлеш за річку наперед, геть аж туди, ближче до Кучманського шляху. Нехай заступлять шляхті відворот до Чигирина. А ми, друзі сотники, старшини, зустрічаймо гостей нашим січовим хлібом та сіллю! Петрові Дорошенкові щільно виладнатися з гарматами на березі Жовтої Води. Та вже знай — жодного шляхтича не випускати звідти!..

Рада коротка, як завжди перед боєм. Заходив вечір, а не влягався спокій на душі. Замислений Богдан виряджав старшин, думками ж був уже в сутичці з військом шляхти. «Будуть нападати чи боронитимуться по

першому ударі для дратування? Кривавої сутички можна би ще й запобігти! Чи не попередити, домовитись?.. А хто з тобою, страченцем, захоче тепер домовлятись? На це змушувати треба!» — в останній раз глушив ті вагання.

Скочив у сідло на підведеного Гаркушею коня. Тіло прагне спокою, а серце зганьбленого бунтує!

— Тобі, Тодосю, доручаю зв'язок з усіма сотнями. Перекажеш мій наказ старшинам сотні корсунців, аби йшли на допомогу Дорошенковим гармашам.

В супроводі кількох старшин і джур розшукав найзручніший спуск до річки й зупинився при березі, прислухався. Вслухалися й старшини — війна заходила! Декотрі зіскакували з сідел, тулились вухом до холодного, водою полісканого каменя.

— Моя мати, бувало, на кладці з шматком полотна отак дослухалась долі,— мовив Богдан.

— А чи ж помилялись матері, дослухаючись долі своїм дітям! Чую, Богдане, гуркотить земля. Клята шляхта не стримує гонору, галасує,— озвався Дорошенко, підводячись від каменя при воді.

— Військо а чи лише пошуковий загін?

— Та вже, гадай, ціле військо, пане старший! — статечно, як на військовій виправі, потвердив Дорошенко.— Іржуть коні, скриплять колеса... Пошуковий загін міг би окаряч продиратись. А це табориться військо на ніч.

— Ну то...— гетьман ще раз оглянув своїх вояків.— Годі дослухатись каміння. З богом, вояки! Тільки ж без отого галасу! Як на пошуках, просуватись широкою лавою. Розвідку надійну зашли, полковнику, наперед! Тобі, Григорію, вести піших і, якщо треба, першому ж...— махнув рукою Лутаєві.— Та нехай знають козаки, що я теж перебреду й кермуватиму боєм зблизька.

Пустив коня вбрід і вже з того берега спостерігав, як у сутінках повечір'я гнуте черево річки сторожко перебродили піші вояки. Перша вояцька перепона — Жовті Води!

Лише татарський чамбул не дотримався отаманської перестороги. Коли зайшла густа весняна ніч, лісові гаї в межиріччі полосонув віддалений татарський гук. Важко було добрати, чи був то вже гамір бойовища, а чи лише звичайний для кримчаків підбадьорливий гук, щоб не розгубитися вночі. Він прорізав глуху товщу ночі,

лунами покотився у далечінь, там і згубився. Жодного пострілу ані пробі якогось не почув Богдан і зміркував, що військо шляхти ще не обороняться.

Наказав Лутаєві стежити за прихованим просуванням своїх козаків. Найліпше би спинитись і робити закопи від несподіваного нападу ворога. Послав Гаркушу з наказом Дорошенкові підвезти гармати наперед.

— На світанок, скажеш, чекаємо бій. Коли шляхта зачне, то й ми не втримаємось, такий наказ і Вешняк має. Напевне, всі підемо, як домовлено...

Чи встигне Вешняк за ночі зайти так далеко, щоб опинитись за річкою, зайти зі спини ворогові? Скільки б не привів молодий Потоцький жовніра в наші степи, ми на нього вчасно натрапили. Прямим боєм шляхту й гусарію з драгунами не візьмеш. Треба з хвоста їх, як гуску, скубти. Аби тільки Вешняк встиг!

Кілька разів підхоплювався, на схід сонця позирав, чекаючи світання. Надто довгим здалось очікування Гаркуші. Коли ж сірим світляним поясом став перезатись небокрай і згасли зірки, гукнув козака з конем і сів у сідло. Просмикнув і шаблю для певності, коли дочувся, що повернувся Гаркуша.

З рідкого чагарника викралось двоє вершників. Тихо озвався полковник Лутай, наскочивши на готового до бою гетьмана:

— Невтішні вісті несемо, пане гетьмане... Ще раз доконче треба зібрати раду. Той нехрист таки виказав нас. Щоправда, й рейтара чи драгуна якогось заарканив, перший ясир, мовить. Ледве дозволив розпитатись драгуна, бо в подарунок Тугай-бею гонить. Тепер Шемберк не спатиме, знаємо настирність того полковника. Дозорці сповіщають, що вийшов з військом поза закопами, отож посуне на нас!

— Людей приховав у закопи, полковнику?

— Де ти бачив, гетьмане, не приховав би! Козаки вже цілі вали понагортали попереду себе за ніч. Велів їм по черзі одним копати, а другим придрімати. Не придурювались козаки. Тільки гармату поставити б хоч поганеньку на наших закопах. Гармати бояться ляхи...

— Не треба гармати, полковнику. Дорошенко й звідти налякає ляхів, бо гармата в такім близькім бою лише переляк. А нам потрібен відбій на голову! Прибережім гармати для іншого випадку. Війна неминуча, ми тільки ще випробовуємо сили... Та накажи Дорошенко-

ві, можна й не чекати ще одного наказу. Випускай воя-ків зненацька, підготуй сотників для того, бийте назустріч. Оце тобі вся рада і мій гетьманський наказ! А я теж іду праворуч.

22

Та не встиг Лутай напасти своїми сотнями, бо не спалося в цю ніч і молодому Потоцькому. Несподівана зачіпка з татарами у межиріччі, де їх не чекали, викрила йому те, чого ніяк не могли здобути найпильніші розвідницькі заїзди.

Доскіпливий Шемберк звечора заслав у бік кримчаків ротмістра Стефана Чарнецького з великою сотнею кінної драгунії. Тут і сталася несподівана сутичка. Дрібна, щоправда, хоч Стефан Чарнецький жадував не просто сутички, а доброго бою, де б міг розмахнутись нагуляною в довгій виправі драгунською рукою.

Надто короткою й фееричною була ця нічна зачіпка. Кримчаки лиш несподівано черкнулись драгунського крила, відразу ж і порвали геть у ліси. Ні напрямку не пильнували, ані якогось строю. Черкнулись, заалярмували й зникли, приховані лісом і ніччю. Одного кримчака зарубали драгуни у тій короткій зачіпці й одного полонили, зарубавши коня під ним. Та в захваті воя-цькім Чарнецький навіть не помітив, що й драгуна одного заарканили кримчаки, навально втікаючи. Ротмістр хизувався полоненим, здаючи його полковникові Шемберку, а долічуватися своїх втрат не мав звички.

— Нікчемна перемога, проше пана полковника,— недбало доповів відомий уже в війську рубака.

— Пан ротмістр мав змогу зробити її голоснішою. Не їдного, а цілий би загін того тлуму привів оце на арканах,— загадково докорив полковник, не зводячи лукавого погляду з ротмістра.

— Коли б же вояки, пшепрашам бардзо! А то ж за першим ударом, як зайці, порвали геть під схованку ночі та чагарника...

Полковник засміявся:

— А кримчаки порвали в чагарники теж не з порожніми руками. Пан мусить перевірити своїх драгунів. Адже ротмістру Скшетуському вже відомо, що й татари заарканили драгуна, як же його... драгуна Гживецького.

Полковник повернувся до кримчака, якого драгун щойно зсадив кулаком з неосідланого коня. Татарською мовою, як міг, знущально допитувався:

— Багато ж вояків послав мурза Тугай-бей на допомогу своєму побратимові Хмельницькому?

— Мурза Тугай-бей нікого не посилав, жодного воя-ка. Мурза очолив таких когрямлярів [1], як і сам. Лише наджидає нашого сповіщення, щоб виступати,— пробурмотів полонений.

— А коли цей ваш когрямляр дістане сповіщення, то багато війська поведе на допомогу Хмельницькому?

— Мурза Тугай-бей нікому не хвалиться, скільки має батирів під рукою. Чи всіх заразом і поведе, коли ворога тут замало йому, дешевий ясир для такого перебірливого мурзи!..

Так і не допитався Шемберк, чого хотів. Аж позаздрив такому потаєнню вояцьких намірів Тугай-бея. Звелів на голову скарати полоненого. Але й те, що почув від нього, сказало йому немало. Нарешті стало відомо, що Хмельницький не за Дунай прямує цими манівцями, а на Україну. Прямує з надійною допомогою людоловів-кримчаків, яким зобов'язався віддавати всіх полонених як платню за спільництво.

— Маємо дати негайний наказ копати фортифікації,— наказав Шемберк, не порадившись з Стефаном Потоцьким.

— Сидня в закопі, проше пана полковника,— це не вояцький засіб перемагати,— різко заперечив гетьманенко.

— Таж і вояцький запал, пшепрашам, треба розумно спрямувати! Що маємо розгромити Хмельницького, те знає кожен жовнір пана Стефана. Та найлегше його розгромити, коли застережешся розумними фортифікаціями! Саме при них ворог зневолений буде показати, якими силами орудує...

Згодились на тому, що напад на січовиків Хмельницького і фортифікаційні роботи провадитимуться разом. Сам молодий Потоцький поведе головні сили на відбій Хмельницькому. А полковникові Шемберку доведеться пильнувати боків і провадити роботи на заспі фортифікації. Особливо слід пильнувати тепер правого боку, бо вже відомо, що саме там гарцюють заїзди кримчаків.

---

[1] Героїв *(тур.)*.

Розімкнулись хмари ранкового туману над перелісками. Загриміли постріли з гармат коронних військ. Так голосно розпочинати бій звелів запальний доводця Стефан Потоцький, готуючись до своєї першої сутички з запорожцями Хмельницького. Адже певний був, що січовики не дали Хмельницькому вивезти з островів свої лічені гармати. Драгунію Чарнецького мав у себе з правого боку, де сподівався навали кримчаків.

Та Чарнецькому довелося битись не з кримчаками, а з пішим козацтвом Григорія Лутая. Татарські чамбули купчились у перелісках і виважували сили шляхти, аби не натрапити на переважаючі сили.

— Козаки заграли в смичка, проше пана ротмістра,— попередив драгун, розшукавши Чарнецького.

— Значить — в смичка? Одною рукою відбиваються, а другою поводами смичуть коней назад! — знущався Чарнецький.

— Та ні ж, проше пана: правою рукою рубаються, а лівою відрубуються від наших драгунів! Це й зветься в козаків смичком, щоб і відбиватись, і ворога таки на себе манити. Мабуть, Хмельницький припасував якусь несподіванку... Ото козаки й дурять нам голову смичком, аби не остереглися...

23

Запорожці Лутая не пішли в навальний наступ. Зазнавши нападу пиховитих драгунів Чарнецького, вони то захищалися в закопах, а то вихоплювалися із закопів і з-за кущів нападали з рожнами на драгунів, звалюючи на землю важких вояцьких коней. Вояки Чарнецького почали перед кущами зіскакувати з коней і йшли в бій уже пішки. Бій розтягувався, з обох боків винаходились найспритніші вояки, що вдавались до нових хитрощів. Драгунські коні то тут, то в іншому місці один за одним потрапляли у вправні руки січовиків.

Підступний смичок запорожців затягнув цей бій основних сил Потоцького аж за обідню пору.

— Прокляття! Кіннота козаків виривається вдарити зліва! — заволав збуджений бойовою рубаниною ротмістр Чарнецький.

А між драгунами, проносячись шаленим гоном, петляв нагальний посланець Стефана Потоцького. Допиту-

вався в драгунів, де ротмістр. Не зіскакуючи з коня, гукнув, спинений Чарнецьким:

— Там козача кінnота!.. Сам Хмельницький чоловим іде! Та хіба йде, нечистий його носить у люті! Пан Потоцький наказав...

— Знаю про Хмельницького! — перебив його ротмістр.— Маєш розшукати пана Шемберка і йому сказати оце все. Та перекажи заразом, що Чарнецький відвертає свою драгунію і йде на кінноту Хмельницького!

Навальний гук драгунів по тім наказі Чарнецького струсив повітря, пересилюючи тупіт розжоханих коней. Бойова драгунія ротмістра вихором розгорнулась і порвала за своїм шаленим доводцем назустріч козачому загонові самого Хмельницького!

Скупані під час переправи через ріку коні козаків вилискували проти сонця, вивертаючи з узбережжя в скаженому шалі. Попереджений про переправу Хмельницького, молодий Потоцький аж осміхнувся:

— Впізнаю! Саме такими й згадував отець козачі афектації в бою! Нех пан Єжи накаже гармашам ударити з усіх гармат, аби налякати козаків Хмельницького. Панство гусари: взяти в карабелі цего хизовитого козака! Жодного полоненого, крім самого здрайці Хмельницького!..

Згодом саме так наказував і своїм драгунам вправний у кінному бою рубака Чарнецький. Зірваним голосом ледве пересилював безладну гупанину пострілів десятка розпалених гармат. Кожен драгун, який чув ті накази командира, жахнувся не слів, а голосу ротмістра. Голос його тремтів, як чужий, не переконував, а лякав. Бо там, де проносився Хмельницький з козаками, знімався справді вояцький гук, лягали трупами гусари й коні, мов покіс перед косарями...

Закони зустрічного бою королівської кінноти з козачою ще ніколи й ніде не корились бундючним наказам пиховитих гетьманів війни. Гусари Скшетуського, а особливо драгуни Чарнецького, в цю мить не потребували поводатарів. Драгуни один поперед одного поривались назустріч козакам. В перші хвилини бою завихрила тяжка шабельна рубанина, ніхто з ротмістрів коронного війська вже й не міг збагнути, чия сила перемагає. Не було коли розмірковувати чи додивлятись. Не командири, а сам вояк відбивався від смерті, сам і правував боєм. Іскрились на сонці шаблі, важким стогоном

лунав гамір смертельної сутички Хмельницького з шляхтою.

Надто довго й старанно готувала її сама історія. А те, що Богдан перший збагнув фатальну її неминучість, відчув її початок, наклало на нього й великий обов'язок.

Про вояцькі задуми Хмельницького знав лише Вешняк. Сам Богдан добирав миті вступати в бій, сам і повів свій зарані добраний загін. Вешнякові було доручено і долю бою, і життя гетьмана в тому бою. Зарані поставлені в надійних схованках за Жовтою Водою сотні його кінного полку чекали тільки отаманського слова Вешняка — починати!

— Дивитимешся сам, Федоре, тобі доручаю долю цього першого бою, довіряю й своє життя. Як тільки сприймуть вони мою з козаками веремію, не прогав вийти зі своїми! — наказував Богдан надійному воякові й другові.

Прихований переліском Вешняк спостерігав, як Богдан перший повів своїх через річку, як зчинив затятий галас, перехоплюючи на себе всю увагу й пильність шляхти.

Коли ж зав'язли в рубанині обидві лави ворогуючих, Вешняк махнув рукою своїм козачим сотням. Рвонула з переліскiв удвоє потужніша лава козаків, що спочивали в переліску з ночі. Як грім з неба, вдарили вони широким крилом. Спалахнув уже не галас, а громовиця, стогін бою. Запорозькому полку Вешняка й довелось завершувати цей вирішальний бій на Жовтих Водах. Під шаблями його козаків іскрилась Богданова перемога...

Ошелешений несподіванкою, Потоцький кинувся сам у бій, щоб своїм прикладом у рубанині, юнацьким запалом і шляхетським гонором вести військо до перемоги. Вояцький глузд залишив його, недосвідченого й хизовитого командира.

Скшетуський з запізненням кинувся на його захист. Ледве вхопили гусари, щоб не впав з коня, як будяк, підкошений у покосі. Рубаний козаками, син коронного гетьмана аж тепер збагнув мудру передбачливість досвідченого Шемберка. Як запізно!..

— На відворот! До шанців! — гукав, ледве долаючи знемогу від ран.

Гусари не дали йому впасти з коня. Перемагаючи біль, він таки наказував повертати на відступ, а Скше-

туський та самі гусари передавали ті запізнілі накази розбитому, занепалому війську.

Тяжка поразка на Жовтих Водах ставала дедалі відчутнішою. Поріділи лави вояків, гусарські коні гасали по полю без вершників, червоніла кривавицею вода в ріці.

Гамір програного бою, смертельні рани озвались у свідомості гетьманенка запізнілим вісником людської правди. Адже перемагав плюндрований шляхтою український народ!

24

Неначе й світ розвиднівся Богданові, коли надвечір замовкла надсадна рубанина й запала легка, як підвечірній туман, тиша.

Дві шабельні вшкрябини на лівій руці гетьмана мастив Тодось Гаркуша гарячим лоєм. За ніч вони присохли й тільки болем нагадували про вчорашню велику перемогу.

— Так, Тодосю, вчора ми таки перемогли! — радо мовив Богдан.— Гадаю, що пани Потоцькі вже не повернуть цієї кривавої поразки...

— Як то не повернуть? — для годиться допитувався Гаркуша.

— Не повернуть на власну користь. Їх таки побито вчора, як пса в чужому дворі. Напрошуються он на потрактування, щоб миром-ладом розійтись.

— То й розійдемось?

— А чого ж, можемо й розійтись,— засміявся гетьман.— Зустрінемо їхніх посланців, та й наші полковники Топига з Петром Дорошенком ще з ночі пішли до них на їхнє запрошення... Дізнайся-но, брате, хто біля Вешняка купиться, а я навідаюсь до наших поранених.

В такому доброму гуморі застала повеликодня тепла днина Богдана Хмельницького. Жартував біля поранених козаків, яким старіші запорожці полегшували, як могли, їхні болі. В густий перелісок позносили їх, літеплом одмочували зашкарублі пов'язки, мастили рани смальцем, корпію та листя чемериці прикладали й зав'язували чистим ганчір'ям. А щире слово гетьмана чи не найбільшу полегкість приносило їм. Не придивлявся, не впізнавав котрогось одного, бо всі були йому в цім бою якщо не дітьми, то рідними братами.

За ніч дехто з поранених помер. Серед них лежав ледь прикритий полковничим кунтушем знекровлений, з відрубаною рукою Григорій Лутай. Не стримався Богдан, на коліно припав і праву вцілілу руку вояка взяв у свою. Важка й мовчазна рука мертвого звитяжця, який своєю смертю перегородив путь шляхті на Україну. Сльоза з очей гетьмана впала на ту холодну руку звитяжця. Як отверезився, поклав руку на груди, на джуру озирнувся.

— Там на мирні розмови кличуть. Посланці від ляхів прибули,— нарешті вимовив джура, що вже кілька хвилин стояв біля гетьмана, не наважуючись порушити його скорботну задуму.

— Мирні розмови... Схоронимо полеглих переможців, тоді й порозмовляємо з переможеними! Чи будуть мирними наші розмови, коли полковник Шемберк виставив на своїх фортифікаціях жерла цілих дванадцяти своїх гармат!

І відразу ж схаменувся, побачивши посланців: на мирну розмову послали до нього старих «приятелів».

— Не знаю, панове, як і вітати вас маю,— стримано озвався першим.

— Як друзів, проше пана Богдана. Адже так нас знали ще і в колегії Львівській,— надмірно люб'язно заговорив ротмістр Стефан Чарнецький. З ним прибув як товариш посланця на звичайного вояка здецидований намісник староства Луцького Іван Виговський.

Щиро розгубився Виговський, вздрівши Хмельницького. Адже зустрічаються не давні колежани-приятелі, а суперники з двох ворогуючих армій! Запопадливе підлещування Чарнецького здалось Виговському одворотним. Адже Богдан, як пам'ятав теперішній жовнір Виговський, завжди відначався неабияким розумом. Тож, напевне, він зрозуміє по-своєму підлещування такого знакомитого в країні ротмістра!

Богдан осміхнувся до гостей, Чарнецькому руку потиснув. А перед Виговським трохи завагався. Та за мить розкинув руки, обняв, як давнього друга. Згадався Київ, бурса, веселощі...

— Чи супротивників зустрічаю, а чи друзів? — над силу видушив. Він не забував, що є гетьманом землі, заполоненої ворожим військом. Та чи тільки кривавими жертвами її вбороніш!

— По службі ми супротивники, прошу пана Богдана, а ще з батьківських пелюшок таки приятелі. Здається ж, і з паном ротмістром не вперше зустрічаєтесь! — статечно заговорив Виговський, згадавши на цю мить і мову батьків, православних державців з дрібної шляхти.

Аж з того поміркованого слова Богдан і душею впізнав давнього Виговського. Щось приятельське забриніло в словах молодшого посланця. Коли б же це не наживка для ловлі щупака!.. Та думка перервалась, заговорив ротмістр Чарнецький:

— Про наші давні зустрічі можна би при цій не гостинній нагоді й не згадувати. Бачу, й пан Виговський не чужа людина для козачого гетьмана. Може, це й полегшить наше становище.

— Парламентер, проше пана Стефана,— це тільки службове слово в такій зустрічі. Бо ж давніх своїх приятелів зустрічаю, а не лише парламентерів звитяженого війська. Саме це, сподіваюсь, справді допоможе в нашій вояцькій розмові,— зачепив та й пригладив Хмельницький настороженість ротмістра.

А вояцька розмова не клеїлась з перших слів. Спочатку гетьман влаштував посланцям гостинний обід. Може, й не годилось після такого заповзятого бою, та Богдан все ж таки звелів не шкодувати аж двох баранів, а січовики не поскупилися й барильцем горілки.

І до обіду та й по ньому Богдан всіляко уникав відвертих розмов про вояцькі справи. Сама доля допомагала йому в тому. Розмовляти було про що, адже обох посланців побитої ним шляхти знав ще з часів бурхливої молодості. І Львів, і Київ цікавили обидві сторони.

Виговський напосідав згадками про Київ, та про галасливу бурсу, й навіть про дівочий монастир. Було ж про що згадати й колежанам Львівської колегії Станіслава Жолкевського.

— Та не згадуймо, проше пана Івана, про той неприємний бурсацький бзик,— перервав спогади Виговського Богдан.— Були ми з вами молоді, певне, занадто гарячі, як і годиться молодості. Чи пан Стефан має й зараз якісь зв'язки з нашими мудрими наставниками з колегії? — звернувся до Чарнецького.— У Львові ж лишався милий латиніст пан Мокрський. Чи, може, знов перебрався до Луцька?

— Мокрський, проше пана, зістарився і, певне, голу-

бів ростить на дзвіницях колегійного костьолу,— розповідав Чарнецький.— Справді, був розумний, але ж і занадто суворий до спудеїв.

— Хіба ж те ставало на заваді нам? Книгу Кампанелли дарував для вправ у латинській мові. А сам же був правовірним католиком...

— Чи тільки католиком,— зіронізував Чарнецький.— Єзуїтом став, проше пана Богдана. Не відаю, що в тій книзі Кампанелли, крім латини. З легкої руки Львівської колегії з'явилась у Львові найновітніша книга папи Урбана. Сенсація!..

— Новітність її сумнівна, пане Стефане, коли пан має на увазі книгу Маттео Барберіні...

— Маттео Барберіні, проше пана Богдана, давно вже зветься папою Урбаном Восьмим,— гоноровито підправив Чарнецький.

— Не ім'я ж його службове повинне цікавити нас при цій згадці. Переінакшене конклавом апостольське ім'я папи не зменшує його авторської відповідальності, хоч воно й приховало від світу ім'я вченого,— наполягав Хмельницький, міцно перебираючи права господаря на таку розмову.— Цей званий другом Галілея кардинал чи нехай папа спромігся написати й надрукувати свій «Діалог про дві головні системи світу» з очевидним бажанням затуманити реальну шкідливість ролі папства в розумінні тих систем. Французи не в захопленні від жодної з тих двох «систем». На жаль, італійської мови я не знаю, тлумачили книжку наші друзі у Франції. Насправді, коли б і сам папа спробував перейти від слів до діла в кермуванні бодай католицькою церквою, то чи потрібна була б і війна на Заході.

— Чути, що іспанці там виборювали незаплямованість імені свого короля, до речі, родака нашої королівської сім'ї.

— Всі війни з релігійними мотиваціями — суцільна облуда, проше пана Стефана. Чи саме за єзуїтство прийшов і пан Стефан Потоцький класти голову на українських землях?.. Панування сильних над слабшими, утвердження привілеїв панства над трудівниками — ось що призводить до зачіпки і в нас... То, проше панство парламентери, ми трохи збочили від нашої вояцької розмови,— вирішив нагадати Богдан.

Чарнецький пробував дружньо заперечувати, але Богдан знав тому ціну. Під час обідніх розмов, а згодом

і на прогулянці в лісі він відчув розгубленість Виговського, а далі побачив, що той все більше згоджується з ним. Незважаючи на те, що така поведінка парламентера починала дратувати ротмістра, Богдан вів своє:

— А щодо вояцьких наших справ, то що ж можу запропонувати? Чи нам, українському людові, потрібне добивання панства шляхти в таборі коронного гетьманенка. Але прошу, бога ради, віддайте нам усі гармати й порох, складіть важку вогнепальну зброю та йдіть собі геть з України! Наші люди не папа Урбан, в смичка грати не воліємо. Ми народ, який має право на державну повагу, і домагаємось її, тої звичайної для людей та держави поваги! Оце тобі, пане ротмістре, всі наші умови. Вирішуй!..

— Всі? — здивовано витріщився Чарнецький.

— Так, усі, як є, крім дрібниць. Такі ж умови поставлять і наші посланці. Не знаю, кому поставлять ті умови, адже гетьманенко, мовлять, пораненний!.. То, певне, комісару поскубаного реєстру. Сьогодні привезете гармати, здасте важку вогнепальну зброю, то взавтра — з богом, Параско, відкриваємо вам ворота, йдіть собі.

25

Настав другий день по цій битві, хоч не настав ще мир. З наказу Хмельницького відведено козачі сотні з шляхів відступу решток коронного війська, як на ворота владно вказано нападникам. У стан Шемберка помчали двоє козаків з вісткою про домовленість з Чарнецьким. Шемберк на возах перевіз за ніч усі гармати в табір Хмельницького. Вороже військо як змагалось, купи гуртуючись. Немов злодії в чужій коморі, шукали собі дірки для втечі. Чи на відступ до домівок вирушати, а чи розбігатись, віднаходити якусь щасливішу долю поза тою домівкою? Ні ладу вояцького не пильнували, ані до наказів старшин не вслухалися.

— Козаками були наші батьки, вільними й нас породили!..— вигукували реєстровці.

Інякий навіть огризався до поручників:

— Нехай вона западеться вам, оця коронна служба, хоч і в лискучій драгунській одежі!

Без вагання повертали до Хмельницького. Чимало серед них було подолян, були й львів'яни, навіть закарпатці. На возах завертали, зі збіжжям.

— До біса цю машкару з панських умундирувань! — бадьорили себе.— Свої ми, подоляни, хоч тепер приймайте до гурту!

— Таж гурт у нас не гулящий, масниці не святкуємо. Зброї теж не складаємо! — попереджали запорожці.

— Не складаєте? А хто каже, що складаємо її ми? Ось вона, клята! Коли воювать, то й воювать, трясця його матері! — вимахували перекидьки віденськими рушницями.

Такий розгардіяш у війську шляхти стривожив Шемберка. Навіть серед ротмістрів не стало йому на кого надійно спертись. Ротмістри та вцілілі поручники тулились до більших куп вояків. Гідність людська штовхала їх на благородну стежку патріотів...

А той, хто хизовито обіцяв коронному увінчати чоло своє Марсовим вінком переможця, тепер знікчемнений утікав у ганебному відвороті. На возі в оточенні купки гусарів Скшетуського везли сина коронного гетьмана, тяжко пораненого в першім же бою з Хмельницьким. Шапка з пиховитою пір'їною чорного лебедя недбало прим'ята лежала під боком слабого. Стефан Потоцький нестримно стогнав, надсильно намагаючись не втрачати свідомості. А стогін невдахи тонув у гаморі безладдя й козачому глузуванні з гусарів, яких виладнував Скшетуський, щоб пройти ці ворота ганьби. Довоювалася шляхта на козачих землях!..

Раптом увагу січовиків привернула інша подія. З прибережних перелісків вирвався загін вояків. Передній погнав коня навкіс, неначе наздоганяв кого.

— Тю, диви, Ганжа мчить! — здивувались козаки з полку Вешняка.

Хмельницький рвучко обернувся, рукою дав знак Гаркуші підвести коня. Стривожений, помчав до переліска, назустріч полковникові. Ганжа здаля замахав шапкою, помітивши гетьмана. Потім зіскочив з коня й побіг назустріч.

Устав з коня й Богдан, аж жарко йому стало.

— Вернувся, Іване! Оце-то добре, що живим вирвався!..— мовив по братньому повітанні.

— Хіба ж вирвався? Та онде сам дивися, гетьмане! Які полки веде твій наказний отаман Филон Джеджалій! Тямущий вояк, вірний тобі побратим. А мати Кривоносиха, Богдане... Та її мало й гетьманом величати. З якими вістями від Максима прибилась жінка!

З лісу, з дніпрової сторони, широкими лавами посувалось ще одне, таке ж численне козаче військо. Між кінними лавами козаків сунули вояцькі вози. Скрип коліс, іржання коней та перегукування старшин бадьорими лунами полонили землю.

Поволі розімкнулись обійми Богдана з Ганжею. Міцніше ставали ноги на звільненій придніпровській землі. Багато її ще лишилося звільняти, яким же теплим подихом весни проситься, рідна! Богдан втерся полою, немов полуду давню знімав з трудженних у ці недоспані ночі очей. Вдивлявся ними, а бачив серцем — здійснюється мрія українського трударя, його, Богдана Хмельницького, мрія. Не будуть українські люди один проти одного ставати збройно з лихої волі Потоцьких!

Швидко сів на підведеного Тодосем коня, вчвал помчав назустріч війську Филона Джеджалія.

26

Не далеко ж зайшли знеславлені рештки війська гетьманенка Потоцького. Просувались, ледве виладнуючи бодай би якийсь військовий лад, бо знали, що назирці за ними, як голодні вовки за неостереженими козулями, посувались кримчаки. Так у тривозі й заставав їх вечір. Слабий Стефан Потоцький то непритомнів, то, ледве прочумавшись, вимолював спокою. Везли його по тряскому невкоченому шляху, немазаний віз нервував його надсадним скрипом, та ж і витрясав останні живці душі з тіла.

Полковнику Шемберкові не по літах таке клопітне подорожування в сідлі. Часом змушений був і пішки розминатись, підбадьорюючи тим своє занепале військо. Мусив іти в найбільш ненадійних загонах свого розчленованого бунтом драгунів, розладнаного в занепаді, збайдужілого війська. Навіть драгуни Чарнецького згубили свій задерикуватий запал. В нагляд їм Шемберк віддав заставу парламентерів Хмельницького. Ні слави гусарської, ані завжди збадьореного командира! Ганьба голосила скрипом спорожнених від зброї возів, неслава й голод підсилювали зневіру.

Від Шемберка до передніх гусарів, в оточенні яких везли Потоцького, накази доходили з великим запізненням. А наказ його про зупинку на ночівлю біля ручая

при великім шляху на Низ дійшов до гусарів, коли починало вже смеркатись. Саме в цю хвилину й стало відомо, що шлях їм на відступ перегороджено.

— Якийсь турок Назрулла спереду! — тривогою пролунало сповіщення дозорців.

— Який Назрулла? Чи не той?..

Але слова тонули в загальнім лементі. Жахна вістка про турецький напад пронеслася серед війська Шемберка, як блискавка. Не допитувались, жодного наказу не дослухались, бо хто не знав, чого потребують турецькі загони на Низу? Чи впросиш розбишацьке військо султана, коли при загоні немає заставника, з яким завжди вирушали коронні війська у виправи на Низ. Про такого заставника не подбав Шемберк заздалегідь.

— Одне можу радити й наказувати як вояк: у нас є гусари, лишилися в них шаблі, мусимо боронитись! — закликав Шемберк.— Турки теж не багаті вогнепальною зброєю, маємо виборювати прохід на Чигирин, до головних військ коронного! Пану Єжи Скшетуському наказую: як стій вирушати праворуч і понад Дніпром прориватись на Чигирин по допомогу!..

В поспіху виладнували вози в кілька рядів, Шемберк готував оборону від турецького нападу. Та за старою своєю звичкою не забував і про похватні загони гусарів, які б самі нападали на супротивника. Але перша ж сутичка тих сміливців з козаками Назрулли розкрила жахну помилку. Роздратовані нападом уманці не лише вистояли проти несподіваного удару гусарії.

Назрулла наказав:

— Уманці! Шляхта засилає військо гусарів туди, де нашого Хмельницького оточено. Не випускати гусарів живими; наголову рубай шайтанів! Гайда, рубай!..

Коли ж кримці зачули про нищівний удар уманців, то збагнули, що запізняться з ясиром. Тому вирішили напасти ззаду на зморене військо Шемберка. Він знав про кримчаків і остерігався їх, доки не почався бій з уманцями. Назрулла так несподівано змішав усі карти виладнаного відбою.

Заметушились у безладді вояки Потоцького. Губились командири, губилась і вояцька сила. Все рушило на згубну втечу до лісу.

Віз умираючого Потоцького заметляв на шляху, гусари з гетьманенком шукали, куди втікати.

До ранку на витоптаному полі бою знімався стогін поранених та галас кримчаків, що видирали собі в ясир захоплених козаками полонених.

— У хана така домовленість з Хмельницьким: зброю ворога беруть козакам, а ясир — ханові кримському! — сперечались татари.

— Нехай же сам Хмельницький і вирішує цю суперечку,— відбивався Назрулла.— Женіться за гусарами в ліс. А в мене ні зброї, ні ясиру не візьмете, коли не хочете з уманцями на бій ставати!

— А Шемберка? — доскіпувались пожадливі кримчаки.

— І Шемберка, й Потоцького!.. Таж син Потоцького, здається, й не доживе до мого побачення з гетьманом. Всю зброю шляхти, коли так, беруть мої уманці!

Коли зайшов ранок, завмерла й полонина, на якій ще звечора купчилось коронне військо Стефана Потоцького. На краю переліска ташувались уманці, навпроти них, за полем нічного бою, таборились кримчаки. Кілька десятків старшин розгромленого війська шляхти лежали пов'язані в переліску під охороною уманців... В гарячці до них прилучили й посланців Хмельницького — полковників Топигу та Дорошенка.

27

Хизовитість ротмістра Скшетуського теж зазнала відчутних ушкоджень. Він зрадів наказові полковника Шемберка на відступ. Ні кількості гусарів не долічувався при собі, не подумав і про тих, що лишались охороняти пораненого Потоцького. Манівцями в перелісках губив свої сліди, застерігаючись козачої погоні.

В той час, коли рештки війська Шемберка конали в нерівнім бою, Скшетуський нарешті доскочив Чигирина. Перед ним постали заспи зруйнованої чигиринської фортеці. Розбігся збройний гарнізон, як у залишену загороду для череди на випасах, вступав ротмістр у місто. Навіть слідів нерівного бою не побачив, лише руїни від рук зневірених боягузів вражали перестрашеного ротмістра. Скшетуський лячно озирнувся на свій поріділий загін гусарії. Перелякане місто причаєно чекало. «Невже чигиринцям уже відомо про трагедію гетьманенка? — подумав ротмістр.— Тож, певне, вже благословляють перемогу Хмельницького, коли дізнались...»

Лякаючи й без того перестрашених, як йому видавалось, чигиринців, ротмістр промчав повз дерев'яну церкву. Натовп парафіян повнив церковний двір. Остережене око помітило у декого зброю. Та він мчав до двору староства. Адже поруч нього й двір підстарости!

Як і завжди, обидва двори не порожніли. Метушилися жовніри, вештались і козаки. Надмірний гамір свідчив про переляк.

— Що сталось тут у вас? — набрався мужності допитуватись, як безсторонній та й неострашений вояк. Бачив, що краще й не говорити їм тих вістей про поразку, з якими примчав сюди на змилених конях.

До нього похопився Комаровський. Закоротка для його високого зросту гусарська шабелька теліпалась на поясі, як дитяча іграшка. Не по весні тепло зодягнений вояк аж упрів. Це посилювало враження заклопотаності дворового стража підстарости.

— Сталося! З ночі прибігли втікачі з Дніпра від полковника Вадовського. Зрада козачих полків! Генеральні Барабаш та Караїмович побиті бунтарями. Посилки лубенського господаря Вишневецького не пішли на допомогу нам. А ті, що встигли сісти в човни з генеральними осаулами, зрадили. Сотник лубенців Джеджалій повів козачі полки з човнів на допомогу Хмельницькому!

— То де ж коронний з військом? — запитав Скшетуський, а сам подумав: «Треба мчати далі, геть з цього причаєного Чигирина!»

— З досвіту вирушила вся збройна сила з гетьманом Каліновським. Наказано й нам палити Чигирин і квапитись за Черкаси, до війська в Корсуні. Легко сказати: чотири таких полки козацтва пристали до бунтаря! — аж захлинався Комаровський.

— Коли б же тільки чотири полки реєстровців, проше пана Комаровського...— не стримався ротмістр.— Тисячі кримської орди накликав Хмельницький на наші голови! Як хмара, сунуть, певне, днями будуть тут!..— і радів, що лізуть очі на лоба в переляканого вояка. Комаровський озирався на своїх нечисленних козаків.

Ні Пешти в канцелярії Чигиринського полку, ані підстарости Чаплінського в старості вже не було. Чигирин порожнів від урядовців, та, певне, й від війська, хоч і метушились вулицями дрібні купи збройних.

Комаровський в одну мить зміркував, що саме зараз, коли Скшетуський з гусарами з'явився на подвір'ї

староства, йому є нагода порвати геть і собі за коронним військом.

Ротмістр був не в кращому настрої, тому й не помічав скрути Комаровського. Та раптом побачив на ганку покоїв Чаплінського розгублену Гелену. Навпростець кинувся до дівчини.

— То пані моя мила не втекла ще? — вигукнув, розвівши руки для обіймів.

Гелена зраділа. Скільки передумано всього за цей час, як чекалось на цю зустріч! Були ж бо надії, так гірко отруєні напосідливими сумнівами.

— Яке щастя, що пан Єжи так вчасно нагодився! — Гелена майже впала в обійми ротмістра, ніби давно вже звикла до того.

— Пані щось загрожує? — підігрівав переляк дівчини ротмістр, зрадівши випадкові застати дівчину самісіньку в покоях.

— Чи не загрожує, прошу пана Єжи! Сам підстароста так гвалтовно погнав з військом аж до Литви,— квапилась сповістити дівчина.

Самовпевнений її захисник повів дівчину в спорожнілі покої підстарости. Відчула, який-то справді свій цей вояк Єжи. Перестрашена в самотності, не стереглася. Піддалась не лише захистові, а й пастирній владі молодецтва свого рятівника... Як на бога молилась, хоч і не в силі була з несподіванки стримати перші сльози жінки. І його раптовий сум по тих бурхливих пестощах у покоях сприйняла як вояцький клопіт. Спробувала втішати, як могла, хоч мала би сама дістати втіху від нього.

Скшетуський виглядав у вікна, як злодій в чужому домі. В дворі староства дедалі меншало вояків. Навіть його гусарів зачепив загальний переляк втікачів. Десь на околиці Чигирина спалахнули перші пожежі: Комаровський намагався ретельно виконувати наказ. Десяток паліїв лишав у місті. До ночі мали спалити Чигирин. Ні більше ні менше — спалити місто й аж тоді мчати за ним на втечу.

— Як бачить моя люба Гелена, Чигирин уже запалав,— замислено мовив Скшетуський.— Найліпше би пані зібратись і виїхати з військом. Можу виділити гусара, який стане надійним захисником паненки хоч і до Кракова.

— А двір, господарство? — жахалась дівчина.

— Здрайці Хмельницького, коли не допалять цеї ночі, то назавтра рознесуть усе вщент. Велю запрягати візок підстарости!

Дівчина кинулась до вояка, як захищалась від тих страшних слів.

— Пан теж їде до Кракова зі мною?

— Як то можна, проше пані Геленко! Єжи Скшетуський є вояк коронної гусарії. Він має стояти на обороні гонору ойчизни від нечестивої навали татар. В цьому полум'ї пожеж, проше пані, встає страшна постать Хмельницького!..

Троє паліїв з смолоскипами бігли навкіс вулиці до двору підстарости. Скшетуський прожогом вибіг з покоїв, та на ганку застиг, переляканий. На паліїв накинулись жінки з кочергами, старі діди й діти. Котрась з жінок махнула перед очима в паліїв драгунською шаблею, перегородила дорогу в двір.

— Спробуй, поганцю! — гукнула високим, та ж і владним голосом.— Спробуй, бешкетнику, сором би мав! Мертвяком ляжеш отут.

Палії спинилися. Намагались глузливо посміхатись, як перед гнівною господинею в домі. Але Скшетуський побачив на їхніх обличчях переляк та благання: «Боронять навіть садибу підстарости»,— промайнула думка. Забув і про умовляння Гелени їхати до Кракова, коли до ганку прискочив гусар з сідланим для нього конем.

— На глузд, проше пана ротмістра! Там помчали втікачі з розгромленого війська гетьманича Потоцького. Все загинуло!..— і рвонув за іншими гусарами до мосту, на Черкаський шлях.

Ротмістр прокрався до коня, поводами смикнув і вискочив у сідло. Та вже й не він, а кінь під ним виносив ротмістра Скшетуського з Чигирина. Козачка з шаблею стояла йому в очах. От-от заманячить у помаху та гостра зброя!

Натискав острогами, гнав коня, щоб випередити бодай би свій загін і таки відчувати себе не останнім, над чиєю головою знімається грізна шабля Хмельницького...

Гелена стояла на ганку, як закам'яніла. Запливали очі гарячою сльозою, ціпеніло все в ній — і надії, й сама животрепетна юна любов, як не розпукла ще з досвітку троянда, пелюстки якої зім'ято й розтоптано...

Палії кинули смолоскипи. Кинули не під ноги жінкам, що боронили своє місто. Смолоскипи полетіли геть на розбитий втікачами Чигиринський шлях.

28

Шлях на побережжі за Чигирином пролягав у лісах. Ротмістрові доводилось гнати й гнати надто зморених коней, бо мусив прилучитись до надійної сили. Доки ж і остерігатись, що от-от заарканять тебе ті людолови.

Потоцький тепер заливав горілкою свій клопіт та горе. Треба ж таке, найсвентша матка боска, саме гетьманові! Та не меншим лихом вважав і Каліновського, який своїми безладними, суперечливими діями вивертав душу коронному.

Лише несподівана вістка про бунт козачих полків на Дніпрі отверезила Каліновського. Він завернув військо на Корсунь. А щоб не подумали в Чигирині й по селах, що злякався повсталих козаків Хмельницького, звелів палити за собою козачі оселі.

— Палити все, що козачим зветься! — шаленіючи, наказував Комаровському в Чигирині.

По тих слідах і наздоганяв коронного ротмістр Скшетуський. Його не полишала думка про Гелену. Дівчина беззастережно належала йому в такі страшні хвилини. Здавалося, що досі чує те дівоче пробі, яке різонуло вуха, коли гвалтовно виїздив за ворота.

«А нех там з тим!» — відмахнувся, та образ дівчини, зганьбленої й кинутої самотньо в таку каламутну годину, не залишав його ні на мить. Десь і докір сумління зачіпав. Озирався, наче хотів упевнитись, що не женеться за ним те дівоче горе.

У Корсунь доскочив на закінчення ради гетьманів і командирів збираниці.

— Нарешті бачу живого свідка! — вигукнув Потоцький, побачивши його.— Невже, бідо моя, то правда, проше пана Єжи?

— З наказу пана Шемберка мусив я полишити військо пана Стефана, проше вашмосць,— замудровано відповів, бо догадувався, що інші вісники могли випередити його,— чи знаєш, чого наговорили з ляку?

— Бідо моя, печаль моя, недостреженнє родзіцеля!..— заридав коронний, закривши обома руками обличчя.

Скшетуський зрозумів, що коронному відомо більше, аніж міг він розповісти. Нещасний батько вже оплакує небіжчика Стефана.

— Скільки ж орди кинув тен здрайця на військо пана Шемберка? — допитувався тим часом гетьман Каліновський.— Чи то правда, же п'ятнадцять тисяч пожадливого на ясир татарина підперли Хмельницького?

— Орда, проше пана польного, є орда! — мудро викручувався Скшетуський.— Але ж, крім тих тисяч татарина, Хмельницький тепер має за десять тисяч збройного козака. З-під Дюнкерка зброю принесли. Досвідчені полковники — Вешняк, Золотаренко, Дорошенко. А Джеджалій, Кліша, Біда... Це вже, проше пана, не той Хмельницький, якого я голими руками брав на Подніпров'ї за чаркою варенухи. Та кожен з них...

— Наказую цофнонць[1], на відхід! — перебив Потоцький, тримаючи руку на серці.— Негайний відхід на Білу Церкву! Та менше би пожеж, проше пана польного, не виказував би сліду відвороту нашого війська. Пану ротмістрові Скшетускому як стій мчати гінцем до Варшави з листами, моїм та пана польного гетьмана. І то негайно, на підставних конях з мого смича. Мусять панство канцлери зволати посполите рушення, набрати армію в кількадесят тисяч. Єдиний порятунок — перегородити шлях орді, щоб не впустити її з Хмельницьким на грабіж і спустошення краю. Ох, який недогляд, який безприкладний програш!

— Пан коронний мав би хоч тепер відчути себе вояком і мудріше скермувати... Цофнонць — то, проше, не єдиний засіб порятунку. Під руками в мене понад півдесятка тисяч озброєного вояка, за три десятки гармат, маємо порох, кулі...— розраджував Каліновський.

— Годі перелічувати, як посаг невісті, проше пана польного! — різко перебив Потоцький.— За три десятки гармат набереться тераз і в тего здрайці. Саму орду треба лічити, може, й за п'ятнадцять тисяч. А це тлум, сарана, проше панство! Мудріше кермуватиме пан Каліновський лише тоді, коли сам стане коронним гетьманом! Та перестав би висвічувати пожежами наш шлях відступу... Отже, мій наказ, коронного гетьмана: спрямувати рештки війська на відворот, доки нас не застав

[1] Рушати назад *(пол.)*.

у козачих загородах Корсуня Хмельницький!..— аж здригнувся, вимовляючи те ім'я.

— На гвалт, проше панство! Полковник Мрозовіцький з цілим полком корсунців забунтував і шаблями шлях собі пробив назустріч Хмельницькому!..

— Пан Каліновський буде й далі заперечувати? — істерично вигукнув Потоцький, ударивши кулаком об стіл, що й келихи задзвеніли.

— Даю наказ на відворот, проше пана коронного!..— перестрашено захапався Каліновський.— Але Корсунь велю спалити дощенту за зраду полку.

— Тож на Білу Церкву! Гармати пустити наперед при кварцяному війську. Німецьких драгунів та гусарію веду я останніми в нашому відвороті!

Чіткий наказ коронного гетьмана негайно передано полковникам, ротмістрам. Та чи міг він пересилити переляк командирів його армії. Поза дверима канцелярії, де відбувалася рада, накази лунали як панічні заклики на безоглядну втечу. А в ту мить, коли підпилий коронний сів у запряжену четвериком карету, в небо піднявся клубок диму й полум'я з першої запаленої оселі. За першою запалали інші, вулиці спочатку тривожно загомоніли, а потім це все злилося в один надлюдський гамір грабованого й палаючого в огні міста.

29

— Не треба смерті боятись, пані Василино! Так і я сказав собі давно, ще юнаком бувши, коли батько не хотів брати мене до війська, йдучи на Дністер. «Війна — це смертовбивство»,— лякав мене а чи пророкував собі мій отець. А я запевняв його, що не всі й умирають на війні. Щоб не вмерти самому, треба не лише відбиватись, а й нападати, нехай ворог умирає від твоєї шаблі... Це було давно, і немає вже мені з ким порозумітись, чия була правда,— батько загинув у тих боях... Давно, кажу, було, пані Василино. Тоді й молодість слугувала нам, це вона й підказувала таку відповідь батькам.

— А зараз? Правду скажу, пане-брате: смерті я таки боюсь, хоч і козачка. Може, що жінка, га?

— Чи не однаково, жінка а чи чоловік. Все одно людина, а вона й на світ з'явилась, щоб жити.

— Та й тільки? — дивувалась Кривоносиха.

— Авжеж. Звісно, не всякий по-справжньому розуміє те життя. Жити, пані Василино,— це зовсім не те, що їсти й спати. Як я розумію, то жити — це щоб і земля рипіла під тобою від твердої ходи! Мусиш діяти, аби люди тебе хвалили за діла, які чиниш на землі.

Який уже день не ворохобила війна, холонули жерла гармат, висихали й шаблі в піхвах. Весняний щебет жайворонка в небі манив козака до плуга. А війна не забувала про них і мовчки нагадувала про себе. Що ближчало до Чигирина, то більше ламаних коліс, битих возів валялось при шляху. Уламки красномовно промовляли до вояцької душі Хмельницького. На них уся увага. Як книгу зізнання в безсиллі ворога вичитував Богдан, дивлячись на поламані колеса, загнаних до здихання коней, на тіла драгунів. Аж осміхався, коли бачив, що й сідел не знято з коней: тож-бо втікають!..

Помовчали якийсь час, їдучи поруч: Кривоносиха на візку, а Богдан у сідлі на сивому своєму коні, подарованому кримським беєм, батьком Мегмедки. Позаду за візком Кривоносихи йшли його вояки. Полковники Богданового війська парувались для подорожньої розваги. Попереду їхали Назрулла, Іван Золотаренко та Федір Вешняк. Ніяковіючи з свого полонянського становища, їхав й Іван Виговський, шукав свого місця в тіснуватому вже війську Хмельницького. Юхим Біда ліворуч з полком правився, ведучи вояцьку розмову з ротмістром Іваном Самойловичем. По троє старшин їхали попереду пішого козачого війська, яке правилось за валкою возів з гарматами та порохом.

Не трималися шляху кінні відділки при старшинах, не кидали свого нагляду сотники й хорунжі. Військо правилось трьома довгими вальками, оточивши вози зі збіжжям, з пораненими та з гарматами.

Окремим гуртом їхали кінні чигиринці Петра Дорошенка. Великий загін кримчаків невідступно правився при возах з полоненими, вважаючи їх своїм ясиром за перші бої з шляхтою. Ні пісень, ані пострілів. І не з наказу Хмельницького а чи іншого полковника. Джеджалій з таким же загоном кінноти, як і в Дорошенка, йшов останнім. Тільки йому було дано право стріляти на попередження про небезпеку а чи й з іншої нагальної потреби.

Коли з високої й вільної від лісових чагарників полонини Богдан побачив праворуч гнучке черево Дніпра,

наказав спинитись і згукуватись полковникам. Сам зіскочив з сідла, віддав поводи Тодосеві. Спинились полковники, розминали засиджені в сідлах ноги.

Яким чудовим здавався їм оцей мирний і зовсім безгомінний світ. Зійшлися однодумці — широкі простори степу та вони, отамана армії збунтованого народу! Чи не могли б вони і в мирній праці дати такий же залізний лад землі при своїх батьках, братах і сестрах.

— Хочу порадитись, товариство, є про що радитись,— мовив Богдан.— Душа нітиться, думки заплітаються, і то не про війну. Баштани б садити, гречки сіяти на цих пириїстих землях...

Полковники зареготали з поваги до свого гетьмана. І таки позирнув кожен на степові простори, які немов промірив Богдан широким помахом руки. Почули й жайворонка, і сміх їм затнуло, та й слова не вимовив жоден, хіба що очима промовляли один до одного. Вони вірили один одному, сум і радість у них були одні. Підходили до Чигирина.

— Можна би мені самому навідатись, коли воля гетьмана? — напрошувався Федір Вешняк.

— Мислиш, саме тобі потрібно?

— Не певен, що полковникові треба перевіряти наших дозорців. А не я, то нехай би полковник Юхим Біда пройшов першим зі своїми...

— Я з уманцями теж піду за Бідою. Отаборюсь за Тясмином у переліску,— зохотився й Назрулла.

— Оце вже діло, полковники!.. Та є в мене таки ж і не вояцька справа. Слухаєш ото жайворонка й про пташат своїх, вигнаних з гнізда, думаєш. Чи буде, браття мої, дозволено мені відхилитись на якусь годину трохи вбік не як отаманові?

Тепер уже інший сміх почувся у гурті старшин Богдана Хмельницького. Які настрої в кожного з них викликав гетьман своїм людським проханням! Саме перед зупинкою Золотаренко нагадував полковникам, аби порадити гетьманові навідатись до монастиря. На той сміх дружньої підтримки засміявся й Хмельницький.

— Спасибі, браття, за добре вояцьке однодумство! Всі ми люди, і ніщо людське не чуже й нам. Бо відповідаємо не лише за своїх дітей. Батьки-бо ми... Поїдемо з паніматкою Василиною на монастир. Жіноча душа й око матері мені там дуже знадобляться... А ти, Федоре,

веди військо. Ідіть за Бідою та Назруллою через Чигирин. Ташуватися на ніч тільки в лісі! Та пильнуйте не лише шляхи, а й Дніпро.

— Заслати пошуки — й на Черкаси? — спитав Вешняк.

— Як годиться. Мусимо напевне знати, чи відійшли гетьмани до Черкас і де готують нам збройну зустріч. Ці краї ми добре знаємо. Та й не баріться ночівлею, маємо таки наздогнати Потоцького! Доки він при Дніпрі, буде наш, обіцяю вам. А коли вирветься...

— Не вирветься. Повітай і від мене пані Мелашку. Хороша мати в Мартина,— мовив Вешняк.

Богдан заклав уже й ногу в сідло, а думки й вагання стримували.

— Десь під Черкасами наздожену. А на пошуки й зв'язки з Максимом Кривоносом сам зашлю Карпа Півторалиха. Дорошенка з полоненими та з кількома сотнями чигиринців залишай у Чигирині. Мусимо дати лад багатостраждальному місту, людей заспокоїти...

30

П'ять тижнів, як дух вічного зла, гасав полковник Криштоф Пшиємський по битих шляхах Речі Посполитої. Не маючи про що говорити з гусарами супроводу, знічев'я бавився немудрою філософією баніти.

— Мораль пана шляхтича, проше!..— посміхався, згадавши наставницькі повчання коронного гетьмана.— Для дотримання тої моралі не посилають полковників збройної сили з такими диявольськими дорученнями...

Насправді полковник Пшиємський не був занадто вибагливий до моральних якостей своїх вчинків. Авторитет полковника оружної сили Речі Посполитої він розумів по-своєму і ретельно пильнував його. «Наразі коронний гетьман доручає тобі, скажімо, диявольську справу. Ну й що ж, нехай і відповідає перед богом за такі дії свого полковника,— переконував себе.— Наразі ж ця справа посідає он яке першорядне значення в його державній опінії! Розголосу якого набере вона не лише в цілій країні, а й поза її межами. Чи легко сказати — король Речі Посполитої! А за подією стоятиме інкогніто, таке собі ніщо, без імені. Загадкова одиниця з всликої армії історії».

Полковник Пшиємський оглядно накинув оком на свій гусарський супровід — чотирьох молодих вояків з особистого почту Потоцького.

Хизовиті гевали притомились за ці довгі тижні марудних никань по шляхах Польщі й Литви. Попеременно то на одну, то на другу ногу спирались у стременах.

Виїздив з Бара на кілька днів раніш за коронного гетьмана. В холодні дні полишав насиджену Потоцьким столицю коронних. Микола Потоцький у повній силі свого коронного зверхництва над збройною міццю Речі Посполитої теж вирушав не на прогулянку, а на останнє погамування українського сваволенства.

Щипали ранкові весняні приморозки. А вже як розпустило шляхи, грузли коні в зрідженому на відлигах грунті. Та скоро й те минуло.

Завдання Пшиємський мав диявольське. Скільки винахідливості й часу потрібно тільки для того, щоб потрапити до короля! Він-бо знав, та й коронний нагадував йому, що король не хоче й імені його чути. Спробуй потрапити до нього, не приховавшись бодай би за чужим, скромнішим ім'ям. Але Потоцький був певний, на що здатний полковник Криштоф Пшиємський! Зрештою, в тому його доля, майбутнє, реабілітація імені уродзоного шляхтича...

Туманили голову захопливі, нехай і страхітливі мрії. За ними ж була й жорстока реальність. Полковник не був безоглядним героєм, що сліпма мчить назустріч звитязі. В потаємні закутки єства шляхтича закрадались звичайні людські сумніви. В ці хвилини здавалось йому, що не тому кумирові служити поставила його доля. Прокляття їй, такій службі!

Пшиємський поворухнув плечима, немов виладнувався перед боєм. Як би то й добре було лічитись у полковничім-таки стані, але вояком за інтереси краю, сином якого ти є. Хай метушаться королі та гетьмани, вередують. А ти, воїн, стеж за ворогом твоєї ойчизни, і коли треба, то хоч і власним тілом перегороджуй йому стежки до рідного краю.

Та ба — шукав, танявся, бо доля прирекла йому наздоганяти сумнівних ребелізантів. Ганявся, підбираючи ключі до всіх, як і зараз підбирає їх до короля, щоб стати на перешкоді задумам, які король вважає захистом ойчизни від задавненої ганьби турецького зверхництва. В таких моральних терзаннях посланець корон-

ного гетьмана неначе вже цілу вічність гасав за королем Владиславом, домагаючись аудієнції в нього. Владислав, як і всякий заклопотаний монарх, не зберігав у голові імен незнакомитих полковників коронного війська. Та ім'я Криштофа Пшиємського навічно закарбувалося в тій заклопотаній голові. Він вніс найболючіший розлад у прагнення, в симпатії до людей, в спокій короля!

— Жодних полковників Пшиємських не хочу бачити, ані чути це закляте моєю совістю ім'я! — різко відказав король Владислав маршалкові двору, коли той доповів про прибуття полковника.

— Слухам, проше ваша величність! Таж полковник прибув від коронного гетьмана, яким уже поставлена на ноги військова міць держави. У полковника особистий лист від нього.

Владислав кинув проникливий погляд на маршалка: чи не підкуплений? В становищі короля, який лишився самотнім зі своїми намірами наперекір опору уродзоної шляхти, доводиться в кожному запереченні вбачати злі підступи супротивника!

— Тим більше! Потоцький закидає короля облудними листами, щоб ними прикривати свої ганебні дії! Король уже знає, що гетьман заслав збройні сили на козаків. Це злочин — підрубувати сучок, на якому самі ж сидимо! Владою короля я мушу спинити їх, мушу встигнути... Безумство й злочин!

Король ще більше нервував, бо розумів, як далеко стоять його діла від цих природних для монарха владних слів. Шляхта і сейм категорично обмежили дії короля в кермуванні збройними силами. Їх посилають не на справжніх ворогів Корони, а на козаків, саме на ту силу, якою Владислав мріяв урівноважувати лад не лише на покордонні, а й у самій державі!

Маршалок напосідав. Полковник Пшиємський показав йому ще й листи королеви. Сама ймость зацікавлена в побаченні полковника з королем. Брат короля Ян-Казімір нарешті скорився волі Владислава, відклав своє одруження з австріячкою й вирушає до папи в Рим з військовими дорученнями короля.

Повідомлення про Яна-Казіміра приспало хворобливу настороженість Владислава. На якусь мить він пройнявся увагою до зворушливої покори брата. Папа Урбан Восьмий сам палає полум'ям війни проти турків. Покро-

витель наук, друг астронома Галілея не відмовить у допомозі на війну проти мусульман!

— Відібрати листи королеви! Мушу знати, чому саме королева так домагається повернення короля до Варшави.

Природніше було б знати, що саме настирність королеви і гонить Владислава в моторошну безвість. Марія Гонзага має свій інтерес до життя й свої погляди на владування королеви при живому, та ж такому «немодному» серед уродзоної шляхти королеві...

Маршалок нітився. Не йому б чути про такі підозри короля щодо королеви.

— Таж лист таємний, з печатками королеви, проше вашмосць. Такі не передаються через треті руки. Полковник мовить, же він сам мусить передати його з рук до рук його величності короля Речі Посполитої.

Таки загнали в лукаві суточки. Від усвідомлення цього Владислав ще більше нервував. Чому королеві так важить повернути його до столиці? Знайшла через кого діяти! Королева...

Владислав гірко осміхнувся. Що сказати на ту претензійну вимогу Марії-Луїзи, як повестись? Чи не прихилила уродзона шляхта королеву на свій бік? Не може цього бути! Коштовностей своїх не пожаліла на спорядження війни проти турків...

— Гаразд, повертаємо на Варшаву. Яке перше місто матимемо на повороті? — тихо запитав.

— Мереча, проше ваша величність.

— Мереча, Мереча... Доки перепрягатимуть коней у Мечі, в час обіду прийму полковника Пшиемського. Нікого більше за столом! — наказав Владислав.

...По обіді були готові запряжені карети королівського супроводу. Карета самого короля стояла біля парадного входу в палац місцевого пана. Лише гонець гетьмана полковник Пшиемський похапливо вийшов з палацу по обіді в короля. Напоготові стояли коні при повному наряді. Гусари, тільки-но побачивши полковника на виході з дверей, сіли в сідла. По хвилі полковник з супроводом уже мчав шляхом, випереджаючи вечір...

В золоті по червоних обводах карета короля стояла перед парадною колонадою палацу. Тупцювали дві пари перепряжених сірих, у яблука, арабських коней. Машталіри владно притримували їх, нетерпляче позирали на двері. В каретах королівського супроводу сиділи секре-

тарі, радники, посли держав, яким припало супроводжувати короля. Чекалось лише на нього. Та застоялась карета короля біля присадкуватої колонади провінційного палацу. Машталіри голосніше гримали на коней. Раптом у парадних дверях з'явився якийсь миршавий служка, якому зовсім не годилося бути тут. Він перелякано озирнувся, неначе впізнавав, куди потрапив. Коли ж побачив порожню карету короля, вхопився руками за голову й заволав:

— Король!.. Король нагло помер, люди! На руках самого маршалка та слуг повис, не дійшовши до канапи!..

Дубові двері за ним важко прочинились, знімаючи верескливий скрип. Раптом з них просунулась чиясь рука й смикнула служку назад.

— В ім'я Єзусове, панове державці! — урочисто виголосив маршалок, вийшовши з дверей, коли за ними зник служка.— Король Владислав Четвертий з тим ся святом злучив!

Полковник Пшиємський не чув того фатального повідомлення. З чотирма своїми гусарами він оглядно зник у сутіні вечора. За п'ять тижнів полювання на короля раптом так змінився йому світ в очах. Аж тепер полковник побачив весну, відчув її теплінь. В душі ж йому запекло гаряче літо.

Мерщій би, мерщій навздогін коронному на українські землі!

31

Армада подільських повстанців та полки Івана Богуна й Миколи Підгірського під орудою Максима Кривоноса швидко посувались на південь. Спритні дозорці повертали до нього з вістями про втечу з Дніпра коронних гетьманів з військом.

— Тепер уже відомо, батьку Максиме, що йтимуть не через Кагарлик та Київ, а саме нашим шляхом! — доповідав дозорець Івана Богуна, повернувшись із розвідки.

— Коли на Білу правляться, то чого думаєш, що нашим шляхом по бездоріжжю підуть, а не кругом, битими шляхами? — уточнював Кривоніс.

— Ну, так мовиться — нашим. Бо, може, вони таки завернуть, хто ж серед шляхти знає ці прості шляхи. А що справді йдуть на Білу, про це довідались ми досте-

менно. Можна би якось і показати їм цей манівець, хутчіше би в Білій Церкві отаборились. З двома козаками я сам мав розмову в Корсуні. Потоцький гнівиться на Каліновського, зажадав його повернення з-під Чигирина. Бо забунтували козаки, з якими в човні вирядилася й пані Василина.

— Кажеш, забунтували? І таки ще на воді?

— А то б же де, звісно, на воді! Караїмовича, мовлять, забито ще в човні. А вже на березі кермо над козаками поклали на Джеджалія. Барабаша й інших судили й таки до страти прирекли. Поляків з полковником Вадовським завернули, вони вже й до Черкас прибились.

— Добре ж, бачу, налякав той шляхтич Потоцького! — повеселішав Кривоніс.

— Все це вірно, але...

— Коли вірно, то що ж іще?

— Не все скажу. Робити вам, батьку, тут, що слід. Богуна не стримуйте. Ми дещо затіяли... Та він сам скаже.

Роман Гейчура весь час терпляче слухав ту розмову Кривоноса з дозорцем.

— Стривай, козаче, дай я сам на вухо поясню це батькові,— смикнув козака за рукав.

Ледве дотягся Гейчура до вуха ватажкові, який досі ще не сприймав серйозно тої розмови. Коли ж Кривоніс, прослухавши, відвихнувся й здивовано а чи навіть з докором подивився на свого незмінного помічника в воякьким ділі, Роман знов нахилив голову доводця й ще настирливіше наговоряв своє.

— Як же так? І згодився, не порадившись? Навіть не думай...

— Та пізно вже не думати, батьку отамане, коли треба, неодмінно треба всім нам. Не радились, бо сам Богун... Чи не знаємо цієї запальної голови? — виправдувався Гейчура.

Кривоніс мовчки дивився на Романа. Те, що він сказав, самого його зачіпало ось який уже день цього посування на з'єднання з Хмельницьким.

— То й гаразд. Розуму ж не губіть, бо й голови позбудетесь,— згодився ватажок.

— Що там розум! Всяка дівка колись та губить його. А рід людський з того розумно збільшується!..

Ще звечора Кривоніс радився з Богуном, до ночі на-

казав пересунутись до Горохової Діброви. Саме там мав пролягати шлях відступу Потоцького та Каліновського. Полки Богуна й свого сина тепер уже не чіпав. Завертав і своїх подолян у переліски біля Горохової Діброви. З голови не виходила гаряча розмова з Богуном. На своїх бойових сотників надіється, на Підгірського поклав перші удари. «Хоч би надіслав його побачитися з батьком перед таким ділом!..» — подумав мимоволі.

Піше військо Кривоноса довгою низкою розтяглося по лівім березі Росі, як розв'язаний разок намиста, розсипалось і зникло. Кіннота Богуна з сотнями Підгірського звернули ліворуч і теж розтанули в лісових байраках, як зріднившись з ними.

32

Не мирились коронні гетьмани навіть у цьому безславному відвороті. Наче задоволення мали з того, що могли знов і знов корити один одного вояцькими незлагодами. Переконані були, що після бунту реєстровців на Дніпрі коронне військо в цих віддалених місцях загрозливо сиротіє і треба негайно братись до Великопольщі. А якими шляхами найшвидше дістанешся, хіба що через Білу Церкву, з якої козацтво пішло геть ще з Клішею та з тим охрещеним турком Назруллою.

Ні коронний, ані польний гетьмани вже й не збирались воювати. Один сумував з утрати сина, сумуючи, все більше спивався, а другий уже й недобачав у полі навіть вдень. Прагнули відійти й отаборитись під Білою на Росі. Мали дочекатись військових посилок від короля чи канцлера Оссолінського. «Від короля...» — зачіпала тривожна думка коронного гетьмана. Який час уже чекає вістки від полковника Пшиємського. Були б розв'язані руки на гідне поскромлення козаччини на Україні, на другі, та вже й на останні Кумейки! І запивав своє сумовите горе, навіть на самоті в кареті не відмовляв собі тої втіхи.

Білу Церкву вважала шляхта золотою серединою між коронною Польщею та її українською периферією з турецькими кордонами. Тільки б до Білої, якомога коротшими, хоч би й нетоптаними шляхами!

На виході з Корсуня натрапили на якогось волоцюгу козака. Чи п'яний, а чи лишс з похмілля йому, прямував

тим же шляхом, на який мало завертати й коронне військо.

— Куди прямує той козак? — запитав коронний гетьман у рейтара, вихилившись з карети. Щось приємне ввижалось гетьманові в тому, що не сам він, гетьман, п'є, п'ють і інші! — До якого краю путь держим, най його мамі шляк трафить?! — намагався спрощувати своє гетьманське розпитування.

— Таж хіба не можна, проше пана зацного! — ледве вимовляв підпилий козак.— Споконвіку тут до Білої Церкви наш хлопський шлях лежав, бо панський задалекий нам та й тісний,— козак ледве стояв на ногах, а від того коронний лише веселішав.

— Міг би й довше обходити, щоб утрапити до ранку в Білу, п'яний хлопе! — підносив голос чимсь зачеплений гетьман.

— Таж, проше пана, єстем щирий білоцерківець. Сюди лежить наша хлопська стежка. Найкоротша вона, проше вашмосць пана. А там якісь вихрести ганяють нашого брата-реєстровця, нехай їм трясця.

Потоцький зрештою звелів узяти козака поводатарем на ці справді найкоротші шляхи до Білої Церкви. Адже ніч заходила, чи знайдуть його рейтари, які ніколи й не ходили цими шляхами? Навіть шаблі не відібрали в небораки козака. Коли в глупу ніч козак круто повернув якимись стежками, через балку, до нього засапаним конем прискочив ротмістр від польного гетьмана:

— Куди ведеш у цьому клятому бездоріжжі? — крикнув на зовсім уже стверезілого козака.

— Чи не бачить пан старшина? Ось же стежка під ногами, навіть зарослі повесні колії трапляються. Моя мати тут з Горохівця. Над ручайцем, отам, за ліском, дідова хата, можу завести. А тут через вільшаний бір осьдечки та й шлях до Білої.

За балкою справді шляшок став помітніший. Він круто поринав з пагорба розмитим весняними водами узвозом. В темряві на спускові перекинувся віз з гарматою. На нього налетів з гори другий віз. Зчинився лемент, прокльони, а ззаду вояки сприйняли це вже за гамір бою. Військо ж посувалось, кожен вершник квапився й собі сховатись, пірнути в непроглядну темінь лісу. Адже колії на шляху таки глибшали, хоч і вогкістю повіяло, закумкали жаби праворуч, де, за словами козака, мало бути село.

А він упевнено вів тим шляхом, бо це таки справді був найкоротший шлях до Білої Церкви. На його щастя, й пси завалували десь праворуч. Поводатар від того аж осміхнувся собі в бороду. Саме в цю мить, наче гасло, пролунав раптовий постріл з гармати. Пролунав далеко, прогорнув лунами в перелісках задубілу тишу і в першу мить ошелешив військо.

— Хто стріляв, звідки? — гукнули до козака кілька владних голосів. Чи знав хто з рейтарів, якими безстрашними бувають козачі витівки! Адже п'яничкою прикинувся сам Роман Гейчура, домовившись з Іваном Богуном, щоб озвалися гарматою, коли вже зможуть на власні руки прийняти неостережну й задурену ним шляхту. Та Гейчури спереду вже не знайшли, зник поводатар. Непроглядна ніч та перелискові багна приховали його.

А ніч у байраках поглинула майже всю оружну силу Потоцького, яка необачно занурилась у цей зрадливий устенок багнистого переліска та ярів. Устенок до того ж був ще й захаращений поваленим деревом, оточений оружними засідками козаків Підгірського. Військо гетьманів лячно гойднулося праворуч, адже звідти озвались хутірські пси. А багно та вільшаники як проковтнули бодай би якийсь шляшок. Піщані переноси ще більше заманювали коронне військо на рубані завали та на причаєних за ними козаків. Раптово пролунало й друге гасло Підгірського — пронизливий козачий свист. Заалярмували рейтари Потоцького, лячно заметушились гусари.

— Назад, це пастка! — вигукнув якийсь настрашений поручник.

— Напшуд [1], до бою! — гукали сміливіші коронні воякн.

— В гості вас закликано, бундючна шляхто! — прорвався голос Богуна десь за каретою Потоцького.

Так розпочався цей останній для Потоцького нічний бій. Несподівані постріли спереду, а за ними й гамір бою майже з усіх боків витверезили коронного. А що міг зробити, окрім наказати на відворот.

— На відворот, полковники, гунцвот! — крикнув, висунувшись з карети, і здивувався: навіть сам ледве вчув власний голос.

---

[1] Вперед *(пол.)*.

Але ж і там, куди, як здавалось гетьманові, треба було відвертати війську, раптово зчинився ще заповзятіший бій. «Хмельницький наздогнав!» — як громом вразила думка. Його карета без ніяких наказів металася в усі боки. Та й що міг наказати в такому лементі. Лише один раз почув рятівний голос Каліновського:

— Гусари, до мнє!..

Чи кинулись гусари на той розпачливий наказ, схожий на крик пробі польного гетьмана, коронному вже важко було збагнути. Содом і гоморра запанували в цьому страшному лісі. Лиш зрозумів, що його, як хлопчака, замануто нетесою козаком у таку пастку. Те, що заповзята рубанина бою шаленіла, розпалюючись навкруги, говорило йому, воякові, про широко задуманий і блискуче проведений напад на його військо. Чи міг він тепер уже щось зарадити своїм вояцьким хистом?!

Таж і з карети не міг вихопитись, щоб узяти кермо того бою до своїх досвідчених рук. Карета металась на піщаному острівці в оточенні чорного, затаємниченого, як ворота пекла, непроглядного лісу. Не так постріли, як смертельна, зі стогоном і лайкою, рубанина з усіх боків морозом кувала волю коронного гетьмана.

— Годі метушитись, проше пана Потоцького! — почув поруч голос полковника Корецького. Чи титул князя, а чи полковничий глузд давав тому право так нечемно наказувати коронному.— Я тепер кермую! Проше пана, за мною, на прорив до втечі! — Корецький щез у тому напрямку, який здавався коронному найменш вірогідним для порятунку. За ним у лісі зчинився ще гвалтовніший бій. Аж зіщулився Потоцький, дослухаючись до тої відчайдушної веремії.

Відлетіло колесо в кареті, зашкопиртала вона й перекинулась. Невгамовані коні ще проволокли накритого каретою Потоцького по пенькуватій, нерівній землі й стали. Чи не найбільшим у житті щастям це здалося гетьманові. Стогін їздових рейтарів та кінське передсмертне іржання губились у пекельній колотнечі пострілів, вигуків. Навколо гетьмана, так дбайливо прикритого поламаною каретою, в страшній агонії догоряв шалений бій.

Аж під ранок вщухла ця вояцька веремія. Потоцький і не намагався видиратися зі свого укриття. Його розшукали вже козаки Богуна.

— Польного до мнє, пана Каліновського! — мимоволі

вирвалась давно вже заготовлена фраза з уст Потоцького. Думка про те, що Каліновський міг порвати на рятівний поклик князя Корецького і врятуватися, як ножем, різонула наляканого коронного.

— Зараз побачитесь, панство гетьмани. Поранення йому на руках зав'язують мої хлопці,— статечно відповів полковник Богун.

Але найбільше здивування пойняло Потоцького, коли в хаті серед полонених, крім пораненого Каліновського, він раптом побачив і Криштофа Пшиємського.

— Матка боска, пан ся приніс!..— і здивуванням, і глибоким відчуттям страшної провини спалахнуло його настрашене єство.

— В останню мить, проше пана Миколая! Князь Корецький своїм відбоєм на втечу відвернув увагу козаків, а я й проскочив з вісткою...

— А геть ту божевільну вістку! Пан полковник...

— Таж ні, проше пана коронного! Пан Владислав з тим святом пожегнал... [1]

33

Якийсь час їхали мовчки поруч. Заходили осінні негоди, сковзались коні на розквашених шляхах. Похід від Білої Церкви в глибину Поділля, на захід, ставав дедалі важчим. А гнати ж недобиту вояччину треба, треба сказати приголомшеній смертю короля шляхті те вагоме слово українського народу!

Першим заговорив Хмельницький, продовжуючи раніше розпочату розмову.

— Як хочеш, Максиме, тобі видніше. То бери вже й Назруллу з його найбільшим у нас полком уманців. Справді, важкувато стає посуватись нам одним кошем такого численного війська.

— Про це ж і мова. Полковника Назруллу я пошлю з моїм сином на пошуки Вишневецького.

— Знайди, брате, того змія лукавого! На єзуїта мерзотник перехрестився, щоб не бути разом з людьми. На короля моститься!

— Такого не важко знайти, Махнівку стерегтиме.

— Знаю. В ці свої маєтки й Грижельду, жінку свою з роду Замойських, як скарб, перевіз аж з Лубен.

---

[1] Помер *(пол.)*.

І зовсім несподівано, але й не вимушено засміявся. Щось чудне видалося гетьманові в тому шлюбові знакомитої в роду шляхти Грижельди з лубенським чванькуватим державцем. Вишневецький і красуня Грижельда! Чи потрібен такому воякові цей шлюбний тягар, каменюка на ноги втопаючого?

— Файну жіночку має лубенський просвітитель...

— Не бачив, судити не можу,— всміхнувся й Кривоніс.

— З такою не лише до Махнівки якоїсь приб'єшся, а й самому дияволу в зуби потрапиш. Ховав би вже її геть далі, за краківські ворота...

— Пораджу хлопцям нагадати Вишневецькому про ті спасенні краківські ворота. Ні Назрулла, ані Микола не забудуть...

— Такий може й не повірити Назруллі. Турецької ж мови не знає, як коронний гетьман,— сміявся Хмельницький.— Віддати б його кримчакам бодай би хоч на рік, доки ми впораємося. Не повірить Назруллі остережливий князь.

— Я ж посвідчу! Слідом за полковниками настигну... А що пак чинитимеш з Кричевським та з Морозенком? Відступники ж королівської присяги обидва.

Аж зітхнули обоє. Чи лише ці полковники відступниками лічаться в очах коронних державців. Озирнулись, Хмельницький навіть спинив коня, наджидаючи джур, та гукнув Карпа Півторалиха:

— А йди-но до гурту, Карпе. Давно ти з Кричевським бачився?

— Він же йде праворуч. Мартин Пушкаренко наздогнав його з полком та з донцями.

— Якось розшукаєш обох. Мартина доведеться на Лівобережжі залишити. Золотаренка я йому теж заверну, нехай лад і там наводять. А Кричевському порадимо навідатись до його Білорусі, до Литви. Та заразом гукніть там і Морозенка. Нехай при нас іде зі своїми корсунцями, надійний полк...

Опівночі й попрощався Кривоніс, як птах, загнув під себе крило, на південно-західні простори та межиріччя спрямував свої могутні полки. Крайнім у тому крилі послав свого сина, Кривоносенка! Аж радів, що це ім'я так цупко приросло до його сина. Згадав, як раділа й Василина з того. В роки непримиренної війни з шляхтою Василина стала ще й вояком, побратимом чоловіка.

Козак, та й годі! Не по літах заживкуватою воячкою стала. Треба б і пожаліти, дружина ж, найщиріший і найнадійніший друг. Та замінити таку у війську немає ким. Лише нагадав їй про скруту з надійними людьми для глибокої розвідки, Василина аж здивувалась.

— Чого ж мовчиш, давно б уже сходила,— кинула докір. Неначе на свято чи на весілля сходити в сусіднє село набивалась.

— То вже й сходи, Василино, може, й до Львова доб'ешся,— просив Кривоніс.— Та обминай того живодера, лубенського князя, може скарати.

І пішла ладувати Кривоносові народну зустріч по Поділлю аж до Львова. Просто міркувала: що їй тепер, і чоловік, і син при справжньому людському ділі. Якось-то допоможе їм, сама першою пройде між люди та й небезпеку раніш за Максима побачить, зможе попередити.

...Полк Назрулли заглибився на Поділля, відірвався від загонів Кривоноса. А господарем у цих краях був Вишневецький! Тож навіть Кривоносенка з лівого боку втеряв Назрулла, неоглядно заглибився, щоб самому заскочити Вишневецького.

Та на цей раз йому зрадив вояцький досвід. Зовсім несподівано сам був заскочений семитисячною армадою Вишневецького, нарвався на силу, з якою ні впоратися своїм полком, ані розминутися вже не зміг. На кожного свого вояка мав цілий десяток супротивника.

— Що маємо чинити, полковнику? Двох наших сотників попереду заскочено рейтарами лубенського князя,— повідомив полковий осаул Демко Сухов'яз.

— Таки заскочив, клятий! Не добре то, Демку, що сповіщаєш полковникові, коли вже встряли в бійку.

— Бо наші вгнались лише на розвідку...

— На розвідку, Демку, на розвідку... Бери, Сухов'язе, кермування полком, а я сам порву наперед до тих нерозважних сотників. Підженеш усі сотні, щоб... як орел б'є крильми, розумієш, з двох боків, як крильми!.. Та Кривоноса сповісти гінцем.

А сам помчав з десятком козаків, по галасу бійки шукаючи свої сотні. Один недогляд полковника тепер тяг за собою й другий, далеко не ліпший. Ті сотні сприйняли на себе тяжкий бій з усією армадою Вишневецького. Клали голови козаки, завдаючи й князеві дошкульних ударів. В передню сотню настиг осаул саме в ту

мить, коли рейтари Вишневецького розгублено шукали вже стежок до відступу.

Назрулла відразу збагнув це, вирішив скористатися, щоб відвести сотню. Рейтари й відчули вагання супротивника і знов повернули, громовицею вдарили на знекровлену сотню. Назрулла, як лев, рубався, відводячи сотню. Коли впав з коня, козаки підхопили рубаного, хотіли зав'язати рани на обох руках. Так роздягненого, безоружного й ув'язнили його гайдуки Вишневецького.

Вишневецький таки відступив, відчувши смертельний удар. Сам Кривоніс наздогнав, громить його розтягнене військо.

— Відворот на Львів! — подав князь рятівний клич своєму війську.

— Чи й нехриста цього возитимемо за собою? — гукнули гайдуки.

— На горло! — злостиво наказав. І далеко не в переможному поспіхові сам кинувся до каруци, запряженої свіжими кіньми.

Частина п'ята

КУМАСЯ ХМЕЛЬНИЦЬКА

Не тільки у вояцьких вихровіях стліває душа героя!

1

Як після довгого й виснажливого бігу скортіло спинитись і нашому звитяжцеві. Людиною бувши, оглянувся на ці гарячі роки свого кривавого змагання. І відчув, що найлегші перемоги не є останні!

Як у мрію, пірнув у спогади. Що далі в прірву минулого, то цікавіше воно. Були поразки особисті, ганьба полону, але ж був і тріумф Пилявецької перемоги!.. Чи назвеш її й перемогою... Але зачепило нарешті і Ярему Вишневецького, хоч, застуканий Кривоносом, він знов вискочив з бою під Пилявцями. Які дивні дві долі: Максим Кривоніс, як згусток прагнень і недолі українського

люду, і Ярема Вишневецький — найглибша ненависть до того люду! За спинами в жовнірів воює цей князь, доки жовніри побачать і зрозуміють це. Тож кинувся й цей захвалений вояк шляхти рятуватись, як усякий смертний.

Сім воєвод, п'ять каштелянів і аж шістнадцять старост під самими Пилявцями впало! «Co panek, to chciał być hetmanek...» [1], як і той же Вишневецький.

А почалося все з бою під Жовтими Водами! Богдан згорав жагою битви з шляхтою, та тривожили й ваганння. А полум'я помсти за кумейківську ганьбу владно підступало під самісіньке серце. Навіть власні незлагоди так не вражали, як страшна кумейківська поразка!

Перед очима пломеніє червона китайка столу, а за ним приховані очі зганьблених полковників, сотників. Їх аж до землі придушив бундючний тріумф Миколи Потоцького та ганьба з того, що не виправдали надій народу... О, цієї ганьби ще довго не забути їм, та не забуватимуть її й покоління. Пилявецька перемога! Коронна шляхта, воєводи, каштеляни й старости поклали під ноги українського вояка не лише свої хатні скарби в золоті й сріблі, не тільки рештки своїх натужно стягнених під Пилявці збройних сил. Вони поклали під ноги українського люду свій нарешті зломлений гонор уродзоних! Лишалось їм тільки проситись та хіба ще — дурити. Інші надії впали й розсипались. Згоджувались обирати й короля з поради переможця. Ян-Казімір і львівський майдан кари Ганжі... Не вірить він у щирість шляхти, що обирала Каземіра! Лукавлять на кожному кроці, й чи останнє це лукавство їх при обранні короля...

Не дешево і йому дістаються ці перемоги. В борні з Вишневецьким він втратив такого побратима! З якого пекла невільницького рятував його Назрулла, та як неоглядно гасив своє горе в боях з Вишневецьким! Та й сама Пилявецька перемога, хоч і надто лунка й коштовна, а й за неї багато покладено голів. Таким до краю чесним богатирем Морозенком поплатився за неї.

Чи останні ці пожертви ненажерливому богові війни? Назрулла, Морозенко — які трагічні постаті на тлі цих народних перемог!..

---

[1] Кожен пан хоче бути гетьманом *(пол.)*.

2

Аж сахнувся, мов розбуджений, коли обізвався Петро Дорошенко, натрапивши на Богдана, що повертався з тріумфальною перемогою. Не приспати б нею такої необхідної тепер козацької пильності!

По тому, як Дорошенко перегнав козаків свого супроводу, що й сам їхав уже на підставному козачому коні, гетьман зміркував про нагальність клопоту полковника.

— Щось трапилось у Чигирині? Чи, може, Чаплінський знов...— намагався Хмельницький угадувати причину такої алярмової виправи Дорошенка аж у ці краї.

— То вже б не Чаплінський, а... Чаплінська, якщо говорити про лихо, яке пригнало мене на ці роздоріжжя, Богдане,— ледве спромігся Дорошенко відповісти.

Богдан спинив коня, зіскочив з сідла. Рукою махнув супроводові, щоб таборились на відпочинок. Вимерханому Дорошенкові допоміг стати на землю. Полковник навіть на ногах устояти не міг з утоми. Загадкова відповідь Дорошенка більше стривожила, аніж пояснила таку несподівану появу гарматного писаря. Як провісник недолі з'явився він, перервав одні думки, вразив інші в болючому клопоті гетьмана.

— Чаплінська, мовиш? Це щось нове а чи припущення з твоєї невдачі? — запитав, коли зайшли до хати степовика.

Дорошенко важко зітхнув, як після пережитого лиха. Чи гетьмана шкодував, відчувши його заклопотаність. Переможці мали би значно світліші обрії, повертаючись на очі розбурханої радістю України з такою голосною перемогою.

Неначе саме це й зрозумів Богдан, коли пильніше поглянув у очі Дорошенкові. Відчував, що молодий старшина не з дрібничкової примхи мчав на цю зустріч. Дорошенкові потрібна розсудлива порада, а може, й... оружна допомога!

— Знав би ти, мій старший брате, з якою нехіттю їхала вона до Києва зі мною на те приневільне вінчання! Хоч і приховали ми її католицтво від православного духівництва, хоч і казали, що вінчання це з волі самого гетьмана, та ба... Сміх, та й годі: немов примусово вінчатиметься з підставним молодим! — Дорошенко гірко посміхнувся.— «Не можу я,— мовить,— брехати перед бо-

жим престолом, що одружуюся з нареченим батьком, коли стаю малжонкою його гарматному писареві...» І в сльози. А вже перед Корсунем таке ревище звела, хоч тікай з воза. Страх і мене почав брати, що ж це за шлюб собі готую?.. «Чого ревеш, Геленко! — кажу.— Чи я не вояк, не рівня тобі абощо? Всі дівчата за щастя мають і не з такими ставати на коберці».

А тими словами ще більше ятрив їй душу. «Та ж я,— мовить крізь сльози,— я вже жона!..» Ну, скажу тобі, брате, як ножем різонула. «Жона я,— мовить,— іншого мужа не бажаю!..»

Отак вузлувато сплітаються події на життєвих стежках! Всього лише за кілька місяців натужних боїв перед силою Богданової волі впала така армада всепольського шляхетства. Жодного по-справжньому воєцького діла не витримала озброєна люттю й римським хрестом польсько-литовська шляхта! Коли під Пилявцями самі жовніри натужились вистояти під ударами козацького війська Хмельницького, їхні командири з коронного тріумвірату панічно порвали геть на втечу. Ярема Вишневецький був уже безсилий стримати раптовий вибух переляку коронного воєцтва. Навіть і сам порвав зі Львова на коронаційний сейм, під захист варшавських стін.

І в цей же час творяться ось такі загадкові трагедії в житті сироти, пригрітої Богданом. Жодним словом не обмовилась про те старій Мелашці, не призналась і вітчимові, коли прибув з Кривоносихою на побачення після тої втечі з Чигирина. На похапливім побаченні теж плакала, як годиться, разом з усіма. Але сльози ті він благословляв, як радість зустрічі. Заспокоював, як міг, і не розпитувався, щоб не посилювати такого щирого жалю, ніби аж розпачливого плачу сироти.

— Ну... в Корсуні й не встерегли машталіри. Зненацька вискочила з воза й з високого мосту...— завершував свою розповідь Петро Дорошенко.

— Убилась? — на диво ще спокійно допитувався Богдан.

— Коли б же то... Не це найстрашніше, чого ж і мусив цілих два місяці ганяти за тобою, Богдане. Впала вона не на скелля в Росі, а лише в баламуття води. Краще б уже на скелля...

— Що ти верзеш, схаменися, божевільний! Не вбилася, жива?

— Кажу ж, ліпше би вбилась ця бридка кумася! Бо в хаті на руках у жінок, як побита сучка, скинула недоношене щеня!

— Вагітною була?

— Що можу ще сказати... Вагітною ж десь на шостому чи на сьомому місяці була, мовлять жінки. Неживе й скинула, шлюха, після тої спроби самогубства...

Богдан аж рукою прикрився. Відчув, як згорає в раптовім нападі гніву, як запаморочливо дошукується розгадки такої несподіваної таємниці. Невже не вистояла від натиску Чаплінського? То чому ж була такою щирою при тій допомозі вітчимові й не призналась? Раптом і дух йому захопило з тривоги: чи не платилася за свій благородний чин, що випускала вітчима з-під замків лютого підстарости?! Мусила ж присипляти, рятуючи й своє життя. Яка дорога платня, світе праведний! Чим іншим могла її замінити молода дівчина, ризикуючи життям за його, Богданову, волю, за його життя!

— І що ж, Петре, помстився, лишив у Корсуні на загибель? Хто догляне небогу? — наставниче допитувався.

— Золотаренківна-вдова саме проїздила, до себе на хутір забрала. Для кого ще виходимо тепер ту кумасю?..

— Не дурій, Петре. Вона своїм безчестям, може, рятувала не лише вітчима, а... й оцю волю цілого краю!

3

На поверненні аж з-під Замостя й застала Богдана зима. Дав волю війську полками повертати кожен своїм шляхом до рідних місць. Двох своїх найвизначніших полковників з найбільшими полками осадив на топтаних воротях, якими полюбляли коронні гетьмани прориватись на Подніпрянську Україну. Кальницький полк з Іваном Богуном осадив у Вінниці. В сусіди йому Данила Нечая лишив у Брацлаві з полком, з досвідченими сотниками, які й самі полками б кермували.

— Дослухайтесь тут ладу, полковники, та й про подніпрян завжди пам'ятайте,— наставляв.— Навідаюсь оце до Києва, обмислимо з отцями святителями наші давні прагнення єднатися з Москвою, та й осядусь на Чигирині...

Щось журливе, зовсім не вояцьке прозвучало в цих покордонних настановах гетьмана.

— Такого без війни залишати не можна. В ігумени печерські піде або зіп'ється,— пророчив Нечай, лишившись один на один з Богуном по тім прощанні.

— Погане пророчиш, не такий Богдан, добре його знаю. Згадаєш моє слово — топтатиме стежку до Москви, доки не доб'ється. Ян-Казімір — не той жертовник, на якому Хмельницький спалюватиме агнців на жертву Ваалові. Терпцю не вистачить, вдача ворухка,— намагався пояснювати Богун.

— Ну що ж, Москва — країна православна... А найпростіше б йому одружитися й осісти в своєму Суботові...

— На згарищах?..

До Києва ввійшов Богдан лише з киянами та з своїми вірними чигиринцями. Війна справді не облишала його ні на мить. Коли не в очах йому стояла, то серце баламутила. Біля воріт Києва, коли спинився, щоб попрощатись із Дорошенком, його зустріло київське панство, православне духівництво. Радіти б!..

А він дедалі більшим сумом огортався. Дорошенкова вість про Гелену була не першою з гірких, та й не останньою, це він відчував. Новин приніс полковник Дорошенко, що вистачило б їх не на одного Богдана. В домі ж бо чигиринського підстарости ладував уже його син Тиміш, а біля дочок топтались запопадливі сотники...

Хмельницький бачив, як до натовпу молящих під'їхав на змиленому коні його джура, як він зіскочив з сідла й прожогом став розпихати людей. Коли ж обізвався, Богдан аж кинувся. Але рукою владно спинив джуру: молебень триває. Відчув ще одну вістку, як останній камінь на його придушені настрої, на почуття. На майдані ж, перед собором святої Софії, сам митрополит молебень правив. Єрусалимський патріарх Паїсій нагодився, повертаючись з Москви.

І все ж викрав мить, запитав у стурбованого джури:

— Що там ще, козаче?

— Максим Кривоніс раптово помер од холери...

В першу мить Богдан зазіхнув заволати, як поранений, спинити одну службу на майдані в Києві, розпочати іншу. Кривоніс помер!

Та стримався. Тільки краплі поту витер шапкою з чола, обернувся до джури:

— Хто сповістив? Може, це шляхта ману пускає! Вишневецькому б це он як з руки.

— Матулінський при двох козаках від Вовгура та джура від Кривоносенка разом прибули.

Гетьман тривожно озирнувся, наче хотів приховати вістку від стороннього вуха. На святих отців перевів погляд, що саме надсадно ревнули: «Многая лета, многая лєта, мно-огая ле-єта!..»

Двигтючі луни розкішних басів відбилися в дзвініці Софії. Треба б хреста творити, як усі, а він аж почорнів, богохульно ступив до ближчого з пастирів:

— Додати б заупокійну, отче праведний...

— Заупокійну? — здивувався пастир. Але тут же й спохватився: — Розумію! Така перемога, не один вояк поліг за неї!

— Максим Кривоніс поліг за волю українського люду! — проказав Богдан, опускаючись на коліна в богомільному пориванні. А що він ще міг, тамуючи біль такої втрати!

4

А потім...

З Варшави повідомив прихований там Василь Верещака:

— Коронна шляхта й на коронації Яна-Казіміра згадала про втрачений свій гонор у поразках від козаків. Повернулися з неволі гетьмани, обнадіяли сенаторів. З іншими настроями й полковники присягали королю, розп'яття та полу кунтуша королеві цілували. Уста вимовляли вже й іншу присягу — відібрати в українського хлопа Пилявецьку перемогу! Микола Потоцький стряхнув з себе страхіття полонянської неволі, сміливіше запевняв, що іншими будуть і кримські хани, з допомогою яких він прагне повернути шляхті вояцький гонор.

Тому звідомленню не надав тоді ваги, надто голосною була Пилявецька перемога. «Злякався Верещака, нахвалки переможених за збройну силу сприймає...» — міркував про себе.

Не остерігся Хмельницький, забув про пересторогу і не допильнував своїх спільників-кримчаків. Коронні ж

гетьмани на першій же розмові запевнили молодого короля:

— Хмельницький тільки ордою кримською сильний!

— Але ж та сила щоразу сильнішою стає після його голосних перемог,— вагався король.

— Орда ще сильнішою стане! — багатозначно пообіцяв Потоцький. Гетьман таємно домовлявся з ханом під час полону, та, крім того, ще й заслав свого шпигуна до нього. Полковник Пшиємський і далі був таким же настирним і вірним слугою коронного.

Крим з десятками тисяч пожадливих ясирників справді який уже рік допомагав Хмельницькому перемагати шляхту. Був певний, що й на Берестецькому полі, на яке сам король Ян-Казімір привів своє військо, буде така ж перемога.

— Аж оце вже доб'ємо назавжди невгамовну шляхту! — запевняв Хмельницький, розхолоджуючи воєцький хист своїх полковників.

Про інтриги Пшиємського у хана гетьман не знав, а кримчаки зрадливо потаїлись перед ним...

Тож у напружену мить боїв під Берестечком хан раптом заманив Хмельницького до себе, а потім і полонив його, як ясир. Загрожував навіть віддати коли не шляхті, то молодому султанові в Стамбул на суд за давню втечу з полону. В той же час настирно провадив торг з Виговським за викуп гетьмана.

Лише золото, десятки тисяч золотих, які поставив Виговський, стримали хана. Ледве вирвав Виговський свого гетьмана з пожадливих рук, та вже програна була козацькими полковниками Берестецька битва...

Страшна поразка! Відступило зневірене в щирості гетьмана козацтво, втративши тисячі людей, втративши славу переможців. Як шкураток на багатті, скрутився й бойовий авторитет Богдана. Коронні гетьмани наказували тепер і йому.

Тільки жадоба волі, тільки віра в народні сили ще стримувала занепад після розгрому під Берестечком. Уважно слухав свого вірного розвідника Лукаша Матулінського, що прибув із полків Яреми Вишневецького.

— На врочистім віншуванні по Берестецькій звитязі не пощастило Яремі Вишневецькому,— повідав Матулінський.— Чи то об'ївся, а чи пошесть дістала й князя...

— Захворів? — допитувався гетьман, хапаючись хоч за ту радість. Надто бажаною була бодай би така вістка з ворожого табору.

— Помер за одну ніч. Кажуть, що з холери, як і Кривоніс. Ця пошесть вкинулась у коронне військо...

Така раптова смерть Вишневецького була запізнілою віддякою за смерть Максима Кривоноса. Та хоч трохи притуманила вона свято шляхти з перемоги над козаками...

Отак вихрилося життя, за літом вкрадалась осінь, привівши й зиму з довгими морозяними ночами...

...Передсвітанковий сон кував чигиринців. Повітря, мов на густе сито просіяне морозом, звільна коливалося легким вітерцем. Гетьман почув, немов у чистій світлиці потягло їдким тютюновим пахом з люльки. На сотні хат у місті лише один димок насмілювався о цю пору порушити чистоту повітря. Димок боязко випростувався над новим засніженим дахом.

Настирна людина дзигармайстер! Хату свою визивно притулив до двору колишнього підстарости. В тісному закутку, здушеному коліном Тясмину та дубовими штахетами, тулилась при садибі підстарости.

Чи з пересторога, а чи з чванства достаткового Чаплінський поставив цю грізну огорожу староства на очі людські. А вихрест з католицької на грецьку віру, колишній корчемний слуга, Янчі-Грегор Горуховський упросив гетьмана, щоб саме тут і побудуватись.

— Щоб під рукою владчою в пана гетьмана повсякчас бути та й менше очі муляти чигиринцям,— виправдував своє наполягання.

На цілий Чигирин це була найновіша оселя, будована з ласки гетьмана з чигиринського граніту та з побережанських дубів. Дзигармайстер та й сам гетьман пильнували, щоб ця будівля була не згіршою за покої самого Чаплінського. Було відбудовано з руїн корчемні льохи, що личили б і самому гетьманові. А на них, як пустун на барилі, пиховито знімався дубовий зруб хати дзигармайстра.

На надвірному ганку колишніх покоїв Чаплінського в прозорій світанковій імлі маячіла постать. Чи вслухалась у мовчазне пригасання ночі, а чи в захопленні спостерігала одинокий димок. Ні пси вже, а ні півні не баламутили спокою на той час. Тільки димок та клопіт у душі порушували цей передсвітанковий спокій Богда-

на Хмельницького. Тож і заскрипіла пересохла й перемерзла дошка ганку під ногою Богдана. «Чому так зарані топить дзигармайстер?» Колький холод торкнувся тіла. Та не від морозу. Гетьман мусить бути кожну мить на сторожі. Навіть уночі, коли все навколо спить, гетьман не має права злегковажити хоч би й сирітним димком з Янчі-Грегорових печей!

Ще увечері закінчили генеральну раду, але знову засіли на ніч з Виговським, з кількома полковниками. Мусив усміхатись чаушеві зрадливого хана, Османові, гримав на січового полковника Худолія і по кілька разів перечитував листи з грудневого варшавського сейму. Аж десь за північ звільнив голову від усього того, мав би спочивати від нелюдської втоми.

Прийшов у покої, на половину дітей. Кімната Гелени замкнена, мовчазна. Ледве охволостується Гелена після тієї гіркої події, дочулась і про дратівне назвисько «кумася Хмельницька», та вже й не кривиться, не плаче. Кілька тижнів тому нарешті привезли її з хутора покійного Золотаренка. Сама Ганна й привозила.

— Чи спокою нещасній треба тепер, а чи якогось би тугого клопоту, як невістці на доброму господарстві,— хазяйновито радила Ганна.

Як живі, досі вчуваються йому й не тільки ті слова. Аж зітхнув важко, озирнувся на двері. Таки ж два дні пересиділа Ганна в домі Богдана, як мати при дочці в гіркому заміжжі. На спокій Богдана закликала, немов господиня. Звикати почали до неї в домі, шукав і сам у тому втіху, Мелашці радив догоджати вдові. Чи не розумніше було б так і залишитись їй господинею в домі і в його житті?..

Не сказав їй того, не затримав. Тепер дослухався до дверей кімнати, в якій з Ганною оселялась Гелена. Так і лишив її, щоб на очах у себе мати. Адже досі ще не відбулася розмова з нею по тім зачіпливім випадку на корсунськім мосту.

5

Хмельницький пройшов хвірткою в двір Горуховського. Був без шапки, вітерець ворушив оселедця на сивіючій голові. Під міцною ходою гетьмана дражливо скрипів притоптаний сніг, відлунювався між оселями. Гетьмана не здивувала пильність Янчі-Грегора, який так

гвалтовно вискочив на ганок нової хати, зачувши лунький скрип снігу.

— Не лякайся, пане Грегоре, це я... На вогник світанковий потягло.

— Ласкаво прошу вельможного пана гетьмана!

— Ліпше би тільки Богдана, пане Грегоре. Скільки не б'юся з вами, як подуріли! Де я на людях гетьманом буваю, величайте. Коли б схотів котрийсь не звеличати так Зіновія-Богдана Хмельницького, не до ладу було б те. А тут же я в себе, кат його маму бери! Чи маю право хоч би віч-на-віч зі своїми бути лише Богданом?

— Проше ласки пана.

— Отак і буде, велю!

Він поволі зіходив дубовими сходами на високий ганок і за звичкою потай придивлявся до обличчя Горуховського, неначе на гарячому його ловив. Адже саме на дзигармайстра й натякає той невідомий попереджувач, шануючи гетьмана. Та обличчя Горуховського в привітному поклоні шани й покори сховалось у власну тінь. Важко буває розгадати цю завжди розважливу, хоч і покірну людину. Здавалось, що й на власному похороні він був би такий же задоволений усім. Тільки озвався, притримавши дух і голос, неначе прошепотів коханій:

— Нех так бендзе, пане Богдане.

Коли Хмельницький ступив на ганок, не чекаючи запитань, повернувся, як господар, запросив:

— Прошу бардзо. У мене гість далекий...

— Цієї ночі прибув?

— Не цієї, проше пана Богдана. Тепер такі короткі дні, а для такого лицаря, як мій зальотний гість, морозна ніч і божий промисел — то є найщасливіші попутники.

Щільно причиняв за гетьманом дубові двері в покої. Голосно знайомив:

— Вельможний пан гетьман! А це, проше, сестри моєї двоюрідної малжонек пан Казимеж із Загржеб. При псах мисливських у пана Корецького слугував пан...

— У пана Корецького? Таж пан псар, здається, був і при почті молдавського посланця чиїмсь слугою. Чи так се? — допитувався Хмельницький, придивляючись до гостя.

Грюкнули сінешні двері. Горуховський вискочив на ганок, чути було скрип снігу на подвір'ї. По хвилі

він повернувся до хати з широкою усмішкою на обличчі.

— Тож не зачинили ми з вами, пане гетьмане, сінешніх дверей. Вітер же зривається, на хугу ранкову береться негода...— проказав і квапився міняти розмову: — Пан Казимеж справді прибув до мене трохи непевним шляхом. Та пан гетьман має пересвідчитися, же не чинив те на шкоду політики вашмосці.

— Не на шкоду політиці українській, хоче запевнити пан Горуховський? То скільки ж учинив їй на користь, прошу пана... як там його?

Хмельницький поволі ступив до столу і придивлявся до гостя при світлі кількох лойових свічок:

— Стривайте ж: чи не бачились ми й ще десь?

— Певне, помилився вельможний пан гетьман, сплутав з кимось. Маю честь уперше так близько бачити вашмосць, бо зустріч та при молдавськім посольстві була аж надто припадковою й короткою.

Моложавий шляхтич у вбранні поручника підвівся з-за широкого столу. Розтебнутий плисовий кунтуш, гаптування парчею на ковнірі свідчили про достатки, а засмішене лагідне обличчя закликало до повної довіри. Підводячись назустріч гетьманові, він зачепив келих з вином, та ні краплі не розгубився з того. Лівою рукою упевнено ладував посуд, правою ж злегка осмикнув полу кунтуша. З усього видно було, що гостя не збентежили одвідини Хмельницького, навіть здалося, що був задоволений з того. Метушня Горуховського спочатку якось насторожила Хмельницького, та швидко він заспокоївся. Навіть зворушив господаря захопливим спогляданням їжі та питва на столі. Таке довільство й справді зачарувало Хмельницького. Печеня, яблука хоч і на десяток косарів, стверділий мед тане від хатнього тепла.

Як від подиху ранку подобрішав Хмельницький. На причаєне зітхання Горуховського бодай би бровою зворухнув. Його увагу привернула карафа з угорським вином і недопитий келих перед нею. На привітання ледь кивнув головою й звернувся до дзигармайстра:

— Налий же, пане Грегоре!

Дзигармайстер стояв досі ще біля дверей, та його гість світовицьким жестом узяв карафу, долив недопитий келих.

— Коли дозволить мені йогомосць... Тим бардзо обдарує, як найдорожчим подарунком...

— За те, мабуть, пан... псар мені чужу, недопиту чару ладує? Та будемо вважати, що вона надпита цнотливими устами пані.

— Поздоров, боже, вашмосць, за високу честь устам цнотливих паній. Чувалем, же гетьман запорозький не гребує й... псарями. А чару життя турботного п'є нарівні з плебсом...

— Правду чували-сте...— Богдан невимушено засміявся.

— Пшепрашам бардзо, вашмосць. Келих тен, на щастя, мав я недопити, жеби наймилішому гостеві з пошани офірувати. Життя таке коротке, проше вашмосць. Кожну мить прагнеш відчути себе в оточенні щирості і, най дарує мені вашмосць, дружби. А цей ненароком вилився,— показав поручник на другий келих.— Недобрий знак для гостя...

— У знаках не кохаюсь, пану видніше. Мені аби було що випити,— Хмельницький знову дав волю усмішці, беручи келих з руки гостя.— То котрийсь і собі наливайте в той позначений келих. Молодому більш копи лиха не буде. А тобі, пане Грегоре, дозволь докорити: мав би мене повідомити про гостя такого, а не ховати його, як крадений скарб. Засушити гетьмана хочете з полковниками та з посланцями? Еж бог руками праотця нашого Ноя таку животворну воду сотворив. Просто тобі не вино, а дівоче око, пий — не вип'єш.

Рука Хмельницького випросталась, щоб черкнутись келихом. А з уст не сходила усмішка. Одним духом випив келих і, не поставивши його, жестом попросив гостя налити ще. І також зопалу, як воду в спеку, вихилив і той другий келих...

6

Недобрим повіяло на Грегора від такого гостювання гетьмана. Адже й день застав їх за гостинним столом. Хмельницький, як і не торкався вина, ходив по світлиці і слово за словом витягав з уст підпилого пана із Загржеба дедалі страшніші вісті. Гість намагався збочувати на жарти, а відповідав на найсерйозніші гетьманові запитання. Як же спритно приховав Хмельницький цей допит!.. Він гаразд знав, з ким говорить, і про це з жахом догадувався його співрозмовник.

— А чи не козачку, чи, може, й шляхтянку файну уподобав пан псар у Чигирині й шлюб потаємно готує для пана Корецького? — сміючись, раптом запитав Хмельницький.

Нещасному слузі Корецького лишалось хіба що сприймати це за жарт і жартом же відповідати:

— Як прибулем, про те вельможний пан гетьман знає. А прибулем, запевняю гонором шляхтича, лише для того, щоб довідатися, як змогли би панство шляхтичі повернутися на Україну до своїх маєтків.

— То справді пан ризикував лише для того, щоб довідатись про це та дізнатись, чи буде універсал наш до хлопів? Розумію, що розповів нам пан дещо з неостереження. Та за те гетьман платитиме справжніми червінцями! Звичайно ж, пан розповів лише дрібниці про небезпеку військову нам, яку знов готує коронне панство для українського народу. Чи й новий король Ян-Казімір у змові з панством шляхтою щодо цього?

— Так, проше пана. Я, власне, говорив...

Гість, як після холодної купелі, протверезився. Заговорив, уже не пильнуючи своє інкогніто:

— Але ж пан гетьман має зважити ще й на те, же відомості ці він має не від якогось там пана Василя Верещаки. А й він слугує пану не за жарти...

Хмельницький став посеред кімнати. Одвертість шляхтича навіть його, бувалого, здивувала. Хвилини мовчання починали душити дзигармайстра. Він звівся на ноги, ніби збирався виходити, та Хмельницький порухом руки спинив його. Богдан насторожився. Чи не змова тут проти нього?

— Гаразд, велю сплатити й пану псареві за вістку. Пан Грегор сплатить пану. А Верещака... Чи не Прокопа має на увазі пан?.. Та, власне, я й його не знаю.

Гість зареготав. Слова Хмельницького про Верещаку прозвучали так нещиро, що він торжествував. У Варшаві ж бо саме йому, поручникові, доручено було спіймати того шпигуна Хмельницького, і він це зробив! До тюрми його вже посадили у Варшаві...

— Пан гетьман не щирий зі мною. Василь, а не Прокіп...— мовив злостиво.

— Пан... як там його, теж не щирий. Адже він, прошу, поручник Скшетуський?..

Богдан підійшов до столу, простяг руку до карафи з вином. Налив, спостерігаючи за скам'янілим гостем,

— Єдине слово моє — і пан псар, чи шпигун Скшетуський, проше, за мить буде в лоні Авраамовім! Або... або ще багатшою людиною серед псарів рукодайних. То що обирає ласкавий пан Скшетуський? — І не сміх бринів у Хмельницького на устах, а вогні спокусливого і мстивого демона.

Це був удар грому. Адже до цього Хмельницький був зовсім інший. Він пив, не в міру примовляв і... випитував, блискуче граючи на пристрасті гостя до хвастощів.

Лице Скшетуського раптом знекровилось, як у мерця. Уста ще намагались говорити.

— Це так, проше пана, та... не в імені ж і не в тій пригоді в придніпрянському хуторі наразі справа...

— Справа лише в щойно сказаних словах пана. Вони не були в міру скромними як для дипломата. Батько пана ротмістра вмів робити це значно оглядніше! Але пану зайве викручуватись. Універсали на послушенство в деяких маєтках вже написані, будуть і відіслані. Ну, пан мовчить?

— Розумію, проше пана,— аж зітхнув Скшетуський в намаганні опанувати себе.— Еж тільки замінивши Верещаку в Варшаві, можу врятувати себе, вельможний пане гетьмане. Нєх пан велить, виконуватиму! Життя мі єден раз дано в цім світі...

— На інший світ марно би й надіятись пану. Тож які гарантії? — наступав Хмельницький.

— Я гарантую! — озвався Горуховський.

— Ти, пане Грегоре? Цікаво... Але ж і ти є шляхтич корони єзуїтів.

— Віру батьків я змінив. Нехай і вона буде в закладі о вірності моїй пану гетьманові.

— Віра батьків, мій любий пане Грегоре, дісталась панові, як нежить з різкого протягу. Ні пупа не натужив, ні життя в неволі, навіть скарбів не офірував за те. А маєш,— Хмельницький провів рукою по покоях,— життя в достатках і честь козачу. Та добре, нехай так буде. Виплатіть «родакові» вашому за першим разом дві сотні левків. І... нехай буде здоровий, виїздить, щоб не баламутити й далі голови нещасній сироті... А найменший його натяк на зраду змусить мене сповістити Потоцькому, від кого маю відомості про державні таємниці!

Сказав і, повернувшись, пішов. Важкою і впевненою ходою гетьмана вийшов з хати.

7

Сходячи на ганок колишніх покоїв підстарости, про себе міркував: «Через воєводу Киселя дурити й присипляти Хмельницького! Щоб тим часом таємно обскочити козаків Кривоносенка на Поділлі, пройти повз уманців і зненацька напасти на Подніпров'я, розгромити козачі полки, оплот визвольної війни. Вони плекають надію потаємно вдертися, щоб шаблею змусити подніпрянське «бидло хлопське» до послушенства. Може, щось і бреше гаспидів псар, та правда в його словах є, Роман Гейчура те ж саме сповіщав. Готують, ка'зав, ляхи Україні такий гостинець... Верещаку викрили, кляті. Під Баром військо гуртують, Каліновському потаємні накази нового короля шлють, а мені лагідні листи, листи й проповіді з сейму засилають. Як маля на сон приколисують!..»

— Пану гетьману таки б і поспати годилось, здоров'я своє цінуючи,— почув раптом.

На ганку стояв Петро Дорошенко.

Гетьман випростався, й хміль йому мов вітром здуло. На Дорошенка приязно подивився, оселедця підправив на голові:

— Петро! День добрий, мій друже!.. Не спиться, голубе, коли тебе, мов ворожня орла, з усіх усюд дзьобають. Поклич-но, Петре, Івана Мартиновича до мого покою, є для нього робота. І нехай не відає ніхто про це, чув?

— Не чув, пане гетьмане.

— Ну то й добре, так і буде. Поклич Брюховецького.

І пішов покоями, дедалі дужче розпалюючись. Біля дверей Гелени стримав ходу, аж хитнув головою. Двох дівчат-покоївок пальцем поманив:

— Як спала сьогодні? — запитав, як батько. Дівчата перезирнулись, як докір собі почули:

— Таж досі спить, небога.

Круто повернув і пішов далі. Покої Чаплінського правили йому і за гетьманську резиденцію в Чигирині.

...Іван Мартинович Брюховецький застав гетьмана за важким дубовим столом. Сидячи спав. У кімнаті було тепло, затишно. Крізь вузеньку незамерзлу шибку проникав малиновим пасмом сніп сонячного проміння. Хмельницький спав тривожним сном козака. Догори закинута голова зіперта об стіну з килимом, ледь стогнав. Над головою, неначе грізне нагадування воякові, висіли

на килимі схрещені дві турецькі шаблі, цяцьковані золотом на чорній криці. І хрест з шабель, і голова з сивим оселедцем під ними складали одне ціле — страшний знак кривавої помсти. То вже закон краю, а не особиста примха Хмельницького, і ніяка сила земна не змінить того кривавого закону.

За час служби при гетьмані молодий старшина призвичаївся до такого спання гетьмана. Знав, що кличе його Богдан не з примхи якоїсь, бо для численних примх гетьмана є досить при домі козачків і покойових.

— Заждіть там сідлати коней! — навмисне погукав ні до кого в двері. Хмельницький кліпнув очима і в ту ж мить відігнав сон.

— Кричиш, Іване Мартиновичу, як на батька,— злегка потягнувшись, озвався Хмельницький.— Зачиняй-но двері. Справді, зарані кваплять хлопці сідлати. Хто там такий ранній?

— Стайничі, певне, батьку, коли Дорошів син так нагально звелів мене кликати. Щось маю зарадити?

— Так, зарадити маєш. Одному шляхтичеві, підкиненому ляхами до нас у пазуху, голова заважає.

— Накажеш пособити чоловікові здихатись тої завадливої голови?

— Накажу!..— Хмельницький вийшов з-за столу і міцно взяв Брюховецького за плече.— Цей шляхтич носить у собі стільки гидоти, що вистачило б і на ціле кодло ляське. Він облудно продерся до нас з молдавським посольством і з насолодою продає свою вітчизну за двісті левків! А нас з тобою продасть за мідний гріш, за пучку тютюну. Продерся і не тільки довідується про всі наші гвалтівні заходи, а ще й спокушає нестійкі голови на зраду...

— Таки продерся? Де цей виродок і звідки довідується він про нас?

— Звідки довідується?.. Стривай-бо, там ходять попід дверима, нас і підслухати можуть. Вели скарати на горло, хто там важить на неї?

Брюховецький миттю кинувся до дверей, відчинив їх і сам відсахнувся: повз двері проходила Гелена. Вона озирнулась і зупинилася.

— То... прошу пана гетьмана, скарати?

— На горло! — тупнув Хмельницький, і лице його залила лють.

А до дверей підійшла Гелена. Брюховецький взявся рукою за шаблю, але чемно ступив убік, даючи дівчині дорогу. Вона увійшла до світлиці, зачинила за собою двері й стала. На густих довгих віях бриніли росинки від умивання чи від сліз. Сонячний промінь з вікна запалював вогники-самоцвіти в тих росинках, і від того дівчина здавалась чарівницею. Дозріла її жіноча краса мимоволі привертала увагу. Ні прикрас на білявих косах, ні одягу святкового. Тільки клопіт ув очах, що блукали по світлиці, немов сподівались зустрінути тут ще когось.

— Це я, батьку, пане гетьмане... Ні вдень, ні вночі тебе не бачу... І тут ледве не в обіймі шаблі потрапляю, ніби ворог якийсь... Чаплінською бувши, нудилась від нелюба-мужа, а тепер — від страшної самотності. Може би, мені до сестри Степаниди в гості поїхати. З нею ж бо їдною й дівоцтво зустрічала в родині. Тепер Стефа вже заміжня, сама собі господиня.

Гетьман мов зачарований стояв, і кров спадала йому з лиця. Рушив назустріч Гелені, на мить заплющив очі. Холод і вогні страшних догадок йому голову туманили.

— Не на тебе ж гримав я, Гелено...

— Розумію, невчасно підвернулась я. Таке це життя при батькові гетьманові, та ще й у такий час. Дозволь, батьку, до Степаниди навідатись...

Брюховецький відхилив двері, рука досі трималась за руків'я шаблі:

— Я вже не потрібний пану гетьманові?

— З чого б те, пане Брюховецький?.. На горло, кажу, скарати полковника Худолія, підкинутого нам шляхтою. Бач, бунтарством своїм нерозумним ганьбить нашу честь, записану в Зборовській угоді. На горло скарати, і прилюдно! Нехай бачить Корона й сам король. Ми шануємо угоди й своє слово, дане під Зборовом. Але й не будемо в своїй пазусі гадюку терпіти!

— Полковника Худолія? Але ж пан гетьман, здається, не про те розпочинав зі мною раду.

— Про те, Іване, схаменись, чи не виспався! На горло велю, як шпигуна в нас за пазухою! — знов гнівно наказав Хмельницький, ступивши до Брюховецького.

— Іду й виконую! — відрубав старшина, шанобливо вклоняючись.

— Стривай, Іване! Спорядіть там сани з двома козаками. Нехай дівчину ось до Степаниди в гості одвезуть. Та... де там наш Карпо Півторалиха? Зледачів, капосний, обабився біля жінки з дітьми. Поклич, хай хоч проберу ледащо...

8

За кілька днів відбувся короткий військовий суд. Генеральні судді визнали Худолія зрадником. Підбивав січовиків до непослушенства Зборовській угоді, радив і Хмельницького скидати, січового полковника на гетьмана садовити. То й не гаялись з карою Худолія та чотирьох його поплічників з старшин. Ясної зимової днини за містом і відбулася страта. На видовище страти посунув народ з Чигирина. Йшли піші, їхали й на конях. Були там сотники й полковники, що не встигли роз'їхатися після військової ради. Полковник Максим Нестеренко жодного слова не вимовив, ні туди їдучи, ані повертаючись до міста. Полковник Сомко, не прощаючись з колишнім своїм зятем Богданом, просто з місця страти сумний поїхав Черкаським шляхом на Переяслав з загоном козаків. Пушкаренко з Матвієм Гладким лишились на піщанім горбі чекати, доки зганьблені тіла старшин будуть закопані в глибокій могилі.

Тільки Іван Богун не знаходив місця, під'їхав на коні до Брюховецького й з докором заговорив:

— А був би тут Данило Нечай, не впала б полковницька голова з-під сокири ката!

— Чому? Адже гетьманові, а не полковнику Нечаю належить влада над головами зрадників нашої справи,— відповів Брюховецький.

— Не відаю, пане-брате, старіти починаю. Зрада, кажеш? Яка зрада, хто чув про неї? Чи не друзі тої... кумасі Гелени зрадіють з цієї кари? Белькнув щось чоловік, може, й випивши, і голови за те позбувся. Дé це видано, е-ех, Богдане! Шкода, що Данило нагально виїхав до полку в Брацлав...

Зітхнули обидва, але розмову припинили. На конях з гетьманської стайні поверталися з місця страти двоє вгодованих вершників. Назирці за ними їхав на татарському басовитому коні, як виточений і впаяний у турецьке сідло, гарматний писар Петро Дорошенко. До нього й під'їхав Богун.

— Запалити б люльки, Петре. Куди квапишся? Чи не тих панків, певне, комісарів коронних, так басуючи, супроводиш?

— Не до люльки, пане-брате полковнику, сам бачиш,— сумно мовив Дорошенко.— Іван Мартинович з наказу гетьмана велить з очей не спускати того, що ото з паном дзигармайстром на цю голгофу, як на шпацир, виїздив. Певне ж, полковник пригадує Скшетуського? Це його син, поручник. Ще під Зборовом від Нечая шаблею відбився, клятий! Не вірить пан лях, що Богдан у цілковитій згоді з тою умовою карає неслухняних. «Не за порушення Зборовських пактів,— мовить,— караєте Худолія, а заради страху...» Так і сказав — «заради страху...». Виходить, ми боягузи, на колінах власною кров'ю підписуємо ту Зборовську угоду. «За народ,— мовить,— а чи за булаву Хмельницькому...» Ніби стережемо її, щоб не перехопив якийсь сміливець.

— Клятий лях... Мало ще ми їх порубали, Петре. А що він робить у Чигирині, чого винюхує тут, з ким бариші могоричить?

— Не питай, полковнику. Хлопці плещуть, ніби бачили, як наша покритка-кумася частувала того ляха угорським вином у покоях дзигармайстра. Може, й брешуть, заздрять, бо таки доладна дівка, будь вона проклята. Але, певне, й батько наш якісь-то свої кондиції з того має, велів не чіпати... Та сьогодні виїздить уже пан лях, здається, аж до Варшави.

Дорошенко приострожив коня й погнався за двома вершниками, що прискорили їзду біля брами міста. Полковник Богун знов повернув до мовчазного гурту старшин. Під'їхав, зрівнявся з Брюховецьким. Коні харпали ніздрями на ущипливім морозі. Позаду старшин аж гуло від розмов чигиринців, що поверталися з видовища. Богун не міг приховати квиління свого козачого серця. Йому хотілось бути не на самоті з собою, хотілось говорити, а ліпше би — сперечатись аж до шабель. Шабля в руці — то найправедніший суддя. Та хто з живих на землі насмілиться, знаючи Богуна, стати на той найправедніший козацький суд!

— Певне, гнівний був гетьман, коли наказ цей страшний чинив, Іване Мартиновичу?

— Гнівний? — перепитав замислений Брюховецький й одразу ж відповів: — Ні, плакав, як дитя, а ми сльози втирали... Аякже, такий заплаче, пане полковнику! На

прощанні з Худолієм вимовив холодним голосом: «Зі смертю нерозумного полковника, нехай і найсміливішого, ще не вмирає Україна!..» Ну, а потім — у покій і сам лишитись зажадав. Сам з тяжкими думами і... таки з слізьми. Та це не плач дитяти, це лев'яча лють!

Якийсь час їхали мовчки. На піщаних горбках вітер кужелив сніжок, з піском його змішував. Пустельною порожнечею відгонило від цього горбистого узбережжя. Богун нервово зводився в стременах і смутним поглядом шукав серед пісків якогось відпочинку очам, заспокоєння від душевного спустошення. Навіть його, твердого й бувалого, вразили слова Брюховецького про гетьмана. Поміркувавши, мовив навмання:

— Сльоза — не кров, не поцінна плата за життя людське...

— Пан полковник щось має сказати? — запитав Брюховецький.

Для Богуна це запитання прозвучало як допит. Чи не пробує чіплятись до нього цей хатній суддя гетьмана?

Богун нараз підібрав поводи і виструнчився в сідлі:

— Не лякай ляканих, Іване Мартиновичу. Мовлю те, що чуєш! Зради, кажу, не було в Худолія, ось що! Так і гетьманові перекажи.

— Що ж саме?

— Перекажеш гетьманові, мовлю, що полковник кальницький Іван Богун стоїть теж за кров. Тільки не за нашу козачу, а за панську! Так і скажеш, прощавай!

І, з копита зірвавшись, помчав уперед. Груддя снігу летіло з-під копит його коня. Хропіння коняче і чи то стогін, а чи плач душі козацької мішалися в один протяжний згук. Зачувши його, козаки й старшини сторонились з дороги.

— Богун розпалився!..— пронеслося слідом за ним по шляху.

9

Як між урочистими шпалерами пронісся Богун козацьким конем з Дону. За першими хатами наздогнав Дорошенка. Осадив розгарячілого коня, аж дибки став дончак на крижаному шляху.

— Пане полковнику, вгамуй свого коня,— кинув Дорошенко Богунові.

— Не вгамую й сам не вгамуюсь, пане-брате Петре. Як він сказав, проклятий собака ляський?

Дорошенко не зразу зрозумів, про що мовиться. Та коли побачив, що Богун випереджає його, зрозумів, що той хоче наздогнати шляхтича.

— Пане полковнику! Не руш його, я головою важу за того пана...

— Не ти, а я відповім за те падло!

Та кінь під Дорошенком тим і славився, що не було другого такого в бігу. Він неначе скрутився в вузол від настирного приострожування й помчав навперейми самому вітрові. Уже Богун ухопився за шаблю біля боку, уже дзигармайстер і його гість почули храп коня і стогін Богунів. Чи зрозуміли й страшну загрозу, бо Скшетуський раптом зіскочив з коня й, пустивши його, бігом став під високий тин. Богун на всьому скаку завернув до тину, Дорошенків карий саме тут перегородив йому шлях.

— Чи не сказився кінь, полковнику? — крикнув Дорошенко і спритно вп'ймав за повід Богунового коня, коли той грізно піднісся знов на диби.

— Пусти, Петре! — гримнув Богун.

— Не пущу, Іване, це божевілля!

Блиснула шабля в руці Богуна й свиснула вниз. Ні Горуховський, ані Скшетуський у першу мить не зрозуміли, що сталось. Навіть сам Дорошенко тільки оторопіло зняв руку догори — в ній при самих щиколотках були обрубані поводи Богунового коня.

Та кінь рвучко крутнув праворуч і посковзнувся задніми ногами. Богун не втримав рівноваги. І кінь, і вершник на ньому, мов підбиті на кризі, повалились на шлях. Дорошенко проворно зіскочив з свого карого. Йому на допомогу підбігло кілька козаків. Богун устиг на лету звільнити ноги з стремен, але таки важко впав, боронячи шаблю, щоб не зламати її на мерзлім шляху.

— Напасть така,— вимовив Дорошенко, збиваючи сніг на полковницькому жупані.

— З цього часу не друг ти мені, сину Дорошів.

— Але ж, на бога, Іване Карповичу, я службу гетьманську несу...

— Несеш? Ляхів сторожуєш?.. Таку образу стерпів від тої погані!

Об полу жупана обтер мокру від снігу шаблю, поволі вклав її до піхов і мовчки пішов вулицею. Великий і гнівний, як небо перед бурею. За ним повели його втихомиреного коня.

10

Другого дня полковника Богуна покликано до гетьмана. Ще відразу ж по старшинській раді, що кілька днів тому відбулася, Богдан Хмельницький по-родинному прощався з Богуном. Федора Вешняка з Чигиринським полком засилав йому на допомогу до Вінниці. Здавалось, що інших справ і не лишалось полковникові.

На виклик швидко зібрався, дбайливо оглянув шаблю. Два пістолі навхрест заклав за червоний адамашковий пояс. Навіть сивий смушок на полах полковничого жупана старанно оббив жмутом тонкого березового галуззя. В супроводі сотника Почепи та десятка козаків і з'явився. На ганок вихопився, як юнак, незважаючи на свій не юнацький уже вік.

А в приймальній залі гетьмана тим часом походжало кілька старшин, сидів за столом і генеральний писар Іван Виговський. Сидів як чужий, знічев'я ворушив папери, ледве стримуючи позіхання. Полковник Нестеренко походжав попід глухою стіною, не виймаючи з рота давно згаслої люльки. Кожного разу, наблизившись до столу, на хвилину затримувався й поглядом, у якому більше було співчуття, аніж поваги, спинявся на сонному Виговському. Кілька старшин купчились біля вікна, притримували сміх від веселих розповідей Дорошенка. Осторонь на лаві самотньо сидів Янчі-Грегор Горуховський. Десь у покоях будинку загомоніли голоси, загупали кроки.

— Гетьман! — озвалось кілька голосів.

Писар Виговський зворухнувся і нараз відігнав тим сон. Дзигармайстер похопився з лави. Старшини шанобливо ташувались уздовж неї.

Вартовий джура на обидві половини розчинив двері і повідомив дужим голосом, неначе перед ним був не звичайний гетьманській покій, а цілий трахтемирівський храм пречистої:

— Гетьман славного війська українського!

Спочатку в дверях з'явилась булава, вся в золоті й коштовних каменях. Богдан Хмельницький, навмисне ніс її у випростаній руці, аби підкреслити, що саме в ній, а не в людині постійна і незаперечна влада. Збоку, на крок відставши від гетьмана, йшов Іван Брюховецький, а слідом за Хмельницьким з гордо піднесеною головою укоханого зятя крокував переяславський полковник

Павло Тетеря. Лише за два роки як змінився світ, вирнули на світло нові імена... За Тетерею м'яко зачинились двері. Хмельницький привітався порухом голови:

— На добрий день, панове старшина!

Зайшов за стіл, булаву поклав на маленьку вигаптувану скатертину і ще раз уклонився. Аж тоді й зняв шапку з орлиним пером. Обережно поклав її на лутці позад себе. Потім обдивився присутніх старшин, запитав у Брюховецького:

— А він не виїхав часом? З Іваном Карповичем усе може трапитись...

Та не встиг Брюховецький відповісти гетьманові, як за дверима почулась покваплива хода, і раптово, як від пориву бурі, розчинились двері. Полковник Богун нахилив голову, щоб не вдаритись об дубовий, різьбою цяцькований, одвірок. Неначе вірнув до покою, гримнувши дверима. На весь зріст випростався, швидко окинув оком присутніх, і широка лагідна усмішка скрасила мужнє обличчя лицаря України.

— Чи ба! Вже всі тут, тільки я плентаюсь,— ніби про себе вимовив, усміхаючись. І присутні, як зачаровані тим, і собі усміхнулися. А він уже хвацько зняв шапку, навхрест промів нею підлогу перед собою, низько вклонився:

— Чолом гетьманові й старшині! Кликав мене, батьку Богдане, в нагальній справі?

— Кликав, полковнику,— холодно, як чужому, відповів Хмельницький. Очей не зводив з Богуна. Стежив, як той ще раз оглянув старшин, цим разом ніби аж зухвало, як рушив до столу й став навпроти гетьмана. Суворий, як лев, і в той же час покірний, як голубка. Очима зустрівся з гетьмановими, тихо запитав:

— Судитимеш?

— Подякуй, що гетьман, а не народ тебе судитиме. Клади на стіл зброю, полковнику Іване!

Якби гетьман не закінчив свого слова ім'ям полковника, Богун не так спокійно виконав би його наказ. Оте «Іване» було гаслом до примирення чи скорше ознакою міцної дружби і співчуття.

— Суди, пане гетьмане, коли завинив у чомусь.

— Завинив... Соромився б, полковнику! Земля під ним горить, а він...— Хмельницький умить запалився й рушив з-за столу. На ходу знімав з себе й клав на стіл шаблю, поруч з Богуновою. Пістолів два віддав Брюхо-

вецькому, і той поклав їх на стіл, пропустивши повз себе гнівного гетьмана.

— Земля горить під ним,— знову у запалі розпочав Хмельницький,— а у нього в голові вітер, у державній політиці — що твоя дитина!..

І наскочив на більшого за себе Богуна, ударив його просто в щоку рукою.

— Стій, пане гетьмане! При людях захищатимусь!..

Притиснуті до тулуба руки Богуна тремтіли. Гетьман оступився, гримнув на присутніх:

— Ану геть до чортової матері! Писар лишається!

— І писар до чортової матері! — гукнув Богун таким голосом, що задрижали шибки.

— І писар! — повторив гетьман.

Неначе вітром винесло всіх із покою гетьмана. Брюховецький останнім зачинив за собою двері й кашлянув за ними, як гасло подаючи гетьманові.

Захеканий Богдан оступився, полою піт витер з чола.

— Ху, надолобень такий! — вигукнув, уважно поглянувши в лице Богунові.— Пробач, Іване. Я не прошусь, але... пробач, гарячий буваю в гніві. Та з вами в такий час не легко в мирі жити! То правда, що ти, полковнику кальницький, висловлював незадоволення стратою Худолія?

— Чиста правда, Богдане! Так і говорив, що коли б тут був Данило Нечай...

— То що було б?.. Бунт проти гетьмана? Ти думай, що говорити, Іване!

Богун плюнув кров'ю, прополоскав водою з глечика рот. Беручи шаблю з столу, запитав:

— Здається, можна озброїтись, пане гетьмане?

— Можна. Сідай отам... Тьфу! З такими полковниками й справді перейдеш світ, та назад не вернешся!

— Пізно повертатись, Богдане. Зайшли далеко...

— І не думаю повертатись! Надто довго Україна збиралася в цю путь. Не я іду, іде сам православний люд. Коли не я скермую той грізний похід проти панства, будуть інші, скермуєш ти! Он бачиш, що коїться на Україні? Знайшлися отамани, за Карпати вже виганяють зарозумілу шляхту...

— І я ж волію бути воїном, а не служителем біля булави та печатки державної. На всяке ремесло, Богдане, свій хист потрібний. Говори, за що вдарив, не люблю порожніх розмов.

— Гаразд, не поспішай, Іване. «Служителем біля булави та печатки». Здорово сказано! А чи розумно, давай поміркуємо. Коли мене маєш на увазі...

— Може, й помилився, говорив, що на язик спливло. Ти таки вмієш гетьманувати.

— Чи тільки вмію, а чи й люблю! — похопився Хмельницький, неначе боявся, що те скаже хтось інший.

— Всяку роботу любити слід, коли вона на користь людові. За те й шанують тебе на Україні. Але... за що ж ударив мене? Не гніви, Богдане, пояснюй. Я сором терпів перед старшинами, мушу знати за що.

— За велику справу перемоги над польською та українською шляхтою! Ось за що.

— Хіба що за неї, за ту перемогу. То бий ще для певності!.. За перемогу своїх не б'ють. «Знімай зброю, клади на стіл!»

Богун підвівся з лави, в поспіху зняв шаблю. Лице поволі багровіло, очі спідлоба дивились на Хмельницького, як на засудженого.

— Сядь! — гнівно крикнув гетьман, що навіть Богун здригнувся. Руки застигли на поясі з шаблею і по хвилі опустились. Уста з гнівно затиснутих розпливлися в усмішку.

— Казна-що почалось! — ніби за гетьмана вимовив полковник.

11

— На терезах часу покладено долю цілого краю,— говорив Хмельницький, неначе перед ним був не сам Богун, а вся Україна.— Виважується доля наших людей! Та хіба тільки наших? Он скільки їх горнеться, що віру, рідних кидають, втікаючи на береги Дніпра. Втікали, бо надіялись на нас, на тебе, Богуне, на Пушкаренка, на Карпа Півторалиха! — Хмельницький ступив до Богуна.— Чи приховаєш від людей, що душу вояка лоскоче та втіха слави? Як спокуса брудна, часом втішає вона й мене. Не сотник я з Суботова, а гетьман цілого краю. П'янить голову, коли буваєш сам з собою, не чуєш стогону людського і ворога не бачиш. Та при Жовтих Водах і при Корсуні, під Пилявцями те почуття втопало в жадобі розірвати пута неправди, скинути ярмо неволі з краю нашого! Може, шабля знімалась і для кревної помсти за жінку, за дітей, за добра суботівські.

А падала та вояцька шабля на голови катів наших уже в руках могутньої сили цілого краю! У смаку крові віковічного ворога ми відчували, для чого в наш час потрібні народові гетьмани, відчули справжню потребу боротьби. І то, Богуне, потребу боротьби не за Пилявці чи за Львів, де під шаблею українця тріщали кістки пана ляха... А потребу боротьби проти Корони й католицтва, звідки йдуть універсали ганьби та неволі нашої. Бачу, що ця обопільна боротьба буде ще довга й уперта, полковнику Іване. Йдеться про те, чия голова міцніше тримається на плечах. Так, так, Богуне, іменно — чия голова, а потім уже, чия шабля вправніше слугує людині, яка ту голову так високо підносить, аж і до булави! А зрозумівши це, підеш і на страту деяких дурнів, які дбають більше про себе, аніж про край... Сиди, сиди, Іване, я тільки-но розпочав відповідати тобі, за ніщо вдарив. Корона польська під тиском шляхти знов шалено готується добивати Україну. Сенатори порозумнішали. Чи можемо ми зараз оце дати відсіч численному, збройно переважаючому нас ворогові? Не можемо, Богуне, це розуміти тобі треба! Загинули Назрулла і Морозенко, впав і Кривоніс. Холера теж допомагає не нам, такого лицаря України скосила!.. А ми й не пом'янули його як слід... Ну ось бачиш сам: лівобережці заклопотані, Глух в Умані лише збирається полк Назрулли лаштувати. Лишається Нечай і ти...

— А Федір Вешняк, Золотаренко, Кричевський?

— Нехай і Вешняк, і Золотаренко, Мартин Пушкаренко, знайдуться й ще два-три вірних полковники. Але ж у шляхти зараз тридцять шість тисяч нової навченої армії! Фірлей німецьких рейтарів знов найняв, Сапеги литовські вісімнадцять тисяч проти Кричевського виставили і як люто бороняться. Отож коли не будеш воювати розумом, то прощайся з усіма здобутками нашими. Скільки лицарства загинуло, найкращі полягли, люди до краю зморені дворічною війною. І немає нам надійної підмоги. Московський цар нарешті хоч послів з подарунками обіцяє заслати. Та ти не обмовся десь про це. Обіцяє цар єднатися з Україною й спільно відбиватись від шляхти. А ми навіть радіти з цього не можемо разом з нашими людьми, приховуємось. Бо розворушили гадюк цілої Європи, збурених Короною, як відіб'ємося. Кримський хан знов мені двох арабських коней подарував, як на сміх, для святкового герцю. А нам

двадцятитисячне військо від нього потрібне. На кого ще покладешся: на Ракочія Угорського, який виважує, що йому корисніше: чи спілкуватися з нами, а чи викрити нас перед коронною шляхтою з тим проханням нашим о спілці... Сивіємо в турботах щоденних, забуваємо все, бо, як лин на сковороді, тріпочеш поміж коронними наглядачами та шпигунами.

— Малюєш такі страховиська. То що ж, схилити голову перед ляхом? — мовив Богун, підводячись.

— Дурницю таку говориш, Іване. Та скоріше смерть! Запізно думати про лагідне замирення. Оце тобі моє слово і щира гетьманська рука, Іване-брате!

Хмельницький подав Богунові руку і знов, не приховуючи хвилювання, заговорив:

— Мусимо жертвувати деякими дурнями. Чи боявся я Худолія, зважаючи навіть на його брудну змову? Ні. Та своїми крутими вчинками хоч на тиждень, на день маємо присипляти шляхту, відтягнемо її напад до весни. Бо тепер вони таки готові, а ми ні. Нехай боягузами нас вважають, аби тільки вірили в те й не квапилися з нападом. За всяку ціну присипляю увагу нового короля, чекаємо комісарів, а готуємось до смертельної зустрічі! І брешуть ляхи, я їх таки обдурю, коли отакі Худолії не зірвуть моїх кондицій. Щиро виконуємо угоди, воювати не готуємось, бунти черні гамуємо. Це вже є пожертва отого пальця, щоб за нього руку панську відірвати! Ненадовго повернуться до маєтків на Україні. Я сам...— гетьман знов спалахнув гнівом,— сам за три-чотири тижні вирушаю на Білу Церкву. Полковника Ждановича таки знов до кримців оце з дарунками засилаю. Напевне, орду приведе. Мусиш хитрувати, доки цар з боярами таки насміляться...

— Чи ж знає шляхта, що ми тут бунтарів проти Корони караємо, Богдане? Чи вірять вони твоїм оцим?..

— Напевне, знають, адже шпигунів заслали. А чи вірять... Та шляхта хитра, але ж і ми в тім добрі її учні!..— гетьман притишив голос, озираючись на двері.— Бачив, поручника Скшетуського, шпигуна, заслали. Якщо пам'ятаєш...

— Скшетуського? Аякже, на шпацир і сьогодні виїздив за Чигирин цей пролаза. Красень поручник, наших чотирьох на герці зарубав під Берестечком! Гонору ляського стільки в того падла.

— Стривай, Іване! Гонору того вистачило лише на двісті левків, за які спокійно продає він ойчизну, як шинкар цноти власної жони.

Гетьман урівноважився, повагом пройшов на середину світлиці, пальцем поманив.

— А хто поручиться,— загомонів притишено,— що той Скшетуський один між нами? Стежать за нашими зносинами з Москвою, випитують, підбурюють... Тож мусимо приспати наше серце, наш гнів, виказуючи аж ось яку покору Короні. Ховай, полковнику, пазури в рукав, бо ворог насторожиться. На те й шпигують. А ми голову свою, а не макітру на плечах маємо!

— Плещуть язики, наче й Гелена з поручником ото лигалась...

— Балачки всякі пішли, кумасею Хмельницькою Гелену дражнять. Може, то й краще, не заважатимуть мені свої кондиції на тому пильнувати. Петрові Дорошенку та своєму Тимошеві доручив приглянутись до того зв'язку з поручником, людей розпитають. Зрозумів?

— Зрозумів, гетьмане. А все ж дозволь тому Скшетуському личко красне попсувати цією шаблею.

— Чи личко, а чи всю справу мені зіпсуєш, не смій чіпати! Поручник на шаблі сильний, та й... немає коли. Поспішай до полку, бо чує моя душа, що Каліповський от-от нападе з Бара, коли не на тебе, то на Нечая. А за розмову про Гелену...

— Розумію, не дитина.

І знов, як рідні, тричі почоломкались. Гетьман вирядив полковника аж на ганок. Петро Дорошенко й Тиміш коня йому тримали, Брюховецький спробував і стремено догідливо подати. Та Богун був козаком! Як юнак, вискочив на коня й помчав, на бігу влучаючи ногами в срібне стремено.

12

В неділю перед від'їздом до Степаниди Гелена до церкви сходила: жінки підмовили. Золотаренківна знов з'явилась у Чигирині, може, з її наполягань Гелена так гетьманові потурала. Бо таки радив їй не цуратись православної віри. Богдан з покою в покій никав, накритий стіл недільний оглядав. Зо два рази підходив і срібну чарку горілки, настояної Мелашкою, випивав. Животковим напоєм звала Мелашка ту горілку. І Хмельницький

знав, що баба на вік його похилий натякає. Та зла не клав на стару, пив «животковий», випив би й «сердечний» чи «від корчів». Зараз і це відчула стара Мелашка. Нагодилась, на добре здоров'я пивши, вітала гетьмана, страви на стіл ставила.

— Довго держить панотець у церкві. Тобі б, Богдане, теж не слід храму божого цуратись,— дорікала.— Та добра жінка з хуторів, Золотаренківна, до нашої церкви Спаса знов приїхала, може, й масницю у Вешнячки заговіє.

Богдан допитливіше поглянув на стару:

— Закликали-би-сте пообідати Золотаренківну, лагідна жінка.

— Тож і кажу, лагідна. З нами, як своя, родається.

— А з мене в церкві вже годі й клопоту. Коли пан бог, дядино Мелашко, дім свій шанує, то й ми, його слуги, вчимося того, дім свій шанувати маємо. Адже ж так, дядино?

— Чи мені, старій, те знати?.. То вже повінчався би з тою Золотаренківною, чи що, було би з ким ділитися печаллю душі. Он же й пан дзигармайстер як квапився до церкви йти з Геленою. Чи й пан гетьман збирається, допитувався при хвіртці.

— Он як! — насторожився Хмельницький.

— Еге ж, так ото. Туркеня, що слугувала пану дзигармайстрові в покоях, недобрим словом озивалась про шляхетного його гостя. Не знаю, чи й розказувати... Краще б на сповіді панотцеві.

— Про що, пані Мелашко? Адже на святому письмі і я не згірше за панотця розуміюсь. Ліпше вже мені повідайте ті гріхи, аніж носити їх маєте на душі.

Мелашка якось співчутливо подивилась на Богдана. Постаріла, зморшкувата й виморена життям. До шести десятків ще лічила свої літа, а скільки по тому жила, згубила лік. Присіла на лаві. Коли з дзвіниці на «достойно» вдарили дзвони, сидячи перехрестилась широким хрестом і знов загомоніла притишено:

— Прости, господи, чи мені, старій, те і в домовину з собою брати? Усе життя ненавиджу їх, капосних панів. Непосидючий той гість, мовила туркеня. Ночами ганяв десь, пана Грегора зневажає словом і таке намовляє...

— Що саме? — Богдан шанобливо присів до старої.

— Туркеня, може, й недочулась, та й недорікувате ж

воно якесь у нашій мові, а панську то й поготів з п'ятого на десяте тямить. Намовляє дівку той пан, мовить туркеня, їхати геть, певне ж, за ним. Питаю, чи саму намовляє, чи й щось узяти радить? Та чи втовкмачиш їй, туркені. А й сама бачу, унадилась наша покритка в хату до дзигармайстра. Чого б, думаю, еж там гостює і той молодик. Чи не з ним і лигалася ще й раніш, коли ми в монастирі пересиджували? Бо й завагітніла тоді, прости, боже праведний... А з учора не стало туркені при дворі. Хлопці-джури якісь завелися.

— Джури?

— Джури ж, Богдане. Файні хлопці, улесливі. Один мене хрестом срібним дурив з Манявського якогось скиту. Боюсь брати, хороший хрест назовні, та, може, джура той характерник. Чи хрест святий замовити не можна, Богдане, ти ж на святім письмі розумієшся?

— Не можна хреста замовити, беріть той манявський хрест...

Раптово розчинились двері. Гелена стала в них, почувши останні слова вітчима. Молодо грали приперчені морозом щоки з ямочками, а очі голубі, як весняне небо, раптом скаламутніли й ніби зеленцем від того пойнялися. Щось, певне, хотіла сказати — уста її стулені затремтіли. Повернулась і вийшла, слова не мовивши. Чи треба й допитуватись Богданові, з чого те сталось? Пройшов до столу і ще налив горілки, випив і закусив. Аж тоді пішов за Геленою.

— ...Чи не зневажила я вас, батьку, стару нашу налаявши? Набридла вона вже з тим хрестом, усім хвалиться. Певне, бавився котрийсь дурень, глузував з баби...

Гелена говорить і спостерігає вітчима, чи переконала. Збирається ж на виїзд, квапливо хапається, щоб не забути й гостинців, які Богдан посилає дочці та зятеві Іванові, рідному братові Данила Нечая.

— Скажеш Степаниді та й зятеві, що чекаємо їх хоч після масниці.

— Таж до Білої Церкви лагодились, татусю. Чи передумали?

— Чи тільки до Білої? Треба б і до коронного на побачення правитись. Та це вже мій клопіт, дочко. Не загулюйся ж і ти, хлопці зачекають з кіньми, та й повертайся.

— Там пані Ганна Золотаренкова з хуторів приїхала, на свята масничні запрошує пані Вешнячку. Обох їх я

на обід до нас запрошувала. Та ті гордячки відмовились, у Вешняка обідатиме пані Ганна... Піду впрошу нашу стару, щоб простила мою запальність. Простить?

— Не треба. Старих шанують не просьбами, а повагою. Не повірить Мелашка тобі, Гелено, не треба. Їдь з богом, а я сам...

— Гаразд. Нех простить мені татусь. От присей-бо, не мала зла на неї, тільки ж бабуня мені набридати дуже стала тими блендами дурними!

— А куди туркеню стару подів пан Горуховський? — запитав Богдан, як ніби й не чув тих справдовувань Гелени. І те обірвало голос їй, вітром знесло й лагідність.

— Туркеню? Чи не мене винуватить та стара?

Миттю кинулась від саней. Богдан не встиг збагнути, куди й чого побігла, як уже почув десь у покоях гвалтівний гомін, крик. Здалося, що закричала стара Мелашка. Хмельницький швидко пішов до хати. У дверях зустрів одну з дівчат-служниць.

— Що трапилось там у вас? Чи виїде ж Гелена сьогодні з двору? Клопоту з вами...

— Ой батечку, пане Богдане! Бабуся наша впали на макітру вчиняльню. Голову об черепки геть усю покарбували й неживі, мабуть.

В одну мить Богдан ускочив до кухні. За ним убіг Тиміш з покойовим козаком, а згодом і кілька дівчат. Серед кімнати лежала мертва Мелашка, підпливаючи кров'ю. Черепки з великої макітри розсипались навколо неї. А біля вікна, зіпершись на лутку, тихо тужила Гелена. Дивилась у замерзлу шибку і сліз рясних не втирала з очей. До хати сходились люди, протискались повз господаря в дверях і сахалися. Жінки, дівчата починали підголосювати Гелені, примовляючи. Поволі зчинялось жіноче голосіння, від якого волосся в'яне в не звиклої до похоронних звичаїв людини. Хмельницький не витримав:

— Цитьте, круки! — гримнув, що аж чоловіки здригнулися.— Завели вовчу панахиду. Пане Брюховецький! Маєш розібратися і чинити що слід з покійницею, мене не турбувати. У полковничихи Вешнячки, здається, гостює Ганна Золотаренківна, гукніть з жінками на допомогу. А тобі, Тимоше, мій наказ: гоніть з козаками, розшукаєте Мартина, нехай матір поховає.

Підійшов до Гелени, що вже тільки схлипувала. Лячно позирнула на вітчима й зайшлася плачем. Чи Мелашку шкодувала, а чи рід свій, давно забутий, оплакувала. Кому скаржилась таким гірким плачем, якої розради воліла в цю мить? Ніхто ж бо, крім хіба вітчима, не розгадав би той дівочий розпачливий плач. Та на цю мить він і не замислювався в здогадках, бо мав свої наміри. Узяв її за руку, до себе повернув і тихо звелів:

— Ходи-но, Гелено, тобі б давно вже виїхати було слід. Зимові дні короткі, чи далеко й заїдеш до ночі.

Так трагічно скінчила життєву путь Мелашка. Весь вік ненавиділа шляхту, аж і жити не мала часу для себе, жила мрією про волю свого краю. Півсотні літ мужньо слугувала родині славного козака, допомагала, як могла, своїм людям у борні проти шляхетської навали. Та й померла раптовою смертю.

Не розпитував ні в кого, як те трапилось. Навіть коли пізніше хто натякав, що в сварці з Геленою оступилась, відіпхнута «кумасею», гетьман різко обривав розмову, забороняв далі говорити про те.

13

Дивувались люди, що й на похорон старої Мелашки Богдан не затримав Гелени, відпустив у далеку путь зимовими шляхами. А що коїлося в його душі, мов обценьками затиснутій клопотами! Часом аж очі заплющував, щоб не заволати, як зранений звір, щоб утримати буремну лють у серці. Згодом, коли біля саней прощались, він говорив востаннє:

— Тільки тобі я, Гелено, доручаю один потаємний мій наказ брацлавському полковникові Нечаю... Не лякайся, наказ не страшний.

— Який же, батьку?

Аж осміхнувся з того Хмельницький.

— О матка боска, аж боюсь,— не дівоча то справа...

Богдан лиш мить одну собою став. Та мить ту страшну не помітила Гелена, одвівши погляд, щоб не прочитав вітчим у її очах надмірної цікавості. Але він у своїй загонистій грі не зміг уже спинитись.

— Тільки ж на самоті, Гелено, скажеш те полковникові Данилу Нечаю: Мартин Каліновський з Бара нахваляється напасти на нього. Може, це й брехні, та

нехай виставить надійну пересторогу і... Про це особливо попереджаю: нехай і пальцем не чіпає шляхту, не виходить бодай одним-єдиним козаком за межі покордоння. Та й масниці, гульні козачої, не затівав би. Не на часі все це зараз, хоч і можна би колодку якусь масницьку про людське око влаштувати, щоб шляхта й військо коронне спокійні були, не мали б чого чіплятись, доки я щирий мир укладу з комісарами Корони. Так і скажи: їдуть уже комісари, от-от завершимо наш розлад з панством коронним. Не баріться ж у дорозі,— наказав ще й машталірам.

А коли вирядив Гелену, до покою свого, як укушений, ускочив. Вночі Петра Дорошенка заклúкав і, вхопивши його за плечі, так трусонув, що козакові аж дух перехопило:

— Чи знаєш ти, Петре, в яких муках страждає гетьман!.. Рознесу, на прах розіб'ю, тільки допоможіть мені, люди! Боже мій, яку нещасну батьківщину дав єси мені, який мордований люд мені доручив! Та... дякую тобі, шаную батьків, що не шляхтичем польським мене зародили, що кров русина живить моє серце!

Одійшов від спантеличеного полковника, на лаву сів, тамуючи хвилювання.

— Остання спроба, як сповідь перед смертю!..— вимовив і встав.— От що, Петре: війну ми ще не закінчили, але воювати вже добре навчилися. Не лише шаблею чи й гарматою перемагати маємо! Зрозумів, полковнику? Маєш спорядити козака у Брацлав до зятя мого Івана Нечая та й до полковника Данила. Мусить козак випередити Гелену. А головне, випередити цього метикованого родака нашого дзигармайстра: щоб знав, чи здибаються в дорозі... Та це йому самому накажу. І попередити зятя, щоб гостинно зустріла Степанида Гелену. Тож неабиякого козака зашлеш, Петре,— підніс палець догори.

— Не розумію, Богдане: чи в нас вони абиякі? — здивувався Дорошенко.

— Всі неабиякі в нас, правда твоя. Та я хочу з гармашів твоїх узяти. Карпа Півторалиха пошлеш.

— То так би й казав. Таких, як Карпо, у нас не так багато. Ні татарина, ані чорта не боїться і шляхи, хоч і до пекла, знає, як власний двір.

— Отож бачу, що ти все второпав. То й перекажеш йому.

Довго ще по тому мовчав, а далі, руку поклавши на плече Дорошенкові, мовив:

— Побалакав би й ти, Петре, з тою Ганною Золотаренківною. Бо з моїх розмов тільки плаче жінка, задавнилося це в нас. Хочу, щоб лишилася вже при мені, хоч на старість. Нехай лишається та лад дає не лише господарству, а й мені самому...

14

З волі гетьмана Карпо зайшов на розмову перед таким подорожуванням. Чекаючи його, Хмельницький нетерпляче ступав біля вікна, продихав замерзлу шибку. Вуса різко чорніли на блідому, чисто виголеному обличчі гетьмана. У примружених віях блищали карі очі. Вагання а чи тамування напружених думок було в них. В проталій шибці знов малювались химери, язики прогонисті показували: небіжчиця в домі й... молоду закликає, до вінчання йдеться...

Карпо зайшов і став, немов прикрався. Він розумів, як нелегко гетьманові. Який час не був при ньому, вже й про побратимство їхнє забувати почали люди.

— Прийшов, Карпе? — ледве чутно мовив Хмельницький.

— Та вже ж, покличуть до гетьмана, то прийдеш, Богдане.

— Це добре, Карпе, що Дорошенко не пожалів відірвати тебе від гармашів. Давай, брате, почоломкаємось-таки. Гай-гай, якими стежками ходжено разом!

— Так, добре, що оце зустрілись, Богдане. Бо й сам я вже почав про сирітство пісні співати. Дядини ж не стало, сиротіємо...

Хмельницький гірко всміхнувся, підійшов разом з Карпом до лави, посідали. Якийсь час дивились один одному просто в очі, неначе згадувалося про ті ходжені стежки чи й про сирітство.

— Кажеш, добре? А посилати збираюсь тебе...

— Не на весілля ж чи на хрестини, розумію. Та й на весілля я з охотою пішов би з твого доручення чи там колодку на масниці потягати...

— Саме ж про колодку й ідеться, Карпе! — Богдан підвівся, рушив до столу. «Ніби й думки читає!» — майнуло в голові.

— Чи я не знаю, що гетьманові видніше, в якому вівтареві Карпо плащаницю має цілувати. Тьфу, чортів язик. Давай, говори, Богдане. Я так розумію, що коли вже ховають матір нашу Мелашку, то, певне, однією панахидою в Чигирині не відбудешся. Десь іще свічку слід запалити. А хто її запалить...

— Як не Карпо, це правда! — додав Хмельницький. І знов підійшов до лави, сів поруч.— Треба засвітити її, щоб навіть нечистий не збагнув, хто її запалив! А ти, Карпе, такий же охочий до розмов і між людьми?..

— Люблю поговорить з розумною людиною, не криюсь. Та не часто здибаєшся з такими. Старішаємо, й доводиться здебільшого мовчати.

— Оце й потрібно нам зараз, Карпе. То давай так: вважай мене Золотоустом, а сам роби вигляд, що нічого й не чуеш. Зрозумів?

Карпо засміявся:

— Ти таки мудрий у нас, гетьмане. Ну, аякже: слухатиму й мовчатиму, а де слід, то знайду, про що й пасталакати, бо не повірять же, капосні, що Карпо Півторалиха й мову забув у монастирі.

Хмельницький знов тихо засміявся. На якийсь час іще полонили його думки, й тучі набігали, очі затьмарились.

— Ось що, козаче мій і брате: будемо вважати, що на світі двоє таких мудрих — Карпо Півторалиха та Богдан Хмельницький.

— Так або й інакше: гетьман України та його вірний козак Карпо!

— Добре, нехай і так. Про те, що зараз скажу тобі, мовчи. Навіть зі мною більше не говоритимеш про це...

— Та кажи вже. Чи нема мені про що язик той почухати. Не знаю, як тобі, ти ж і латину вивчав, з французами говорив, чи й витримаєш з такого багатоязиччя. А я мовчатиму, як лин у мочарі.

— Бачу, що ти все зрозумів. Вважай, що латиною й говорю до тебе, легше буде забувати. Нашій нещасній покритці Гелені раптом забажалось до Брацлава пробитись у такі морози. У дочки моєї Степаниди гостювати має на масниці. Ми, бач, стару Мелашку ховати маємо з нещастя... А дочці гетьмана, зваж — молодій і не рідній дочці — не до суму родинного. Їй не до подзвіння похоронного, коли масниця ось-ось надходить... Та плентався в нас тут поручник, а чи ротмістр один, сам біс

його розбере, чи й не полковник, як його батько пан Скшетуський. Може, й пам'ятаєш пригоду з ним під Зборовом. Так він намовляв нашу Гелену аж до Кракова... Чи не панахиду в Маріацькому костьолі перед вівтарем знаменитого Ствоша має правити за мертвонароджене дитя... Поручник з ласки нашої мав виїхати ще вчора. Та шлях у них, бачу, один. Десь заверне Скшетуський, щоб на шлях Гелени втрапити.

— Що ти говориш, Богдане?.. Невже аж так?.. І не пояснюй далі, все зрозуміло. До вівтаря того Гелена не потрапить!

— Не потрапить, Карпе? Але хотів би...

— Сам і допитатись у неї?

— Та ні. Питатись уже немає про що, все мені відомо. Просто треба мати її на оці, як спокусливу наживку для того карася. Ну, з богом, Карпе, дбаєш о спокої гетьмана і... стережеш цілу державу! Прощавай!

— Прощавай, гетьмане! Кому що на роду написано,— завершив Карпо загадкою.

— Авжеж,— Хмельницький обняв побратима, почоломкались.— Та скажеш у Брацлаві рідним моїм, аби-сь Гелену прийняли й гостинно розважили.

15

Карпо відіткнув тикву, задер своєму рябому коневі голову, розціпив йому зуби й почастував горілкою. Потім обтер тикву полою й сам потяг з неї. Аж тоді рвонув за поводи, на бігу вихопився в сідло.

— Вітром закусимо! — гукнув Дорошенкові та й щез у морозяній передсвітанковій імлі.

Другого дня вже бачили його за Смілою. За цілу добу не мав жодної пригоди. Та нудно було самому в дорозі. До шинкарів по шляху заїздив, розпитувався. У корчмі за Білою помітив, що шинкар аж надто дослухається до його слів. І зрозумів, що підмогоричений. Видко, проїхала кумася й шинкар попереджений. Дізнався, що навздогін їй промчав і поручник Скшетуський. І почав Карпо задурювати голову шинкареві, зажадав долити спорожнілу тикву горілкою. А замість платні заходився виймати гетьманську грамоту.

— Не розумію того письма, плати, козаче, гроші,— спробував шинкар лагідно розійтися з козаком.

— Не розумієш? Люди, ви чули? Не розуміє він гетьманської грамоти. То бери коня, бери грамоту і їдь!

— Куди?

— Під три чорти, куди й лях бидла не посилає. А я буду шинкарювати замість тебе. Іч, він не розуміє, знайшов чим хвалитись. Чи забув, що десь тут полковник Богун на Вінницю правиться, може, козакові й наздогнати полковника треба. А чортом наздоженеш, коли коня не підпоїш... Ну, чого вирячився, як Кузьма на собаче весілля? Забирай свою горілку, думаєш, жадую на ту гнилу юшку? Для коня беру, щоб наздогнати Богуна. На тім світі в пеклі тебе чорти цією горілкою частуватимуть, як мати немовля крізь брудну ганчірку з пережованим хлібом. Го-го, злякався? А я, думаєш, ні? Чого ж не береш, бери! Нагаєм свого рябого напуватиму, а ти собі й жінці та дочкам своїм візьми на сльози! Не розуміє він письма гетьмана Хмельницького!

— А до чого ж тут дочка, оті прокльони? Горілку береш, то й плати, як і всі чесні п'яниці чинять.

Тепер уже здивувався й Карпо. Під дружний регіт присутніх допитувався:

— Яку горілку, тю на тебе! Свою віддаю, згорить вона тобі. Чорти тебе на тім світі нею почастують.

— Та чув уже, чув. Гони собі, козаче, з своїми приказками й з горілкою. Частую тебе тією квартою, доганяй Богуна.

— Го-го! Частує він. Частував дядько ляха, так він аж за дев'ятим перелазом гавкнув. Ну й шинкарі повелися, зачепись тільки з таким.

А вже коли далеко од'їхав від корчми, набік у сідлі сів і, озирнувшись, хильнув з тикви:

— Але ж і смачна, бий його лихо, що твоя роса з Парасчиної пригоршні! В церкві б таку замість причастя давати, а не в брудному шинку. А я й не подякував. Чи нема кому на розум нас наставляти, лобуряками непоштивими ростемо. Назад їдучи, неодмінно подякую. Здається, задурив-таки їм голови!

Знов по-козачому сів у сідлі й погнав рябого. Навкруги біліли сніжані степи з чорними, мов приспаний звір, латками лісів. Сніжок, як на Меланки, зривався з хмар і ніби не смів. То одинокими сніжинками поманить, то посипле мов з коша, то знов перестане. Карпо оглядав засніжені простори, коня пустив ходою. Од горілки відчув тепло в грудях, на пісню його потягло:

Ой та Хміль-хмелю, тонкая хмелина!.
Треба ж тобі, Хмелю, із розумом жити
Та не з повної чарки, не з ніжних рученьок
Горілочку пити!..

І знов погнав коня, як втікаючи від лункого лісу. Мав-бо поквапитись, наздоганяти.

— Де ще той іродів Брацлав? Та невже ж ото?..— голосно мовив, вихопившись на пагорб. Внизу просто на шляху тирлувався якийсь табір. Десятків зо два засідланих коней круг саней, спішені вояки вовтузяться.

— Стривай, Мартине, нехай кінь спочине,— сам собі примовляв козачий жарт.— От так халепа, чи не здохла бісова конина в того пана?

Побачив, що вояки таки відтягали від саней загнаного коня. Долиною впоперек шляху війнув свіжий вітер, сніжок таки зривався, засіріли коні, постаті, сани в долині.

— А де ж той бідолашний пан коня тепер візьме на заміну, коли б мого рябого не підніс лихий? — міркував і озирався, чи можна би обминути той табір.

Та обминати вже було пізно. Глибокі сніги поза шляхом ще б якось подолав, але його вже помітили. Карпо насунув шапку, почухав потилицю в задумі. Та ж і стояти не виходило, чи не зрозуміють його вагання!

Рушив уперед, як ніби підганяв зледачілого коня. Перекинув ноги на один бік, згорбився. Ось і почув перші голоси біля саней. Рябий ішов швидко, вуха сторожко наставляв, а Карпові ніби й діла ні до чого не було. Спрямував коня так, щоб проїхати повз табір на відстані: наче не бачив і не чув нічого, вгортаючись від снігу та вітру. Та від саней гукнули:

— Гей, козаче, корчму проспиш!

— Чуєш, сонько́, обернись!..

Карпо жодним рухом не виказав, що чує те все. Татарський нагай, на кулаці зачеплений петлею, ледь підганяв коня. Здавалось, проїхав, гукали вже позаду. Та від саней озвався сам поручник Скшетуський:

— Гей, пся крев, лайдак, коня давай! — і гучний постріл з німецького пістоля пролунав непаче над самим вухом Карпа.

Такого міг не почути тільки мертвий. Карпо стрімголов упав з коня, як спросоння, хапаючи руками повітря. Та зопалу ще вдарив нагаєм коня. Рябий як ошпарений скочив поза саньми на шлях і помчав геть, тільки стре-

мена теліпались на вітрі та курява сніжана летіла з-під копит. Карпо, удаючи переляк, поволі підвівся з шляху, і на обличчі його була така розгубленість, що гурт зареготав.

— Тю, господи прости!.. Казав, не спи, дурню. Бач, знов, як під Зборовом, пан поручник Скшетуський...— озвався зненацька, доповнюючи враження переляку.

Поручник перший опам'ятався й зловтішно проказав:

— Ага-а, це той лайдак, що мені під ноги там у вальці кидався... Чого ж стоїш? Коня, гунцвот!.. На гардло скараю, коня давай! Чи ночувати тут поручникові королівської армії через тебе доведеться!

— Через мене? Ах я ж бидло таке, гунцвот... пане поручнику королівської гусарії! Зараз я миттю його притягну, бісову тварину.

Біля саней стояли неприв'язані сідлані коні. Карпо щосили оперезав нагаєм крайнього, розігнався й на повному скаку оскаженілого від удару коня вилетів у сідло. Кілька ударів нагая ще піддали охоти спочилому коневі, й він кулею помчав слідом за Карповим рябим. Позаду лишилось два десятки озброєних вояків. І жоден з них у першу мить не мав сумніву щодо щирості Карпового вчинку. Навіть Скшетуський захопився вправністю козака. На такому бігу сісти в сідло! Карпо тим часом гнав коня і вже насідав на свого рябого. Нажахана тварина, зачувши погоню, прискорила біг. Це була захоплива гра, мисливський гін на битім шляху. Біля саней ніхто не ворухнувся, стежили за бігом двох сідланих коней.

— Рябий здає, проше панство,— вимовив поручник, ніби розбудив усіх. На нього поглянули запитливо. А вже видно було, як Карпо доганяв на пагорбі свого рябого. В одну мить він зробив шалений стрибок і опинився в своєму сідлі.

— Чому ж поводів чужого коня не випускає з рук, прокляття! — вилаявся Скшетуський.

А Карпо відмірював по черзі замашні удари нагаєм по обох конях і в надсильнім бігу зник за лісом.

16

Через Корсунь, де розходяться шляхи на Білу Церкву й на Київ, проїхав полковник кальницький Іван Богун. В гетьманській корчмі, як її звали в Корсуні, пив мед

хмільний і розмови всякі провадив з проїжджими козаками. Про приїзд полковника довідались околиці, й другого дня до Корсуня потяглися з Лисянки й Мліева, з Богуслава й навіть з Кумейків козаки. Стояла справжня зима. Чекали люди весну, а в повітрі пахло порохом. Хто ж, як не Богун, скаже їм усеньку правду: чи рала готувати, а чи ярма до походу наривати, або й шаблі в батька чи в діда брати...

Слухав їх Богун над ковшем меду, всміхався, ніби знічев'я, а чи жартома вимовляв, як з пісні:

— «Гей-гей, і хліб пекти, й по телята йти»,— приспівують наші матері та молодиці. Рало, люди добрі, ралом, а воли нехай таки заножені ремигають біля ясел нашого козачого життя. Сьогодні он яка днина, аж іскри скачуть у повітрі. А завтра на негоду, дивись, поверне.

— Авжеж, правду мовить полковник. Негоду жени з двору, а вона тобі в комору. Було, кажуть покійні батько: «Не скидай кобеняка з плечей, доки під ногами не потече». Шабля, вона нашому братові ще й у дитинстві за неньку правила.

— Вірно, батьку, правила! — згодився Богун.— Отак і дбайте, люди. Галай-балай не галасуйте, бог чинить за нас. А коли богові набридає, тоді... самі знаєте, на якого ворога йти. А ми, полковники війська нашого козацького, завжди раді прийняти вас у збройні лави!

Ніби все й сказано, а вони не розходились. Кожен намагався в очі полковникові зазирнути. З кутка вийшов одноокий кобзар. Досі він не виказував себе, слухаючи розмову козаків з Богуном. Тепер вийшов між люди. Одним оком гостро вдивлявся в лице кожному, як випрохував собі слова. Хтось озвався до гурту:

— Та дайте ж і Тихонові сказати!

— Авжеж, козаки молодці, дайте й мені брата нашого Івана Карповича зблизька повітати.

Богун обернувся до кобзаря. Щось тривожне зачепило полковника. Згадував, простуючи крізь цілу прірву літ і зустрічей. Щось знайоме було і в голосі, і в обличчі кобзаря, та згадати не міг. Голос згубився чи захрип за роки, а обличчя зіпсуте порожнім лівим оком, на голові сивина, як сніг.

— Чи не ви, батьку Тихоне... Так, так, Тихоне, мені свою шаблю віддали під Переяславом, коли я свою побив об голови панські?

— А то хто б же? Коли те було, Іване Карповичу!

— Добра шабля...— поволі мовив Богун, тручи долонею чоло, немов розганяв тривогу душі від згадок. Та раптом рвучко підвівся з-за столу, шаблю вихопив, аж іскри посипалися з піхов.

Відсахнулись козаки, тільки кобзар Тихін зрозумів настрій Богуна.

— На, брате козаче, повертаю. Слугувала, як і своєму господареві.

Кобзар узяв шаблю, в обох руках тримав. Все це так несподівано сталось, що важко було не скоритись не в міру збуреному Богунові. А він ухопив кобзаря під боки, підняв, пригорнув до себе, як дитину, чоломкаючись тричі за козацьким звичаєм.

Кобзар вирівнявся, твердо став на ноги, простягнув шаблю Богунові.

— А тепер ще раз візьми її, мій брате. Твоя вона, а не моя. Славний козак Іван Сулима, на смерть до Варшави їдучи, завіз її мені на хутір. «Рубай,— казав,— клятих ворогів, доки й сил вистачить! Коли ж утратиш їх, кращому рубаці-козакові, як і сам, віддаси. З рук самого Максима Кривоноса дістав я її, як дарунок».

— Як? То це Максимова шабля?

— Вона ж, Богуне, його була! Отож вирядж али ми з козаками Максима та наших людей на Чехи. Аж на Дунаї на сумному прощанні розходились. Ішов він з італійцями десь далі у вирій, банітований же, на смерть у нас засуджений... «Візьми,— мовив Іванові Сулимі,— оцю шаблю, нехай вона повоює на Дніпрі за наш рідний край». Тож і козакував славний наш Сулима з нею, не скаржився, добре йому слугувала. Слугувала й мені, добра шабелька. Та в бою ото за Корсунем, порубаний ляхами, впав я в неміч... А думав, зустрінусь і поверну шаблю Максимові. Призвів же святий Юра тебе зустрінути, Іване. Не в голові вже було, що ти Богун, ледве бачив, що лев'ячої породи, а шабля покришилась. Бачу, вхопив козак війя з воза й пішов на ляха. Ну тоді ото я й гукнув: «Візьми, кажу...»

— Не так, дядьку Тихоне,— заперечив Богун.— «Гей ти, дурню божий! Не каліч людей війям, візьми ось шаблю!..» — отак гукнули. О, тоді ця шабелька прислужилась. Коли б знав, що оце і є Максимова, хоч би приказував: «Не я б'ю, Максим б'є!» Та випиймо,

дядьку Тихоне, цього нектару божого. Гей, шинкаре, вели своїй Двойрі, щоб почастувала нас з кобзарем!

Мить була така урочиста, що шинкар не смів перечити. Та й дочку Двойру не сором було на люди показати. Царицею козацького серця прозвали її козаки.

Двойра вийшла дівочою ходою, як у танку. Усмішку викликала тим на устах старого й молодого. Вона й сама любила, коли козаки в урочисті хвилини просили почастувати їх з дівочих рук.

Налила два мідних келихи меду і подала Богунові й кобзареві.

— На щастя й долю пити козакові та кобзареві,— промовила, ледь вклоняючись.

— Ех, боже мій, чому ти не Оксана, капосна дівчино! — зазіхнув Богун.— Та пригуб же, весно ти наша золота.

— Та ж я, прошу пана козака, жидівка, Двойра, а не Оксана.

— Ет, казна-що... Пригуб, прошу! Назвав вас якийсь дурень жидами, та й носитеся з тим, як з прокляттям. А мені людина в тобі сяє... Пригуб, прошу!

І гукнули козаки:

— Та пригуб же, царівно!

— Пригуб славному козакові Івану Богунові!

— На лихо ворогам нашим вчини ту ласку, дівко!

Двойра чула про славного Богуна і розуміла, що не встояти їй від дівочої спокуси пригубити, щастя славному воїнові побажати. Яка красуня землі не вломила б гонору перед законом благородного звичаю й печаттю цнот дівочих, устами ніжними не всолодила б питва, бажаючи прийдешнього щастя в звитягах лицаря!

Розгублено озирнулась на батька, як перед Євиним падінням.

— Пригуб, дочко,— озвався шинкар, розуміючи становище дівчини.— Пан полковник чисту душу має, пригуб.

Двойра грайливим поглядом окинула козаків. Спідлоба, з-під чорної брови сміхотливо дивилась на полковника, несучи до уст келих з хмільним медом. Цнотливо пригубила, ледве уста вмочила в питві. Потім відвела геть келих, вільну руку на шию Богунові поклала, навіть підстрибнула й дзвінко поцілувала полковника в уста.

— Щоб не милував ворогів та й нас, дівчат, не цурався! — промовила, простягаючи келих полковникові. Та не слова, а полум'я в очах ще більше сказало тих добрих побажань воякові!

Ошелешений і щасливий Богун одним духом випив півквартовий келих і підніс порожній догори.

— Слава-а!..— загриміло в корчмі й вирвалося аж на вулицю. Богун обняв кобзаря, тричі поцілував, а вухом ловив козачий гамір, що долинав знадвору, схожий на прибій морської хвилі біля Сінопа.

17

Зимової ночі досить, щоб і в корчмі погуляти, і слово втіхи сказати кожному з оцих посланців. Богун аж знемігся від тих розмов і заснув у корчмі просто на лаві. Так спали і його товариші. А вже на світанні він підняв своїх козаків. Мав поквапитись у полк до Вінниці!

Тільки в широких степах, на битім Білоцерківським шляху вільно зітхнули груди. І коли в думці хоч на мить повертався до корсунської корчми, знов вчувалось те віншування:

— Богу-ун!

— Іване Карповичу-у!

— Батько наш і брат!

Хоч це вже й стало звичним для нього, та тут, на порожнім шляху, воно вчувалось як всенародне «пробі!». Настрахані люди боялись уже самі лишатись навіть у рідних хатах. Не чути переможних маршів Хмельницького, коронна шляхта знов ще настирніше хапається маєтків на Україні. І люди губляться, кому молитись, у що вірити...

Богунова присутність — їм спокій і певність!.. Чи мало хіба їх воювало під його проводом. У баталіях мовчки робили те, що робив він, а поза баталією — вітали. Від цих думок відчув свіжий прилив тепла і сили в грудях.

Другого дня ранком перейшли за Рось у Богуславі. Ріка реготала на камінні під дірявими шатрами льоду. Хотілось і самому спинитись і реготати з такої ж сили, що буяла в грудях.

До ночі мали би дістатись Білої Церкви. Та чого ж так стрімко мчить джура від переднього загону? Ще

здалеку джура замахав рукою, ніби спинити загін радив.

— Що трапилось? — гукнув полковник, скочивши назустріч.

— Там таке, полковнику!

— Що ж саме?.. Турки а чи шляхта Потоцького?

— Чи я знаю!.. Ніби ж люди, але такого ще не бачив зроду.

З лісу, що чорнів у ярах, на шлях виходила юрба людей. Богун ледве й сам не впав від здивування й жаху. На пагорб виходили потвори замість людей. Людська подоба, але не обличчя людські всміхались, а страшні струпи на місці відрубаних носів, вух, розчахнутих ротів. Позаду в безносих та безвухих ішли безрукі, а далі на санях лежали й сиділи безногі. Обрубки рук та ніг, ледве загорнутих у якесь ганчір'я.

— Що це, сто чортів, питаю? Привиди чи люди? Я рубав ворога так, щоб падав без душі, а не без носа чи вуха.

— Нечай нас зібрав і послав!

І знов зірвався галас, вихровіем закужелив. А перед очима стояли перекошені горем обличчя. Мусив зіскочити з коня, ступити назустріч юрбі. Люди вгомонились. Безрука молодиця сміливо ступила наперед, вклонилась тричі до землі.

— Брате наш ріднесенький, батьку мудрий!..— заголосила молодиця.

Спохмурнілий Богун стояв і слухав вістку від Данила Нечая. Брацлавський полковник зібрав їх, нещасних утікачів з-під Бара, і послав до гетьмана.

— Наш гетьман Хміль універсали пише, щоб знов корились бідні люди панові, а пани під Баром оце так покори тої в нас вимагають. Пани калічать наш бідний люд. На кого вкаже посіпака, що бунтував з Хмельницьким, тому каліцтво, відтинають руку, ногу. Вмирають люди, спалювані антоновим вогнем з того каліцтва. Декотрі втікають під захист Нечая, бо не стало в нас вірного захисника, батька Кривоноса. А Хміль запив, кажуть, із славою та шляхту знов маєтками жалує...

Жінка ніби злякалась, що забагато розказала, раптово вмовкла. Богун з невимовним жахом дивився на людей, козакам наказав з коней встати.

— Не те мовите, люди! — звернувся до скалічених.— Не милує тих катів і батько наш гетьман.

— Чого ж ті універсали засилає, до послушенства панові люд неволить? — запитав сивий дід.— Коронна шляхта повертається в маєтки, катує челядь. Уніати хреста народженим не дають, і померлих без молитви, як собак, хоронимо... А на сейм митрополита православного ляхи не пустили. Та все їм минається. Гетьман у Чигирині полковника Худолія на горло скарав, а до нас чутки йдуть, що правду святу Хмельницький топче, караючи за непослух.

І що міг сказати їм Богун: що ті ж слова кілька днів тому й сам говорив гетьману? Богдан на самоті зміг переконати полковника. А як полковник переконає ось їх, коли вони вже переконані отим страшним каліцтвом?

Мовчав. Один поперед одного говорили каліки. Страта в Чигирині вже відомою стала в найдальших кутках краю. Люди знов передрікали загибель країни. Нарешті-таки зрозумів, що вони його, Івана Богуна, своїм лічать, знають і поділяють його думки та настрої. Не дорікають, а скаржаться йому.

Ледве виплакались каліки зі своїми жалями й скаргами. Замовкли, готуючись слухати полковника. І від того здригнувся Богун, як від холодного струменя.

— Люди, козаки, народе український! Люблю твою просту душу й щирість сердечну. Доки житиму на землі, ця шабля Максима Кривоноса слугуватиме тільки тобі. Сумую і я з несправедливості, яку так безсердечно вчинено з вами. Але плакати, як оце ви по слабкодухості, не буду. Ні, не буду плакати, доки втримаю хоч однією рукою цю шаблю!.. Гетьманування, панове козаки і ви, миряни,— то густий і колючий терен, крізь який важко пронести честь людську неушкодженою. Не ганьте Богдана, то лихо наше поступками ганебними гоїться! Де треба, наш гетьман так рубає шаблею, що не вуха, а голова ворожа відлітає аж на край світу! А поки ту пощерблену шаблю коваль до ладу доведе, мабуть, і універсали на послушенство зашлеш. Не з доброго дива й Богдан Хмельницький їх засилає та свавільців карає. Не будемо заважати гетьманові в тому, повірте мені. Все це я сказав йому на власні очі. І довідався про лист царя московського, від нього жде Богдан порятунку народові нашому! Єднатись мусимо ми з руським людом православним, ось у чому порятунок наш, брати і сестри. Та йдіть до Богдана в Чигирин, несіть йому ці

скарги душі і тіла. А тих, хто ще зможе воювати, до нас у полки запрошуємо. Ладнаймо шаблі на заміну Кривоносам та Морозенкам!..

18

Коли Гелена, востаннє прощаючись, сідала в розкішні сани з хутряною запоною, вона ледве втрималась, щоб не поглянути в бік хати Янчі-Грегора Горуховського. Увага вітчима її заспокоїла, та десь глибоко в душі все ж щось квиліло ледь чутно: а що ж таки робить дзигармайстер?..

Вночі по від'їзді Гелени Горуховський потай бачив, як виряджався Карпо Півторалиха, не поховавши своєї тітки. Про це повинен би знати поручник Єжи Скшетуський!

Ще звечора насторожено чекав, поглядаючи на садибу підстарости. І ніщо його не застерігало, двір гетьмана жив клопотами з похороном старої Мелашки. Несподівана й зовсім недоречна смерть Мелашки стривожила дзигармайстра. Як на голках, сидів у хаті, боявся зустрічі з гетьманом. Стривоженою душею відчував, що гетьманський двір знає причину Мелащиної смерті.

Так у розгубі й застала його ніч. Раптовий від'їзд Скшетуського услід Гелені трохи порадував. Що гетьман остерігається війни з Короною — це було безсумнівним. Після страти полковника Худолія, після ганьби Івана Богуна на прийомі в гетьмана стало цілком ясно, що Хмельницький догоджає Короні, запобігає перед нею. З цих же причин, треба сподіватись, він вгамує свою лють і не зачепить дзигармайстра. Та чи надовго?..

Гетьманський гофмейстер Горуховський надто вірив і в свої здібності, може, навіть і переоцінював їх. Та все ж дослухався надмірного клопоту в домі гетьмана. Передивлявся грошові записи гетьманської каси, прибирав усе, що хоч на мить могло привернути небезпечну увагу гетьмана. Кілька разів лягав спати й підсвідомо знов схоплювався на ноги. Ще і ще раз перебрав у голові свій день від самого досвітку. Ще в церкві були, коли його розшукувала гетьманська покоївка Мотря. Треба було побачитись з дівчиною. Надвечір здибав її, запитав, чого прибігала.

— Гелена ж ото погостювати виїхала до Брацлава, пане Горуховський. То й мала сказати пану, як домовлялись...

— А Карпо чого викликаний до гетьмана?

— Карпо? — дівчина аж зніяковіла.— Гадала, що це й не цікаве пану. Таж наш Карпо куди хоч поїде з наказу гетьмана, навіть і серед ночі...

Дзигармайстер міг тільки здогадуватись, але безпомилково зміркував, що Карпа заслано навздогін Гелені. Невже довідався гетьман? Козака довірочного заслав для нагляду... Горуховський скочив до свічок і загасив. Гетьмана він уже добре знає. Здатний на всякі хитрощі й дипломатію. Спочатку вирядив Скшетуського, аж потім заслав і козака!.. І, зовсім переконаний, Горуховський пройшов до дверей в іншу кімнату, де спали його джури.

— Ігнацій! — виваженим голосом обізвався Горуховський.

Хропіння вмовкло, хоч Ігнацій не відгукнувся. Ще хвилину, як вічність, перечекав дзигармайстер. І, вже остаточно упевнившись, що діє вірно, знов обізвався:

— Ігнацій, зайди до мене! Світла не треба...

І вийшов, певний, що Ігнацій усе зрозумів. Справді, за кілька хвилин почув легкий, як шепіт, дзенькіт острог на сап'янцях Ігнація. Джура зайшов зодягнений і озброєний, як до бою готовий.

— Слухам пана Янчі-Грегора,— спокійно озвався. Защіпав ремені біля шаблі на поясі.

Дзигармайстер розумів, що від Ігнація важко приховати свою тривогу й покваплість. А все ж намагався не виказувати себе. Згодом мовчки вийшли на ганок, прислухалися й рушили до стаєнь. Сніжок лунко рипів під ногами. Мовчав ранок, досиналися найсолодші сни. Аж осміхнувся Янчі-Грегор.

Повз Тясмин вийшли поза дворами, на лід ступили. Гусар поручника Скшетуського вів осідланого коня. Були хвилини, коли й самому Горуховському кортіло сісти в сідло й зникнути навздогін поручникові. Та за чагарником мовчки допоміг лише Ігнацієві сісти в сідло. Тоді підійшов ближче, на коневу шию руку поклав:

— Ігнацію, маєш наздогнати пана поручника й сповістити його, що услід за паненкою гетьман заслав свого вірного й найздольнішого в наглядах козака.

Чи лише з перестороги, а чи й якогось здогаду... Чи все зрозумів пан Ігнацій?

— Вшистко!

Розійшлись, і легше себе відчув тепер дзигармайстер. На кризі, повертаючись додому, ковзнувся кілька разів, коли за спиною вже затихли копита Ігнаціевого коня. З похиленою головою повертався до оселі, хитру посмішку тамуючи на устах.

Та біля дому раптом холодно йому стало. В блідому світанні побачив: на його ганку стояв Дорошенко. Стояв, очікував, люлькою бавився. В очах Горуховського він то зникав, як мара, то знов з'являвся й виростав на страховище. «Може, то й не Дорошенко? — майнуло в голові.— То хто ж, чи не сам гетьман?!» І знов пожалів, що не сів на коня замість жовніра Ігнація.

— Пан дзигармайстер такий ранній шпацир обрав на ковзанках?..— озвався Дорошенко, підкуповуючи спокоєм у голосі.

— А так, проше пана Петра. Не спиться, таке коїться навколо. В покоях гетьманських небіжчиця на столі, дому вічного чекає...

— Царство душі бабусі Мелашки,— зітхнув старшина, пропускаючи повз себе дзигармайстра.— Чи не о похороні дбаючи, до панотця в жіночий монастир джуру свого заслав, пане Грегоре?

Горуховський ухопився одвірка, щоб не впасти. А Дорошенко так само спокійно говорив далі:

— Гетьман вбачає в тому дбайливу розпорядливість пана Грегора, велів мені подякувати панові. Боюсь тільки, що хлопці мої можуть не повірити джурі. Справних хлопців поставили ми там з Брюховецьким ще звечора. Гарячі хлопці...

І пішов, не зважившись, як здригнувся дзигармайстер. Так здригається кіт перед хижим стрибком на мишу. Та Петро Дорошенко не миша, й це вчасно збагнув дзигармайстер. В горло такому не вчепишся пазурами, не допоможуть і зуби. Бо то не лише молодший за дзигармайстра, а й безстрашний, у кожну мить готовий до смертного бою козачий старшина! Дорошенко озирнувся лише тоді, коли грюкнули сінешні двері дому Горуховського. Став і пильно прислухався, як гулко зачинялись хатні двері.

— За таке тільки б вішати, а він панькається,— вголос обурився діями гетьмана і зник за хвірткою.

19

Ігнацій недалеко встиг від'їхати від Чигирина. В лісі перестріли його піші козаки. Чиї вони, чи будеш допитуватись, коли й сам чекав цього. Всміхнувся собі, зрадівши, що лише пішими козаками Дорошенко хоче ладу дотриматись. Приострожив коня. А козаки не збирались наздоганяти його. В ту ж мить і викресався постріл услід утікачеві. Праву руку Ігнація немов вогнем пропалила куля вище ліктя, стерпла рука. Чим і як боронитись? Може, прикинутись мертвим? Незграбно рвонувся й упав з коня на сніг, кривавицею наслідив. Підбігли козаки, кинувши погляд на «забитого», погналися за конем. Швидко й зникли геть у лісі.

Ігнацій якийсь час лежав, дослухався до гупанини на примерзлому шляху. Коли ж вона ущухла, Ігнацій затиснув рану на руці лівицею, підвівся і побрів шукати не лише порятунку, а й якого-небудь коня, щоб таки наздогнати Скшетуського... А Скшетуський до вечора вовтузився з перепряганням коней, перебираючи найсильніших. Грамоти Хмельницького цілком гарантували йому безборонний переїзд, можна б і не поспішати, коли б не Гелена попереду...

Поява Ігнація на загнаному коні здивувала ротмістра. А коли той розповів про Карпа Півторалиха, Скшетуський за голову схопився:

— Цілком зрозуміло, що Хмельницький може тепер заслати й погоню за паном Ігнацієм. Тож негайно мушу виїздити на свій шлях!

— Там же десь тирлується й пан Каліновський з військом,— нагадав Ігнацій.

— І пан Каліновський... Маю мчати йому назустріч. А як би доречно оце привезти йому того московського листа!

— Пан Горуховський запевняє, що лист у Гелени.

— Знаю... Хтось має припильнувати цю справу, пане Ігнацію. Ось ви тепер, поранений, більше співчуття, аніж підозри викликаєте... Маєте зустрінутися з Геленою і, коли б що, не панькатись. Лист повинен бути в руках коронного гетьмана, зрозуміло?

— Зрозуміти неважко, проше пана поручника... Страшна ця справа, коли при Гелені напевне ж є тепер Карпо!

— Карпо... Той мені Карпо!.. Все знаю, проше пана Ігнація, а лист той мусить бути в коронного гетьмана. З якими труднощами викрадено його зі столу в гетьмана!

— Гаразд, проше пана поручника. Лист той хоч би і в мертвої я дістану, офіруючи своє життя за справу. Єзус і матка боска мені в тому допоможуть!

— Саме цього я й був певен, проше, мій добрий джуро, пане Ігнацію!

Розлучились, надававши один одному переконливих обіцянок і запевнень. Спокій дедалі опановував поручника Скшетуського вже на іншому шляху до Бродів. Він навіть усміхнувся своїм думкам. Усміхнувся, згадавши про свою брехню з маєтками пана Корецького, про двісті левків, так легко видурених у Хмельницького. «Хлоп! Такого б не обдурити уродзоному!..»

20

О ту пору ночі славили землю. Притихали запізнілі снігопади. Важкі зимові хмари клоччились на шмаття, знімалися вгору, аби обминути ясний блиск місяця. Мчали в просторінь, звідки мало сходити сонце. Зайшла північ. На високій могилі над Брацлавським шляхом досі ще стояв козак, зіпершись на охрестя — струхлілий дубовий стояк давнього хреста. Внизу з-під свіжого снігу ледве чорнів битий шлях, вигинаючись дугою. Позаду козака стояв козачий кінь. Вивертався з-під вітру, нестримно пирхав ніздрями, струшувався, аж бряжчали срібні бляхи та стремена, яму в снігу аж до мерзлого грунту вибивав копитами.

Козак у розстебнутому жупані стояв непорушно, милувався, як княжич-місяць то поринає у хуткі хмари, то знов виринає з них. Яскраве світло то золотавими бризками розсипалось на окрайки хмар, то зникало, і хмари від того ставали чорними, як лихо. Поле в безвісті сріблилось горбами-могилами. Неначе й воно в гойдалці переносилось то в один, то в інший бік, покарбоване, місяцем а чи затемнене тінню від хмар. Важкі хмари раптом наче спинялись, і тоді відривався від них місяць, морозом обкутаний, відривались зірки. І висока могила з охрестям та з козаком неслася геть удалину. Козак важко зітхнув. Відчув, як мерзне непокрита голова.

Шапку надів, застебнув жупан і поліз за пояс по куриво, наче ніщо не тривожило його в цих просторах. Десь унизу при замерзлій річці містечко Красне заспокоїлося зо дня, заснуло. О цю пору хіба що півні порушать мрійність сонної ночі. Корчма під розлогими в'язами, навпроти через майдан церква, уніатами замкнена. А біля брами на трьох шибеницях шляхта й уніати, подубілі на морозі, висять...

Нервово кресонув кресалом. Іскри посипались навколо, як сяйво місяця на хвилях грізних хмар. Позаду ледь заіржав кінь. Козак перестав кресати, прислухався. Кінь іржав недарма: Брацлавським шляхом мчав загін кінноти, навіть вітер уже не міг приглушити нагальний тупіт.

Лишилась люлька нерозпаленою, козак чекав, пробував угадати: «Хто б це? Напевне, таки Іван! А може, вістуни якісь від гетьмана?..»

Життя козацьке на прикордонні в ці тривожні часи було промірене і пораховане. Вночі шляхами могли їхати лише сотники або дозорчі посланці з вістками, з наказами, з печалями й радощами. В негоду, в бездоріжжя, вдень і вночі падали з тим, як сніг на голову з отих сумно-мрійних хмар. Озвався з могили, аж кінь харпонув з несподіванки:

— Гей, хто в полі, озовися!

— Викрешемо вогню, запалимо люльку! — відповіли з шляху й рушили просто до могили.

— Агей, не журися!..— завершив козак умовними словами.

Загомоніли принишклі досі вершники. Козак взяв у руку поводи й став спускатися з конем їм назустріч, погрузаючи в снігу на крутих схилах могили.

— Слава мирові простому! — привіталися з гурту.

— Слава й вам, брати козаки! Це ти, Іване? Так і вчував, що маєш сам проскочити з Брацлава замість гінців. Щось трапилось чи коней обходжуєте в сідлі?

— Авжеж, обходжуємо, полковнику, брате Даниле. Здоров будь!.. Та що це тебе на могили самотнього тягне серед ночі? Чи теж обходжуєш свого...

— До бога пнусь, Іване. Вночі він, кажуть, чортів по степах та проваллях ганяє з печалі, бо чоловіка не з тої глини зліпив. З могили до нього, сердешного, ближче... То кажи ж, чи з добрими вістями шпацир нічний чинив? Бачу, аж худоба мокра...

— Без перепочинку мчали, полковнику. Чи тут і розповідати, чи їдучи б поговорили? В Красному вже спочине худоба.

— Тривожиш мене, Іване. Давай говори в дорозі!

Полковник Данило Нечай вихопився на коня й пустив його вчвал, щоб зігріти. Потім повернувся, зрівнявся з братом. Перечекали зо два десятки козаків супроводу сотника Івана Нечая.

— Справді-бо лякаєш, Іване, несподіванками...

— Облиш, Даниле, чи не ляканий! А ще хвалишся, що вчував мій приїзд. Яка ж то несподіванка? Та й нічого я лихого не привіз. Сотникові брацлавському не вадить приїздити на розмови з тобою, полковнику. Такі чутки ходять... За тамтим боком Зборовської межі знов заворушились. Каліновський чи той же Потоцький відплатою запалились. Ще й бранцями хана бувши, рукава закочували. Хмеля їм укусити кортить! Відомо, що прибув Каліновський аж на наші межі. Вже нівечать нещасних людей, носи, вуха, руки відтинають...

— Знаю, Іване... До нас люди утікають, серця розпалюють. На Дніпро заслав я їх, нехай усі знають, з ким і за що воюємо досі! Та вчора наші хлопці... недоглянув я, відповіли панам! Підсудка красиянського й уніата-попа повісили на майдані. За вітром з попелом пустили гнізда їхні. Ледве вгомонив їх цієї ночі... А знаєш, брате, що й у самого рука волі просить!.. Оце й виношу в степ душу свою спочити від того пекла. А й навідатись би до Шпаченка треба, на нього ж першого удар Каліновського може впасти.

— Стерпіти б нам на прикордонні.

— А вони, Іване, терплять? З живих людей шкуру деруть, дітей козачих за ноги розчахують, челядь навіть своєї віри ляської до ясел бидлом припинають... Мабуть, таки велю судом нашим худопахольським повісити кількох найзліших. Бачив? Знов же повертають аж із Велькопольщі! Кваплятся маєтки посідати за тим наказом гетьмана. Вже й нас з тобою до послушенства нагаєм, паколом чи катовою сокирою приневолюватимуть!.. Не розраджуй, Іване! Не дозволимо того. За пасок шкіри, виполосуваної з тіла бідака, нехай там він буде наш українець чи поляк, буду вішати аж трьох панів. Не питатимусь, чи православний, а чи єзуїт! Повинна ж і наша пора запанувати, кат його матері! Скільки чекаємо на неї, заждались люди, вмирали за неї Наливайко

й Сулима, Павлюк і Бородавка! Чи ти заперечуватимеш?..

21

Іван Нечай любив старшого свого брата. Данило за правду й огню не боїться, вогонь в душі його палає ще гарячіший. Без жінки, без нащадків марнує вік у сідлі.

— Чому я, Іване, відцурався життя людського? — неначе вгадував братові думки Данило Нечай.— Чому і ти, і Григорій разом з тисячами таких, як ви, шаблею собі стежки до власного життя торуєте? Бо спинити цей святий рух — то тільки гнівити своїх батьків, матерів.

Іван пильно дослухався слів брата. Данило дедалі більше розпалювався, а Іван не хотів говорити про все при козаках. Мусив ніби між іншим сповістити:

— Годованка Богданова в гості до моєї Степаниди приїхала...

Данило рвучко осадив коня. Добре чув, що сказав йому брат, але перепитав:

— Що? Ота шлюха?..— мовив грізно, неначе сам Іван вигадав те гостювання наперекір полковниковій волі.

— Гелена, кажу, приїхала вчора в гості. Батько Хміль через Карпа Півторалиха прохав ушанувати дівчину, розважити.

— Ну що ж, розважай, твоя рідня. Якщо заради цього проти ночі б'ешся...

— Не заради цього... Дівчина зажадала, би-м і ти приїхав до нас. Негаразд, мовить, гостювати без такого господаря.

— Дивись ти, загоїлось їй, знов розгулюється шляхтянка.

— Сестрою ж нареченою моїй доводиться. А що батьки ляхи були, то чи ж винна в тім.

— Би-м тільки ляхи, а то ж шляхтичі, Іване!.. Та я й не виню батьків. На що спромоглися, те й породили. Не поїду я, сотнику, на тее гостювання, маємо полк насторожити.

— От тобі й на! Гетьман тобі цього не забуде, за зле може стлумачити. І так шепочуть гетьманові в вуха, що бунтуєш проти нього, на булаву його зазіхаєш.

Полковник ніби й не чув тієї розважливої мови брата, гетьманового зятя. Виглядало все цілком звичайним.

В таку далечінь не зважилася б забиватись дівчина з якогось дівоцького вибрику. Напевне, сам гетьман споряджав, і не лише на примирення!.. Може...

— Не гостювати, а шпигувати за полковником Данилом Нечаєм прислав того Карпа. Таж ми й помирились уже з Хмельницьким, на панібратство чоломкались при старшинах. Може, не повірив?..

— Опам'ятайся, таке верзеш, аж дивно слухати!

— Знаю, сотнику, знаю! Живу не перший день з ласки гетьмана... Днями універсали всякі привезли мені від нього. А Каліновський та Лянцкоронський свої універсали на тілі посполитих пишуть! Дивний збіг. А це ще й кумасю при Карпові, як наживку недолугим карасям, послав.

— Годі тобі, полковнику! Чи не в зраді гетьмана винуватиш? Дівчина на самоті сказала: поклич полковника Данила, бо тільки йому дещо маю сказати з наказу батька. Може ж, про війну з ляхами й гетьман сповіщає таким потаємним чином.

Полковник знов осадив коня. Якісь внутрішні сили відвертали його від побачення з розпутним дівчам шляхетської породи. А вона, може бути, приїхала не як дівчисько, а як найдовіреніша особа наймудрішого дипломата гетьмана! Ким, як не дівчиною, та ще й шляхтянкою, приховаєш таємниці листування!

Крутим узвозом поміж столітніми вербами в'їздили до Красного. При місячному світлі вилискували кряжі козачих коней.

— Скидається на правду, Іване. Бачу, теж дипломатом, як і тесть твій, виростаєш,— мовив Данило Нечай.— Та зараз я не поїду. На кого полк лишити? Онде вітер смалятину несе від Каліновського. Він не з примхи прибився сюди з-під Кам'янця. Єднає свої полки з військом Ланцкоронського!.. Завернім хлопців, поїдемо через східні ворота до замку.

— Ліпше би до корчми в містечку. Козакам спочити б і худобі.

— Не вередуй, Іване. Оті шибениці біля церковної брами ув очах мені стримлять. Та ще й пашочка одна...

— Повішена?

— Згадувати важко... Підсудкова приймачка, сирота. Дарма що католичка, та ж, може, з бідних сиріт люду польського. Е-ех, Іване! Така краса, що й сам Сатанаїл би збожеволів! В безодню, не те що до охрестя на моги-

лу прижене тебе трясця. По-псиному на місяць завиєш! Очі ті — як море синє, ні дна, ні краю. Часом гублюсь і сам — дівчина то чи саме небо безоднє, втопитись би в ньому!..

Сотник приострожив коня, догнав козаків і завернув їх ліворуч до річки, де на узгір'ї стояв замок. Під'їхав до брата, а в вухах досі ще лунало незвичне для Нечая марення.

— Е-ех, Іване!..

— Скарали, питаю?

— Та ні ж, чи ми ляхи — дівчат карати! Але, коли панна замінить сльози ворожістю до людей наших... можу й сам їй віку вкоротити!

— Де вона? — допитувався сотник, шануючи братові почуття. Не впізнавав Данила, завзятого вояка, але байдужого до жінок. Вперше він почув таке від брата. Раніш, було, мовив: козакові шабля править за жінку, з нею козак молодість свою приспав... А тут такими словами заговорив, що і йому душу розворушив.— Де тая панна? — допитувався Іван.— Може, до Брацлава її забрати, нехай би Степанида...

— Годі, сотнику! — махнув рукою Данило.— Чи не зрадником-бабієм мене зробити хочеш? Як люди скажуть, так і буде з панянкою. Труїть вона мені душу, проклята дівчина. Навіть ім'я не сказала.

— Ти сам питав?

— Грицько Кривенко та Матвій питали. Удова-шинкарка з наказу мого голубила... Та чого ти причепився з нею? Не поїду я до Брацлава на побачення з Геленою, оце тобі й усе! Нечай сам собі ціну знає і за полк на покордонні перед людьми й гетьманом відповідає.

Круто завернув коня, неначе ворога заклятого побачив, по коневі нагаєм ударив і пірнув у чорну пащу між густі столітні верби по узвозі. Аж ген виринув і з вітром помчав на гору. Тільки на сріблі сідельних блях та на підковах зблискували холодні променисті іскри.

— Пропав полковник! Капосна дівчина, таки наскочив Данило! Тепер пропав...

Озирнулись брацлавські козаки. Їхній сотник з копита зірвав мореного коня і помчав навздогін братові.

Вкрилося сніжане поле брудними латками, та зверху знов і знов зривався мокрий лапатий сніг. До вечора йшлося, міцніше грунт сніжаний по шляхах брався морозцем. Надуті граки хазяйновито походжали вздовж козачого шляху, по якому їхала в санях Гелена. Частіше стала озиратись, машталірів і козаків запитувала, чи не дати б перепочити десь худобі.

Раптом їх наздогнав козак з підставним конем. То був Карпо Півторалиха.

— Коня підставного посилає тобі, Гелено, пан гетьман,— гукнув Карпо ще здалеку.

Спинились просто серед степу. Машталіри підпрягали коня, Карпо про здоров'я й настрій Гелени бідкався. Не стереглася його, не приховувала нетерплячки, з якою надто часто озиралась назад.

— Нічого, Гелено, доїдемо. Тепер і сам підганятиму. Завтра вранці й масницю зустрінемо в Івана Нечая. Бо ще й до сотника Шпаченка неодмінно навідаюсь, колодку йому масничну вчеплю, капосному. Досі ж парубкує, хитрун, а тут батькуємо вже...

Гелена не розуміла справжніх намірів Карпа. Їде собі з військових доручень гетьмана, в її подорожній скруті випадково прислужився, нехай собі. В Брацлаві вона сама собі лад даватиме!

Перед містом Карпо помчав наперед.

— Рідню ж треба попередити! — сказав.

І це добре. Згодом зустрів її з сотником Іваном Нечаєм за брацлавськими воротями. І вже на один бік з обома ногами сів у сідлі, щоб бути уважнішим до дівчини в санях. Брехав машталірам та сотникові таке, що разом з ними й Гелена та дівчина при ній аж заходилися сміхом.

Вона вже в Брацлаві! Які сили тепер стримають її, не дадуть вирватись і полетіти?.. Випурхнула з набридлого гнізда, у вирій розігналась. Нехай тепер громи гримлять позаду, нехай грози чешуть чорні хмари блискавицями — вона дістане свого щастя!

А поки що ні блискавиць, ані громів. У Брацлаві ще лежали сніги, і невідступна присутність Карпа в дворі Нечаїв в'язала їй крила. За три дні свого гостювання Гелена світу божого не бачила за ним. Часом вириваласся з двору, позирала на шлях.

Тож третього дня й зустріла схудлого, загнаного гусара Ігнація. Праву руку за поясом тримав, ні зброї гусарської, ні коня не було при ньому. Аж сторопіла з несподіванки.

— Ігнацій? Тебе пан Янчі-Грегор...— не доказала, помітивши, як застережливо зворухнулась брова гусара.

— Та ні, прошу паненку. Ігнацій навздогін панові Скшетуському, певне, мчав,— з-за штахет озвався Карпо.

Жахнулась: звідки він узявся?! Та й здогадами огрілась, як гарячою купеллю. Карпо ступив до гусара.

— Коли до полковника Данила хотів заскочити пан гусар, то він десь у полку зараз. Весна недалечко, вояків має перевіряти полковник. Можу показати шлях а чи й супроводити пана гусара...

— Обійдусь...— огризнувся Ігнацій.

Аж тепер зрозуміла Гелена, в яких справах надсилав гетьман слідом за нею свого Карпа. Морозом пройняло дівчину,— не такою ж бо героїнею себе почувала. Дослуха́лась при домі військових розмов, дочулась, що Каліновський з військом десь близько, що гармати вивезено з Брацлава до Красного... Багато чого дослухалась, зустрінута як рідна в домі гетьманової дочки. Дізналася й про сотні люду околишнього, що йшли до полковника Нечая. Не розминались і з маєтками панства шляхти, що повернулася, старий лад заводила. І таки вкралася в довіру до служниць пана сотника.

— Той Карпо, проше панночко, дівчат із челяді розпитує, чи не проїздив тутко якийсь пан поручник, чи не питався панянки Гелени...— повіла їй одна з покоївок.

Пристерегла якось у дворі козака, заговорила, як до свого. Завжди веселий і говіркий, Карпо охоче озвався. Аж усміхнулася, здибавши в очах його таку щирість.

— Чи знайшов би пан Карпо найкоротші шляхи до Чигирина? — причаєно спитала.

— Забувати їх уже починаємо, Геленко. З Кам'янця їздилось і через Гумань, а можна й через Білу Церкву чи там і сухолісними манівцями. Може, лаштуватись до повороту?

— Ні-ні. Мала би вістку татусеві послати...

— То чого ж, прошу! Це можна хоч і сьогодні!

Та коли Гелена дочулась, що Карпо лаштує козака посилати з тою вісткою, передумала:

— Байдуже, не будемо посилати. Мусимо ж побачитися з полковником Данилом, згодом разом повернемось. Пан Карпо не лише шляхи ладне знає, а й небезпеку всяку обмине в дорозі...— А про себе думала: «Прикидається козак таким запопадливим чи справді наказ такий має від гетьмана? Краще не чіплятись до нього, лагідністю приспати пильність Карпа».

До церкви сходила, набожність гетьманівни виказувала. Ігнація виглядала щохвилини і аж у натовпі біля церкви таки впізнала, перевдягненого. «Чи не помітив же його й Карпо, до біса пильний її наглядач?»

Пересвідчилась ще в Чигирині: козаки до церкви ходять не часто. Тож і на майдані біля церкви Карпа не було видно. В натовпі людей пропихалась, пересміхаючись з дівчатами, а очей не зводила з Ігнація. Здається, й він добрав ту дівочу гру, протовплювався до Гелени. Помітив, як з-за пазухи смикнула пакуночок у хустці й очі заплющила: що буде! Аж відштовхнулась від нього рукою. Ще й озирнулась, перевірила. Здавив очима, взяв!

І завихрили масничі свята, усміхатися стала Гелена й до Карпа! Пряла вона тонке прядиво, плела хитромудре мереживо. Тепер не гребувала його настирними послугами, часом і сама відповідала на його смішні жарти та дотепи.

23

Ще з ночі прибрано шибениці на майдані в Красному. Парох замкової церкви отець Стратіон по-православному задзвонив у дзвони. До церкви з усіх кутків посунули красняни. Йшли православні, бо скільки вже не чули того звичного дзвону, та йшли й уніати і навіть католики. Зламавши гонор, на очах у всіх правилися бодай у дзвініці постояти. Нехай бачать православні красняни, як шанують вони й схизму. В розмовах чути благочесні розмисли про єдність бога в трьох лицях, про єдність душ людських за всякої віри. Яким би перстом людина тої хрест не клала на чоло, аби не долонями, як Магомет, очі від людей закривала.

І ні слова про шибениці, про кару панству, про вогонь і кров, що торували путь до єдності братньої. Ні слова й про високу молящу, якій панотець Стратіон найпиль-

ніше осанну співає. На криласі змагаються два хори, в обох хороші козачі голоси.

Спереду, на жіночім боці, перед іконою «Всіх скорботних радосте наша» з палаючою свічкою в руці стояла вихрестка, самого гетьмана годованка. Не мавши диякона, отець Стратіон сам обход з кадилом творив, на нову молящу більше кидав, аніж на «Всіх скорботних радосте». Молода панна-покритка незворушно вистояла занадто здовжену обідню, під благословення панотця першою підійшла. І ніхто не рушив з церкви поперед неї. Розступились, дали дорогу, як тіні гетьмана.

Тільки за дверима храму відійшла від дочки гетьмана, своєї ж бо названої сестри Степаниди, яку тут більше Нечаєвою вже звали, пірнула в натовп святковий.

На майдан з церковного цвинтаря викинуло її хвилею молящих. Парубки в козачих строях відтискали під тини статечних козаків, дарма що гетьманівна покритка. В ледь усміхнених устах молодиків неначе бриніло виправдання: за сонця ласка шляхтянки всім, а при місяцю — лише нам...

...Полковник Данило Нечай ще раз навідався до Ворошилівки неподалік від Красного. Сотникові Шпаченку останні накази давав, бо десь мав розпочинатися й суд людський над панами, що знов осілися в селі. Аж примчав джура від Івана Нечая, сповістив, що гетьманівна гостювати приїхала в Красне.

— Спинилась та кумася в шинкарки Кушнірихи...— наостанок повідомив джура.— З нагоди такої отець Стратіон файну службу затіяв!..

Нечай знав, що Гелена не розуміється на православних службах божих. Кому ж той розголос святковий потрібен у Красному? Мусив поспішати, як на пожежу.

...Очам полковника не вірилось. Католики, уніати змішалися в натовпі парафіян.

— Серед зими храм, та й годі, батьку Даниле,— дивувались полковникові джури, козаки.

Не сподівався він на таку настирність молодої шляхтянки. Відчув у тому не лише розпутну кумасю. Її присутність порушує лад настороженого полку.

— Що маємо чинити, пане полковнику? Двох десятків козаків не пожалів сотник Іван для супроводу гетьманівни. Карпо, побратим гетьмана, при ній. Жовнір, кажуть, якийсь тут вештався...

— Жовнір? Який ще жовнір, де він?

— Ніби якийсь з шляхетної прислуги при дітях гетьмана. Параду зажадав сотник для розваги гетьманівни, як те пан Тетеря влаштував гетьманівським дітям на новорічну гульню в Чигирині.

Нечай не зрозумів: жартує чи знущається козак. Намагався сам збагнути, що тут діється.

— Дурниці вигадуєте, хлопці, з полковника кепкуєте. Перекажи Шпаченкові, доведеться зачекати з судом панів шляхти,— наказав джурі.— Відкладемо на жиляний понеділок. Та пильнуйте вітру з Бара і спокою в селі. Бо коли б і головами не накласти. Пан Каліновський, бачу, не забуває ганьби своєї поразки від нас.

Нечай непомітно виїхав з вулиці на майдан, спинив своїх козаків, щоб не наполохати людей. Здалеку бачив, як проходила з дівчатами усміхнена гетьманівна. І заздрощі людські вкололи душу. Яка краснянська дівка змогла б отак грайливо голівку свою, наче маківку, пронести? Хіба що та...

Полковник зітхнув, з коня встав і кинув поводи джурі:

— До канцелярії полкової гайда, хлопці! Мене щось не запалюють оці масничні свята.

А пішов-таки до святкового гурту. До дівочого походу наблизився, гетьманівну провів очима аж до Кушнірихиної хати.

24

А в господі Кушнірихи готують обід. Біля печі аж чотири жінки пишні заговини порають. На сковородах у гусячому смальці клекочуть млинці, пахнуть пампушки з часником у макітрах, на стяблах паруе гусяча печеня.

В хатині, куди увійшла Гелена, гомоніли двоє дівчат: таранкувата Кушнірівна та сумом повита красуня сиріт-ка, вихованка скараного днями підсудка.

— Гай-гай, не сумуй, панно Томільцю...— заспокоювала Кушнірівна.— Не батько ж він панні, ба навіть і не вітчим.

— То так, проше... Але ж пан мені ойцем рідним став. Мав би, як і всі, з тим ся світом еднати не на шибениці, як грабіжник чи бунтар якийсь.

— Молись о тім, панночко.

— Молитва мені, проше паненко, до голови не йде. Якось би й свою душу рятувати...

Гелена до слів дівочих дослухалась, за звичаєм немовби й щиро цілувалася з обома. Навіть Томіла, налякана недавніми подіями, відчула теплоту від тої щирості.

— Матінко моя, як то й заздрісно шепочетесь, дівчата. Чи не про козаків файних? Аж і то... минулися м'ясниці, хіба що колодку якомусь вчепимо,— озвалась гетьманівна.

Кушнірівна засміялась на слова такої файної шляхтянки. У Томіли ж покруглішали блакитні очі, ледве усміхнулися в куточках уста. Жінки насунули до хатини, залементували справді, наче на весіллі. Котрась звернулась, як господиня:

— А нум, жінки, хто душу свою ще не заквасив, як капусту в зиму, розважмо дівчат! Панна Томільця досі як з цвинтаря повернулась. Стефо, звесели панну Томільцю, тож про неї пан Іван стільки бідкався...

Коли Гелена рушила виходити, господиня торкнулась її плеча, як до своєї вже, мовила:

— Лишайся, дочко, розважмо сироту!

Гелена, як до рідної, підійшла до Томіли і руку її холодну взяла в свої обидві. Щось і своє відчула в долі сироти. Веселощів як і не було, наперекір тим гомінливим жінкам. Підкреслено українською мовою заговорила до нещасної сироти:

— Повір мені, панно Томільцю, як собі, добра тобі зичу. Сама я шляхтянка польська, осиротіла в дитинстві і знівечена в дівоцтві. Таж дочкою самого Хмельницького живу на світі, подзвіння тяжке давно вже справивши по батьках. Раджу й тобі, сестро мила, не гонити від себе щастя, коли воно в цім домі зіркою небесною тобі засяє...

— Паненка гречна стільки мені дарує ласки, же я...

— Помовчимо об тім, Томільцю. Вважай мене спільницею та коли хочеш, то й змовницею. Добре чинила би, коли б...— Гелена застережливо озирнулась. Вони лишились тільки вдвох, і панна Томіла з усім запалом дитячої вдячності аж потяглась до Гелени, як до єдиної спільниці на цьому козацькому святі.

— Проше ласкаву паненку, що ж мала би чинити, щоб не здаватись такою?

Гелена засміялась, як з жарту, бо хтось зазирнув, розчинивши двері. Потім поцілувала панну в порожевілу щоку з заздрісною ямочкою.

— Не з радощів хлопської гульні і я сюди забилась. Будемо разом вириватись, але з насурмоченим личком не вирвешся... Той пан, прошу в вікно поглянути, бардзо мене цікавить. Хто це?

— Ах, тен... То ж і є полковник Нечай.

— Нечай? — перепитала Гелена.— Про нього стільки говорять люди, заповзятий пан козак.

— Мого ойця нареченого шибеницею скарав, проше...

— Страшна людина. Але ж і час який, сестро моя! Нечай...

Шинкарка знов увійшла, почула те ім'я полковника, в зітханні вимовлене.

— Пообіцяв завітати наш полковник, дівчатка мої! Панєнка Томільця шануватись би мала... Полковник не зле серце має на неї.

— А що мала би чинити, проше пані, жеби шанування йому виявити?

— За стіл пана полковника запросити чи хоч колодку йому вчепила би.

— Я? — жахнулась дівчина.

Шинкарка багатозначно кивнула головою. Підійшла до Томіли й Гелена, щось раптом збагнувши.

— Вірно, моя люба. Ой, як те пригодилося би в житті! — мовила й почекала, доки вийде з хатини господиня. Тоді прудко скочила до дівчини, зашепотіла їй на вухо: — Звичай у них козачий є, що коли панна в ці дні колодку вчепить котромусь, то не відмовить він і на весну ласкою своєю її вшанувати. Стрічечку якусь, бодай мовчки, вчепила б йому, приспала б тим і інших!.. А спромоглася б на слово, най би тільки мовила: «Хлібом-сіллю віншую пана полковника...»

Надворі полковника оточили сотники, джури, козаки й міщани. Хвалив хазяйновитість брата, що гетьманівну як годиться в Красному прийняв. Ні шибениць, ні скарг шляхти, та й церкву відчинили.

Шанобливо розступились красняни, даючи дорогу сироті Томілі. Вона зблідла — не диво. Це ж їй полковник життя дарував, хто б не хотів подякувати за те.

Панна боязко вклонилась полковникові, як то роблять наречені, закликаючи на весілля. В руці жовтогарячим полум'ям замайоріла стрічка, відтята щойно з вбрання

гетьманівни. Ступила ще, а полковник, мов зачарований, дивився на її щоки з ямочками, на уста тремтливі, в глибінь скорботну очей дівочих поринав і млів з несподіванки. Не боронив, коли до шаблі в'язала стрічку і ледве чутно вимовила завчені по-селянському слова віншування:

— Хлібом-сіль...лю він...шую полковника, щоб не гордував сиротою...

— Матінко моя! Та це ж колодку мені ця квітка вчепила! — вигукнув, розгубившись, Нечай.

Поблажливо зареготали навколо, знітилась дівчина. Задки оступалась від полковника. Нечай теж знітився, стрічку на шаблі пучками ворушив, ледь усміхнувся і таки гукнув під дужий регіт:

— Гаразд, ластівко! Готуй вечерю, прийду!..

25

На безсоння занедужав польний гетьман Каліновський, не спалось йому в Барі. Полон ханський переродив людину. Одкинувся звичок шляхетних, смаки змінились. Колись смакував угорські вина, пиво баварське. А тепер лише воду вживав. Було, що і в одягові кохався, сукнам купців Ганзи та фалюндишам італійським ціну вгадував по блиску від променів з розкішного канделябра на кілька десятків свічок. Тепер жорстоко тамував ті смаки спартанським одягом жовніра. На сон його не клонило, як колись. Чарівне плетиво звитяг у сні, яким пестила його ніч перед корсунською катастрофою, одвічним прокляттям стало. Од ліжка відмовився, спочинок тілу своєму давав уночі, прилігши, як жовнір, на голій лаві.

Не спав і цю ніч. Давно кинув молитись, а свіжим повітрям хіба що дражнив себе, як пса на прив'язі. Жага помсти стала найсильнішим почуттям гетьмана. Того почуття він не проклинав, жив тільки ним.

А коли скликав раду старшин, коли один за одним починали говорити небезіменні в Речі Посполитій лицарі казкових звитяг — Мартин Каліновський спав!

Польний гетьман спав, коли Станіслав Ланцкоронський, мішаючи рідну мову з латиною, доводив доцільність походу на Вінницю, а не на Брацлав. Спав, коли старшини один по одному квапились, неначе вже й рубали «тего здрайцю, лайдака, опришка, мордерцю»

Івана Богуна. Але прокинувся, коли ротмістр Корецький сказав:

— Лицарству нашому легше знести поразку від Івана Богуна, аніж перемагати Данила Нечая!

Слова прозвучали надто замудровано навіть для тих, хто небезпідставно лічив себе безстрашним воїном. Та більшість присутніх лише спромоглась на порожню, навіть блазенську посмішку. Тупими поглядами обдарували ротмістра, можливо, й забули б той замудрований каламбур, коли б не голос розбудженого гетьмана:

— Віват, дябел забирай, пане ротмістре! Чому ж замовкли, панове лицарі? Чи, може, credo quia absurdum est [1], як мовлять мудреці? Чекаю заперечень, дискусії! Проше пана ротмістра, докладніше викладіть свою думку.

— Пощо докладніше, проше пана гетьмана. Тверезість, а не тільки запал патріотичний має вести нас на тую квестію криваву! Відомо ж бо лицарству, шляхті і всьому світові, що Данило Нечай — то укоханий довідця плебсу. Фатальна любов тая піднесе гнів краю за зневаженого Нечая. А воювати плебс, коли він у гніві підносить свої претензії, та ще й нашого хлопа підбурює тим, проше панство згодитись, Річ Посполита зараз не готова. Такого гусара, полковника Станіслава Хмелевського, з полку знято, судити як ребелізанта погрожуємо! А котрий іще за Хмелевським, сином знакомитого воєводи? Жовніри польські, навіть гусари зраджують нам, народ Заподілля й Холмщини підхоплює ту ребелію українського хлопа! На цілий полк набирається вже на боці Хмельницького тих зрадників — жовнірів та гусарів! А чи в інтересах наших підсилювати обурення людове в краї, яким володіти прагнемо. Коли Богун тільки безстрашний вояк, то Нечай є уособленням непримиренного ворога шляхти й Корони... Сквапліва перемога Нечая не є перемога ідеї нечаївства, державних устремлінь українства, а тільки його підсилення...

Натхненну промову Корецького слухали як пророцтво. Озирались, шукаючи такого ж натхненного опонента. Щось не шляхетне було в пророкуваннях князя, та хто заперечить правду?

Раптова подія в замку перехопила вояцьку увагу панства. До кімнати, де кілька годин плелося це словесне

[1] Вірю, бо це абсурд *(латин.)*.

плетиво, зайшов, тільки-но з сідла вставши, Єжи Скшетуський.

Що зморений, голодний,— кожен відчув одразу, бачачи неголене лице, стомлену ходу. Та ж і вони з того часу, як повернувся до війська Мартин Каліновський, позабували, коли мали спокійний сон. Оголошеної війни з Хмельницьким, щоправда, не було вже який час. Але ж і справжнього миру, як писалося в угодах, край не знав. Пломеніли повстання посполитих, воювали ватажки у віддалених староствах. Десятками посполитих, челядь ловлять гусари чи німецькі драгуни, на горло карають. Сотні їх щодня переходять через руки вояків гетьмана, ріжуть їм носи, вуха, б'ють їх лозою, батогами або й чобітьми, доки Хмельницький прагне миру, перепочинку. Стогін і прокльони тих нещасних переслідують лицаря на самоті, і сон йому обертається на жахний день...

Не пожаліли Скшетуського з дороги, зажадали вістей. Не знали, звідки прибув. Та байдуже, їх цікавили вісті з Варшави, де плелась політика Корони, і з Єзуполя, де гетьман Микола Потоцький вгамовував свій переляк і ганьбу другого полону, чекали й новин з Чигирина, і то більше, аніж з Туреччини, чи Молдавії, чи навіть з Москви.

— З Чигирина прибув, проше панство,— озвався Скшетуський.

— З Чигирина, від Хмеля?!

В тому галасі не могли приховати переляку. Адже пилявецький розгром шляхти після Жовтих Вод і Корсуня надовго закарбувався, як кара провидіння. Чигирин! Це місто уособлювало тепер в уяві шляхти кривавий ніж та купи попелу від спалених гербів і привілеїв. Адже поручник Скшетуський на власні очі ті жахи бачив! Він пахне димом тих пожеж!..

Навіть Мартин Каліновський вітав прибулого, забувши на цю мить, що він польний гетьман коронних військ і мав би сам чекати вітання від нього. Серед кімнати зустрів поручника, за обидві руки привітався, не ховаючи стурбованості.

— Повєдж, повєдж [1], пане Скшетуський! Доречно настиг на раду вальну. Лайдацькі бунти знов запалюються навіть не лише там, по той бік Зборовської межі.

[1] Розповідай *(пол.)*.

Маємо скористатися зі скрути Хмельницького і вирушити на помсту за гонор Речі Посполитої! Йдеться лише о тім, в яке перше місто вступати й мечем правосуддя приводити до послушенства та покори українське бидло. Досить ганьби поразок шляхти уродзоної! Лицарство обирає Вінницю, а не Брацлав. Як на те дивиться поручник?

Єжи Скшетуському лестила така честь, славолюбство туманило йому голову. Але ж... Брацлав, Гелена й лист московського царя... Та на вимогу гетьмана мусив розповісти про свої пригоди в Чигирині, в дорозі. Заохочений увагою, захоплювався так, що й сам губив, де він розповідає правду, а де безоглядно творить легенди. Ніяких же свідків!

— На ту, проше панство, грубу образу від полковника їхнього Худолія мусив зажадати його покарання. На колінах вимолював у мене ласки лайдацький гетьман, та грубіяна Худолія таки скарав на очах моїх!..

Поручник нісся, як розгнузданий огир. Він вимагав у Хмеля поваги до себе, вередував подарунками, зневажав хлопську старшину.

— Пан Хмельницький, проше пана гетьмана, урочисто презентував мені на виїзді найкращого коня й двісті левків. Старшині наказав ледве не до Брацлава супроводити мене, а в Городищі сам Іван Богун мав зустрічати мене з старшинами...

І, відчувши по настроях слухачів, що мав би вже одбріхуватись чимсь іншим, примовк. Тож гетьман раптом запитав:

— Зустрів, проше, пан Богун?

— Ні, проше пана гетьмана,— опам'ятався Скшетуський.— Сотники його коня в моїм загоні облудно вихопили, та... мав чимдуж мчати і не зажадав сатисфакції.

Свій промах таки зрозумів Скшетуський, йому зрадив на цю мить власний хист. «Чи не сказати, що в поспіху замість Павла Тетері назвав полковника Богуна?..»

— Може би, пан поручник сказав нам щось про військо того Богуна у Вінниці. Панове радять починати з Вінниці...— підказав Каліповський.

— У Білій Церкві я наздогнав полковника Вешняка з полком, пройшов на з'єднання з Богуном. А це чигиринці, проше панство! Та й уманський полковник Йосип Глух, що змінив загиблого вихреста Назруллу, теж має вирушати на з'єднання з Богуном.

— Що ж таки радить пан поручник? — знов напосідав гетьман.

— Мам ту думку, що й Нечай, коли не п'яний, проше панство, важкий на руку. Та зараз козачі свята, масниця в них... Маю певність, що полковник Нечай буде вповений!..

— То що ж, панове лицарі, до війська! — наказав Каліновський.— Доки прибудуть ті Вешняки та Глухи, поспішаймо заскочити Богуна самого. З богом, за свентий гонор панства шляхти!

26

Другого дня далеко вже в полі по дорозі на Вінницю гетьман відчув, як ті вісті Скшетуського починали його хвилювати. Чи, може, зустрічний вітер з морозом так дошкуляв Мартину Каліновському, що не міг всидіти в сідлі. Довірча розповідь Скшетуського про якийсь лист московського царя надміру його розворушила. «О що дбає та шляхтянка, годованка козачого гетьмана? — дошукувався Каліновський.— О гонорі жони пана Чаплінського, а чи боронить гонор шляхти, з Ягеллонів славою повитої?»

Мартин Каліновський не бачив Гелени, і панегірики поручника її жіночій красі зачіпали його зачерствілу душу. Пообіцяв Скшетуському, що впорається з Вінницею, тоді повернe на Брацлав.

Перший бій польного гетьмана після корсунської ганьби!

Вітер допікав розгарячілому в люті Каліновському. В тривожних роздумах гетьман кілька разів хапався за шаблю.

— Це буде страшна баталія, проше пана Скшетуського,— мовив Станіслав Ланцкоронський.

— Пан Мартин сі руку виважить, аякже! — в тон йому міркував Скшетуський.

Була запівденна зимова пора, та білий сніг робив надвечір'я зовсім світлим. Під лісом завиднів гурт людей. Вершники гасали навколо, та гурт не поспішав, ішов поволі. Гетьман бачив, як замахувались нагаями вершники, як сахалися від них посполиті. Звернув з шляху, погрузав у снігу, та не вгамовувався. Аж на горбку під лісом став.

Цікавість гетьмана до того гурту мусила обходити й інших. Князь Корецький негайно відрядив загін драгунів. Вони протоптували в снігу стежку для гетьмана.

Зо три десятки селян, оточених загоном кінноти, розгублено озирались на гетьмана. Мусили-таки йти, бо того вимагали вояки. Кожен вершник мав шаблю оголену в руці, стриміли й пістолі за поясом. Жовніри наскакували кіньми:

— А нум, харпаки, на заздрощі ласі! До ночі тут з вами панькатись?

Драгуни Корецького доскочили до гурту, спинили. Було в ньому двоє жінок, сивий дід позаду всіх ледве ноги переставляв, кілька літніх чоловіків, а решта молодь, парубки. Корецький наїхав на гурт, ледве молодицю конем не збив з ніг.

— Тю, скажений кінь, прошу пана ясного,— озвалася молодиця, захищаючись рукою, як від удару.

— Цо? — крикнув князь більше для годиться. В його роки жіноча врода ще багато важила. А селянка, розчервоніла на морозі, видалась йому такою вродливою, що гнів вояцький можна було змінити на милість.

— Бялоглова хлопка мала б не коня, а вершника лякатись... Що за люди, звідки правляться? — запитав.

— Хлопи, проше пана. На «язик» з наказу пана гетьмана забрані. Ворошилівські, красняни, проше...

— Красняни? — похопився гетьман, під'їхавши до гурту.

До Каліновського підскочив значковий товариш і доповів, що здебільшого їх узято в лісі: сухе галуззя на топливо брали. З десяток краснян на озері рибу порали в вершах. Молодиця одна з чоловіком у гості до батьків у Ворошилівку з Красного йшла. Чоловік утік, скочивши в провалля за лісом, а жінка очі жовнірові заплювала...

— Лайдачка, пся крев! До мене її,— звелів польний.

Молодиця, біля якої загравав Корецький, боязко зиркнула на грізного гетьмана.

— Ясний пан на мене? — показала рукою на свої груди і ступила до Каліновського.

— З Красного?

— Та вже ж з Красного, паночку. Явтухова тепер, з м'ясниць оце, Ориною звуся. З чоловіком своїм Явтухом Голодрабенком до рідні пущення вшанувати йшли.

— Не базікай!

— Отакої, людочки...

— Ну!.. Кажи, що питатиму, бидло українське!

— Таж питайте, паночку.

З гурту виступив літній селянин.

— Вона... молодиця ще, лиш на зорі жінка. Дурне, прошу пана, чи й знає що. Може би, пан у нас, чоловіків, розпитався?

— Замовкни ж, лайдак! — гетьман ледве стримувався, щоб не клацати зубами, як голодний вовк. Та руку втримати не зміг. Просто в чорну бороду селянинові ткнув шаблею й розлючено повернув нею. Упав чоловік на сніг, захрипів, конаючи.

— Л-лайдак! — гидливо лайнувся гетьман, гублячи слова.— Хто в Красному? — гримнув на Орину.

— Та вже... прошу пана, як хочете, а люди там.

— Не те питаю, схизматка бридка! Військо яке в Красному?

— Матінко моя...— застогнала молодиця.— Про яке військо питає пан? Жовнірів, як і в пана, кілька...

— Га, жовніри? Брехати, пся крев, хлопка!..

Орина лише зойкнула й руками лице затулила, щоб не бачити своєї смерті.

Та смерть навіть розлюченому гетьманові здалась непотрібною. Відчув, що не зможе про щось допитатись у селян. Правда, а не трупи їхні йому потрібні.

— Нєх пан воєвода допитує своє непокірне бидло,— придушеним голосом велів Ланцкоронському й од'їхав від гурту, щоб не бачити страшного погляду очей зарубаної молодиці.

Надходив вечір. Один по одному ступали до воєводи налякані люди. Ланцкоронський довідувався в кожного, чи знає він свого пана. Виявилося, що й знають, а більше чогось не наважувались казати.

Нарешті воєвода запитав і про Нечая.

— Ото, пане воєводо, полковник! Кажуть, що й волові роги розчахнув аж до ніздрів, коли розгнівався!..— мовив парубок з гурту.

— Не про роги питаю. Що робить тен полковник у Красному? Адже полк його мав бути в Брацлаві...

— Таж без полку й бачили. Як, було, заскочить улітку...

— Питаю, що чинить зараз у Красному?

Парубок розвів руками, на гурт озирнувся, як підтвердити просив:

— Хіба що зараз оце, як повечоріло... А ранком не було його в Красному. Нас ото по рибу нечистий потаскав до тих верш. Люди збирались уніата-попа просити, аби службу відправив у церкві.

— Пощо так бреше розбишака? Еж Нечай уже кілька днів, як заслав полк у Красне! Та й панотця-уніата на шибеницю здер, пся крев!

— Чи ти бач, таки повісили уніата,— наче здивувався парубок.— Царство душі панотцевій...

Ланцкоронський аж стогнав від безсилля перед цим непорушним муром душ. Пробував відводити полонян геть, пошепки допитувався, золотом манив, погрожував. Та щоразу змушений був вислуховувати розповіді про що завгодно, тільки не про Нечая. Неначе полковник той існував лише в уяві чи в легендах.

— Ладні ласкавому панові й більше б розповісти, та ж давно вже співали про нього кобзарі у нас,— наче аж жалкував парубок.— Такі замети, зважте, пане, чи й проб'еться чоловік, хоч і кобзар...

— Карать! — загримів здаля гетьман.

На селян накинулись жовніри, гусари, драгуни...

27

Зовсім звечоріло, гетьман квапив до села. Скривавлений сніг горів йому в очах. Чи не від того й на сон аж тепер потягло. Двоперстий хрест промахнув перед чолом.

Та в цю хвилю ген з лісу чи просто з вечірньої темряви виїхав вершник, тягнучи на мотузі ще одного нещасного. Той спотикався, підбігав, щоб не тягтись за конем. На його щастя, витоптаний сніг полегшував ходу, та й кінь під вершником притомився.

Відважний козак з в'язнем на мотузі захопив гетьмана. Сон йому мов вітром здуло, рушив назустріч воякові. Той неквапно під'їхав до балочки, та не спустився вниз, а зупинився аж за гони від гурту. Коли вершник побачив трупи на зчервонілім снігу, обличчя його в першу мить застигло. Та по хвилі пролунав його відчайдушний зойк.

— Орино!.. Ой ляхи прокляті!..

Наче притих і вітер, ущух дошкульний мороз. Той крик як ножем різонув слух людей, що їхню смерть затримав козак на кілька хвилин своєю появою.

— Явту-ух! — разом скрикнули селяни, руки свої простягаючи до молодого Оринииого чоловіка.

Кінь під козаком з ями снігової вискочив, заіржав і помчав геть. Явтух шарпонув мотузом свого в'язня. Та коли той упав, зашморгнутий, у сніг, він облишив мотуз. За ним через балку вже рвонули драгуни, гусари. В тісному гурті заважали один одному, а вирвавшись на пагорб, загрузали в нетоптанім снігу, по одному й спинялись. Явтух пірнув у сніжану куряву і зник у густому лісі, огорнутому вечірньою сутінню.

До змотузованого підскочив поручник Скшетуський, каменем злетів з коня.

— Ігнацій! — аж застогнав, підхопивши свого жовніра. Присохлим струпом жевріла рана на голові, а переляк і зашморг робили його мерцем. Скшетуський розв'язував зашморг на шиї, стрясав гусара.

— Цо то є? — гукнув, не стерпівши, гетьман.

— Мій Ігнацій, проше пана гетьмана! Тен гусар, же я пану розповідав про нього. З Чаплінською ся мав...

Ігнація відтирали снігом, з чиєїсь кварти напували горілкою, пов'язували йому голову. Та він лише посміхався страшною посмішкою божевільного.

— Ну ж, Ігнацію! Кажи, що трапилось! Де пані Гелена, чи забрав у неї тен клятий лист? Чому в такім ганебнім ескорті мав правитись, вояче? — не вгавав Скшетуський.

Гусар нарешті прочумався, на Скшетуського лячно позирнув, навіть спробував підхопитись.

— Проше пана поручника...— ледве видушив.

— Тут йогомосць польний гетьман.

— Тен рабусь... карк зламав мені мотузом,— заговорив Ігнацій.— Як хижий звір, з-за дерева накинувся й той лист московського царя до Хмеля... Ой, проше пана гетьмана, Красне... до Красного чимшвидше! Пані Гелена в шинкарки пущення їхнє з моєї намови справлятиме цю ніч з краснянами... Одинадцять хат гулыню вчинять для сотників Нечаєвих. Сам він у Ворошилівці з тим лайдацьким сотником Шпаченком...

— На Красне! — щосили крикнув Каліновський.

Вихопив шаблю, загарцював на коні.

— Панові ротмістру Корецькому віддаю Шпаченка у Ворошилівці. Маєш, пане, птицю, зумій обскубти. Оточимо Ворошилівку, щоб і дух звідти не винесло за вітром... Пан Пясечинський з усім посполитим рушенням

огорне Красне аж до Брацлавського шляху. Панові воєводі даю право увірватись до Красного. Така нагода напасти на п'яних, на сонних. Та панну ту, Чаплінську, живою вхопити й...

— Мені на руки...

— Пану Скшетуському на руки здати! Звитяга легка, лицарський дух піднесе на квестію подальшу... Нечай мусить живий а чи й мертвий мені дістатись! На Красне, на Нечая!..

— На Красне! Нех жие шляхта! — загуло понад лісом.

28

Карпо зазіхав на порожню ніч, як на добро. Заходив у простору повітку шинкарихи до свого рябого коня, в темряві помацки перевіряв, чи має що їсти. Кілька разів проходив і до ясел, де стояли коні гетьманівни. З мстивим почуттям, навіть з насолодою простягав руки, щоб обікрасти цих коней, рябому своєму підсипати вівса. Натикався на теплі й ніжні ворухкі губи коней, відчував сором. Худоба ж, а не Гелена тут! Винувато гладив коням лоби, наче пробачення просив за свій намір.

До трьох засідланих коней полковника Нечая та його джур не підходив. Підпер спиною соху повітки, вдивлявся в небо, засноване хмарами, на пісню себе здужував, щоб зганяти сон.

Сокоріла курка півнем,
А дівчина куркою —
Закликала, цілувала
Парубка... ціпурою!

Прийшов до воріт. Хоч би ж душа одна для розваги в дворі чи на майдані. Машталіри гетьманівни, джури полковника, гулящі з вулиці — всі пішли до корчми. В покоях Кушнірихи й Гелена справляє пущення. Полковника Данила Нечая з панною Томільцею зводять молодиці.

— Або з розуму! — вголос міркував Карпо. А він, як неприкаяний, сам-один у просторах ночі, йому Гелену пильнувати наказано!

Розчинені навстіж ворота присипані снігом, притоптані на всю зиму. Карпо зіперся на стовпець тину, а гріховна спокуса потовктися у шинку між людьми так і смоктала, виварювала терпець із нього. Відпльовувався,

аби спокусу забути, і живосилом згадував, скільки за дев'ять років сусідська сучка щенят наплодила...

Лічив, а до ночі пильно дослухався. Приверзлися й слова гетьманівни, мовлені ще увечері при покойових дівчатах:

— Пан Карпо слугує мені так вірно, же я неодмінно ойцеві про те скажу. Сьогодні ж велю шинкарисі, щоб кращим вином на ніч пригостила козака.

— Таж не п'ються козакові вина у виправі, на чатах я поставлений, Гелено,— відмовлявся.

— Не всю ж ніч чатувати! Завтра ми домів повертаємо.

— Ні, прошу, Геленко, не личить козакові пити, доки він при зброї. Коб ласка твоя, в Чигирині. Отам би випити при гетьмані той келих!

Не по собі робилось козакові навіть і зараз, коли згадував серед ночі про те. Дізнався, що й полковник згодився прийти на вечерю до Кушнірихи. Гелена пташкою пурхала в покоях. Одинадцять бочок горілки купила в броварів і подарувала сотникам, щоб почастувались ради такого дня. Дими знімались у Красному, смаженею запахло.

— О-ох, тримайся, Карпе, о спокої Богдана дбаєш!..— наказував собі Карпо.

Пригода з Ігнацієм у Брацлаві не давала йому спокою, насторожувала. Не помічав його більше, та надто вже щебетала Гелена. Чого б це?.. Про щенят уже не міркувалось, дужим тілом потягнувся на схід місяця. Може, таки випити з машталірами, поспівати між людьми?..

Рублена баня церковної дзвіниці маячить чорним шпичаком проти густо-сірого неба. Навіть хреста не видко. Коли б удень не бачив, не знати за що й сприйняв би ту чорну будівлю. Повз неї просто на обрії засвітилось дві зірки. Певне, з веж замкових. До замку поза церквою вела широка вулиця з столітніми берестами з обох боків. Від церкви через майдан пролягав шлях на Бар. За Красним той шлях простягся ген туди понад річкою.

Карпо не бачив ні вулиці, ні шляху того, ні річки. Три явори над головою в нього потріскували від морозу. В хатах козачих опівночі погасли вогники. Тільки де-не-де зривались уже п'яні голоси, ледь придушені ніччю.

29

В корчмі шинкарки Кушнірихи, як навзагони, грали музики. Віконниці хати були дбайливо причинені. Та Карпо пересвідчувався, що пані шинкарка затіяла гульню до самого ранку. Не був здивований, коли почув іще на кількох кутках села п'яні співи й музики. Красне догулювало масницю, справляло заговини на великий піст.

В покої покликано й Карпа та обох джур полковника Данила Нечая. Ще в сінях чемно поскидали шапки, зайшли. Хоч і козаки, а не челядники, та ж при ділі вони, як на постерунку. В хаті хмарою хмара стояла, музики грали «Конопельки терла з козаком», а полковник навприсядки шкварив танок перед зблідлою панною Томільцею. Гетьманівна з-за столу словами бадьорила її, до танцю з полковником намовляла, бодай би з чемності. Дівчина стояла, вимушено всміхалася і з жахом стежила за полковником. Залізні підкови на його сап'янцях трощили дубову підлогу, пилюка вихором знімалась навколо, а оксамитові чумарка і штани надимались, немов носили ото полковника в танку, підкидали аж до стелі. Карпові й джурам вже налили горілки. Карпо, як заворожений усім баченим, безтямно взяв з рук Кушнірихи жбан. Музики не переставали нівечити скрипку, тулумбас, кобзу та бубон. Гамір та пісні ломили Карпові голову. Мимохіть поглянув на Гелену. Мов блискавкою освітило його розум. То ж кумася гетьманівна впоїти його хоче! Заклопотана Гелена не встереглась, в очах її, спрямованих на жбан у Карпових руках, козак устиг побачити нетерпіння: нап'еться Карпо сеї ночі а чи пересилить себе? Лиш мить вагався. Хтось підштовхнув руку, хлюпнуло питво, немов кров'ю ополоскало руку й серце.

— Не пиймо тут, козаки! — прошепотів обом джурам.

Козаки озирнулись по хаті. Справді, не в своїм колі себе мали. На лавах пани урядники краснянські, жіноцтво пишне з повних келихів пригублює вино. Приймачка гетьманова очей з них не спускає. І пішли за Карпом, як чаші з вівтаря, несучи поперед себе невипиті жбани.

— Ото гуляє пан Нечай...— захитав головою Карпо.— Готуйте, хлопці, коней! Чує моя душа, що панові полковнику до попа з тою паненкою а чи й до ксьондза постигати треба, доки піст не зайде...

І вилив горілку геть. В словах і рухові тому прозвучала пересторога. Джури вийшли за Карпом надвір, жбани з горілкою досі несли в руках, таки аж у сніг спорожнили їх.

Мороз міцнішав, і вітер розходжувався, на завію бралось. Північна зірка губилася у важких рваних хмарах, десь мав сходити прищерблений місяць. Випереджаючи його, чорні хмари вже брилою знімались над обрієм.

— Чогось мені млосно робиться від цього свята...— мовив Карпо.— Чуєте: ніби селезнем затьохкала знатужена крига на ріці. Чи не кіннота? Агей, скажи, брате, полковникові!

Джура кинувся до хати. Без шапки, розігрітий питвом і танком, не ховаючи й гніву, що потурбували, вийшов за джурою Данило Нечай. Парувало з нього святом і силою. До воріт насторожено пройшов.

— Що сталось тут?

— Це я, козак Карпо Півторалиха... Не п'ється мені... Взяв би ось шаблю, пане Даниле, вчепив би про случай... На кризі он, чуєш, селезні затьохкали. Може би-сте, звелів підвести коня?

Полковник, як у тумані, слухав ті слова козака Гелени і чув у них докір. Та шаблю хоч і гнівно, а таки взяв.

Вухом до мерзлої землі припав полковник, як прикипів. Ніч замовкла, кліпаючи зірками в прогалинах між хмарами. Гомін землі мішався полковникові з музиками, з дзвінким сміхом панни.

— Що за халепа?..— зовсім мирно вже озвався Нечай, підводячись.— Хіба Шпаченко з Ворошилівки таки правиться?.. Справді, неначе кіннота. А де ж сторожа? Джури, котрий тут! Підняти сотників на ноги, припинити гульню! Нехай довідаються, хто там кригою бавиться на річці. Та в замку чати розбудіть!..

З хати в розчинені двері прорвались тужіння музики. З старшинами, з урядниками Красного вийшла Гелена. Карпо опинився біля неї. Йому-бо доручав її сам гетьман Богдан.

— Не застудитись би, Гелено. Дівчата, керею панні Гелені!

А в цю мить біля річки, десь на шляху, почулись виразні голоси. Коли чужі, невже й страху не мають, так гомонять? Раптом біля воріт озвався козак:

— Пробі, люди! Вони викрадають ось грамоти... Ляхи з військом прокрались!

Карпо підскочив до козака і вихопив у нього грамоту. «Таки перехитрила кумася, передала!» — майнуло в думці.

За Карпом до воріт кинулись люди. Та полковник Нечай владною рукою зупинив їх, в розчинені ворота пропустив свого джуру.

— Які ляхи, де вони? — допитувався в козака.— Що ти мелеш, козаче, схаменись!.. Адже в Ворошилівці сотник Шпак чатує.

— За мною вони гнались! На кризі кінь мій провалився, а вони в об'їзд Красного пішли!..

У корчмі замовкли музики. Ще один джура з осідланим конем стояв уже біля воріт. Козак через п'яте-десяте розповідав Нечаєві:

— Гусара я напав у лісі, грамоту якусь розгорнув з хустки, читати намірявся, клятий. А я й напав, крадена, бачу... Видер її та й зброю заразом. Мав би зарубати, а він признався: грамоту, мовить, царя московського викрав! Ігнацієм назвався. То й пожалів я його. А він, паскудний, шлях мені перебрехав, до своїх привів. Вони ж... Орина моя, пане полковнику, в снігу, як у троянді кривавій...

— Ляхи в Красному! — гукнув якийсь вершник, пролітаючи майданом.

І разом з вигуком тим на околиці спалахнула перша запалена оселя, звідти ж долинув галас нападу кінноти. В Красному знімався псиний гвалт і крик на пробі розбуджених нападом краснян.

— Тобі б, Карпе, полковником брацлавським бути, а не козаком!..— кинув Нечай.— Ну, кумасю моя мила, чи хміль, а чи кров людську ти заварила в те питво...

Хтось гукнув, перебиваючи слова полковника:

— Втікаймо, Нечаю, ляхи в місті!

— Уже й тікати?

Як стояв, без шапки, з оголеною шаблею, вихопився на коня. Якусь мить ніби вагався, шукаючи, з чого починати.

Запалало ще кілька осель, погрозливими заграваами засвітилася ніч. На майдан в багряному світлі вискочили перші вершники кінноти Ланцкоронського. З другого боку їм назустріч бурею винеслись козаки, попереджені джурою Нечая. Збудили полковника від клопітної задуми. Йому час! Гукнув, рушаючи:

— Карпе, друже, скачи до гетьмана в Чигирин, шляхта зрадила! А Нечай ніколи ще не втікав від ворога!..

30

Данило Нечай вискочив за ворота. В спалахах заграв козаки побачили свого полковника. Його буланий кінь неначе горів полум'ям. Розхристаний, без шапки мчав Данило Нечай. Він не підносив шаблі вгору, а тримав її збоку, перекинувши через коневу гриву ліворуч. Від шаленого вітру а чи від злості на щоках полковника блищали сльози. Чи, може, то вогонь з очей іскрився на шабельному рубці, на щоках...

Легка кіннота Ланцкоронського галасувала у вулиці, не встигла ще розгорнутись на майдані. На неї й налетів Нечай з козаками.

— Приймай гостей, Іване! — гукнув полковник братові, що вискочив з-за церкви з брацлавською сотнею.

З городів, з вуличок посунули жовніри, драгуни. Упевнені в тому, що застануть у Красному п'яний полк, вони не сподівались на таку раптову відсіч. Перші з них, мов громом вражені, лягли під козачими шаблями. А позаду натискали інші, припікали палаючі оселі. Брязкіт зброї тонув у стогоні конаючих, іржанні здичавілих у бою коней і неймовірному гаморі, що насувався знавкола.

Уже не мчали коні, стирловані в баталії. Ось один став дибки й скинув неостережного вершника. Дикий жах горів в очах тварини. Кінь загріб ногами в повітрі, як захищався від страшної навали, і впав, збитий другим конем, потоптаний десятками кованих копит.

Козак на тин зіперся спиною. В одній руці уламок шаблі, в другій — ганчірки клапоть від корогви ляської. Чого опинився тут і що навколо коїться — не міг збагнути. Хотів іти, спіткнувся й мертвий повалився на ворухкі тіла. На конях лють іскрила шаблями, а на витоптаному снігу були лише стогін і смерть.

Козаки через трупи гнали коней за своїм полковником. Ніхто не додивлявся й не чекав краю баталії, своїх упізнавали чуттям. Шляхта за давньою звичкою неймовірно галасувала:

— За пана круля!.. За матку боску Ченстоховську!..

Козаки ж тільки зубами скреготали, борючись кожен проти п'ятьох. Вони знали, за що мають битись — за

власне життя, за волю краю. Не було коли за слово вхопитись у такому шалі бою. Зручніше мовчати, коли ворог галасує, по тому крикові його скоріше впізнавали.

Гусари зупинились. Перший, що повернувся на втечу, перед тим як бути зарубаним Нечаєм, устиг ще крикнути:

— Пропали, Єзус-Марія!..

Він таки пропав, та іншим нагадав про рятування власної душі. Козаки натиснули, свіжими силами заміняли полеглих. Полковник Нечай рубався в оточенні ворожої кінноти, щоразу з'являючись у найнебезпечнішому місці. Те, що був він без шапки, вирізняло його і для своїх, та й для ворогів. По щоках, по руці стікала кров з поранень. Козаки бачили, що Нечай б'ється, й цього було їм досить. Як леви, йшли за ним, тиснули ворожу кінноту з краснянської вулиці.

Аж за мостом драгуни повернули на втечу. Частина дременула по льоду, інших погнали шляхом, добиваючи відсталих у глибокому снігу.

Надходив ранок. За мостом спинився Нечай, спинились його сотники, козаки. Озирнулись на Красне, і похололо їм у збурених перемогою душах. З усіх боків палало Красне, димом застилався небокрай, звідки мало сходити сонце.

Неймовірний галас знявся знов навколо: відбито тільки частину ворога, що з шляху зайшов до Красного, а решта, користуючись боєм, оточувала місто.

Нечай оглянув поріділих сотників, козаків. Не бачив, що тільки шмаття оксамитової чумарки теліпалось на ньому, покривавленому ворожою кров'ю.

— Сотник Іван поліг? — запитав у козаків.

— Поліг, пане полковнику...

— Клята шляхта!..— простогнав Нечай.— Сотники Кривенко, Степко, пробивайтесь полком через майдан до фортеці! Ляхи перехитрили нас. А я розшукаю брата серед загиблих і дожену.

— Але ж, полковнику, нема часу на розшуки! Ляхи хмарою оточили село. Драгуни знов повернулись!

— Тут я полковник, а не ляхи! Сотники, велю: збирайте козаків — і до фортеці! Зі мною лише брацлавці сотні братової підуть.

І знов погнав скривавленого коня. Кілька разів кінь спотикався об трупи, а таки ж виніс на майдан. Там серед калюж крові між трупами побачив Нечай, як зво-

дився окаряч і падав його брат Іван. Обличчя його було посічене, права рука одрубана, очима не бачив.

— Іване! — скрикнув полковник.

— О брате, припини мої страждання! Мені вже все одно. Прошу, козаки!.. Рубайте мені голову... О боже! — стогнав Іван. Данило Нечай на мить закам'янів. Навколо стискався обруч смерті, от-от відріжуть ляхи путь до фортеці. А голос брата — то голос крові, яка стікала з Іванових смертельних ран. За церквою, біля корчми, у вулицях уже зчепились козаки сотника Грицька Кривенка з навалою Пясочинського. Краснянський сотник рубався, боронячи вулицю, щоб мати шлях до відступу Нечая з козаками в замок. Гусари завернули драгунів і мчали, не обминаючи й своїх трупів. З бічних вулиць, з дворів залунали постріли.

— О брате, заклинаю родом нашим, добий мене...— в муках молив брат. То справді буде краще для Івана. Не люті драгуни й гусари затопчуть копитами, в калюжах крові втоплять. Не дасть того Данило Нечай!..

— Погано, брате, слугувати радиш. Читай молитву!.. О мати моя, Закіро!.. Тільки провів по очах долонею. Навіть не озирнувся, як з-під його шаблі геть покотилась братова голова...

Козаки брацлавської сотні вже рубалися з гусарами гетьмана Каліновського. Данило Нечай одним помахом до сідла розсік гусара Ігнація. В ту ж мить відчув, як і в самого ніби запалала в полум'ї ліва рука. Німіло плече, до серця підступила млость. Вже розмахнувся й на другий удар, та зустрівся з вправно підставленою шаблею Скшетуського. Посипались іскри чи то з шабель, а чи тільки в затуманених очах. Падав зарубаний кінь під ним, та ні сили вже, ні волі не стало звільняти ноги з стремен. Тільки на мить запалилась свідомість, розплющеними в натузі очима побачив, що й ворог його не втримався в сідлі від його удару, падав з коня з перебитою шаблею. Поручник Скшетуський видирався з-під мертвого коня. З останньої натуги полковник упізнав козака, який устиг зарубати коня під Скшетуським. Ту ж мить як блискавкою черкнула згадка про Гелену. А вогонь зажирав уже голову, от-от зникне світ...

— Карпе! До Хмеля її, кляту кумасю, на суд!..— востаннє крикнув Нечай.

Кількома списами проколений, кількома шаблями дорубаний, навіки замовк полковник Данило Нечай.

Не важко було Гелені збагнути жахливість становища в Красному. В першу мить розгубилась, за жінками порвала з хати Кушнірихи. Зовсім-бо не тим уявлявся їй порятунок, який обіцяв Єжи Скшетуський. Обіцяний лист Москви віддала Ігнаціеві, гульню влаштувала. Як і казав Єжи, коронне військо заскочило козачу вояччину в Красному. Що ж далі? Де ж Єжи Скшетуський, як йому дати вістку про себе, куди озватись? Час і самій ловити своє щастя, коли розпочала шукати до нього стежки. Не прогавити б коронної гусарії.

Сама! Мусить сама діяти! Бо не вирвалася ж іще з рук гетьмана, доки при ній цей сторож Карпо... Машталір при санях добре знає шлях до Бара, сама випитала. На майдані бій, вона мусить скористатися з того! Гелена кинулась до стаєнь.

— Мерщій коней у сани! Бачите, що коїться, мерщій! — підганяла машталірів. Навіть керею встигла вихопити в шинкарки з хати.

— Геленко, я мам!..— раптом почула голос Скшетуського, що, хитаючись, наче п'яний, біг від воріт.

Гелена рвучко обернулась і закрила очі руками: поруч з Скшетуським вихопився Карпо. Ротмістр замахнувся й рубонув шаблею. Рубонув більше повітря, бо Карпо спритно відскочив. Другим помахом шаблі Скшетуський таки дістав плеча козакового, але й сам у наступну мить падав, розсічений Карпом. Настиг і Явтух Голодрабенко, дістаючи й своєю шаблею ротмістра. Він же й ухопив Гелену, яка кинулась до поручника.

...На майдані ще догоряв бій, коли Карпо з Явтухом проскакували на несідланих конях останню небезпеку по шляху вже за Красним. Примотузовану до саней, як немовля в сповитку, вивозили з Красного й Гелену. Рябий Карпів кінь, як підставний, мчав поруч саней теж без сідла, але й без уздечки. Гелена очумувалась і знов непритомніла. В дворі спробувала закричати на пробі, та хто почув би її в такім кривавім содомі! З відчаю непритомніла, коли мотузували, а й опритомнівши, не бачила просвітку. В очах миготів розчахнутий шаблею Єжи Скшетуський. Безсилим стогоном тамувала страхітливу свою путь назад, до Чигирина.

— Була б моя воля, брате Явтуше, на налигачі б її, паскуду, привів до гетьмана,— аж зубами скреготів

Карпо.— Та не велів самому карати! Знала б пані шляхтянка, з чого починаються псалми царя Давида про вірність землі своїй...

Та вже в Оратові довелось Явтухові й самого Карпа покласти поруч з Геленою: в нього розвередувалась рука в плечі, в огонь кидало козака, ледве на коні тримався. Гелену розмотузували, слово дала не тікати.

До двох коней у сани припрягли й Карпового рябого. Мчали сніговіями, не вишукуючи битих шляхів, аби ще за снігу доскочити в Чигирин. Та поспішали ще й тому, щоб застати гетьмана, самому йому, як судді, на руки віддати Гелену. Так-бо наказував Богдан Карпові, виряджаючи його навздогін Гелені.

Помічав хворий, як дивилась на нього Гелена. Ніби заклинала всіма духами зла, щоб не встав він з цього ложа. Хотів озватись: цікаво ж бо йому почути від неї хоч якісь виправдання. Та чи не здалося б їй, що це було б його прощанням перед смертю! О, козак Карпо Півторалиха вмирати ще не збирається. Кортить таки дістатись бодай якогось щастя, яким марив, як і всі люди... І не обізвався, не потішив тим шляхтянку. Хворе плече з раною прикрив йому Явтух тими ж хутрами, якими були вкриті й ноги гетьманівни. Троє коней, як змагаючись між собою, мчали, відчуваючи вправну руку машталірів-козаків. Груддя снігу в вихорі летіло з-під копит, часом залітало і в сани. Впала одна грудка Карпові аж на лице. Як не крутив головою, грудка ще глибше влягалась і морозила козакові під вухом.

Карпо розплющив очі й побачив, як Гелена тішилась такою незручністю козака. Вона мстилась йому бодай би дріб'язковим злорадством за своє знедолення, ключ від якого потрапив до рук цього вірного слуги гетьмана.

— Гелена, певне, думає, що мені прикро з цим кавалком снігу? А то я граюся знічев'я,— мовив Карпо.

Рвучко відвернулась. А Карпо напружився з усіх сил, зіперся правою рукою й підвівся. Грудка снігу скотилась геть. І ту ж мить Карпо непритомний упав у сани.

32

В П'ятигорах Гелена порадила лишити хворого Карпа в теплій хаті. Вона поволі переставала бути невільницею, а кожні гони наближення до Чигирина здавались

їй порятунком, надавали певності. Коли запитає вітчим про лист московського царя, здивуватись доведеться — не бачила, мовляв, і не чула... Про те, що викрадалася з рук Карпа, сама не скаже, а цьому Явтухові гетьман може й не повірити. Карпо ж умирає, це для неї ясно, а зі смертю тої людини вмирають і її злочини. Втікатиме до Чаплінського з Янчі-Грегором. Від тих думок та певності пожвавішала, забирала й голос. І Явтух послухався її, лишив Карпа в П'ятигорах. Коня його не випрягали з саней, про згоду в Карпа й не питали.

Лиш одного не поцінувала Гелена — козачого побратимства! Як вірний побратим, Явтух вирядив Гелену при машталірах, а сам лишився в П'ятигорах. Ще в Красному-бо, в ту страшну ніч, заприсяглись на побратимство. В бою з загонами Пясочинського шаблями помінялися — Карпо впізнав коштовну шаблю Ігнація. То була застава в довічній вірності.

— Не міг я, Карпе, самого тебе лишити,— виправдовувався Явтух.— Нехай їй трясця, тій кумасі, коли б і втекла. Доїде й без нас, а я дякую їй за добру думку лишити тебе в теплі.

Карпо вже лише очима говорив, бо важко давалось йому слово. Поклали його в хаті старого діда-пасічника, колишнього козака. Двох синів мав у реєстрі козачім, як рідного, прийняв пораненого. Розігрів якесь мастило з воску та на прив'ялений ще з літа лист чемериці намазав. Розм'яклий гарячий корж до рани на плечі притулив. Медом хмільним, молоком та люлькою міцною частував.

— Одужаєш, козаче, не таке загоювалось,— заспокоював.— Мого Сірка на пасіці вночі звір покусав не згірше, як оце й тебе ляхи. За тиждень і заросло від деревію з воском.

Вночі, коли дід Омелько дрімав на печі, Карпо торкнув Явтуха за плече.

— Спиш, Явтуше?

— Та чи ж заснеш за тими думками? Орина з думки не йде, без хреста померла небога...

— З хрестом, звісно, не так сумно. Та мені ось і з тринадцятьма хрестами, господи прости, вмирати не хочеться. В мене ж діти... Е-ех, душа моя, як той овечий хвіст, знов у реп'яхах... Не збираюсь я вмирати, кат його матері, Явтуше! Невже не довезуть козаки нашу кумасю?

— Довезуть! Казали, що знов віжками, як у сповитку, вмотузують.

— Може, й довезуть. А тут у діда Омелька і я вижив, не помру. Сідлай, брате, коня та скачи до Білої Церкви...

— Таке тобі... Знов гарячка в тебе, Карпе, заспокойся. Може, води вип'єш чи й... горілки? В мене є трохи.

Карпо спробував усміхнутися. У блідому світлі з вузького віконечка Явтух ледве помітив ту усмішку. Але помітив, зрозумів.

— Чого це маю по всяких церквах пороги оббивати, білі вони чи руді? Видужаєш, удвох і навідаємось.

— Не до жартів нам, Явтуше, я насправді мовлю. Чув, старий увечері казав, що батько Хміль пройшов уже на Білу Церкву з військом. Аякже, всидиш у Чигирині, коли ті ідоли вже покордонні полки патрають! Коли б зараз оце ти вирушив на Володарку, то завтра надвечір і в Білій би опинився.

— Ну, приїжджаю до Білої, кажу: «Здоровенькі були, кого не бачив!..»

— Кажеш і це, аякже. Драстуйте, люди добрі, до Хмельницького, мовляв, покажіть стежку. Бо ж до нього з вістями важливими, яко до гетьмана цілої України!

— Аякже, ждуть не діждуться там Явтуха. Його тільки й не вистачає до клопотів гетьмана...

— Стривай, бо таки не вистачає! Гетьман же досі, може, й не знає про напад шляхти на Красне та про загибель Нечая. А хто йому о тім правдиву вістку принесе? Скажеш, козак Карпо Півторалиха послав. Оповіси, що ляхи вночі напали й запалили місто з усіх боків, а Нечай поліг... А вже потім віддаси йому цю грамоту і, де взяв її, в кого з руки видер, як молоду жінку втеряв,— все розкажеш...

Мовчав Явтух. Лист узяв з Карпових рук. Та як самого його лишити на чужі руки, немічного!

— Добре, Карпе, поїду! — таки наважився.— Скажу, Карпо прислав. А ти ж не лінуйся, одужуй тут. Все, що знаю, розповім: і як Ігнація, того ляха, ловив та розпитував нагаєм, і про одинадцять бочок горілки сотникам, і про панну Томільцю скажу...

— Про Томільцю не треба! У кожного з нас, як і в Данила Нечая, трапляються заскоки. Чи це потрібно знати гетьманові про мертвого? А ось про те, що гетьманівна до ляського ротмістра вирівалася в тебе,— про те

скажи. Але після того, як віддаси листа. Та скажеш, Явтуше, що й твою Орину вони з кумасею цею без хреста на той світ загнали, кляті єзуїти...

Явтух долонею затулив уста хворого, до діда Омелька на піч озирнувся.

— Цить, Карпе, я їду... Значить, понад річкою на Володарку, а звідти на Білу?

Карпо вже тільки очима кліпнув. Явтух поцілував його в чоло, зі столу шаблю свою взяв і пов'язав до пояса. Далі підійшов до стіни, де на кілку висіла його шапка, одяг її і, низько прихилившись у дверях, вийшов.

Надворі співали півні. Явтух провів коня повз хату, щоб чув Карпо, і вже за воротьми сів у сідло.

«А що, як вернеться клята дівчина?..» — подумав.

Та кінь уже зривався учвал, огинав низькі в заметах тини осель. За останньою хатою Явтух звернув у ліс, де косогором спускався до річки шлях. То й був козачий битий шлях на Білу Церкву.

33

За два дні Явтух тільки двічі з сідла сходив, і то — щоб коня підхарчувати. За Володаркою вже й чимало війська здибав. Кілька разів потрапляв до рук татар. Де брехав, де погрожував, а здебільшого просто втікав, покладаючись на доброго коня. Надвечір другого дня його зупинили козаки на переправі через Рось. Сідло нове польське їм у око впало. Зняли його з коня, і Явтуха до полковника привели. Полковникові було не до затриманого: переправу кінноти лаштував по приталій кризі. До обозного велів відвести. Та Явтух уперся:

— Як то до обозного, полковнику? Поночіє он, а я до гетьмана з грамотою мчу. Два дні з сідла не злазив...

— Давай грамоту,— наказав полковник.— Я Петро Дорошенко, гетьмана Хмельницького рука тут на переправі. Ти з Москви?..

— Та ні, Явтух я...

— То добре, що ти Явтух. А ми московських пильнуємо. Давай грамоту!

— Карпо Півторалиха велів самому гетьманові віддати!

— Карпо? — зацікавився Дорошенко.— А де ж Кар-

по? Сотнику Романе, накажи негайно повернути сідло козакові!..

— Все розповім гетьманові, полковнику...

Гущавиною лісу понад Россю та дворами продиралися в темряві. Іржали коні в лісі, проходили збройні загони, розпалювали багаття постерунки. Освітлені вогнем козаки здавались нічними примарами. Десь за Россю співали весільної пісні:

Стала дівка на рушник, давай боже, щастя!..

Поночіло зовсім, коли Дорошенко з Явтухом розшукали гетьмана біля водяного млина. Чи перевіряв, як ішлося з переправою, чи з полковником мимохідь радився. На оклик Дорошенка виїхав з-за мосту на коні. «Гетьман український»,— боязко подумав Явтух. За гетьманом на білому коні їхав мурза ханський та цілий загін старшин і джур.

— Що, Петре, знайшов кінноті переправу? Чи пильнують там козаки шляхів з Москви? — запитав гетьман.— Коли справді посли царя не завернули на Чигирин, то не прогавити б їх тут!.. А Пушкаренко із Сквири ще не озвався?

— Тут грамота, Богдане.

— З Москви? Від кого грамота, полковнику?

— Від Карпа Півторалиха...— порвав Явтух сповістити.

— Нарешті! — вихопилось у Богдана.

Хмельницький відразу ж встав з коня. За ним зіскочили полковники, лише мурза чваньковито гарцював на білому коні. Примовкли джури, готові в кожну мить мчати з гетьманським наказом.

Вістку від Карпа Богдан давно чекав. Бо ж тільки він один знав, у яких настроях та намірах виряджав у ту подорож Гелену... Мовчки зайшли до млина, де гетьман влаштував собі похідний курінь. Горіли вже лойові та воскові свічки на збитім з дощок довгім столі вподовж стіни. Пахло борошном, цвіллю та пивом. Поміж череп'яними кухлями на столі стояли жбани, лежали папери й книги, звезені з околишніх маєтків та з білоцерківської магістратури. Козаки й старшини посхоплювались хто де був. Кілька шляхтичів у дальньому кутку, оточені охороною, слухняно повставали з наказу Виговського, що з свічкою в руці розмовляв там з ними. Виговський пішов назустріч гетьманові.

— Від Карпа, мовиш, прибув? — ще запитав Богдан.

— Від нього, пане гетьмане. Буде воля, батьку, при всіх і слухати?..

— Та ні. Адже сповідь і батюшці творять наодинці.

Хмельницький оглянув затемне приміщення млина. Десятки вух приготувались слухати його розмову з посланцем Карпа Півторалиха.— Ні, козаче... Пане Виговський, кінчай з полковниками суд над шляхтою. Мурза в рахунок платні нашої на свій смак обиратиме серед шляхти полонених на ясир. А ми пройдемо з козаком до хати... Полковник Дорошенко піде з нами.

Знов пірнули в темряву. Над Россю горіли смолоскипи, забарвивши все навколо в колір пекла. Поспішали й товпилися люди, рипіли вози. Над усім стояв придушений нічною пітьмою гамір. Хмельницький не дослухався до того. Важкими кроками йшов попереду. В першу ж хату завернув на світло. Тісна хата ломилась від козаків. Гетьмана впізнали в дверях, умовкли.

— Чия сотня? — запитав Богдан.

— Іркліївчани, пане гетьмане.

— Дозвольте, славні козаки-іркліївчани, гетьманові дозорного вислухати на самоті...

Лагідність Хмельницького, коли він не в гніві, козаки знали. Тож затріщали двері, коли гупули з хати, не чекаючи другого наказу. Хмельницький ступив до покуті, гнота підтяг у черепку на столі. Кілька разів сідав на лаву, доки всівся, а очей не зводив, не поглянув на Явтуха.

— Як звати, козаче?

— Явтух, батьку гетьмане. Та не об тім мова.

— Мова, козаче, порожня буває, коли співрозмовники не запізнаються перед тим. То кажеш, Явтух?

— Явтух... Управитель панський Голодрабенком прозвав батька в гніві за віщось, та так і лишилось прізвисько за нами.

— Виходить, Явтух Голодрабенко? Наське ім'я! А що розповіси, козаче, про Карпа, брата нашого?

Так дивно розпочав гетьман розмову, що Явтух губився, з чого починати. Чи Хмельницький цікавиться долею Карпа, чи про Брацлавський полк допитуватиметься? Розумів, що гетьман заклопотаний, що вістку треба якнайкоротше викласти. Але як, коли — все сперлося в голові, ломить її. А гетьман нервує, гніт йому в руці тремтить, по хаті світло танцює.

— Прошу вельможного пана гетьмана...

— Як на посольській аудієнції,— усміхнувся Богдан.— А ти, Явтуше, як удома в себе розповідай... Бачив Карпа Півторалиха?

— Бачив же. Та хіба тільки бачив його? Ми ж побратались з ним, шаблями заклались на вірність, коли ту кумасю видирали... Вона, гетьмане, вирватися в мене спромоглась, до шляхтича ротмістра поривалась... Карпо велів усе розповідати, як було.

— Говори, як було,— голос Хмельницького тремтів.

— Тож вона пергамен оцей державний викрала в гетьмана, ротмістрові передавала. А я в Ігнація, гусара ротмістрового, видер його і Карпові віддав. Ну... довелося нам з Карпом Гелену мотузувати. Самого його порубано, та вивезли ж її, кляту, з вогню. Гусари гетьмана Каліновського зарубали мою Орину, а Гелена ж йому вістку посилала через свого джуру Ігнація. Напали ото ляхи вночі, як звірі. Полковник Нечай рубається з ними, а сам напідпитку, бо кумася гульню затіяла, шляхтянку йому файну підсунула... Нема теперки Красного, спалили ляхи. А що з полком, то й не скажу. Хмарою насунули гусари й жовніри з усіх боків. Не стало в тім бою нашого Данила Нечая...

— І Карпо поліг, Явтуше? — аж зворухнувся Богдан.

— Та ні, такі невмирущі, пане гетьмане! Живий він, хоч і слабує від ран. В П'ятигорах лишила його Гелена з помсти. Коня забрала в сани, до Чигирина поправилась. Карпо велів віддати цей пергамен і розповісти все, що знаю...

34

Замовк Явтух, по хаті озирався, немов пашкодив чимсь. Гетьман затис у руці лист московського царя, не підводив голови. Тремтіла рука з листом, чадив гніт. Зрештою, гніт випав з черепка, кліпнуло світло й згасло. І здалося, що в тісній від темряви хаті досі ще лунає голос тривожної вісті, привезеної Явтухом.

Аж заскрипіла під гетьманом лава, дзенькнули остроги на чоботях. Хмельницький мовчки пройшов важкою ходою, відчинив двері.

— Гей, хто там, запаліть каганця! — гукнув отаманським голосом.— Сотника іркліївчан до мене!

— Я тут, гетьмане!

— Скажеш полковникові Джеджаліеві, що гетьман тебе посилає з сотнею навздогін Пушкаренкові. Полтавці мусять прискорити марш, з'єднатися з Іваном Богуном. Війна з шляхтою знов розпочалася!

Повернувся до лави, сів.

— І знов не ми, а вони розпочали,— мовив у задумі до Дорошенка.— Що ж, мусимо відбиватись, Петре, най би їх пропасницею било! Назавжди перегородити їм путь на Україну! Знов пішли, неначе й не розбито їх.

— Значить, так і перекажу: мусимо перегородити їм путь,— озвався сотник ірклiївчан, як розбудив тим гетьмана з задуми.

— Вірно, козаче. Отак і чиніть. А чи перегородимо ляхам стежку в наші баштани, побачимо ось після єднання з Москвою,— підніс руку з листом.— Та про лист оцей забудь, сотнику. Не при всіх так голосно міркується гетьманові.

Хмельницький повернувся до Явтуха, брови зсунуті, рука на пістолі. Сива гетьманська шапка орлиним пір'ям торкалася стелі хати.

— Доброго побратима з Карпа маєш! А коли збрехав хоч на волосинку, в ополонці під кригою дозимуєш, Явтуше...

Узяв за руку, стряснув, як силу пробував. Потім поволі пройшов по хаті. Які справи за один раз доводилось вирішувати, про все подбати, натужачи серце. Явтух рахував кроки, а в дзвоні острог чув тамування стогону.

— Ну, Петре, не мовчи, тепер твоє слово! — звернувся до Дорошенка гетьман.

— Недарма мовлять, Богдане, про криваві знаки в Печерському монастирі. Каліновського треба було сікти ще під Корсунем...

— До біса мені криваві знаки, полковнику! — спалахнув Хмельницький.— То було б сікти в баталії, не приводити їх полоненими. Багато вже сікти треба. А чи посічеш усіх, німецьке військо он найняла шляхта. Тридцять років воювали на полях Європи, давні вояки.

— Не складати ж рук. Адже й сам ідеш оце знов...

— Іду, але не нападати, полковнику. Чи ми хоч раз ішли нападати? Прокляті, знов і знов беруться за своє. Од можа до можа промірив їм якийсь дурень, і лізуть, людей нівечать. Нечая зарубали, на Богуна кинулись, чи витерпиш таке? Тепер у Паволочі знов судити збираються, полковників Мозирю та Гладкого досі полонени-

ми тримають, скарати погрожують. Кажеш, знов іду оце. Під меча їхнього і нам важко шию нахиляти. Калиновський, Чарнецький, Ланцкоронський, холера би їх узяла... При німцях всі вони сміливі, Данила Нечая згубили, коли й війни ж нема. Що це таке, питаю тебе, Петре?.. А знаки надаремне згадуєш, не наша то старшинська поведенція — на знаках і зорях вичитувати вояцьке щастя.

— Мовлю о кривавих знаках на монастирі в Києві...

— Однаково! Самі ченці за злоті Адама Киселя позначать хоч і власною кров'ю, Петре! Про діло кажи.

Гнівний ходив по хаті, аж у комині гуло. Дорошенко підсів ближче до каганчика, яскравіше засвітилося в хаті. Хмельницький підійшов до столу, дивився на вогонь, а бачив тривожну долю України. Сотню літ стікала кров'ю, тисячі люду вмирали за прийдешнє те щастя для нащадків. І не видно кінця-краю борні...

— Та не бачити їм другого Берестечка, і полковників наших Жданович відбере! — пророк Богдан. І вже лагідніше думав уголос: — Що ж, мати Україно, не встерегли тебе ні універсали наші, ні молитви архіпастирів православних. Видно, грішний меч у чесних руках вірних твоїх синів — найкраща молитва і надія... Гей, джури, чи пильнуєте шляхів з Паволочі?

— Пильнуємо, пане гетьмане! — відгукнулись за дверима.

Зітхнув і сів на лаву. Лиш мить подумав, тихо наказав Дорошенкові:

— Негайно їдеш, полковнику, з козаком Явтухом до Чигирина. Маєш виставити надійних сотників на шляхах московських, без мене зустрінете царського посла з товариством. Розповіси бояринові, що в Переяслав заслано нами сотника Самойловича, з полковником Сомком ладують місто для врочистих потрактувань. Тимоша нашого підженеш з полками козаків і з татарами. Сам буду пильнувати за їхньою вірністю угоді.

— Здається мені, що й до Карпа маю заїхати, чи як, козаче? — запитав Дорошенко Явтуха.

Той знизав плечима: чи він тут господар? Хмельницький за нього відповів:

— Заїдеш і до Карпа в П'ятигори. Чинитимеш, як краще. А нам поки що війна. Підженеш Тимоша, бо чується мені, що полковників наших мусимо збройно відбирати в шляхти. Невже не наведемо з нею ладу при

добрій допомозі Москви!.. А з дівчиною... чиніть там з Брюховецьким. Шкода її, життям же своїм важила, випускаючи мене. Чи не знаєш, що кохання сліпить дівчину? Часом і рідного батька в провалля би зіпхнула на шляху до коханого... А Горуховського скарати як зрадника! Гай-гай, на що зводиться гетьманська влада...

Епілог

Вулицею Чигирина від церкви посувалась давно очікувана весільна процесія. Не сама Ганна Золотаренківна, а й Богдан зажадав цієї урочистої освяти їхнього задавненого шлюбу.

Постарів і він, завжди бадьорий козачий гетьман. З останньої переможної вальки під горою Батіг повернувся з пораненням і ліву руку носив на шовковій хустці, з Ганниних дівоцьких скарбів видобутої нею до цього запізнілого свята. З-під тої гори біля Дністра Богдан приніс і славу, бо таки догнав і вразив гетьмана Калиновського, дозволив голову свого давнього суперника носити між козачим звитяжним військом, але привіз і певність, що то була його остання перемога на полі брані.

— А шкода, Стефан Чарнецький таки лишився живий,— жалкував Богдан.— Без мене немає кому поцілити в серце цього найзавзятішого суперника й ворога козацтва.

— Облиш уболівати,— втішала його Ганна, урочисто проходячи між клейнодами козачої слави свого мужа.

Козачий хор Чигиринського полку зібрав отець диякон відновленої церкви, отроковиць кілька десятків зібрано, як на Купала, прибрано вінками свіжих квітів. На воротях цвинтаря Богдан озирнувся, заслухався співу виладнаного хору: «Ісполаєті деспота...»

Аж усміхнувся, почувши ту кантату благословення воїнів. І для шлюбної церемонії пристосували церковні отці зовсім не шлюбну кантату.

— Переборщують отці праведні з козаками, нешлюбних пісень співають нам, Ганно,— з усмішкою над вухом своєї Золотаренківни мовив.

— Чи ти бачив, нехай співають! Не дослуха́юсь я до того, аби співали, як і наші душі співають. Спізнились ми проспівати свої пісні, то вже не переч. Пізні меди такі ж солодкі, хоч згубили пахощі першого квітування...

— Пізні меди мовиш, Ганно. Та питиму й дьоготь при згадці про ту першу зустріч. «А цить, капосний!..» — гукнула ти на злющого пса на прив'язі. Ніколи не забував і голосу, й слів тих. Як перше освідчення, звучали мені ті слова. Бо то ж мене ти захищала, Ганно! — щільніше притискав її руку до свого боку.

Ганна поглянула вдячним поглядом на Богдана, як ствердила, що й вона пам'ятає все те. Жіночі уста розквітли усмішкою.

— Так було,— зітхнула по-жіночому.— Спасибі, нагадав і мені ту радість юності...

За молодими рушили козаки на конях. Попереду перший боярин Карпо Півторалиха вів осідланого Богданового коня, на якому приїхав гетьман після звитяги під Батогом. За ним полковники Джеджалій та Богун на перехрещених шаблях, застелених килимком, везли гетьманську булаву. І ще десяток пар старшин на конях на таких же схрещених шаблях везли чужинські клейноди з перемог у минулі бурхливі роки Богданового гетьманування й козацької слави. Далі Мартин Пушкаренко на баскім коні високо підносив у правій руці коштовний пернач, французький подарунок графа Конде. За ним з піднесеною для урочистого повіншування шаблею гарцював на воронім коні молодий полковник Іван Сірко, що нарешті повернувся з Франції.

Біля воріт гетьманівського обійстя стояв цяцькований візок, четвериком білих коней запряжений. Строката процесія на вулиці, веселий галас чигиринців лякали білих арабських коней. Господарював ними Матулінський.

На гору по шляху до Суботова винесли ті коні візок з подружжям. Богдан і Ганна мовчали, немов придушені цією останньою врочистістю в їхньому житті.

А на горі, коли вже й Суботів завиднів перед очима, знов оточили їх вершники, козаки полковника Вешняка. Богдан звелів Матулінському спинити коней і вийшов на повітання. Ганну притримав у візку.

— Може, проїдеш і лад весільний даси з братом Іваном,— немов запитав поради. Та Ганна зрозуміла його,

досі йому ще не до порад, він наказував. Повернення Федора Вешняка з Москви вже кілька день нетерпляче очікував.

— Поздоров, боже, бачитися, друже! — гукнув, ідучи назустріч спішеному Вешнякові.

Поїхала Ганна суботівською вулицею до відбудованого обійстя. Поїхав і весь весільний почет з гетьманськими клейнодами та свідками його вояцької слави.

Вешняк повідомив, що й царські посли прибули з ним, угоди вже досягнуто з царем.

— Та ось до тебе ще гості, Богдане! — показав Вешняк рукою на гурт людей при сідланих конях.

Як скам'янів, аж тепер додивившись на той гурт. Потім швидко порвав уперед і просто впав на груди далекого гостя. З балканських далей до нього знов прибув посланець болгарського народу Петро Парчевич! І вмить згадалось, як же багато ще недоробленого лишається йому й нащадкам.

— Про клопіт болгарського народу нагадаю і я перед його величністю царем Олексієм Михайловичем!..— пообіцяв Парчевичу, коли наближались уже до воріт суботівської господи. Брат Ганни полковник Іван Золотаренко приймав тут весільних гостей...

...Отак було! Летіли роки, згоряли в полум'ї визвольної війни кращі сини волелюбного народу. Та народ не хибив, не переставав боротися за звільнення краю від шляхетського здирства, панської неволі. Серця і душі українського люду прагнули в тій боротьбі й до єднання з великим народом Росії!

1939—1964

Кінець трилогії

ПРИМІТКИ

Завершальна частина роману-трилогії «Хмельницький» опублікована в журналі «Вітчизна», 1964, № 10, 11, 12. Окремим виданням вийшла в 1965 р. (К., «Дніпро»). Перекладена російською мовою (1974).

Подається за виданням: Іван Ле. Твори в семи томах. Том сьомий. К., «Дніпро», 1970.

Бердиш — старовинна зброя: сокира з лезом видовжено-півкруглої форми, насаджена на довгий держак.

Бешмет — вид верхнього одягу.

Ворохобний — тут: бунтівний.

Гарман — тік.

Запілка — фартух.

Ліберум вето — право заборони.

Плюндри — шкіряні штани, вивернуті шерстю всередину.

Пшталунк — загін кінноти.

Скіпець — тут: ямка для позначення межі.

Снізки — зменшувальне від «сноза» —занози в ярмі.

Халяндра — циганський танок.

Хламида — чоловічий верхній одяг: плащ із застібкою на правому плечі або на грудях.

ЗМІСТ

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Історичний роман у трьох книгах

Книга третя

4

Примітки

487

ИВАН ЛЕОНТЬЕВИЧ ЛЕ

СОЧИНЕНИЯ В СЕМИ ТОМАХ

Том шестой

Составитель **Ирина Терентьевна Ле (Мойся)**
Титульный редактор **В. Г. Дрозд**

Киев, издательство художественной литературы «Днипро», 1984.
(На украинском языке)

Редактор **С. І. Шевцова**
Художник **П. Т. Вишняк**
Художній редактор **О. Д. Назаренко**
Технічний редактор **О. М. Грищенко**
Коректор **О. С. Назаренко**

Інформ. бланк № 2364.

Здано до складання 28.02.83. Підписано до друку 01.08.83. Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Друк високий. Ум. друк. арк. 25,62. Ум. фарб.-відб. 25,62. Обл.-вид. арк. 27,457. Тираж 100 000. Зам. 3—691. Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро». 252601. Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Ле Іван

Л33 Твори: в 7-и т. Т. 6 / Упоряд. І. Ле (Мойся); приміт. А. Ковтуненка.— К. : Дніпро, 1983. —488 с.

До тому вміщено третю книгу роману-трилогії, присвяченого визвольній війні 1648—1654 рр., що завершилась великим історичним актом — возз'єднанням України з Росією.

Л $\frac{4702590200-232}{M205(04)-83}$ передплатне У2